

ՀԱՅ ՀԻՆ ԳԻՎԱՇԽԱՐԵ

Սարգիս Հարությունյան

Գրքերի
Ֆ. Մ. Գյուլանյան

ԵՐԵՎԱՆ
«ԱՐԵՎԻԿ»
1987

ԳՄԴ 84Հ7

Հ422

ՄՏ $\frac{84Հ}{Հ422}$

Հարությունյան Ս. Բ.

Հ 422 Հայ հին վիպաշխարհը: (Դպր. միջին և բարձր տարիքի համար) / Սարգիս Հարությունյան, ցկ.՝ Ֆ. Գյուլանյան. — Եր.: Արևիկ, 1987. — 180 էջ: Նկարազարդ:

Գիրքը ներկայացնում է հայ հին առասպելները, լեգենդները, վեպերը:

Հ $\frac{4802000000 (40)}{707(01) 87}$ 98 87

ԳՄԴ 84Հ7

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ իրականության մեջ տասնամյակներ առաջ արդեն ստեղծվել էր այս գործի շատ համառոտ, բայց և հաջող ու գեղեցիկ նախօրինակը՝ Ստեփան Լիսիցյանի «Հայրենի առասպելներից ու վեպերից» գրքույկը:

Մեր օրերում, երբ հրապարակի վրա կա, այն էլ մի քանի վերահրատարակություններով, Ն. Ա. Կունի «Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները» մեծածավալ գիրքը, բնական է, որ թե՛ հրատարակչությունը և թե՛ հեղինակը նախընտրեին Ն. Ա. Կունի փորձն ու օրինակը, այն է՝ տալ տարբեր աղբյուրներում պահպանված հայ հին առասպելների ու վեպերի աբորդջական, համակարգված ու հանրամատչելի շարադրանքը:

Այս գիրքն, ահա, ամենից առաջ այդ նպատակն է հետապնդում:

Ծարադրանքի համար առաջին հերթին սկզբնաղբյուր են ծառայել հայ միջնադարյան պատմիչների՝ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Սեբեոսի և Հովհան Լթմիկոնյանի պատմագրական աշխատությունները, ապա նաև ուշ շրջանի ժողովրդական բանավոր ավանդություններ:

Հին հայերն, անշուշտ, ունեցել են իրենց զարգացած դիցաբանությունը, որի վկայությունն է հեթանոսական դիցարանի, աստվածների պաշտամունքի, տաճարների առկայությունը:

Սակայն, ցավոք, այդ հին դիցաբանությունից շատ քիչ բան է պահպանվել ու հասել մեզ: Հին աստվածների մասին առասպելներից մեզ են հասել ընդամենը վաճառիկ ծննդյան առասպելաբանական երգը ու մի երկու զրույց նրա և Աստղիկ դիցուհու մասին: Մնացած աստվածների մասին ոչ մի առասպել ուղղակի ձևով չի պահպանվել: Պատճառն, անշուշտ, այն է եղել, որ հին հայերը հեթանոսական շրջանում չեն ունեցել իրենց գիրն ու գրականությունը, որի մեջ արտացոլվեին հին աստվածների առասպելներն ու պաշտամունքը: Հայ գիրն ու գրականությունը ստեղծվեցին 5-րդ դարի սկզբներին, երբ քրիստոնեությունն արդեն մեկ հարուրամյակից

ալվելի պաշտոնական կրոն էր դարձել Հայաստանում, և հիմնականում տապալվել էին հին հեթանոսական կրոնն ու տաճարները, արգելվել էին աստվածների պաշտամունքն ու նրանց վերաբերող առասպելաբանական շատ երգեր ու գրույցներ: Հայ առաքին հեղինակներն էլ լինելով քրիստոնյա կրոնավորներ՝ հեթանոսական կրոնի ու պաշտամունքի թունդ հակառակորդներ, բնականաբար, պետք է գանց առնեին դեռ իրենց օրերում ժողովրդի լայն խավերում գոյատևող հին աստվածների մասին եղած երգերի ու առասպելների հետքերը: Եվ եթե որոշ բաներ էլ արձանագրել են ու հաղորդել, ապա բոլորովին կողմնակի հանգամանքների բերումով, հաճախ հին հավատալիքներն ու առասպելները քննադատելու կամ մերժելու սոնելությամբ:

Այս է պատճառն, ահա, որ այս գրքում հայոց հին աստվածների՝ Արամազդի, Անահիտի, Նանեի, Ամանորի և Վանատուրի, Սպանդարամետի, Բարշամինի մասին առասպելներ գրեթե չկան: Իսկ Միհր աստծո մասին առասպելաբանական գրույցները համարվել են «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում Միհրի անվան ու հիշատակի հետքերը պահպանած Մեծ և Փոքր Մհերների մասին եղած այնպիսի գրույցներով, որոնք ինչ-որ չափով համապատասխան են եղել Միհր աստծո հին առասպելներին:

Այդ միևնույն նպատակով էլ գրքի հին առասպելների բաժնում են գետնեղվել ուշ շրջանում, անգամ մեր օրերում ժողովրդի բերանից գրառված բնության առարկաներին ու երևույթներին, երկնային լուսատուներին, բույսերին ու կենդանիներին վերաբերող առասպելաբանական գրույցները: Դրանք, անկախ իրենց ուշ ժամանակներում գրառվելու հանգամանքից, բնությունը հնագույն առասպելներ են՝ բնության այս կամ այն երևույթի, բույսի, կենդանու ծագման մասին կամ դրանց այս կամ այն հատկանիշը մեկնաբանող առասպելաբանական հիշատակներ, որոնք երկար դարեր պահպանվել են ժողովրդի հիշողության մեջ և հասել մեզ:

Բնությունը առասպելներին են հարում գրքի «Հերոսներ» բաժնում գետնեղված վիպական գրույցները: Դրանց մեծ մասի հերոսները կամ հնագույն աստվածներ են (Արա Գեղեցիկ, Շամիրամ, Տորք Անցեղյա), կամ աստվածացված նախնիներ, գուցեև ցեղային աստվածներ (Հայկ, Արամ): Այդ գրույցները մեծ մասամբ պատմականացել են, կապվել Հայաստանի տեղանքին, վաղեմական պատմական իրադարձություններին, ենթարկվել գրական վերամշակման, դարձել փոքրիկ վեպեր կամ պատմական ավանդություններ:

Եվ հենց այդ պատմականացման հետևանքով էլ մեր հին պատմիչները դիմել են դրանց և օգտագործել իբրև հայոց պատմության վաղեմական ժամանակների սկզբնաղբյուրներ:

Հնագույն առասպելների բացահայտ հետքեր են պահպանվել հայոց թագավորներ Տիգրանի, Երվանդի, Արտաշեսի և Արտավազդի մասին վիպական գրույցներում, որոնք դեռ հնում իրար են հարել և միացել, կազմելով վիպական մեկ ամբողջություն կամ ամբողջական վիպասանություն, որը կոչվել է «Վիպասանք» կամ «Երբք վիպասանաց»: Սա հայոց անդրանիկ առասպելաբանական վեպն է, բաղկացած երկու հիմնական մասերից՝ Տիգրանի և

Արտաշեսի վիպաշարերից, որոնց միավորիչ հիմքն է կազմում ամպրոպային աստծո՝ վիշապների հետ ունեցած հակադրության և պայքարի հնագույն առասպելը:

«Վիպասանքում» հին հայոց թագավորների անունների, հաճախ նաև իրական պատմական արարքների հետ են համաձուլվել, որոշակի ձևափոխումների ենթարկվել վիշապամարտիկ աստվածների և դյուցազունների առասպելաբանական որոշակի հատկանիշներ ու արարքներ: Այսպես. Տիգրանի և Աժդահակի թշնամությունը, նրանց մենամարտը, վիշապ Աժդահակի սպանությունը, կնոջ՝ վիշապամայր Անուշի, և նրա զավակների՝ վիշապազունների գերումը Տիգրանի կողմից՝ բոլորը վիշապամարտի հնագույն առասպելի մոտիվներ են: Հայոց Տիգրան թագավորը փոխարինել է հին վիշապամարտիկ ամպրոպային աստծուն, անգամ հայոց բուն ամպրոպային աստված Վահագնը այդ հին վեպում դարձել է Տիգրանի որդի: Վիշապ Աժդահակի սերունդները՝ վիշապազուն Արգավանը և նրա զավակները, հանդես են գալիս Արտաշեսյան վիպաշարում, նախ իբրև բարեկամ, ապա թշնամի: Արտաշեսի կին Սաթենիկը սիրային գաղտնի կապեր է հաստատում վիշապազուն Արգավանի հետ, Արգավանը դալ է սարքում Արտաշեսի դեմ, դավադրությունը բացահայտվում է, Արտաշեսի որդի Արտավազը կոտորում է Արգավանին ու բոլոր վիշապազուններին: Երվանդը թեպետ հրաշածնունդ երկվորյակներից է, բայց օժտված է չար վիշապի հատկանիշներով, ունի չար ու դժնյա աչք, կոտորում է Սանատրուկի զավակներին, հալածում Արտաշեսին, գաղթում նրա հայրենի իշխանությունը և ի վերջո սպանվում Արտաշեսի կողմից: Արտաշեսի որդի Արտավազը, որը վիշապամարտիկ լինելով հանդերձ, օժտված է նաև բնավորության չար գծերով, հոր անեծքով թաքերի կողմից, իբրև վիշապ, արգելափակվում է Մասիսի վիճերից մեկում:

Այս առասպելաբանական բացահայտ հատկանիշներով հանդերձ «Վիպասանքը», սակայն, վաղմջական վեպ է՝ էպոս, իր կոնկրետ պատմական միջավայրով, հերոսներով, ազգային շահագործողություններով:

Հայոց գրեթե բոլոր հին առասպելները, որոնք մեզ են հասել գրավոր ավանդությամբ, առհասարակ ենթարկվել են խիստ պատմականացման ու փրկականացման: Դրանց մեջ նախկին լուսավոր աստվածներն ու դյուցազունները կամ դարձել են հայոց նախնիներ ու թագավորներ (Հայկ, Արամ, Արա Գեղեցիկ, Տորք), կամ հայոց թագավորները փոխարինել են հին աստվածներին (Տիգրան, Արտաշես, Արտավազը), իսկ նրանց հակառակորդ աստվածությունները դարձել են հայոց թշնամի երկրների բռնակալ թագավորներ ու տիրակալներ (Բել, Բարշամ, Պաշապիս քաղյա Տիտանյան, Շամիրամ, Աժդահակ): Բնության չար ու բար ուժերի հին առասպելական կոիվը հայոց հին առասպելներում վերածվել է յուրային հերոսի կամ թագավորի սեփական տոհմն ու հայրենիքը օտար բռնակալներից պաշտպանելու, իր տոհմի, ցեղի, իշխանության պատմական իրավագործությունը հաստատող մի արդարացի կոփի՝ յուրայինի պարտադիր հաղթանակով:

Վիսպական-գաղափարական այս գիծն արմատապես անցնում է բոլոր հնչ հին և նոր ժողովրդական վեպերին, խարսխվում հայ ժողովրդի պատմական երկարատև կենսափուլին՝ վրա, պատմում խորհրդանշալիմ հայրենատիրական գաղափարախոսություն, այն ի՛նչ կենաց ու մեռու պայքար արտաքին ու ներքին բոլոր թշնամիների դեմ, հաճում սեփական հայրենիքի, պետականության, ժողովրդի ազատության և անկախության:

Գաղափարական այս կաշուն գիծն է դրսևորվում և անցնում «Պարսից պատերազմ» և «Տարսնի պատերազմ» հին ավանդական վեպերի միջով և հասնում ուշ ժամանակներում գրաված «Մասնա ծուր» հերոսավեպին:

«Պարսից պատերազմ» վեպի պատմական հիմքն են կազմում մ. թ. 3 — 4-րդ դարերում Հայաստանի և Մասնաձև Պարսկաստանի միջև մղված երկարամյա կռիվներն ու պայքարը, ինչպես նաև Հայաստանի ներքին ֆեոդալական հասարակական կյանքը՝ իր հակասություններով ու դրամատիկական իրադարձություններով: Վեպի հիմնական կոնֆլիկտը հակադրությունն ու պայքարն է Արշակունյաց Հայաստանի և Մասնաձև Պարսկաստանի միջև: Այդ կոնֆլիկտը սկսվում ունի նեղ, առնչալիմ հակասության բնույթ. երբ Պարսկաստանում տապալվում է հայոց Արշակունի թագավորներին ազգայից պարսից Արշակունի արքայատոհմի տիրապետությունը, և պարսից թագավորական զանին են նստում Մասնաձևները, հայոց Արշակունի և պարսից Մասնաձև թագավորների միջև տոմսալիմ թշնամություն է առկոծվում, որը կոտորուկ վերաճում է երկու երկրների միջև ազգային քաղաքական հակասության, երկարամյա ուղճական բնդհարումների ու պայքարի: Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերն են մարմնավորում հայոց Արշակունի թագավորները՝ Թուրով և Տրդատ Մեծ, Խոսրով Մուսակ, Տրդատ, Արշակ, Պուսկ, Վարդգեստ, և Մամիկոնյան ապարապետները՝ Վաչե, Վասակ, Մուշեղ և Մանվել: Կրանք էլ վեպի գլխավոր հերոսներն են, որոնց շուրջը կոտաված վիպական գրույցները՝ ըստ թագավորների և ապարապետների սմունների ու արարքների, վիպական առանձին-առանձին շարքեր են կազմում, որոնք և իրար սերտորեն կապացված են սերունդների և դեպքերի հաջորդականության սկզբունքով: Վեպում հանդես եկող հայ Արշակունի և պարսից Մասնաձև թագավորների, Մամիկոնյան ապարապետների ու մյուս նահապարհների սմունների մեծ մասն, սեղուշտ, իրական պատմական են, բայց նրանց կերպարներն ու արարքները ստույգ պատմական չեն: Կրանք վիպական-գեղարվեստական կերպարներ են և արարքներ, որոնք ձևավորվել են վիպասանների ու գրասանների կողմից՝ իրական պատմական նախատիպերի և իրադարձությունների հիմքի վրա, երրարվել պաղափարականացման, հերոսացման, միտումնավոր չափազանցումների: Վեպի բուն բովանդակությունը կազմող հայ-պարսկական կռիվները միշտ էլ ավարտվում են հաջողի կատարյալ հաղթանակով, իսկ եթե լինում են ժամանակավոր պարտություններ, ապա դրանք էլ պատճառարանվում են առանձին հայ իշխանների դավաճանությանը: Հայերի հաջողություններն ու հաղթանակները նկարագրվում են վիպական բացահայտ չափազանցումներով, որի նպատակն է, ցույց տալ հայերի քաջու

թյունն ու հերոսությունը թվով գերազանց թշնամիների նկատմամբ:

Հայ Արշակունի թագավորները մարմնավորում են ինքնուրույն և անկախ պետության գաղափարը, իսկ Մամիկոնյան ապարապետների սերն ու նվիրվածությունը հայրենի Արշակունի թագավորներին՝ «բնիկ տերերի» նկատմամբ, մի կողմից արտահայտում է Ֆեոդալական դարաշրջանի հասարակական բարոյական հարաբերությունները՝ ենթակալի հավատարմությունը տիրոջ նրկատմամբ, մյուս կողմից այդ նվիրվածությունը պայմանավորված է ինքնուրույն պետականության և հայրենիքի անկախության պահպանման անհրաժեշտությամբ:

«Պարսից պատերազմ» վեպի հիմնական միտումը հայրենասիրությունն է, հայրենի երկրի, նրա յուրաքանչյուր թիզ հողի համար հերոսաբար մարտնչելն ու մեռնելը: Այս գաղափարի կրողներն ու վիպական մարմնավորողներն են վեպի գլխավոր հերոսներ՝ Վասակ, Մուշեղ, Մանվել Մամիկոնյան ապարապետները: Վեպի բացառիկ ուժեղ գաղափարականացված կերպարներից է Ներսես Մեծը, որն իր արդարամտությամբ, մարդասիրությամբ, աշխարհաշեն գործունեությամբ, ազգային-պետական միասնության նախանձախնդրությամբ, աշխարհիկ տերերի դեմ մղած իր անհաշտ, բայց սրտացավ պայքարով դարձել է վեպի բարոյական ծանրության կրողը և մարդկային ու ազգային խղճմտանքի կենտրոնը: Ներսեսի՝ անմիաբան նախարարներին ուղղված խրատն ու պարսպականքի խոսքերը մարգարեաբար են հնչում հայոց պատմության հետագա դարերի ողջ ընթացքի համար:

Հայոց երրորդ հին վեպը «Տարոնի պատերազմն» է, որի պատմական հիմքն են կազմում Տարոնի Մամիկոնյան իշխանների՝ 5 — 7-րդ դարերում պարսիկների դեմ ապստամբություններն ու հերոսական մարտումները: Վեպի գլխավոր հերոսներն են Մուշեղ, Գալլ Վահան, Սմբատ, Վահան և Տիրան Մամիկոնյանները: Մուշեղի կերպարը «Տարոնի պատերազմ» է մտել «Պարսից պատերազմ» հին վեպից և երկու վեպերը միմյանց կապող յուրօրինակ օղակ է դարձել: Բացի այդ «Տարոնի պատերազմ» «Պարսից պատերազմ» վեպի յուրատեսակ շարունակությունն է կազմում միայն պատմական նոր պայմաններում, հասարակական-քաղաքական նոր շահագրգռություններով, վիպական նոր տրամաբանությամբ ու հնարանքներով:

Եթե «Պարսից պատերազմում» պարսիկների դեմ մղած երկարատև կռիվներն ու պայքարն ուղղված էին համայն Հայաստանի պետական-քաղաքական ինքնուրույնության ու անկախության, Արշակունիների սեփական թագավորության պահպանության նպատակին, ապա «Տարոնի պատերազմում» արդեն ընկել էր հայոց Արշակունիների թագավորությունը, քայքայվել հայոց միասնական պետականությունը, և պայքարը պարսիկների դեմ ուղղված է սուս Տարոնի Մամիկոնյան իշխանների սեփական երկրամասի ազատության ու անկախության նպատակին՝ տեղական ևնղ շահագրգռություններով: Վիպական կոնֆլիկտը՝ հայրի հակադրությունն ու պայքարը պարսիկների դեմ, արտաքնադես թեպետ նույնն է մնում, բայց փոխվել է այդ կոնֆլիկտի բովանդա-

կոթյունը: Պարսիկների ձգտումն է Տարոնի հպատակեցումն ու հարկադրումը, նրա գլխավոր սրբավայրի՝ սուրբ Կարապետ վանքի ավերումն ու նշանավոր իշխանների նշխարների հափշտակումը: Եկս ձգտման դեմ են եկնում Տարոնի Մամիկոնյան իշխանների իրար հաջորդող սերունդները և հաղթում թվով գերազանց թշնամուն:

Փոխվել է նաև հերոսների գործելակերպը: Եթե «Պարսից պատերազմում» Մամիկոնյան սպարապետներին յուրահատուկ էր թշնամու նկատմամբ ասպետական վեհանձնությունը, ազնվությունն ու մեծահոգությունը, ապա «Տարոնի պատերազմում» արքայազուրկ Մամիկոնյան իշխանները միայն սեփական ուժերով իրենց համեմատաբար փոքր երկրամասը հզոր թշնամուց պաշտպանելու համար դիմում են բնավ ոչ ազնիվ միջոցների՝ խորամանկության, խաբեության, նենգության, դաժանության, որոնց շնորհիվ կարողանում են միշտ հաղթող հանդիսանալ թվով գերազանց թշնամու նկատմամբ: Որքան էլ, առօրյա բարոյականությամբ, այդ միջոցները ազնիվ ու խրախուսելի չեն, բայց վիպական տրամաբանությամբ, մասնավոր հզոր ու նվաճող թշնամու դեմ գործելիս, դրանք միանգամայն արդարացիում են ու խրախուսվում:

Հարկ է նկատի ունենալ նաև հետևյալը. այս գրքի նպատակն է ոչ միայն առասպելական կամ վիպական հետաքրքրաշարժ գրույցների սուկ հաղորդումն իրեն ընթերցանության նյութ, այլ ալլադ հաղորդվող հին գրույցների ու ժողովրդական վեպերի հիման վրա աշօրվա, հատկապես պատանհի ընթերցողին ծանոթացնել ու ճանաչելի դարձնել մեր ժողովրդի անցյալի պատմությանը՝ իր շատ ուսանելի և մերժելի կողմերով:

Որքան էլ այս գրքում զետեղված հին առասպելներն ու վեպերը հալ ժողովրդի անցյալի գեղարվեստական, վիպական մտահանցությունների արդյունք են, ալլոսմանդերձ դրանցից շատ-շատերը, հատկապես վեպերը, իրենց հիմքով պատմական են, գեղարվեստական ձևերի մեջ, վիպական տարբեր հնարաններով նկարագրում են մեր ժողովրդի հին ու միջնադարյան կյանքի տարբեր կողմերն ու երևույթները:

Իսկ այդ պատմությունը միայն գեղեցիկ, հալոննասիրական ու հերոսական արարքներով չի բնորոշվում: Լինելով հիմնականում ֆեոդալական ժամանակաշրջանի արտաքին ու ներքին անցքերի պատմագեղարվեստական նկարագրություններ, դրանք չի են ֆեոդալական դարաշրջանին բնորոշ արատներով խարդավանքներով, մատնություններով, քսություններով, դավադրություններով, դավաճանություններով, ամենդ սպանություններով, որոնք ոչ միայն չեն իդեալականացնում միջնադարյան Հայաստանի վիպական գրույցների հերոսներ հանդիսացող թագավորներին ու նահապետներին, այլ, ընդհակառակը, ավելի իրական, ռեալիստական գծերով են ներկայացնում իրականությունը, ավելի ճիշտ ու ճշգրիտ պատկերացում են տալիս ֆեոդալական Հայաստանի կյանքի, բարքերի, ներքին ու արտաքին հարաբերությունների մասին:

Այդ նույն նպատակով «Պարսից պատերազմ» վիպաշարում առանձին գլուխներ են հատկացվել Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Հայաստանում նոր կրոնի՝ քրիստոնեության տարածման պատմական իրողությանը, որը սերտորեն շաղկապված է վեպի գլխավոր

հերոսներից մեկի՝ Տրդատ Մեծի գործունեության հետ: Նոր կրոնի տարածման պատմությունը լի է առասպելական դրվագներով (Գրիգորի անասելի մարմնական տանջանքներին դիմանալը, Խոր վիրապում 15 տարի կենդանի մնալը, Տրդատի դիվահարությունն ու կերպարանափոխումը, Գրիգորի տեսիլն ու Տրդատի և մյուս նախարարների բուժումը և այլն), որոնք աշուրվա, թեկուզև պատումի ընթերցողի վրա բնավ չեն կարող կրոնական գաղափարախոսության ներգործություն ունենալ, որովհետև դրանք նույն-բան են առասպելական, որքան հին հեթանոսական աստվածների, արևի և լուսնի, բույսերի և կենդանիների մասին եղած հրաշապատում գրույցները: Ընդհակառակը, քրիստոնեական այդ և նման լեզուները, իրենց անիրական, գերբնական, առասպելաբանական բնույթի պատճառով կարող են անգամ նպաստել երիտասարդության աթեիստական դաստիարակությանը:

Նպատակը, սակայն, սուկ այդ չի եղել, այլ այդ կրոնաառասպելական շղարշով զարդարված գրույցների միջոցով ընթերցողին ներկայացնել Հայաստանում նոր կրոնի ընդունման ու տարածման պատմական նշանավոր իրողությունը, այդ կրոնի տարածման ձևերն ու եղանակները (հեթանոսական տաճարների ավերումը, դրանց տեղերում եկեղեցիների կառուցում, տաճարային զանձերի բռնագրավում, քրմերի հալածանք, քրմերի զավակներին նոր կրոնի պապասպորներ դարձնելը և այլն), որոնք ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք մեր ժողովրդի հոգևոր կյանքի պատմության երևույթներին միջնադարյան մտածողությամբ ու հոգեբանությամբ աշուրվա ընթերցողին ծանոթացնելու գործում:

Այս գիրքը շարադրելիս հեղինակը նպատակ է ունեցել մի գործում ամփոփել ու ամբողջական պատկերացում տալ տարբեր աղբյուրներում ցրված հալ հին առասպելների ու վեպերի մասին: Հետևաբար, ավելորդ է համարվել նյութի գեղարվեստական վերամշակումը կամ հեղինակային միջամտությունը: Հեղինակը միանգամայն հարազատ է մնացել սկզբնաղբյուրների տվյալներին, անգամ դրանց ոճին ու մտածողությանը: Կատարվել են միայն տարբեր աղբյուրներով ավանդված միևնույն գրույցի տարբերակների համադրումներ, միևնույն գրույցում անհարկի կրկնվող մրտքերի, առանձին մոտիվների հապավումներ, որոշ միջադեպերի, անգամ առանձին պոեմների, կրոնաբարոյախոսական ավելորդ մեկնաբանությունների կրճատումներ, նպատակ ունենալով հնարավորին չափ պահել ու պահպանել տվյալ գրույցի, պատումի կամ կերպարի նախնական, բուն ավանդական նկարագիրը:

Նյութերը մասերի, առանձին գլուխների, ենթագլուխների բաժանումը կատարվել է գիտության մեջ արմատացած տեսակետների և սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալների հիման վրա, իսկ դրանց մեծ մասի վերնագրումը՝ ըստ հերոսների անունների և արարքների, կատարվել է հեղինակի կողմից, դարձյալ սկզբնաղբյուրների հիման վրա:

Թե որքան է այդ հաջողվել, ցույց կտա գրքի անաչառ ընթերցումը:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԲՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երկինք և երկիր

Երկինքն ու երկիրը ամուսիններ են, երկինքը հայր է, երկիրը՝ մայր: Երկնքի և երկրի արանքում է գտնվում երկնային ծիրանի ծովը:

Երկինքը նաև քաղաք է, երբեմն կոչվում է Անգիմ քաղաք, շրջապատված պղնձե դարպասներ ունեցող քարե բարձր պարիսպներով: Երկնային քաղաքը մի լույս տաճար է կամ ծիածանաքարով կառուցված՝ վեճ կամարներով շողշողուն պալատ: Ամեն ինչ այնտեղ լույս ու փայլ է, հրաշալիք. այնտեղ ոչ խավար կա, ոչ ցուրտ: Դա «անմահության տուն ու տեղ է»:

Երկիրը հանգչում է եզի եղջյուրների վրա. երբ նա թափահարում է գլուխը, երկրաշարժ է առաջանում: Ուրիշ պատկերացումների համաձայն՝ երկիրը գտնվում է օվկիանոսի վրա, չորս կողմից շրջափակված Լևիաթան՝ ձկան մարմնով. դրա գլուխը եկել և մեկ թիզ տարածություն է մնացել, որ հսանի պոչին: Ձուկը կարծում է, թե իր պոչը օտար կենդանի է, որ միշտ խաղում է իր քթի տակ: Ուստի նա շարունակ հետամտում է նրան, ուզում է բռնել ու կծել, քայց չի կարողանում, որովհետև աշխարհի ստեղծման օրից մինչև վախճանը Լևիաթանը մազաչափ անգամ չի աճում: Եթե հանկարծ նրան հաջողվի բռնել իր պոչը, այնժամ աշխարհը քարոքանդ կլինի: Իսկ երբ նա իր պոչը բռնելու նպատակով շարժումներ է անում, երկիրը ցնցվում է, և երկրաշարժ է առաջանում: Լևիաթանի գլխին մի մեծ աղամանդ կա, որ գիշեր-ցերեկ լույս է տալիս: Երբ նա ջրի մեջ շարժումներ է անում, գլխի աղամանդի շողերը փայլատակում են աշխարհի տարբեր կողմերում:

* Ինչ ամբողջ քամին՝ շարադրված է հիմնականում Գ. Սրվանդտյանի «Գրոց ու բրոց», «Լեռնանա», «Համով-հուով», Մ. Արեղանի «Հայ ժողովրդական հավատքը», Խ. Ղանալանյանի «Ավանդապատում» աշխատությունների և ժողովրդական սյե ու նրա պատկերների հիման վրա:

Լևիաթան — Աստվածաշունչում կամ հին հրեական ավանդության մեջ՝ ծովային վիթխարի մրեշ, վիշապ:

Լույսի և խավարի կամ ցերեկվա և գիշերվա կանոնավոր իրար հաջորդելը կարգավորում է Ժուլը՝ կամ **Ժուկ ու ժամանակը**։ Նա այնհեր ծերունի է՝ մտած մի բարձր սարի վրա։ Ժուկ ու ժամանակը ձևերին ունի երկու կծիկ, մեկը՝ սպիտակ, մյուսը՝ սև։ Նա կծիկներից մեկը կամ մյուսը հերթով սարից ցած է գլորում։ Լեռան մեկ կողմից նա մի կծիկը ցած է գլորում, մինչդեռ լեռան հակա՝ սկ կողմից մյուսը կծկում է։ Երբ սպիտակ կծիկն է քանդելով ցած գլորում՝ լուսանում է, արևը ծագում։ Բայց երբ սպիտակ կծիկն է կծկում, իսկ սևը քանդելով՝ ցած գլորում, մթնում է, արևը մայր է մտնում։

Գիշերային խավարն անձնավորում են սև ու դժխեմ գիշերամայրերը, որոնք պատավ վիճակներ են, սև օձեր հմալողներ։ Նրանք արևի և լույսի թշնամիներն են, որ աշխարհի ստեղծման օրից հետապնդում են արևին, իսկ բնավ չեն կարողանում նրան հասնել կամ բռնել։ Երբ երկուն իջնում է, նրանք սարերի տակից դուրս են գալիս մեր աշխարհը, որպեսզի լուսնեն արևին, քայց արևն արդեն մայր մտած է լինում, և միայն վերջապույտի ցուրերն են աշխարհը լուսավորում։ Այդ պահին նրանք մեկ բերան փչում են, և մութը պատում է ամբողջ աշխարհը։ Պատավ գիշերամայրերը ձեռներին սև օձեր բռնած սկսում են դեսողեն վազել, մտնում են սարերը, քարերը, անտառները, տները, գյուղերը, քաղաքները, կարծելով, թե արևն այնտեղ է թաքնվել։ Երկար որոնելով ու չգտնելով արևին, նրանք մտնում են ավերակ ջրաղացներն ու ցամաքած հորերը, որոնք նրանց սովորական ուղիներն են դարձել և դրանց միջով անցնում են գետնի տակ ու ծովերի հատակը՝ արևին փնտրելու։ Հենց այդ պահին արևելքում շառագունում է արշալույսը, լուսանում, և արեգակը գետնի տակից բարձրանում է երկինք։ Եթե գիշերամայրերին հանկարծ հաջողվի տեսնել արևի երեսը, ապա երկրի վրա ոչ մի կենդանի արարած չի մնա, ամեն ինչ կկործանվի ու կոչնչանա, և աշխարհը կլցվի միայն նրանց օձերով։ Բայց, բարեբախտաբար, նրանք երբեք չեն կարողանում տեսնել արևի երեսը։

ԱՐԵՎ

Արև և արևամայր

Արևը գեղեցիկ պատանի է։ Նա իր մոր հետ բնակվում է հեռու, աշխարհի ծայրին, կապույտ մարմարից շինված շքեղ պալատում։ Պալատը գտնվում է տասներկու բալի մեջտեղը։ Յուրաքանչյուր բալ չորս կողմից կամարակապ է, կենտրոնում՝ ավազան, ցայտող շատրվանով։ Այնտեղ ոչ ծառ կա, ոչ կանաչ, ոչ կենդանի, ոչ թռչուն, ոչ էլ որևէ արարած։ Ցերեկը այնտեղ խոր լուռությամբ է տիրում, և այդ քար լուռությամբ մեջ բա-

կերի կամարների տակ պառկած ճնշում են հազարավոր ու բյուրավոր աստղեր:

Մեջտեղի բակի ավազանի վրա կառուցված է ոսկեղեն տաղավար, ուր քաջակամ է արեգակի մարգարտապատ մահիճը: Տաղավարի մի անկյունում լույսերի մեջ նստած չքնաղ ու լուսերես արևամայրը նպաստում է որդու վերադարձին: Եվ ամա օրվա ուղեորությունից հետո հոգնած իր պալատն է վերադառնում քրջավառ արեգակը: Նա մտնում է ավազան, լողանում, իսկ աստղերը արթնանում են, ոտքի կանգնում, ողջունում արևին և երկինք բարձրանում: Արևամայրը գրկում, ջրից հանում է որդուն, պառկեցնում մահճում և կտրծք տալիս հավերժ երիտասարդ, մշտամանուկ արեգակին: Վերջինս քնում, հանգստանում է, որպեսզի հաջորդ օրն առավոտյան վերսկսի իր մշտական երթուղին¹:

Արևի լողավազանը նաև վաճառ ծովն է: Վերջալույսին, օրվա շրջափառությունից հոգնած, արևը մտնում է վաճառ ծով, լողանում, մարքրվում, իջնում ծովի հատակը, ուր փրփուրների վրա փոփած է նրա անկողինը, պառկում է անկողնում, քնում, հանգստանում: Իսկ արևմուտքում շառազունած կամ ձյունաթույր ծալ-ծալ ամպերը նրա անկողնի քողն ու վարառություններն են:

Արշապույտից առաջ հրեշտակները արևին հանում են անկողնից, հազցնում հրեղեն գզեստներ, հարդարում մահիճը: Արևը լվանում է երեսը, ջուրը դեմքից ցայտում է չորս դիմ, սառ ու դաշտ ծածկում ցողոյ: Բոլոր թռչունները ցողի սրկումից սթափվում են քնից, արթնանում, բներից վեր թռչելով, սկսում են երգել ու ծվլալ: Արևելքում գտնվող հսկա լեռան տակից նախ ելնում են արևի 12 թիկնապահների՝ բոլոր սևագուն արարքներ, ճառագայթի նման լուսեղեն ճիպոտներով հարվածում են սարին, որը խոնարհվում է և ցածրանում: Մյուս բոլոր սարերն էլ իրար հետևից իրենց գլուխն են խոնարհում արևի առաջ: Հանկարծ այդ պահին սարերի թիկունքից երևում է արևի ոսկե գլուխն ու հրեղեն մազերը, և նա բարձրանում է երկնակամար:

Առավոտ վաղ, երբ արևը դուրս է գալիս ծովից ու երկրին շատ մոտիկ է լինում, նրա սաստիկ ջերմությունից երկիրը կարող է այրվել ու մոխիր դառնալ: Իայց այդ պահին նրա դեմ է ելնում մի վիթխարի թռչուն և իր հզոր թևերը տարածելով՝ պատսպարում է երկիրը արևի այրող ճառագայթներից: Կեսօրին, երբ արևը հասնում է երկնքի մեջտեղը և հեռանում երկրից, նրա ջերմությունը թուլանում է, և վտանգը վերանում: Այդ ժամանակ արդեն խանձված են լինում թռչունի թևերը, և նա ուժասպառ ու կիսամեռ ընկնում է ծովը, գովանում, բուծում իր թևերը: Հաջորդ առավոտ կազդուրված՝ նա դարձյալ ելնում է արևի դեմ, իր հովանու տակ անում երկիրը, և այդպես շարունակ:

Արևը երկինք է բարձրանում նաև աղյուծի վրա նստած. նա արագ սլանում է երկնակամարով և երեկոյան գնում, հանգստանում է մոր գրկում: Արեգակին կրող աղյուծը թաթերում պահում է մի վիթխարի թուր, որով նա պաշտպանում է արևին քայքայից:

¹ Այդ պատճառով էլ արևմտաբար կոչվում է նաև **մայրամուտ** (սօր մուտ սունկ) կամ **մայր սունկ**, իսկ արևմտափ մոտիկ կրկան ասում են՝ «արևը մոր ծովն է կապ»:

Արև, Արևամանուկ և արևամայր

Մի մեծաճարտատ մարդու որդի՝ Արևամանուկ անունով, անհոգ ու շվայտ կյանք է վաչկում: Ամեն օր գնում է որսի և միշտ առատ որսով վերադառնում տուն: Մի անգամ էլ որսի գնալիս՝ երեք օր անընդմեջ նրան չի հաջողվում որս անել:

Անհաջողությունից հուսահատված Արևամանուկը մտածում է. քանի որ ինքը այլևս չպետք է կարողանա որս գտնել ու զվարճանալ, թող որ աշխարհն էլ կործանվի: Վնասում է՝ հաջորդ օրը վաղ առավոտյան, հենց որ արևը ծագի, նետով զարկի արևին, երկնքից վայր գցի, որպեսզի աշխարհը ծածկվի հավիտենական սև խավարով:

Հաջորդ առավոտյան, արևածագից առաջ, Արևամանուկը նետ-աղեղը ձեռքին պատրաստ ապաստում է արևին: Արևը իր գլուխը հագավ հանած, մի քոցեղեն հոլովու ապտակ է հասցնում Արևամանուկի դեմքին, քոցեղեն ձեռքով բռնում է նրա մազերից, բարձրացնում, տանում դնում է մի ամալի կղզի և անհիծում, որ նա արևի երես չտեսնի և լույս չվաչելի: Այդ օրվանից Արևամանուկը ցերեկները բռնում է արևից պատսպարված տաղավարում և արթնանում է միայն գիշերը, գնում թափառում, իր ապրուստը նարում: Տարիներ անց, պատահաբար, այդ կղզին է ընկնում մի կին, հանդիպում Արևամանուկին, ամուսնանում: Ժամանակ անց կինը մնում է երեխայով: Արևամանուկը ճառիս է գրում ծնողներին, թե. «Ահա ձեզ եմ ուղարկում ձեր հարսին, պահեք նրան, բայց ինձ մի փնտրեք. ես արև չեմ կարող տեսնել, մեր քաղաքն ու մեր տունը չեմ կարող մտնել: Եթե գամ, անպայման կմեռնեմ, անիծված եմ»: Արևվամանուկը գիշերները քայլկոլվ, կնոջն ու զավակին բերում հասցնում է իրենց տուն և առանց ծնողներին ներկայանալու վերադառնում:

Ծնողները հարսից խմանալով իրենց որդու պատմությունը, չեն դիմանում, ուզում են գնալ, բերել որդուն: Հարսը համազում է, որ չի կարելի, եթե բերեն, նրա մահվան պատճառը կդառնան: Արևամանուկի կինը ազատվում, տղա է բերում: Նա իր գլխի եկածները երգ է շինում և գիշերները երեխային օրորելիս, երգում: Արևամանուկն էլ որդու կարոտից գիշերները գալիս է իրենց տան մոտ, դրսից ձայնակցում է կնոջ երգին և ինքն էլ պատմում իր գլխով անցածը: Բայց վախենում է ներս մտնել: Արևամանուկի ծնողները նկատում են, որ գիշերները ինչ-որ մեկը գալիս է տան մոտ և դրսից իրենց հարսի հետ փոխադարձ երգեր երգում: Կասկածում են հարսի անմեղության վրա և բացատրություն պահանջում: Հարսն ասում է, որ եկողը իրենց որդին է, իր տղայի կարոտից է գալիս, եթե նրան բռնեն, ներս բերեն, կմեռնի:

Արևամանուկի ծնողները չեն հավատում հարսին: Մի գիշեր էլ, երբ դրսից ձայն են լսում, դուրս են գալիս, բռնում, տեսնում են, իրոք, իրենց որդին է: Արևամանուկը խնդրում, պաղատում է ծնողներին.

— Թողե՛ք ինձ, — ասում է, — թողե՛ք գնամ, եթե արևը ծագելիս ես իմ տաղավարում չլինեմ, կմեռնեմ: Խնայե՛ք իմ արևը, անհիծված եմ ես, թողե՛ք...

Ծնողները չեն լսում իրենց որդուն, չեն թողնում: Առավոտյան, երբ արևը ծագում է, որդին կիսամեռ ընկնում է հոր ու մոր առաջ: Նրանք իրենց մխիթարում են այն հույսով, որ երեկոյան արևը մայր մտնելուց հետո որդին կկենդանանա: Բայց երեկոյան Արևամանուկը դարձյալ մնում է կիսամեռ: Ծնողները սուգ ու շիվան են բարձրացնում, ծեծում իրենց գլուխը, զղջում, օրերով ողբում:

Մի օր էլ Արևամանուկի մորը երագում ասում են.

— Ելի՛ր, երկաթե տրեխներ հագիր, երկաթե գավազան վերցրո՛ւ, քայլի՛ր դեպի արևմուտք. որտեղ տրեխների ծակվեն, գավազանը կտրվի, այնտեղ կգտնես որդուդ բուժման ճարը:

Որդու ցավով ու կարոտով տառապած մայրը առավոտ կանուխ, առանց երկար-բարակ մտածելու էլնում, շինել է տալիս երկաթե տրեխներ ու գավազան, հագնում և ընկնում է ճանապարհ: Տարիներով ճանախ է կտրում, անցնում սև ու սպիտակ մարդկանց սահմանները, հասնում աշխարհի ծայրը, ուր անգամ հավքեր ու գազաններ չկան: Հեղվում նկատում է կապույտ մարմարակերտ մի պալատ. դնում և անում այդ պալատն ու գնում: Դռան առջև գավազանն ընկնում է ձեռքից, կտրվում: Հանում է ոտից տրեխները թափ տալու, տեսնում է՝ տրեխները ծակվել են: Հիշում է իր տեսած երագը, որ այստեղ պետք է գտնի որդու փրկությունը: Ներս է մտնում բակ, անցնում 12 բակերի միջով, հասնում այն տաղավարին, որի մի անկյունում լույսերի մեջ նստած է լուսաճաճանչ թագուհին՝ արևամայրը: Արևա-

մայր թագուհու գեղեցկությունից շշմած, Արևամանուկի մոր աչքերը զարմանքից բաց են մնում:

— Դու, անշուշտ, մի խնդիր ունես, — քաղցրությամբ նրան է դիմում արևամայրը, — որ այդքան չարչարանք ես քաշել, եկել հասել ես այստեղ: Ի՞նչ ցավ ունես, պատմիր, մի վախենա:

— Մայր եմ ես, — ասում է կինը, — որդուս արևն ինձ դարձնելու համար ճար խնդրելու եմ եկել:

Եվ մեկ առ մեկ պատմում է Արևամանուկի գլխով անցած-դարձածը:

— Տղադ չար տղա է, — ասում է արևամայրը, — ես էլ մայր եմ. արեգակի մայրը. իմ որդու արևով երկինք ու երկիր է լուսավորվում, իսկ քո տղան ուզեց նետով զարկել նրան: Անիծյալ է քո որդին, արեգից զուրկ պիտի մնա. ապրի ու չպիտի ապրի, մեռնի ու չպիտի մեռնի:

— Մայր եմ ես, — կրկնում է Արևամանուկի մայրը, — ցավ եմ քաշել իմ որդու համար, այսքան ճամփա եմ քայլել-անցել նրա սիրտ համար: Քո զավակի արևի համար մի ճար ինձ ասա:

Արևամայր թագուհու գուրջը շարժվում է, ասում.

— Ծառ անարժան զավակներ են իրենց մայրերի շնորհիվ արև վալելի. թող քո զավակն էլ իր մոր համար ապրի: Բայց դու անցիր այդ աստղերի հետևը, թաքնվիր. հիմա որդիս կգա, այնպես արա, որ չեմ տես: Երբ նա մտնի ավազանը, լողանա, ելնի գա կուրծք ուտելու, իմ կուրծք տալու ժամանակ դու նրա լողացած ավազանից մի շիշ ջուր առ ու գնա: Տմբ, ցանկի քո որդու վրա, կատողջանա:

Արևամանուկի մայրն այդպես էլ անում է. արեգակի լողացած ավազանի ջրից մի շիշ ջուր է վերցնում, պալատից դուրս է գալիս, հաջողությամբ վերադառնում է տուն, ջուրը ցանում է որդու վրա, որդին առողջանում է, ոտքի կանգնում:

Աղջիկն ու արևը

Մի աղջիկ երեկոյան՝ արևը մայր մտնելուց հետո, տունն ավելում է և աղքեղ դուրս թափում: Այդ մեղքը գործելու համար նա պատժվում է՝ ցերեկը արևի մոտ սևեռես է լինում, մնում է մեռած, գիշերը՝ կենդանանում:

Աղջկա հայրը հագնում է երկաթե տրեխներ, ձեռն առնում երկաթե գավազան, ճանապարհ է ընկնում արևի մոտ: Նա գնում է արևից խրճդրելու նրա երեսը լվացած ջրից, որ բերի, ցանի աղջկա վրա, բուծի նրան: Բայց մինչև օրս էլ աղջկա հայրը թափառում է աշխարհով մեկ և չի կարողանում գտնել արևի բնակարանը:

¹ Հայ ժողովրդական հավատալիքներով՝ երեկոյան տունն ուվելն ու աղքե թափելը՝ մեղք է համարվում, ուստի խուսափում են դրանից:

Տղան և արևը

Մի կին իր տղայի համար գուլպա է գործում: Քիչ է մնում, որ գուլպան ավարտի, արևը պատրաստ-վում է մայր մտնել: Տղան դիմում է արևին, խնդրում.

— Ջան, արեգակ, մի քիչ սպասիր, մայրս վերջացնի գիզի գուլպաս, հագնեմ, հետո մորը մոտ գնա:

Արևը լսում է տղային, սպասում է միայն ուշ երեկոյան վերադառնում մոր մոտ: Արևամայրը հարց-նում է որդուն, թե ինչո՞ւ է ուշացել:

Արևը մորը պատմում է փոքրիկ տղայի և նրա գուլպայի մասին: Արևամայրը զայրանում է, անի-ծում որդուն ուշացնող փոքրիկ տղային, որ նա ցերեկը մեռնի, գիշերը կենդանանա, իսկ նրա մայրն էլ երբեք չավարտի տղայի գուլպան:

Տղան ցերեկները մեռնում է, գիշերները՝ կենդանանում, գալիս է մոր մոտ, խնդրում իր գուլպան: Խեղճ մայրը չի կարողանում վերջացնել գուլպան, որովհետև գործածը ինքն իրեն քանդվում է:

Իսկ տղան, ստիպված, թախառում է ոտաբոբիկ:

Արևն ու հարսանքավորները

Հարսանքավորները հարս ու փեսայի հետ Վարանդայի Քառաս ասրով անցնելիս, արևը սկսում է մայր մտնել: Փեսան խնդրում է արևին՝ մի քիչ սպասել, մինչև իրենք անցնեն այդ վտանգավոր տե-ղից: Արևը կատարում է փեսայի խնդիրը, բայց երբ վերադառնում է մոր մոտ, արևամայրը խիստ բարկանում է որդու վրա ուշանալու համար: Արևը մորը հայտնում է ուշացման պատճառը: Մայրը ավելի է բարկանում և անիծում է հարսանքավորներին, որ նրանք քար դառնան: Հարսանքավորներն իսկույն քար են դառնում:

Արև և լուսին*

Արևն ու լուսինը աստծո զավակներն են. արևը աղջիկ է, լուսինը՝ տղա: Հոր հրամանով նրանք պարտավորվում են գիշեր-ցերեկ հերթով հսկել աշխարհին: Քույր ու եղբայր վիճակ են գցում, թե իրեն-ցից ով գիշերը հսկի: Վիճակն ընկնում է քրոջը՝ արևին: Քույր ու եղբայր սկսում են տաք-տաք վիճել: Աղմուկի վրա գալիս է հայրը: Երբ խմանում է պատճառը, նախատում է լուսնին և հրամայում, որ նա գիշերները հսկի: Լուսինը համձն է առնում կատարել հոր կամքը: Ապա աստված դիմում է աղջկան՝ արևին, առաջարկելով ցերեկները հսկել: Արևն առարկում է, ասելով՝ որ ինքն իր աղջիկ տեղով ամա-չում է օրը ցերեկով մարդկանց աչքին երևալ:

— Այդ դեպքում, — ասում է հայրը, — ձեռներիդ մեջ մեկ-մեկ խորձ ասեղ բռնիր. ով որ կհամար-ձակվի քեզ նայել, ասեղներով ծակիի աչքերը:

Արևն ընդունում է այդ առաջարկությունը և այդ օրից սկսած հոր կամքը կատարում:

Արևն ու լուսինը քույր-եղբայր են. արևը եղբայրն է, լուսինը՝ քույրը: Առաջներում քույրը եղբոր հետ է գալիս-գնալիս եղել. բայց որովհետև շատ գեղեցիկ է եղել, չար աչք է դիպել նրան, և նա մի-վանդացել է ծաղիկ հիվանդությամբ: Այդ դեպքից հետո լուսինը խնդրում է եղբորը՝ ծակել այն մարդու աչքերը, ով իրեն կնայի, որպեսզի իրեն այլևս չար աչք չդիպչի և իր հիվանդության վրեժը լուծվի:

* Արևի և լուսնի մասին եղել են տարբեր պատկերացումներ. մի դեպքում արևը տղա է, լուսինը՝ աղջիկ, որոնք կամ թագավոր ու թագուհի են, կամ էլ սիրահար զույգ: Իսկ մեծ մասամբ նրանք քույր ու եղբայր են, ընդ որում, արևը քույրն է, լուսինը՝ եղբայրը:

Արևի և լուսնի մայրը ապրում է երկնքում՝ աստղատանը: Մի անգամ գիշերը, երբ մայրը խմոր է շաղախում, արևն ու լուսինը կոպում են: Արև քույրն ասում է.

— Ես գիշերով դուրս չեմ ելնի:

Լուսին եղբայրն էլ ասում է.

— Ես ցերեկը դուրս կգամ:

Շատ որ կոպում են, մայրը վեր է կենում տեղից, խմորոտ ձեռքով ուժեղ ապտակ է հասցնում լուսնի երեսին, գիշերով նրան տանից հանում, գցում դուրս: Այդ օրվանից մինչև հիմա լուսինը գիշերն է դուրս գալիս, արևը՝ ցերեկը:

Մի անգամ մայրը արևին ու լուսնին ասում է.

— Գնացե՛ք աղբյուրից ջուր բերե՛ք, ծարավ եմ, ով շուտ բերի, նրան կօրհնեմ:

Քույր ու եղբայր վեր են կենում, գնում ջրի: Լուսինը քրոջից առաջ է անցնում և կուժը դնում աղբյուրի խողովակի տակ, որ ջուր լցվի: Արևը եղբորից թաքուն ծակում է նրա կծի տակը: Վերադարձին լուսնի կծից ջուրը հոսում, թափվում է, կուժը մնում է դատարկ: Իսկ արևը կուժը լիք լցնում է ջրով, բերում, տալիս է մորը, ստանում նրա օրհնությունը:

Մի անգամ արևն ու լուսինը գնում են գետը, լողանում: Լուսին եղբայրը մի քիչ լողանալուց հետո շուտ դուրս է գալիս ջրից, ապաստում, որ երբ քույրը ելնի ջրից, տեսնի նրա մերկությունը: Արևը կտահելով եղբոր դիտավորությունը, ամոթից երկինք է բարձրանում: Լուսինն էլ անմիջապես նրա հետևից բարձրանում է երկինք, հետապնդում քրոջը, բայց մինչև օրս էլ հետապնդում է նրան և չի կարողանում հասնել: Դրա համար էլ արևը իր սուր ասեղներով ծակծկում է թե լուսնի և թե բոլոր նրանց աչքերը, ովքեր փորձում են նայել իրեն:

Արևը թագավոր է, լուսինը՝ թագուհի: Լուսինը շրջագայության է դուրս գալիս այն ժամանակ, երբ արար աշխարհը քնած է լինում, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա իրեն տեսնել: Նա գրտաքնի է դուրս գալիս՝ շրջապատված աստղերով, որոնք իր կույտ ընկերություններն ու ճաժիշտներն են: Լուսին թագուհին ծով բարիքներ է սփռում աշխարհի բոլոր արարածներին, մեկ-մեկ էլ ամոթխածությունից իր դեմքը ծածկում է ամպի քողով:

Արևն ու լուսինը ջանել սիրահարներ են. արևը աղջիկ է, լուսինը՝ տղա: Երբ նրանք հանդիպում են իրար, լուսինը սիրուց խելքը թոցնում է, խավարում: Լուսնի վզից աղյուցտ տիկ կա կախված. նա երբեմն այդ տիկը գցում է արևի վիզը, որից արևը խավարում է:

Լուսին

Լուսինը մի անհամբեր երեխա է եղել: Մի օր, երբ մայրը խմոր է շաղախում, լալով գալիս է, մորից հաց է ուզում: Մայրը գալարացած՝ խմորոտ ձեռով ապտակում է լուսնին, անձնում, որ նա երբեք չկշտանա: Ապտակից լուսինը թռչում է երկինք, դեմքին՝ խմորի կտորներ: Երբ լուսինը կուշտ է լինում, պաշտոն փայլում է երկնքում, երբ քաղցում է՝ խավարում:

Աստղեր

Աստղերը երկնքի կանթեղներն են, որոնք իբրև ջանքեր առանց պարանի կախված են բարձր ու լայն, անչյուն ու ամգեղան կառուցված երկնային տաճարում և առանց ձեռքի լույս են տալիս: Աստղերը լինում են չար և բարի: Ամեն մարդ ծնվում, աշխարհ է գալիս մի աստղի տակ. որի տակ կանգնում է մարդը ծնվելիս՝ իր բախտն է: Եթե նրա աստղը բարի է, նա բախտավոր է, եթե չար է՝ դժբախտ:

Միր-կաթին աստղաբաշխը կոչվում է նաև **Հարդագողի** կամ **Գարձանագողի** ճանապարհ: Մի խիստ

ձմեռ հայերի նախնի Վահագնը ասորեստանցիների նախնի Բարշամից հարդ է գողանում, և Ծիր կաթինը այդ գողացված հարդի հետքն է:

Մի ժամանակ ուրիշ ցեղի աստված իր մշակներից ուղարկել է մեր երկրի աստծո կալից հարդ գողանալու: Մեր աստծո հրեշտակները նետ-աղեղով խփել, սպանել են գողերին, որոնց մոտից հարդը թափվել է երկնքի երեսին և այրպես էլ մինչև այժմ մնացել:

Գարունը բազմելիս՝ մի խելոճ կնոջ դարմանը պակասում է, անասունները մնում են քաղցած: Ժառ է դետուղեն ընկնում, բայց ոչ մեկը նրան դարման չի տալիս: Ծարը որ կտրվում է, ելնում գնում է իր քավորի մարագը, փեշը դարմանով լցնում: Վերադարձին քամին խփում է, փեշի դարմանը թափում գետին:

Այս անամոթը արարքը տեսնում է աստված, երկնքի երեսին ցուցադրում է այդ գողության նշանը, որպեսզի աշխարհը տեսնի սանամոր գողությունը:

Սանամայրը շատ աղքատ է լինում. ամեն անգամ ստիպված իր քավորի հարդանոցից գոգնոցով հարդ է գողանում: Մի անգամ էլ, երբ քավորը նկատում է այդ, սանամայրն ամոթից երկինք է քարձառնում, հետևից թափելով հարդը: Մինչև այժմ էլ երկնքի վրա երևում է թափած հարդի հետքը, որ կոչվում է նաև **Սանամոր երթ**:

Մի ուղտապան 45 ուղտ է ունենում: Երբ նրա հարդը սպառվում է, գնում հարևաններից 15 ուղտի համար հարդ է գնում, իսկ 30-ի համար՝ հարդը փոխ է վերցնում: Հաջորդ անգամ, երբ դարձյալ հարդը սպառվում է, անհարձար է զգում նորից փոխ ուզել, ստիպված գողանում է: Այդ պահին աստիկ քամի է քարձրանում և ամբողջ հարդը ցրում երկնքով մեկ, որ մինչև հիմա էլ երևում է:

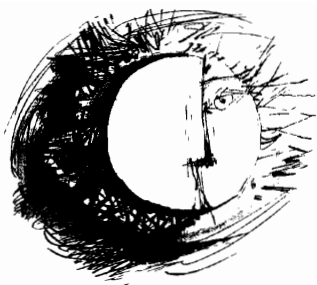
Տան հարսը մարդագալ՝ է լինում: Մի անգամ նրանց տունը հյուր է գալիս: Հարսը հյուրի ոտները լվանալիս տեսնում է, որ դրանք շատ փափկիկ են: Հարսի պխորժակը գրգռվում է: Երբ բոլորը բնում են, հարսը գալիս է, որ հյուրին ոտի: Հյուրն սոջ իսկույն իմանում է, քաշում է դաշույնը և հարվածում հարսի կրծքին: Կտրել անմիջապես հարսի կրծքից ցայտում է երկինք և իր հետքը մշտապես թողնում երկնքի վրա: Դրա համար էլ Հարդագողի ճանաչարիքը կոչվում է նաև Ծիր կաթին (կաթի հետք):

Ծիր կաթինը երկնքի այն տեղն է, որ պատվել է ժամանակին, և հեղեղը թափվել երկրի վրա:

Կշիռ համաստեղություն աստղերը Հսկկ նահապետի զավակներն են՝ երեքը տղա, երեքը աղջիկ, որոնք կոչվում են նաև հայկեր (խեքեր):

Մեծ արջի համաստեղությունը կոչվում է նաև **Յոթ սանամոր աստղեր**: Ժամանակին յոթ սանամայր են եղել, ունեցել են մի քավոր: Սանամայրերից յուրաքանչյուրը մտածել է, թե մյուսը կնոգա քավորի հոգները: Քավորը մնացել է առանց խնամքի և քաղցից մեռել: Աստված բարկանալով սանամայրերի վրա, նրանց դարձրել է յոթ աստղ:

Մարտագույր աստղերիցվան իսկատայիցներով՝ ժամանակավորապես գալի փոխարկված կին է, ամուսն գտյր ոչլուտեհ հասկուրյուններով:

Ամպրոպի ժամանակ հայր երկինքն ու մայր երկիրը ծիծառ ծովի միջոցով միանում են իրար, և երեքն էլ բռնվում երկրների ցավերով: Երկունքի պահին ծիրանի ծովում կլվում է կարմիր եղեգան, որի փողից բարձրացող ծխի և ծեծի միջից ծնվում է հրեղեն մագերով, բոցավառ մորուսի և արեգակնակերպ աչքերով կալծակի և ամպրոպի պահանի աստվածը՝ Վիշապաքաղ Վահագնը: Նա ծնվելուն հետ վազում է վիշապների դեմ կռվելու:

Ամպրոպի ժամանակ ծովի խորքերից կամ ամայի լեռներից երկինք են բարձրանում վիշապները, որոնք չար ոգիների հետ միասին կամենում են կոլ տալ արեգակին կամ ցնկել նրա լույս երեսը, որպեսզի մարդիկ նրա լույս երեսը չեսեն: Այդ ժամանակ Գաբրիել հրեշտակը ուրիշ հրեշտակների հետ միասին կռվում է նրանց դեմ, զարկում հրեշտիկ սրերով և սև ամպերից դուրս քշում նրանց: Ամպրոպի որոտը աղ կռվի ձայնն է, փալլակը՝ Գաբրիել հրեշտակի սրերն է, կալծակը՝ հրեղեն նետը, իսկ ծիածանը՝ աղեղը:

Վիշապները մագեր ու թևեր ունեն և բոլոր օձերի նման լինում են, եթե նրանց չսպանեն: Նրանք շարունակ մեծանում են, և երբ արդեն վիշապը հագար տարեկան է դառնում, կարող է աշխարհը կոլ տալ: Դրա համար էլ հրեշտակները երկնքից իջնում են, կապում վիշապին և փոթորկի մեջ նրան վեր են հանում: Սակայն վիշապը կռվում է հրեշտակների հետ, գալարվում, քերամից հուր թափում, հաճախ ջուր փչում երկրի վրա: Հրեշտակները նրան հանում են արեգակի մոտ, որի կիզիչ ճառագայթները պղծում, մոխիր են դարձնում վիշապին, և նրա մոխիրը թափվում է երկիր: Ամայի վիշապի գալարվող պոչը պոկվում, ընկնում է երկրի վրա կամ էլ հրեշտակները բաց են թողնում վիշապին, և նա ակնքի բարձրությունից ընկնում է մի լեռան վրա, փշուր-փշուր լինում: Երբ ծերացած վիշապը լեռներից կամ ծովներից երկինք է թաշվում, երկնքի վիշապներն էլ երկրի են իջնում: Ամպրոպի ժամանակ երևացող ամպի հրեղեն շերտերը վշապի հրեղեն մարմինն է, կալծակը՝ հրեշտակների գալազանը կամ ճիպոտը, որով հարվածում են վիշապին, որով ծեծվող վիշապի գոտոցը:

Վաճառ ծովի հատակում վիշապի թույց կա, ուր բնակվում է մի անհեղի վիշապ և իր մարմնով բռնել է ամբողջ փի հատակը: Հրեշտակները միշտ կռվում են նրա հետ, և նրան նրան, պոչից վիրավորում, որպեսզի նա չմեծանա և չլից ու ցամաք կոլ չտա:

Ամպրոպը երբեմն պատկերացվում է վիթխարի եղջյուր ունեցող կռվի կեղապարանով, որը երկնային կաթնաղբյուրից ջուր է խմում և արյունագույն ծովի (ծիրանի ծով) ջրից գոռում, բառաչում: Մեկ ուլ պատկերացմամբ՝ անձ-

րևաբերը Եղիա¹ մարգարենն է, որը իր քառաձի կառքով սլանում է ամպերի վրայով, որպեսզի բռնի իր փախչող պարտապանին և հետ վերցնի փոխ տված դրամը:

Կառքի դղրդոցից ամպերը որոտում են, իսկ անիվներից կամ ձիերին հարվածող մտրակից՝ փայլատակում:

Մի կույր մարդ բարկանում է աստծո վրա, որ իրեն զրկել է տեսողությունից: Նա վերցնում է թթու լավաշը, շարտում թխսի վրա: Թուխը աստիկ զայրանում է և սկսում է կույրի վրա գոգոտալ: Այդ գոգոտոցից էլ առաջ է գալիս որոտը:

Կայծակը կամ փայլակը կոչվում է նաև **Հրաշք**. նա հրացայտ աչքերով կին է, անունը՝ Ծովյան կամ Ծովինար, և ապրում է վերին երկնքում: Նա նստած է հրեղեն ձիու վրա և ձիով խաղում-պարում է ամպերում: Նրա ձիու և իր աչքերից կրակ է ցայտում, և ոչ ոք չի կարողանում նայել նրա հրեղեն, լուսավոր դեմքին: Ծովյանը երբեմն երևում է նաև ծաղկած՝ տղամարդու կերպարանքով: Ամպրոպային մութ գիշերներին նա հանկարծ գլուխը հանում է ամպերի տակից, ցած նայում և հենց այդ պահին էլ փայլատակում է, ասում են՝ «Ծովյանը խաղում է»: Երբ երկնքում երևում է Ծովյանը կամ Ծովինարը և փայլատակում լույսի ու կրակի մեջ, իսկույն սկսում է անձրև տեղալ, և սառ ու ձոր ծածկվում է պտղաբերող խոնավությամբ:

Երկրի վրա՝ օվկիանոսում, փայլուն փորով մի մեծ ձուկ կա: Երբ ձուկն ընկնում է մեջքի վրա, նրա փայլուն փորի շողքից երկինքը սկսում է փայլատակել:

Երբ դրախտում առաջին անգամ վարդը թառամում է, սոխակը սաստիկ տխրում է և սկսում է նվաղելու աստիճան տրտմությամբ դալլալել: Լուսինը տեսնելով սոխակի սրտաճնյիկ վիճակը, լուռ արտասվում է: Լուսնի արտասուքներից էլ առաջ է ձկնել ցողը:

Կրակ ու կայծակ

Ժամանակին քարերն ու ծառերը մարդկանց նման շարժվել են, խոտել, կերել, խմել: Աստանան տեսնելով այդ, գալիս է աստծո մոտ, իրավունք խնդրում, որ ինքն էլ մի քան ստեղծի: Աստված քնծիծաղ տալով ասում է.

— Թե կարող ես՝ ստեղծիր:

Աստանան գնում է քարերի մոտ, տեսնում, որ նրանք ուկում են թագավոր դարձրել, ասում է.

— Կայծքարն ավելի գորավոր է և կարող է ուկուց լավ թագավոր լինել:

Ասածը հաստատելու համար նա մի տան մեջ խոտ, փայտ ու ցան է լցնում, ապա առաջարկում է կայծքարին՝ երկաթին բախվել: Կայծքարն ու երկաթը բախվում են իրար, կայծեր առաջացնում: Կայծերն ընկնում են տան մեջ լցրած չոր խոտի վրա, վառվում, կրակ ստեղծում: Մարդիկ ու քարերը հավաքվում են կրակի շուրջը և նրա միջից հանում խորոված պտուղներ ու կենդանիներ, ուտում: Ժառ են հավանում դրանց համը, սկսում են այդ կրակից տանել իրենց տները, օջախ սարքել, վրան կերակուր եփել:

Աստված զայրանում է աստանայի վրա, որ նա կրակի գաղտնիքը հայտնել է մարդկանց, ասում է.

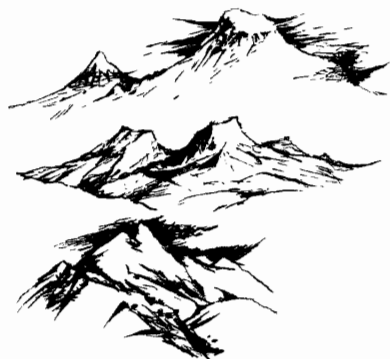
— Սպասիր, քո պատճառով այնպիսի կրակ ստեղծեն, որից արքայապետ մարդիկ:

Եվ նա ստեղծում է աստծո կրակը՝ կայծակը, ուղարկում է երկիր: Կայծակի հենց առաջին հարվածից գոհվում են տասը մարդ: Աստանան արքայապետ փախչում է և այլևս աստծո աչքին չի երեվում: Աստված պատժում է քարերին, զրկում նրանց շարժվելու և ուտելու ունակությունից, որովհետև մարդիկ կայծքարի միջոցով էին իմացել կրակի գաղտնիքը:

Աստված նույն կերպ պատժում է նաև ծառերին, որոնք իրենց կամքով վառելիք էին դարձել մարդկանց համար:

¹ Եղիան հին հիբաների մարգարեներից է, որի պատմությունը շարադրված է Աստվածաշնչում: Նա, չես առասպելի, ոչ թե մեռնում է, այլ աստծո հրամանով հրեղեն կառքով ու հրեղեն ձիերով բարձրանում երկինք: Հետագայում, երբ տարածվում է քրիստոնեական կրոնը, քրիստոնյա շատ ժողովուրդներ, այդ թվում նաև հայերը, Աստվածաշնչի ազդեցությամբ Եղիա մարգարեին իր հրեղեն կառքով ու ձիերով նույնացնում են իրենց հին ամպրոպային աստծոն:

Հոր և ջուր

Կրակն ու ջուրը քույր ու եղբայր են. կրակը քույրն է, եղբայրը: Մի անգամ քույր ու եղբայր վիճում են, թե ուր իր ուժը ցույց տալու համար սկսում է այրել սարերի ու լճերի խոտը: Եղբայր-ջուրը գալիս է և անմիջապես լցնում հրդեհը: Այդ օրվանից քույր ու եղբայր բաժանվել են իրարից:

Մի անգամ եղբայր-ջուրը իջնում է սարից, քույր կրակն էլ է նրան.

— Արի մի քիչ նստիր, տաքացիր:

Ջուրը պատասխանում է.

— Դու էլ մի քիչ ինձնից խմիր, հովացիր:

Լեռներ, լճեր, գետեր

Հայոց լեռները հաղթանդամ ու հսկա եղբայրներ են եղել: Ենթադրվում է, որ առաջին փառաբանությունը՝ «Երանց սովորությունն են լեցել ճախ կապել իրենց գոտիները, հետո միայն բարևել ար: Բայց երբ եղբայրները ծերանում են, էլ չեն կարողանում վաղ վեր կենալ: Մի օր էլ, ուշ արթնանալով, նրանք հասնում են կապել գոտիները և, հակառակ սովորության, ար բարևում են առանց գոտիները կապելու:

Աստված տեսնելով այդ, պատժում է եղբայրներին. նրանք քարանում են, դառնում են լեռներ, գոտիները՝ կանաչ լճեր, իսկ արցունքները՝ անմահական աղբյուրներ:

Մասիսն ու Արագածը շատ սիրով քույրեր են լինում: Ենթադրվում է, որ մի օր նրանք կռվում են, սուսկալի դնում. մեկն ասում է.

— Ե՛ս եմ լավը, քեզանից էլ բարձր:

Մյուսն ասում է.

— Ես քեզանից էլ լավն եմ, քեզանից էլ մեծ ու բարձր:

Վե՛ճի ժամանակ վրա է հասնում Մարտիաս սարը՝ փորձում է քույրերին հաշտեցնել, բայց չի կարողանում: Նա փորված հեռանալով, անհիծում է քույրերին, որ նրանք իրանք բաժանվեն և երբեք իրար չհանդիպեն: Մասիսը դառնում, անհիծում է Արագածին, որ ամբողջ տարին վիշտը նրա շուրջ դուրս չգա, արցունքներն էլ աչքերից չպակասեն: Արագածն էլ հետ չի մնում, իր հերթին անհիծում է Մասիսին, աշխարհի երեսին մարդ չբարձրանա նրա գագաթը, վրան մատաղ չմորթվի:

Այդպես էլ լինում է. Արագածի կատարին արտասուքից են է գոյանում, իսկ Մասիսի վրա մինչև օրս մարդ չի բարձրացել և մատաղ չի մորթվել:

Մարտիաս սարը գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի Սասուն գավառում և եղել է սասունցիների սիրած ու պաշտելի սարը: Վերջին և նաև Մարագոթկ կամ Բարձր Մարագոթկ:

Մարտի տարի պաշտամունքը խիստ զարդացնում է Անդոկին¹, և նա Մարտի տարին մարտի է հրավիրում: Մարտի ժամանակ Անդոկին իր կայծակե թրով խփում, ճեղքում է Մարտի տարի գլուխը, որի պատճառով էլ նրան ջղլազուն (զույգ գլխով) Մարտիկ են անվանում: Անդոկի հարվածից վիրավորված Մարտի տարը հսկա մի ժայռ է պոկում իր կողերից և խփում նրան: Ժայռը խրվում է Անդոկի կործրը, թափվում կողերի մեջ. դուրս է մնում միայն ժայռի երկու ջրաղացաքարի չափ մի կտոր, որի վրա այժմ էլ երևում են Մարտիկի ձեռքի հետքերը:

Ջագրոշի լեռները² եղջյուրներով վիշապ են եղել: Ջագրոշն ուզեցել է ուտել Տավրոսին³ և կովի է եղել նրա դեմ: Տավրոսը թեպետ մարմնով փոքր, բայց ավելի ուժեղ լինելով, այնպես է հարվածում Ջագրոշի ճակատին, որ նրա եղջյուրները պոկվում, ընկնում են դեռ ու դեմ: Մի եղջյուրը թռչում ընկնում է Արգեոյից հեռու և ցցվում է գետնի մեջ, որ մինչև այսօր Մասիսում⁴ է կոչվում: Մյուս եղջյուրը թռչում, խրվում է Արարատի կողը, որ մինչև այսօր Մասիս է կոչվում: Ջագրոշը շշմած, մեջքը դեմ է տալիս Տավրոսի Առնոս և Արտաշ⁵ եղջյուրներին: Տավրոսը քարկացած, այնպես ուժեղ է հարվածում Ջագրոշի մեջքին ու փորին, որ մի մեծ ձոր է բացում Կոթորից սկսած մինչև Տիգրիսի մոտ: Այդ ձորով է հոսում Ջաք գետը⁶, որը Ջագրոշի արյունն է: Տավրոսի հարվածից նոր լեռներ են բարձրանում, իրարից ջրերը քաժանում: Ջագրոշի փորտիքի աղի ջրերի մի մասը գնում է Վան և կազմում Վանա լիճը:

Այդ օրվանից Ջագրոշն իր գլուխը ստած քաշվում է մի կողմ. նրա մարմնի մի ծայր հասնում է Արարատ, իսկ գլուխը՝ Ծիրազ⁷ ու Հնդկաստան:

Դադատանի լեռն ու Մոավը⁸ վիճում են իրար հետ: Դադատանի լեռն ասում է.

— Դու ինձ մոտ ինչ ես որ. ես քեզանից շատ բարձր եմ:

Մոավն ասում է.

— Ի՞նչ կարող ես դու ինձանից բարձր լինել, երբ իմ դիրքը այնքան վեր է քեզանից:

Դադատանի լեռն ասում է.

— Ձանդո կտրի, թե չէ՝ ձեռիս ափսեմ կտամ երեսիդ:

Ասում է ու ձեռի ափսեմ շարտում Մոավի վրա: Ափսեմն չի հասնում Մոավի գլխին, այլ ընկնում է մոտիկ մի հարթ տեղ: Մոավն ասում է.

— Դու որ ինձ վրա ափսեմ շարտեցիր, անիծում եմ քեզ՝ թող գլխիդ ձյունը երբեք չհալվի:

Սև ու Կարմիր սարերը⁹ ժամանակին մարդ են եղել: Սև սարը եղել է մի բոնակալ, իսկ Կարմիր սարը՝ մորազարեր մի աղջիկ: Բոնակալը ուժով տիրացել է աղջկան և ժողովրդի անձերով՝ քարացել: Բայց քանի որ չի կարողացել վայելել աղջկա սերը, Սև սարը մինչև հիմա չի կարողանում նրան մոտենալ: Դրա համար էլ Սև սարը անգոր կատաղությունից լալիս է և իր վրեժը մարդկանցից հանում: Ամառվա կեսին հաճկարծ մթնում է, բուր ու բորան անում, մարդ ու անասուն խեղդում:

Աղբակում, հարդողիմենու առաքյալի վանքից դեպի արևելք գտնվում է մի քարայր, որը կոչվում է **Վիշապի այր**: Այստեղ բնակվել է մի վիշապ, որը կուլ է տվել մոտակայքից անցնող մի աղջկա: Բարդուղիմեոս առաքյալը երբ տեսնում է այդ, ձիով հարձակվում է վիշապի վրա: Վիշապը քարայրից դուրս է փախչում և փսխում սողկան: Այդ փսխումը դարձել է սպիտակ քարակույտ, որ փոխված է մինչև այժմ քարայրից դեպի հարավ՝ բլրի լանջին:

Անդոկի սար է. Սասուն գավառում, Հայկական Տավրոսի գագաթներից մեկը:

² Ջագրոշի լեռնաշղթան ընկած է Վանա և Ուրմիա լճերի միջև, Վանա լճից հարավ-արևելք՝ նյուսիսից հարավ ձգվող գծով: Հուսիսային ծայրը միանում է Կոտորի լեռնաշղթային, հասնում է մինչև Մեծ ու Փոքր Մասիսները: Տավրոսի լեռները կամ Հայկական Տավրոսը քնկած է Վանա լճից հարավ՝ երկար գծով, արևմուտքում հասնելով մինչև Մոզլ կամ Կոյսյիկ լիճը, արևելքում հասնելով Կոտայքի լեռներին, մոտենալով Ջագրոշի լեռնաշղթային:

³ Մոավոսի լեռները գտնվում են՝ Կոթորիքներից հարավ-արևելք: Առնոսը և Արտաշը Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթաներից են:

Ջաք կամ Մեծ Ջաք գետը գտնվում է Հայկական Տավրոսի և Ջագրոշի լեռնաշղթայի միջև:

Կավուս հարավ-այն Ուրտուն:

Ինքուրի լեռները՝ Գանձուկի լեռների արևելքում մասն են կազմում և հասնում մինչև Թարթուս գետի ստորին հոսանքը:

Սև ու Կարմիր սարերը՝ Կեղանի լեռների գագաթներից են:

Մթնաձորում՝ սիրտ թուխալ ու անձրև է լինում: Ժամանակին մի սիրուն աղջիկ է եղել. երբ ծիծաղել է, չորս կողմը վարդիկ ու ծաղիկներ են բացվել, երբ լաց է եղել, անձրև է եկել: Գետը հափշտակում են սրան, տանում Մթնաձորի ամենամոխտեղը, ուր ոչ արևի լույս է ընկնում, ոչ էլ կենդանի շուն: Աղջիկը գերութան մեջ անընդհատ լալիս է, որից էլ Մթնաձորում շարունակ թուխալ ու անձրև է լինում: Իսկ մեկ-մեկ էլ, երբ քնած ժամանակ նրազում ծիծաղում է, Մթնաձորը պարզվում է, լուսանում:

Աս լճի՝ ջրի կեսը ժամանակին եկել խնել է քառասուն գլխանի մի վիշապ. հետո պառկել, հսնգստացել է, որ մյուս կեսն էլ խնի, ցամաքեցնի լիճը: Աստծո հրամանով սարերը մոտեցել են իրար, վերցրել են լիճը, բարձրացրել, հասցրել են մինչև երկինք և ազատել վիշապից: Վիշապն այլևս չի կարողացել վերև բարձրանալ, չորս խնել, ծարավից ճաքճել է, տրաքել, ցրիվ եկել:

Աս լճում ապրում է նաև մի գեղեցիկ աղջիկ: Երբ արև է լինում, նա դուրս է գալիս ջրի երեսը, խաղում ալիքների հետ: Այս աղջիկը կաշում է լճի մեջ ընկած կենդանիների ոտից, չի թողնում նրանց ջրից դուրս գալ:

Եփրատ գետը կին է՝ խոիվ մազերով, քորձեր հագած: Ամեն տարի նա հարյուրավոր մարդիկ է կոլ տալիս: Երբ գալիս է Վարդավառը, Եփրատը նայում է դիմացի ժայռին ու ասում.

— Վարդևորն եկավ, մեկը չեկավ:

Մեղրագետի՝³ ակունքի տեղը առաջ թոնիր է եղել: Մի օր գյուղի քահանայի կինը հաց է թխում: Գալիս է մի մուրացկան և Քրիստոսի սիրտ համար թաղում հաց խնդրում: Երեցկինը հաց է տալիս, մուրացկանը պանիր էլ է խնդրում: Պանիր էլ է տալիս: Մուրացկանը Քրիստոսի սիրտ համար համբույր է խնդրում: Երեցկինը դեմքը մոտեցնում է մուրացկանին, համբույր էլ է տալիս: Այդ միջոցին քահանան ներս է մտնում, տեսնում կնոջ և մուրացկանի համբուրվելը, խիստ զայրանում է կնոջ վրա: Կինը արդարանում է, թե մուրացկանը Քրիստոսի սիրտ համար հաց խնդրեց՝ տվեցի, պանիր խնդրեց՝ տվեցի, համբույր էլ խնդրեց՝ չկարողացա մերժել:

— Ին որ աղյուխ է, — ասում է քահանան, — Քրիստոսի սիրտ համար քեզ թոնիրը գցիր:

Կինն իսկույն իրեն գցում է քարկ թոնիրը: Վատ թոնիրն անմիջապես լցվում է մկրտահամ ջրով, գետ է դառնում: Երեցկինը ձուկ է դառնում, մնում գետի ակունքի մեջ:

³ Գուգլան է Հյուն Կոթուրի գլխի, տանի, մեջ

⁴ Գուգլան է Կոթուրի գլխի Ելիսի քաման տանի մեջ

⁵ Երբ աղետը Արամատը գետն ժամանելով մեկ է, Ելիսը է ամեն Տոբան պիսարի (Արեւմտյան Հայաստան) Զոգուրի պաշտոն:

Մանուշակը սկզբում եղել է գեղեցիկ, բայց շատ խաբարբզիկ աղջիկ. իրենց տան գաղտնիքները հաղորդել է օրիշներին, ուրիշներին՝ Էլ՝ տանցիներին: Մայրը շատ է խրատել աղջկան. բայց աղջիկը մնացել է անուղղելի: Մտիպված անիծել է նրան՝ ասելով.

— Չոլերն ընկնես, լեզուդ ծոծրակիցդ դուրս գա:

Աղջիկն անմիջապես ընկել է դաշտերը, ծաղիկ դարձել:

Վարդն ու Մանուշակը բոլոր ու եղբայր են եղել: Վարդը փշերով միտ ծակծկել է Մանուշակին. նա էլ ձծել է Վարդի աչքունը և քսել իր երեսին: Մայրը տեսնելով, որ քրոջ ու եղբոր կոիվները վերջ չունեն, անիծում է նրանց՝ միմյանցից կարտա մեռնեն: Այդ օրից Վարդն ու Մանուշակը այլևս իրար երես չեն տեսնում: Ով նրանց փորձի իրար մոտ բերել՝ փսփազը անկատար կմտնի:

Աղբրանց արյունը կարմիր, արյունագույն ծաղիկ է:

Քուրդ ավազակները սարներում սպանել են յոթ եղբայրների: Նրանց թափված արյունից բուսել է տխուր ու արճազույն աղբրանց արյունը: Նրա կողքին գրեթե միշտ բուսնում է լալան, որն իր զանգակաձև գլուխը կախած, ողբում է ապամված եղբայրներին:

Նունուֆարը բուսել է Աստուցի Դավթի թափված արյան կաթիլներից, երբ դարձանակալ թշնամին Մեղրագետում լուլանալիս սպանել է նրան:

Սիրի-սիրի: Երեք եղբայր սիրահարված են լինում մի աղջկա: Իրար շատ են խանդում ու նախանձում, վերջում երեքն էլ սպանում են իրար:

Այդ երեք եղբոր թափված արյունից գոյանում է եռատերև սիրի-սիրի ծաղիկը:

Գիճի: Գրիգոր Նարեկացին մեկի մոտ հոտաղ է լինում: Մի անգամ տան պատվով բարկանալով նրա վրա, անթոքոցը (թոքերի կրակը խառնելու երկաթ) նետում է նրա հետևից: Նարեկացին վերցնում է անթոքոցը, տնկում հողի մեջ, ինքն անհայտանում: Անթոքոցը ծաղկում է, դառնում գիճու ծառ:

Խաղողի որթ: Հրեշտակը հյուր է գալիս Աբրահամի՝ տուն: Տանը ուտելու բան չի լինում, Աբրահամը ստիպված մորթում է հորթը: Երեկոյան, երբ կովը նախրից վերադառնում է, բառաչելով փնտրում է հորթին: Ջայնն ընկնում է հրեշտակի ականջը: Նա պատվիրում է Աբրահամին՝ բերել հորթի կաշին ու ոսկորները: Աբրահամը բերում է, բայց հորթի ազդրուկը չի գտնում: Հրեշտակն օրհնում է, հորթն իսկույն կենդանանում է և ոտի կանգնում: Քիչ անց Աբրահամը գտնում է նաև հորթի կրթած ոսկորը և բերում հրեշտակի մոտ: Հրեշտակը պատվիրում է Աբրահամին ոսկորը թաղել այգում: Աբրահամը այդպես էլ անում է: Մեկ տարի անց հորթի ոսկորից բուսնում է խաղողի որթը:

Բամբակ: Աստված մարդուն կալից է պատրաստել: Երբ պատրաստել, վերջացրել է, ձեռները իրար է քսել. կալի մնացորդները թափվել են գետին, և դրանցից էլ գոյացել է բամբակը:

Լոշտակ²: Մի վարդապետ Լոշտակ անունով ծառայող է ունեցել, որին շատ է տանջել: Մի օր էլ, երբ վարդապետը քնած է լինում, Լոշտակը կանթեղից ձեռք է լցնում նրա մորուքին և կրակ է տալիս: Վարդապետը զարմուրած՝ քնած տեղից վեր է թռչում և տեսնելով Լոշտակին, ասում.

— Գետինը մտնես:

Լոշտակն իսկույն գետինն է մտնում: Վարդապետը զոջալով իր անձնի գորութունից, մեղմացնում է խոսքը և ասում.

— Ամենայն հիվանդության դեղ լինես:

Բայց քիչ անց, զգալով այրվածքի ցավը, նորից է անհիծում Լոշտակին. ով որ նրան հողից հանի՝ ինքը մտնի նրա տեղը:

¹ Աբրահամ կամ Հայր Աբրահամ՝ Աստվածաշնչուս՝ միմյանցից ամապետներից մեկը:

² Լոշտակը ձեռք է չափ տերևներով, երկու ու մասնա մեկուկը սպանությունով դեղատուր է, Հալատունում շատ տարածված: Գրան ասում են նաև անտակառ ժեղչին:

Այդ է պատճառը, որ մարդիկ լուշտակ հաճելիս, շուն են կապում արմատներից և քաշել-հանել են տալիս հողից¹:

Ձմերուկ: Գազիկ թագավորի ծառաները պալատի առջև մի օձ են տեսնում, որն անհանգիստ գետնին է բսում իր եղջյուրները: Թագավորն իմանում է այդ և հրամայում կտրել օձի եղջյուրները: Երբ կտրում են եղջյուրները, օձը հանգստանում է և գոհ հեռանում:

Ժամանակ անց օձը կրկին է հայտնվում պալատի մոտ, բերանից մի կորիզ գցում գետնին և անհայտանում: Գազիկ թագավորը խորհուրդ է տալիս կորիզը թաղել հողում և հեռուել դրան: Ամռանը այդ կորիզից մի հսկայական կլոր պտուղ է աճում: Թագավորն ու պալատականները չեն համարձակվում այդ անծանոթ պտուղն ոտել: Սրբաշուն են այն փորձել մի մահամերձ ծերունու վրա: Գտնույթը սի կտոր են կտրում և տալիս ծերունուն: Ծերունին պտուղն ուտում է թե չէ, անմիջապես կազդուրվում է, երիտասարդանում: Գազիկն ու իր պալատականները ուտում են պտուղի մնացած մասը. իրենք էլ են կազդուրվում և ջանեկանում: Այդ օրվանից այդ պտուղի անունը դնում են չմեռուկ (= չմեռցնող), որը հետագայում բերանից բերան անցնելով, դառնում է ձմերուկ:

Կենդանիներ

Արջը ժամանակին ջրաղացպան է եղել: Բայց երբ շատ գողություններ է արել, աստված գալուստը է նրա վրա և արջ դարձրել:

Գալլ և շուն: Կենդանիներին ստեղծելիս՝ աստված գալլին հոտատություն է տալիս, իսկ շանը՝ ուժ: Գալլը հարձակվում է գոմեջի վրա, ուզում է նրան պատառոտել, բայց չի կարողանում: Գալլը գնում է աստծո մոտ և հոտատության փոխարեն ուժ խնդրում: Աստված աղնում է գալլից հոտատությունը, տալիս է շանը, իսկ շան ուժն էլ տալիս է գալլին:

Այկբում գալլերը բնակվելիս են եղել մարդկանց մոտ, իսկ շները՝ անտառում: Մի անգամ շները խնդրում են գալլերին, որ թույլ տան իրենք մնա՞ն մարդկանց մոտ: Գալլերը խղճում են հիվանդ շներին և թույլ են տալիս մարդկանց մոտ բնակվել: Մարդիկ շներին շատ են դուր գալիս, և շներն այլևս չեն ուզում անտառ վերադառնալ: Մի՞նչ և հիմա էլ գալլերը հարցնում են շներին.

— Առողջացմա՞ր, դե՞ վերադարձե՞ր:

Իսկ շները ոռնոցով պատասխանում են, որ իրենք դեռ չեն առողջացել և ուզում են մարդկանց մոտ մնալ:

Ծուն: Ակբից աշխարհում հաց չի եղել: Մի օր քաղցած շունը սկսում է անընդհատ ոռնալ և երկինք նայել: Այնքան է ոռնում, որ երկնից մի հասիկ է ընկնում գետին: Հասիկը ծլում է, աճում, արտը լցնում ցորենով: Ծան տները քաղում է արտը, ծեծում հասկերը, ցորենը աղում: Դրանից հետո աշխարհը հացով է լցվում:

Ժամանակին երկինքը շատ մոտ է եղել երկրին: Մի կին ցորենի հասկով սրբում է երեխայի կեղտը և շարտում երկինք: Իրանից երկինքը խիստ բարկանում է, անհծում ցորենին, որ նա այլևս հասկ չտա: Անենձը կատարվում է, ցորենը զրկվում է հասկից և մնում է ցգված միայն իր դառարկ ցողունով: Աշխարհում սով է ընկնում: Ծներն սկսում են քաղցից ոռնալ ու կաղկանձել, երկնից հաց խնդրել: Երկինքը խղճում է շներին: Նա պատվիրում է ցորենին՝ իր ցողունի վրա մի փոքրիկ հասկ ունենալ: Հացը նորից է աշխարհ գալիս, բայց մարդիկ շներից խլում են նրանց այդ բաժինը և իրենք ուտում:

¹ Հայաստանի շատ վայրերում այն հավատալիքը կա, թե հողից հանելիս լուշտակի արմատները այնպիսի ճիչ են արձակում, որ մարդ այդ ճիչը լսելիս՝ մեռնում է: Բնակի լուշտակի կողքերը փղում են, շանը կապում են արմատներից. իրենք բազմակուս են ուտում, որ ճիչը չլսեն: Եվ երբ շունը քաշում հանում է լուշտակն իր արմատներով, հավատալիսցնում են, թե, շունն այդ ճիչից ստակում է:

Կապիկը ժամանակին մարդ է եղել և զբաղվել է ներկարարությամբ: Նա աշխատելուց առաջ ոչ երեսն է խաչակներել, ոչ էլ աղոթել: Աստված զայրացել է նրա վրա, անիծել, դարձրել կապիկ: Մինչև հիմա էլ կապիկի եղունգները կապույտ են, որ մնացել է նրա ներկարար եղած ժամանակներից:

Կատու: Նոյի¹ տապանում գտնված ժամանակ աղյուծը հանկարծ փոշոտում է և թթից դուրս է ընկնում կատուն: Դրա համար էլ կատուն շատ մնամ է աղյուծի:

Օձն առաջ թներ է ունեցել: Մի օր աստված կանչում է նրան, ասում.

— Թողի՞ր գնա, մեռածին ասա՛ պատանդ մաշի, տուն արի:

Օձը թռչում, գնում, ասում է.

— Քարդ մաշի, տուն արի:

Ապա զալիս է աստծո մոտ: Աստված հարցնում է.

— Ասացի՞ր:

Օձը թե՛

— Այո՛, ասացի:

Աստված թե՛

— Ի՞նչ ասացիր:

Օձը թե՛

— Ասացի՛ քարդ մաշի, տուն արի:

Աստված բարկանում է, անիծում օձին, ասում.

— Կերածդ հող լինի, շարժումնդ էլ՝ փորսող:

Այդ օրից օձը զրկվում է թներից, սկսում է փորսող տալով շարժվել ու հող ուտել:

Օձն ու մարդը առաջ բարեկամ են եղել և հաշտ ու խաղաղ ապրել: Մի օր մարդի տղան կացնով սպանում է օձերի թագավորի գեղեցիկ կնոջը: Դրանից հետո օձերը թշնամանում են մարդկանց հետ և ձգտում են միշտ վրեժխնդիր լինել նրանցից:

Ջրհեղեղի ժամանակ մուկը ապաստան է գտնում Նոյի տապանում, կրծում, ծակում է տապանը: Ջուրը սկսում է ներս լցվել: Նոյը բարկանում է մկան վրա, առ էլ փախչում, թաքնվում է անկյունում: Նոյն առաջարկում է բոլոր կենդանիներին փակել տապանի անցքը, բայց ոչ որ չի կարողանում: Գալիս է օձը, ոլորվում, տարածվում անցքի վրա, փակում անցքը ջրի հոսքից: Երբ ջրհեղեղն անցնում է, Նոյը առաջարկում է օձին՝ իր կատարած լավ ծառայության համար վարձատրություն ուզել: Օձը հանում է լեզուն, մարդու արյուն պահանջում: Միծեռնակը, որ նստած էր Նոյի ոտին, հարձակվում է օձի վրա, կծում լեզուն: Դրանից հետո օձերի լեզուն մեջտեղից մնում է ճեղքված: Օձն էլ հարձակվում է ծիծեռնակի վրա, կծում է նրա պոչը: Այդտեղից էլ ծիծեռնակների պոչը մինչև այժմ երկու մասի բաժանված է մնում: Օձի խաթած տեղից երկու կաթիլ արյուն է ընկնում, մեկը՝ Նոյի վրա, դառնում ռջիկ, մյուսը՝ գետնին, դառնում լու, թռչում:

Օձերի թագավորը ապրում է Մասիսի վրա, գլխին ունի թանկագին թագ: Յոթ տարին մեկ անգամ շրջապատի բոլոր օձերը զալիս են նրան տեսության: Մի անգամ օձերի թագավորը որոշում է իր հրեղեն կառքով զբոսանքի դուրս գալ: Շանապարհին կառքը դիպչում է մի սարի և նրա կատարը կիսում, բաժանում երկու մասի: Այդ օրվանից այդ ճեղքված կատարով սարը կոչվում է **Օձասար**²: Օձասարի վրա են բնակվում յոթ օձ եղբայրներ, որոնք շատ մեծ սիրով կապված են իրար: Եթե նրանցից վեցին անգամ սպանեն, ապա մնացած վերջին օձը կընկնի սպանողի հետևից և անապայման կլուծի եղբայրների վրեժը:

¹ Ըստ աստվածաշնչյան ավանդության՝ համաշխարհային ջրհեղեղից փրկված հերոս, որն իր նավում՝ տապանում, պատսպարում է բոլոր կենդանիներին ու թռչուններին, փրկում խեղդվելուց: Նրա երեք զավակներից (Սեմ, Քամ, Հաբեթ) հետագայում առաջանում են հետքերեղևայն մարդկային ցեղերը:

² Գտնվում է Հին Նախիջևանի շրջանում:

Օձասարի վրա է ապրում նաև օձերի թագավորը, որի գլխին երկու եղջյուր կա: Ամեն օր կեսօրին, երբ ուժեղ շոգ է լինում, և արևը երկնքից հուր է թափում, օձերի թագավորը հավաքում է իր հպատակ բոլոր օձերին, խմբեր կազմած սարի բարձունքից իջնում ցած՝ աղբյուրի մոտ, ջուր խմում և նորից բարձրանում Օձասար:

Արագած սարի վրա ևս օձեր են ապրում: Երկու տարին մեկ Մասիս սարի օձերը մեծ զորք կազմած կոխվ են մղում Արագած սարի օձերի դեմ:

Մշո դաշտի Դաղոնք կոչված լեռան մոտակայքում գտնվող մի մեծ ժայռի մեջ շատ օձեր են բնակվում: Նրանք ունեն իրենց թագավորն ու թագուհին: Օձերի թագավորը գլխին ունի արեգակի նման վառվորուն թանկագին քար, իսկ թագուհին՝ բոցազույն մազեր: Նրանք ունեն իրենց թիկնապահները, զորքը, զորապետները և երբեմն մեծ բանակ կազմած գնում են Դիարբեքի ճողը, որտեղ նույնպես օձեր են բնակվում՝ իրենց թագավորներով: Դիարբեքի օձերը, սակայն, ենթակա են և հարկ են վճարում Դաղոնքի օձերի թագավորին: Բայց երբ Դիարբեքի օձերը ապստամբում են իրենց տիրակալ Դաղոնքի օձերի թագավորի դեմ, վերջինս մեծ զորքով գնում է Դիարբեքի, կոչվում տեղական օձերի դեմ, շատերին կոտորում և մեծ ավարով ու գերիներով վերադառնում:

Օձեր կան, որոնք տան պահապաններ են, բնակվում են մարդկանց հետ միևնույն տանը և ոչ միայն մարդկանց չեն վնասում, այլև ապահովում են տան բարիքն ու հաջողությունը:

Մի հարուստ գյուղացի շատ արտեր, ջրաղացներ, անասուններ է ունեցել: Այդ ունեցվածքի և հաջողության պատճառը եղել է մի սև օձ, որ բնակվել է նրա տանը և ազատ շրջել տան բոլոր անկյունները: Գյուղացին ունեցել է նաև մի փոքրիկ միամորիկ տղա: Մի անգամ օձն ու երեխան տանը միասին խաղում են: Տղան բռնում է օձի պոչը և շատ ուժեղ սեղմում: Օձը ցավից գալարվելով, ինչքան ուզում է պոչն ազատել երեխայի ձեռքից, չի հաջողվում: Ժարը կտրած խայթում է տղայի թաթիկը: Տղան բաց է թողնում պոչը, խայթոցից թունավորվում: Օձը հասկանալով իր խայթոցի ծանր հետևանքը, փախչում, կծկվում է տան մի անկյունում: Երեխան օձի թույնից տանքվելով, մահանում է: Գյուղացին որդու մահվան կսկիծից հուսահատ՝ վերցնում է ուրագը, խփում օձին: Ուրագը դիպչում է օձի պոչին, պոչը կտրում: Օձը տանից դուրս է փախչում, գյուղից դուրս է գալիս, գնում մոտակա քարաքարտների մեջ բնակվում: Ժամանակ անց գյուղացու բախտը շուտ է գալիս, անհաջողությունը անհաջողության հետևից է գալիս, աղքատանում է: Մի օր էլ կնոջ հետ խորհուրդ են անում, թե՝ «Գնանք, մեր օձին տուն հրավիրենք, բերենք, որպեսզի մեր բախտը նորից դառնա»:

Գնում են քարերի մեջ, ձայն տալիս օձին, կանչում: Օձը պատասխանում է, ասում.

— Գիտեմ, որ իմ գալը թե ձեզ է հաճելի, թե ինձ, բայց դա անկարելի է: Դուք ինձ նայելիս միշտ պիտի ձեր գավակի մահը հիշեք, ես էլ ձեզ նայելիս՝ իմ կտրած պոչը: Մենք այլևս իրար հետ հաշտ ու խաղաղ չենք կարող ապրել:

Մարդը կարող է կախարդանքով օձ դառնալ, իսկ երբ կախարդանքը վերացվի, նա նորից դառնում է մարդ:

Մի պատմով շատ բարեգութ տղա է ունենում:

Տղան մի քանի անգամ կենդանիներ չարչարող չարանճի տղաների ձեռքից, իր դատած վերջին 'ուպեկները տարով, ազատում է չարչարված կենդանիներին, փրկում նրանց կյանքը: Մի օր էլ տուն վերադառնալիս, տեսնում է՝ գյուղի տղաները մի օձ են բռնել, չարչարում: Մոտենում է, իր դատած փողի մնացորդը տալիս է տղաներին, ազատում օձին, դնում կճուռի մեջ, բերում տուն: Հաջորդ օրը անտառ փայտի գնալիս, տղան օձին կճուռով տանում է անտառ: Կեսօրին, երբ պաղ աղբյուրի մոտ նստում է հաց ուտելու, հանում է օձին, իր ձեռով մի պատառ հաց է տալիս նրան: Օձը հանկարծ դառնում է մի գեղեցիկ տղա և պատմում, որ ինքը թագավորի տղա է, կախարդներն իրեն գողացել են, օձ դարձրել: Կախարդանքը կվերանար այն դեպքում, եթե մարդ իր ձեռքով հաց տար օձին: Եվ ահա պատմվի տղան միամտաբար լուծել է այդ կախարդանքը և օձին մարդ դարձրել:

Մի թագավոր է լինում, որը զավակ չի ունենում: Ինչքան բժիշկներ է բերում, ոչ մի օգուտ չեն կարողանում տալ: Հուսահատությունից իրեն նվիրում է որսորդության: Մի օր տեսնում է, որ օձը փաթաթվել է իր մանրիկ ձագերին, գուրգուրում է: Թագավորը հոգու խորքում այն է քաշում, զանգատվում աստծուն, թե միթե ինքը մի օձի չափ էլ չկա, որ իր զավակներն ունենա: Ժամանակ անց թագավորին տղա է ծնվում՝ կեսը օձ, կեսը՝ մարդ: Թագավորը հրամայում է, որ այդ Օձամանուկին տանեն, գցեն քաղաքից դուրս գտնվող հորը: Այդպես էլ անում են, բայց բժիշկներն և իմաստուններն խորհրդով շաքարոք մեկ մի աղջիկ են տանում գցում հորը, որ Օձամանուկն ուտի, մեծանա: Հերթը հասնում է խորե մայր ունեցող մի աղքատ մարդու աղջկա: Աղջկան երազում խորհրդող են տալիս իր հետ վերցնել երեք կուծ կաթ, դանակ, փաթաթվել գոմշի կաշվի մեջ և պարանով իջնել հորը: Օձը, երբ ներքևից կանչի, թե՛ «Դուրս եկ գոմշի կաշվից, բեզ ուտեմ», աղջիկը երեք անգամ պետք է ասի. «Դուրս ելիր այդ օձի շապիկից, որ քեզ կաթով լողացնեն»: Օձը դրանից կպատուվի: Աղջիկը այդ ժամանակ պետք է դանակով կտրի պարանը, իջնի հորի հատակը, դուրս գա գոմշի կաշվից և տղային կաթով լողացնի:

Աղջիկն աղյակն էլ անում է, օձը բարկությունից պատռվում է, օձի շապիկից դուրս է գալիս մի սիրուն տղա, որին աղջիկը կաթով լողացնում է: Թագավորը, թագուհին, թուր պալատականներն ուրախանում են, աղջկան ու տղային հորից հանում, հարսանիք անում, ամուսնացնում:

Իշխան ձուկ: Ժամանակին Շրտան գետից միայն մի տեսակ սև ձուկ էր դուրս գալիս, որը վնասում էր ուտողին: Այդ կողմերում ապրում էր Իշխան անունով մի մարդ, որը թողել էր իր աշխարհիկ կյանքը, դարձել ճգնավոր: Իշխանը փայտից ձուկ է շինում, գցում ջուրը: Ժամանակ անց նույն գետից սկսում է դուրս գալ մի նոր հրաշալի ու համեղ ձուկ, որը ճգնավորի անունով կոչվում է Իշխան:

Կրիան առաջ եղել է գող և շատ վարձ առնող ազա՛հ ջրաղացպան: Նա մի աղքատ մարդուց անչափ շատ վարձ է վերցնում, որից զայրացած աղքատը անհիմուն է նրան, ասում.

— Քեզ տեսնեմ էդ կոկոշը (աղուն կամ ալյուր չափելու դոմե աման) գլխիդ ման գալիս:

Աղքատի անձեքն անմիջապես կատարվում է, ջրաղացպանը դառնում է կրիա, գլխին՝ կոտ:

Գորտը առաջ հոյի հարս է եղել: Սկեսրայրը նկատում է, որ հարսն առանց մեկից քաշվելու, վերցնում ուտում է սրտի ուզածը: Նա բարկանում է հարսի վրա, թքում երեսին: Խեղճ հարսը ամոթից խկույն գորտ է դառնում, մոռնում ջուրը:

Թռչուններ

Բուն առաջ ծույլ ու անպետք մարդ է եղել և չի կարողացել անգամ իրեն շոր ճարել: Մոտիկ մարդիկ մի օր նրան շոր են տալիս և հետները եկեղեցի տանում: Հանկարծ նրանք հարձակվում են ծույլի վրա, հետ վերցնում տված հագուստները և մերկ վիճակով թողնում բազմության մեջ: Մույլին օգնության են հասնում երկնքի թռչունները: Ամեն մեկը մի-մի փետուր է տալիս նրան, ծածկում մերկությունը, դարձնում բու, թոցնում, տանում իրենց հետ: Սակայն բուն ապերախտ է գտնվում թռչունների նկատմամբ: Նա ամեն գիշեր ուտում է նրանցից մեկին: Թռչունները որոշում են՝ նրան տեսնելու պես, պատմել: Դրա համար էլ բուն փախչում է լուսից, ցերեկները թաքնվում, գիշերներն է միայն դուրս գալիս:

Մի պատավ եկեղեցուց տուն գալիս, իր Պողոս անունով միմուճար որդուն մեռած է գտնում: Մանր զշտից սկսում է ողբալ, ձեռները գլխին խփել և ասածուն խնդրել, որ իրեն թոչուն դարձնի: Պատավը բու է դառնում և այդ օրվանից ոչ հանգիստ ունի, ոչ քուն, գիշերները շարունակ աղիողորմ կանչում է որդուն՝ Պողոս, Պողոս...

Քույր ու եղբայր մի խորթ մայր են ունենում: Ամեն օր իրենց եզը տանում են արածեցնելու: Մի օր խոսքով են բնկնում, եզը կորցնում: Շատ են փնտրում, չեն գտնում, վերադառնում են տուն, խորթ մորը պատմում եղածի մասին: Մայրը զայրանում, անիծում է նրանց, տանից դուրս անում, պատվիրում, որ առանց եզի չվերադառնան: Նրկար ու զուր որոնումներից հետո քույր ու եղբայր հուսահատված դիմում են աստծուն, թևեր խնդրում: Աստված խղճում է նրանց, թևեր է տալիս, դարձնում քու: Միհնչև հիմա էլ խեղճ քույր ու եղբայրը փնտրում են իրենց կորած եզը, ձայն տալիս իրար, հարցնում.

— Սհանկ...

— Հէլ...

— Գտնար...

— Չէ!...

Տատրակը ժամանակին աղջիկ է եղել: Մի անգամ հայրը քաղաքից նրա համար շորացու կտոր է բերում, աղջիկը չի հավանում և շոր չի կարում: Հայրը բարկանում է, անիծում, ասում.

— Որ իմ բերած կտորը չես հավանում, գնա, թող աստված թեզ ընթուլից շորեր տա:

Աստծո հրամանով աղջիկն իսկույն տատրակ է դառնում, թեզում և շարունակ կրկնում.

— Գուքը կու-գու, ամին էկել ա,

Գուքը կու-գու, ինչ բերել ա.

Գուքը կու-գու, թոփով չիմ.

Գուքը կու-գու, էրեսն ինչ ա.

Գուքը կու-գու, ես ուզում չեմ:

Կաքավը սկզբում հարս է եղել: Մի օր խմոր անելիս, սկեսուրը բարկանում է վրան, թե ինչու է խմորը պինդ հունցել: Հարսը հակառակում է սկեսուրին, պնդելով, թե խմորը կակուլ է: Սկեսուրը զայրացած՝ անիծում է հարսին: Հարսն անմիջապես կաքավ է դառնում և միհնչև այսօր էլ հակառակում սկեսորոջ, անդադար կրկնում է. «Կակուլ ա, կակուլ ա»:

Խոպտոս ձայն ունեցող թռչունները նախանձում են կաքավներին, գնում են արծվին բողոքում, որ կաքավներն անբան ու անգործ օրնիբուն երգում են և իրենց հանգիստը խանգարում: Արծիվը, որ ինքն էլ երգ չէր սիրում, հրամայում է կաքավներին այլևս չերգել: Կաքավները հնազանդվում են և մնում լուս ու մութ: Ժամանակ անց արծիվը զոչում է իր արարքի համար, կաքավներին թույլ է տալիս երգել: Բայց նրանք այլևս երգել չեն կաշողանում, միայն «կըղ-կըղա,» են ասում:

Կուսպաշտ Սուրեն իշխանի որդին, հոր կամքին հակառակ, քրիստոնեություն է ընդունում և հոր հալածանքներից թաքնվում: Սուրեն իշխանը, երբ էլնում է որդուն փնտրելու, կաքավները մատնում են նրա տեղը: Սուրենը գտնում է որդուն, սպանում: Կաքավները իրենց կտուցներն ու ոտները թաթախում են նահատակված որդու արյան մեջ, և այդ օրվանից նրանք դառնում են կարմրակտուց, կարմրատուիկ: Ժամանակ անց նրանք զոչում են իրենց արարքի համար: Նվ երբ Գրիգոր Լուսավորիչը գալիս է, նահատակված տղայի տեղը փանք չիմում, կաքավները գալիս են Լուսավորիչից ներում խնդրում: Գրիգորը Լուսավորիչը թեպետ նրանց ներում է շնորհում, բայց արյան հետքը մնում է կտուցներին: Դրա համար էլ նրանք ամբողջ օրը իրենց կտուցները քսում են հողին ու քարին, որպեսզի վրայի արյան հետքերը չմնան: Բայց արյան հետքը միշտ մնում է նրանց կտուցներին, որպեսզի միշտ հիշեն իրենց կատարած սխալը:

Միծեռնակը ճարտար ու քաղցրախոս երեխա է եղել: Խորթ մայրը սաստիկ ստել է նրան: Մի անգամ մայրը տատ հիվանդ է ձևանում և ամուսնուց պահանջում, որ կտրի երեխայի ճուլայթը, տա իրեն ուտի, որպեսզի ինքն առողջանա: Ամուսինը ստիպված կատարում է չար կնոջ կամքը: Երբ կտրում է

տղայի ճկույթը, տղան մեռնում է: Իսկ երբ կտրած ճկույթը տալիս է կնոջը, որ ուտի, ճկույթը հանկարծ ծիծեռնակ է դառնում, թռչում ու երգում:

Ծիծեռն էմ, հմ, ծիծեռն էմ,
Հորը մորթած ծիծեռն էմ,
Մորը կերած ծիծեռն էմ.
Թո՛ղ, ծիծեռնակ էմ դառել:

Մի անգամ խայթող սողունները հավաքվում են խորհրդի՝ որոշելու համար, թե որ կենդանու արյունն է ամենից քաղցր: Ծատ վիճելուց հետո տեսնում են, որ համաձայնության չեն գալիս, մոծակին են կանչում: Մոծակին պատվիրում են գնալ, բոլոր կենդանիների արյունը համեստ անել և գալ, իրենց հայտնել: Մոծակը գնում, խայթում է բոլոր կենդանիներին և գտնում, որ ամենաքաղցրը մարդու արյունն է: Երբ մոծակը վերադառնում է սողուններին հայտնելու իր եզրակացությունը, ծիծեռնակը հարձակվում է նրա վրա, սպանում:

Արագիկներն իրենց երկրում մարդ են, մարդկային կերպարանք ունեն: Զվելու ժամանակ նրանք գալիս են գետափ, լողանում ջրերում, հագնում են թռչունի փետուրներ և ճանապարհ ընկնում մեր երկիրը: Վերադարձի ժամանակ նրանք հավաքվում են մի բարձր սարի վրա, մատաղ անում, լողանում գետում, նորից մարդ դառնում ու գնում են իրենց երկիրը: Արագիկն ամեն տարի խելդղում է իր ձագերից մեկին աստծուն մատաղ անելու համար:

Մի կին լվացվելիս ապարանջանը մոռանում, թողնում է աղբյուրի մոտ: Հետո հիշելով՝ վերադառնում է ապարանջանը վերցնելու, տեսնում է՝ չկա: Ընկնում է երկրից երկիր ապարանջանը փնտրելու: Մի տեղ հանդիպում է վար անող մի գյուղացու: Սա մտերմաբար խոսում է կնոջ հետ, տալիս նրա անունը: Կինը զարմանում է: Պարզվում է, որ վար անող գյուղացին կնոջ բալկի ծառին բույն դրած արագիկ է, որ հասնելով իրենց երկիրը, նորից հողագործ է դարձել:

— Մի՛ փնտրիք ապարանջանդ, — ասում է գյուղացին, — ես եմ վերցրել, որ ուրիշները չգողանալին. թաքցրել եմ բնիս տակ, հանգիստ կալ:

Երբ գարունը սկսում է քաջվել, արագիկների երկրի հողագործները գալիս են գետափ, լողանում, թևեր հագնում, ապարանջանի տեր կնոջն էլ մի զույգ թևեր պարզևում, բոլորն էլ դառնում են արագիկներ, երան կազմած վերադառնում են մեր երկիրը:

Կռունկ սպանելը մեծ մեղք է: Երբ մարդ հրացան առնի ձեռը և նշան բռնի կռունկին, կռունկն իսկույն դառնում է գեղանի հարս՝ ծծկեր երեխան կրծքին:

Հոպուպը գեղեցիկ աղջիկ է եղել՝ սիրամարված մի կտրիճ երիտասարդի: Ծնողները, հակառակ աղջկա կամքին, նրան ամուսնացնում են ուրիշի հետ: Հարսնաբաղնիքի ժամանակ աղջիկը հիշում է իր սիրածին և կարտուժվ ինքն իրեն ասում. «Ա՛խ ի, երանի թռչուն լինեի, սար ու ձոր ընկնեի, սիրածիս զըտներ»: Աստված անմիջապես կատարում է նրա բաղձանքը: Աղջիկը դառնում է թռչուն՝ սամրը գլխին, և բաղնիքից դուրս թռչում: Մինչև հիմա էլ նա հառաչելով թռչում է սար ու ձոր, փնտրում սիրածին, կանչում «Իպիպ... կուկո՛ւ...»

Հարսը խմոր հունցելիս գործը կիսատ է թողնում, սկսում մազերը սանրել: Հանկարծ ներս է մտնում կենտրը, տեսնում հարսը գործը թողած, մազերն է սանրում, ասում է.

— Հ՛հ, պ՛հ, պ՛հ, պ՛հ, էդ թն՛ջ ես անում:

Հարսը ամոթից ու վախից դառնում է հոպուպ՝ սամրը գլխին, տանից դուրս թռչում: Մինչև հիմա էլ նա կրկնում է սկեսրոջ խոսքերը՝ «Հ՛հ, պ՛հ, պ՛հ, պ՛հ»:

Սնակ թռչուն: Երկու որբեր են լինում՝ բոլոր ու եղբայր, եղբոր անունը Սահակ է լինում: Մի երեկո Սահակը քրոջ մազերն է սանրում, հանկարծ նրան հափշտակում, տանում են: Քույրը եղբոր կսկիծից խնդրում է աստծուն՝ իրեն հավքի թևեր տալ, որ գնա, եղբորը գտնի: Աստված անմիջապես կատարում է

ճրա փափագը: Քույրը դառնում է թոչուն՝ սամրը գլխին, թոչում լեռներն ու անտառները, ամաշկոտ ու ողբալի ձայնով կանչում եղբորը՝ «Սրճանկ, Սրճանկ, Սրճանկ...»

Կկուն հարս է եղել: Մի օր ծառից ճոճք է կապում, երեխային դնում մեջը, գնում քաղհան անելու: Երբ քաղհանից վերադառնում է, երեխային ճոճում չի գտնում: Ցավից ու սկեսրոջ վախից թոչուն է դառնում, «կհւ-կհւ» կանչելով, փնտրում երեխային:

Խորթ մայրը տղային ու աղջկան ուղարկում է անտառ փայտ բերելու: Անտառում սև օձը խայթում է եղբորը, սպանում: Քույրը շատ է ողբում եղբոր դիակի վրա, հետո ինքն իրեն սառնում. «Եղբորիցս հետո թնչ պիտի անեմ, ավելի լավ է կկու դառնամ, ընկնեմ սարերը»: Խոսքը դեռ չավարտած՝ աստծո հրամանով կկու է դառնում, ընկնում սարերը, «կհւ-կհւ, պհւ-պհւ» կանչում:

Բերուկ թոչուն: Բերուկ անունով մի որբ ու տանջված աղջիկ է եղել, ունեցել է մի եղբայր: Վաղ գարնանը, ձմեռվա հազիվ սկսած, երբ տեղ-տեղ սառներում մոր էր ծլում բանջարը, խորթ մայրը ստիպում է քրոջն ու եղբորը, որ ման գան սարերը ու առաջինն իրենք տուն բերեն գարնան մորաբույս բանջարը: Թշվառ որբուկները՝ բոբիկ ու կիսամերկ, ընկնում են սար ու ձոր բանջար հավաքելու: Բերուկի տոպրակի տակը ծակ է լինում. քույր ու եղբայր ինչքան բանջար են հավաքում, լցնում տոպրակը, տեսնում են՝ տոպրակը դատարկ: Եղբայրը զայրանում է քրոջ վրա, բանջար հանելու բույս՝ դանակը խրում է քրոջ կողը: Տեսնելով, որ քրոջ կողից արյուն է հոսում, սկսում է լալ ու ողբալ, վերցնում է մուգ դանակը, խփում իրեն, վիրավորում ու հոսահոստ կանչում.

— Բերուկ, Բերուկ, Բերուկ, խղճա եղբորդ, արթնացիր...

Այնքան է աղեկտուր ձայնով քրոջը կանչում, ծնկի գալիս, համբուրում, աղերսում, որ Բերուկը դառնում է թոչուն, թառում եղբոր ուսին և մրա մնամ ողբում ու կանչում.

— Բերուկ, Բերուկ, Բերուկ...

Անտառի սուրբ ոգին խղճում է մրանց, եղբորն էլ է թոչուն դարձնում: Այդ օրվանից քույր ու եղբայր սկսում են Բերուկ կոչվել, թոչուն են սար ու ձոր, «Բերուկ, Բերուկ» կանչում:

Հապաղասան: Մի կին իր ամուսնուն շատ-շատ էր սիրում: Ամուսինը գնում է պանդխտություն և այլևս չի վերադառնում: Կինն իր ամբողջ սերը տալիս է իր մորածին որդուն: Մի օր էլ արծիվը օրորոցից հափշտակում, փախցնում է երեխային: Ահավոր վշտից ճնշված, խեղճ կինը դառնում է հավալաասն թոչուն: Թոչուն է շարունակ, ողբագին կանչում և դադարում է միայն այն ժամանակ, երբ սրտից երեք կաթիլ արյուն է կաթում:

Կաչաղակը մարդուն քարեկամ է եղել, հասկացել մրա լեզուն, մրա տանը բնակվել: Նա միշտ բարի լուր է բերել մարդուն: Մի անգամ կաչաղակը միասնորեն երեխայի աչքն է հանում: Մարդը զայրանում է, կաչաղակին տանից դուրս անում: Կաչաղակն ընկնում է սար ու դաշտ, բայց չի մոտանում հին քարեկամությունը: Երբ մի մորություն է խնամում, գալիս մտնում է մարդու տան պատին կամ ծառի ճյուղին, կշկշում, մինչև որ մեկը տանից դուրս է գալիս, շնորհակալություն հայտնում բերած լուրի համար: Դրանից հետո մոր միայն կաչաղակը թոչուն, գնում է:

Մի անգամ կաշաղակը գալիս նստում է մի պատույի տան կտորին, ավետում նրան, որ որդին վերադառնալու է օտարությունից: Պատավի առանց հասկանալու կաշաղակի բերած բարի լուրը, մի կտոր հաց է նետում նրան: Կաշաղակն իսկույն կտուցն է անում հացը, տանում, տալիս է պատավի տղային, որը խիստ քաղցած է լինում: Նորից է վերադառնում պատավի մոտ, դարձյալ նույն լուրն ավետում, էլի մի կտոր հաց ստանալով, տանում է պատավի որդուն:

Կաշաղակը նույն բանը մի քանի անգամ էլ է անում, մինչև որ պատավը ձանձրանում է, քար է նետում կաշաղակին: Սա առնում է քարը, տանում գցում պատավի տղայի գլխին, սպանում: Պատավը գալիս է մեռած որդու մոտ և իսկույն ճանաչում իր նետած քարը: Դրանից հետո այլևս քար չեն նետում կաշաղակին, միայն հաց են տալիս ու ատում.

— Բարին՝ մեզ, չարը՝ թշնամուն:

Չափարժիտ: Աստված թռչուններին հայտնում է, թե ով որ ամենից շուտ հասնի իր մոտ, թագավոր կնշանակի: Արծիվն իսկույն թևերը բարձրացնում է և թռչում դեպի երկինք, քաջ ճանապարհին հոգ-նելով, նստում է մի տեղ հանգստանալու: Չափարժիտը, որ թաքուն մտել էր արծվի թևի տակ և հանգիստ վեր բարձրացել, այդ ժամանակ դուրս է թռչում արծվի թևի տակից և պտտելով ինքը ներկայանում աստծուն:

— Ինչի ես եկել, — հարցնում է աստված այդ փոքր թռչունին:

— Եկել եմ, որ ինձ թռչունների թագավոր կնշանակես, — պատասխանում է չափարժիտը:

— Ի՜ն որ այդպես ե, — ասում է աստված, — գնա մի ճիպտ բեր, որ ոչ կարճ լինի, ոչ երկար, ոչ ծուռ, ոչ ուղիղ:

Այդ օրից ի վեր փոքրիկ ծիտը չափարների (ցանկապատներ) տակ ճիպտներ է փնտրում և երբ գտնում է, ասում.

— Չֆ, չի, չա չի, էն չի...

Հավ: Բոլոր թռչունները հավաքվում են և որոշում, որ եթե աստված հաջողի, միասին թռչեն մի տեղ: Հավը վեր է կենում տեղից և ամբարտալան-ամբարտալան ասում.

— Ուզում է աստված հաջողի, ուզում է չհաջողի, միևնույն է, ես թռչելու եմ:

Լուսաբացին բոլոր թռչունները թևերին տալով օդ են բարձրանում: Հավը ինչքան թափառարում է թևերը, չի կարողանում գետնից կտրվել: Այդ օրից մինչև հիմա հավը չի կարողանում թռչել, թեպետ ստաց նա էլ բոլոր թռչունների նման թռչել է իմացել:

Աքաղաղը օրվա լույսի ավետաբերն է: Երբ սկսում է լուսանալ, նախ կանչում է երկնային աքաղաղը: Նրա ձայնը լսում է երկրային աքաղաղը, ձայն տալիս, արթնացնում մարդկանց խոր քնից, որը ժամանակավոր մահ է գիտակցվում: Դրա համար էլ աքաղաղը համարվում է «գիշերվա մեղեկհարույց», այսինքն՝ բնած մարդկանց հարություն տվող, արթնացնող:

Ամեն առավոտ աքաղաղը տեսնում է, թե ինչպես են քացվում երկնքի դոճերը. դրա համար էլ արևածագի ժամանակ նա ավելի հաճախ է կանչում: Նա այդ պահին տեսնում է մարդկանց պահապան հրեշտակներին, որոնք մարդկանց բնած ժամանակ երկինք են բարձրանում և լուսադեմին վերադառնում: Նա տեսնում է նաև հոգեառ հրեշտակին և բոլոր չար ոգիներին:

Մոկանում գտնվող Փոքրիկ սուրբ Կեռոգի վանքի վանահայրը միշտ աքաղաղ է եղել, որը կառավարել է վանքն ու նրա տնտեսությունը: Առանց այդ աքաղաղի կանչի վանքում իջևանած կարավանները երբեք ճանապարհ չեն ընկել: Երբ վախճանվում է այդ աքաղաղը, ժողովուրդը նրա փոխարեն վանահայր է կարգում այն աքաղաղին, որը երագում երևացել է որևէ բարեպաշտ մարդու:

Թիթեռը գնում է աստամայի մոտ, նրա աղջկան կին ուզելու: Սատանան ասում է.

— Գնա ինձ համար ճրագ բեր, աղջիկս տամ քեզ:

Թիթեռը գնում է, ճրագի շուրջը պտտվում, ընկնում է ճրագի մեջ, այրվում: Իրա համար էլ թիթեռները շարունակ ճրագի շուրջն են պտտվում:

Մի թագավոր շատ սիրում աղջիկ է ունենում. երբ աղջկա ամուսնության ժամանակը հասնում է, ձայրն ասում է.

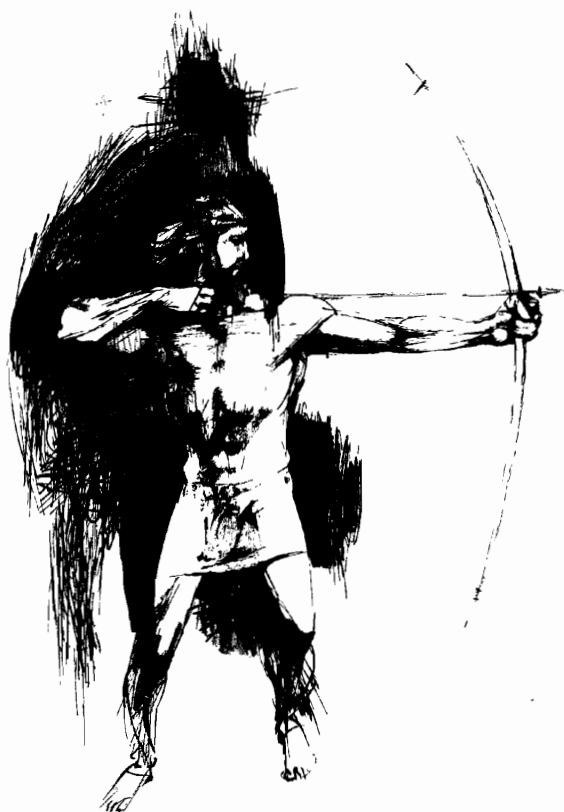
— Քեզ կտամ այն կտրիճին, որը կկարողանա անհանգչելի կրակ բերել:

Եւ շատ կտրիճներ են գալիս թագավորի պալմանը կատարելու, բայց ոչ ոքի չի հաջողվում անմար ձուր բերել: Գնացողները բոլորն էլ ընկնում են կրակի մեջ, այրվում: Կրակի շուրջը պտտվող թիթեւները, որ փարվանա են կոչվում, թագավորի աղջկան ուզող փեսացուներն են:

Կտրիճը աստված չի ստեղծել: Կտրիճները գոյացել են հետագայում դավաճանների և ազգությացների գերեզմաններից: Սրանք մեռնելուց հետո ժառանգություն են թողել կտրիճներին, որոնք խալթելով ոչնչացնում են մարդկանց:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԱՍՏՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

ԱՍՏՎԱԾՆԵՐ

Արամազդ

Հին հայերի գերագույն աստվածն էր Արամազդը, երկնքի և երկրի արարիչը, բոլոր աստվածների մայրը։ Նա կոչվում էր «Մեծ և արի Արամազդ», որի գլխավոր սրբավայրը գտնվում էր Հին Հայաստանի պաշտամունքային կենտրոններից մեկում՝ Անի Կամախում։ Այնտեղ էին գտնվում հայոց Արշակունի թագավորների տոհմական դամբարաններն ու գանձերը։

Անահիտ

Արամազդի դուստրն էր կամ կինը Անահիտը՝ հայոց ամենասիրելի և պաշտելի դիցուհին։ Նա մայր աստվածուհի էր, պատկերվում էր երեխան գրկին՝ հաշ մայրերին կամ կանանց հատուկ գլխի հարդարանքով, մինչև ուները իջնող գլխաշորով։ Նա կոչվում էր «Մեծ տիկին Անահիտ», բոլոր տեսակ խոհեմությունների ու պարկեշտությունների մայր, մարդկանց քարերար, հաշ ժողովրդին պահող ու փառաբանող։ Հավատում էին, թե նրա շնորհիվ միշտ եղել է, կա ու գոյություն կունենա Հայոց աշխարհը։ Հայ թագավորները որևէ գործ ձեռնարկելիս Մեծ տիկին Անահիտից էին հովանավորություն և առողջություն հայցում։ Իբրև մայր աստվածություն Անահիտը մայրությամբ, բերքի և պտղաբերության սրբազան իրանցացումն էր։ Նա Արամազդի և Վահագնի հետ միասին հայկական դիցարանում կազմում էր աստվածային սուրբ երրորդություն։

Հին Հայաստանում լայնորեն սիրված ու տարածված էր Անահիտի պաշտամունքը. Եկեղյաց գալատում, Տարոնում, Վասպուրականում, Արմավիրում, Արտաշատում կառուցված էին Անահիտի տաճարները։ Ամենամշանավորը Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանի (հետագայում՝ Երզնկա) Անահիտի տաճարն էր, որին նվիրաբերում էին սպասավորներ ու սպասուհիներ։ Մեծահարուստ և նշանավոր քնանիքները իրենց հասում դատրերին նվիրում էին այդ տաճարին, որտեղ որոշ ժամանակ ծառայելուց հետո միայն նրանք իրավունք ունեին ամուսնանալու։ Անահիտի սրբավայրերին նվիրում էին նաև պիտակավոր (ճակատին սպիտակ մշամ ունեցող) երիմեջներ, որոնք նախիրներով արածում էին նրա տաճարների շուրջը։

Երիզա ավանի տաճարում էր դրված Անահիտի ոսկեծուլ արձանը, որի համար էլ Անահիտին կոչում էին **Ոսկեծոյ** (ոսկեբազույ), **Ոսկեհատ**, **Ոսկեծին-Ոսկեմայր**։ Նրա արձանին ծառերի թափ ու թարմ հյութերից հյութած պաակներ էին դնում։ Այդ ոսկեծուլ արձանն այնքան մեծ էր, որ երբ հոռմեացի զորավար Մարկոս Անտոնիոսը մեր թվականությունից առաջ 34 թ. իր պարթևական արշավանքի ժամանակ մտնում է Երիզա ավանը, նրա զինվորները ջարդում են Անահիտի ոսկեծուլ արձանը, կտոր-կտոր անելով, քաժանում իրար մեջ և տանում Հոմ։ Այդ ափարին մասնակցած հոռմեացի մի զինվոր ճոխ հաշկերույթ է կազմակերպում Օգոստոս կայսեր պատվին։ Երբ կայսրը հարցնում է Անահիտի արձանի մասին, զինվորը պատասխանում է, թե ինքն է եղել առաջինը արձանի վրա հարձակվողներից, և այդ հաշկերույթի ծախսը հոգացել է Անահիտի արձանի սրունքի մի կտոր ոսկով։

Վահագն

Հայոց դիցարանի երրորդ աստվածն էր Վիշապաբաղ Վահագնը, մի վառվուռն ու խարույաշ պատանի՝ հրեղեն մազերով, բոցավառ մորուքով և արեգակնափայլ աչքերով: Նա ծնվում է տիեզերքի բուն երկունքի ժամանակ, երբ նրա երեք բաղկացուցիչ մասերը՝ երկինքը, երկիրն ու ծովը բռնվում են երկունքի ցավերով: Եվ երկունքից շառագունած ծիրանի ծովի մեջ վառվող եղեգնի ծուխ ու բոց արձակող փողից վազելով էլնում է պատանի Վահագնը:

Երկնում էր երկինքը, երկնում էր երկիրը,
Երկնում էր և ծիրանի ծովը.
Երկունքն էր բռնել ծովում նաև կարմիր եղեգնիկին.

Եղեգան փողից ծուխ էր էլնում,
Եղեգան փողից բոց էր էլնում,
Եվ բոցից դուրս էր վազում մի խարույաշ պատանեկիկ.

Նա հուր մազեր ուներ,
Ուներ բոցեղեն մորուք,
Եվ աչքերն էին արեգակներ¹:

Նա ծնվելուն պես կռվի է բռնվում սև ու ամենի վիշտյանների դեմ, սպանում նրանց, ազատում տիեզերքը կործանման սպառնալիքից:

Վահագնը հայերի ամպրոպի ու կաշմակի աստվածն էր, որից թագավորներն ու գորավարները քաջություն էին աղերսում:

Վահագնի գլխավոր պաշտամունքատեղին և սրբավայրը գրանդվում էր Տարոնի Սևտիշատում՝ Հին Հայաստանի հոգևոր կենտրոնում:

Վահագնին հետազայում ժողովուրդը մարդեղենացրել է և դարձրել իր սիրած ու մեծարած Տիգրան Մեծ թագավորի երրորդ զավակը:

¹ Ընտրի առվում է Վահագնի ծննդյան երկի մյուս աստված Բեհմեդը.

«Երկնք էր երկին, երկնք էր երկիր,

Երկնք էր և ծովն ծիրանի.

Երկն էր ծովում ուներ և գլխավորին Կղեգնիկ.

Ընդ եղեգան փող ծուխ էլանք.

Ընդ եղեգան փող բոց էլանք.

Եւ ի բոցոյն վազեր խարույաշ պատանեկիկ.

Նա հուր հեր ուներ,

Բոց ունէր մորուս,

Եւ աչքունքն էին արեգակունք»:

Աստղիկ

Վաճագնի տարիածուն էր Աստղիկ դիցումին՝ հայոց սիրո և ջրի աստվածուհին, որի պաշտամունքը կապված էր Արուսյակ (Վեներա) մոլորակի հետ: Աշտիշատում գտնվող նրա տաճարը կոչվում էր «Վաճագնի սենյակ», ուր Աստղիկը հաճելիս էր իր սիրած Վաճագնին: Աստղիկի և Վաճագնի ամուսնությունը համարվում էր սրբազան, այդ ամուսնության հետևանքով անձրև էր տեղում երկրի վրա, ծաղկեցնում երկիրը, բերք ու բարիք տալիս մարդկանց:

Աստղիկին պատկերում էին մերկ, չքմաղ գեղեցկուհու տեսքով, հաճախ՝ լողանալիս: Նա ամեն գիշեր լողանում էր Եփրատ գետում: Նրա սիրով տարված երիտասարդ տղաները Տարոնի Դաղոնաց սարի վրա գիշերները խարույկներ էին վառում, որպեսզի դրանց լույսի տակ կարողանան տեսնել Եփրատում լողացող դիցուհուն, հիանան նրա չքմաղ գեղեցկությամբ: Բայց Աստղիկը ամեն գիշեր Տարոնի դաշտը մշուշով էր պատում, որպեսզի իրեն ոչ մի օտար աչք չկարողանա տեսնել:

Ուշ շրջանի մեկ այլ առասպելով՝ Աստղիկը Նոյի (Քսիտոթրիոս) դուստրն է: Զրբեղեղից և Նոյի Հայաստան նավարկելուց հետո, աշխարհի տիրակալներն են դառնում Նոյի երեք զավակները՝ Զրվանը, Տիտանը և Հաբեթոսը: Երբ նրանք ամբողջ աշխարհը բաժանում են իրար միջև, Զրվանը բռնանում է մյուս եղբայրների վրա և կամենում է նրանց երկրներում իր որդիներին թագավորեցնել: Տիտանն ու Հաբեթոսն ընդդառանում են ավագ եղբոր՝ Զրվանի դեմ և պատերազմի մեջ մտնում նրա հետ: Տիտանը հափշտակում է Զրվանի երկրների մի մասը: Այս խռովություններին միջամտում է նրանց քույր Աստղիկը, խնդրելով եղբայրներին դադարեցնել կռիվները: Տիտանն ու Հաբեթոսն համաձայնում են, որ առայժմ իրենց վրա թագավորի ավագ եղբայր Զրվանը, միայն մեկ պայմանով, որ նրանից ծնվելիք բոլոր արու զավակներին ապանեն, որպեսզի հետագայում Զրվանի թագավորությունն իրենց վրա սերնդից սերունդ հավերժական չլինի: Համաձայնում են, դաշինք կնքում: Տիտանն ու Հաբեթոսն իրենց հզոր մարդկանցից վերահսկիչներ են նշանակում Զրվանի բոլոր կանանց ծննդաբերության վրա:

Ը, Խորենացին հայտնիով այս գրույցը, գտնում է, որ Զրվանը, Տիտանը և Հաբեթոսն Աստվածաշնչում նշատակված Նոյի երեք որդիներ Սեմի, Համի և Հաբեթի անունների փոխակերպված ձևերն են: Զրվանը պարսից գլտաշարական կրոնում ժամանակի աստվածն էր, որից ծնվում են բարի Իրիթզն ու չար Անրիթանը: Տիտանները հունական դիցաբանության մեջ Ուրանոս-Երկրի և Գեա-Երկրի ամուսնությունից ծնված ամեն հսկաներ էին, որոնք հետագայում կռվեցին Զևսի և մյուս աստվածների դեմ:

եվ երբ Զրվանի նորածինն արու գավակներից երկուսին ապանու է են, Աստղիկը խղճահարվում է և Զրվանի կամանց հետ միասին համարում մի քանի տիտանների՝ Զրվանի մյուս տղաներին կենդանի թողնել և ուղարկել արևմուտք, այն լեռը, որ կոչվում է Օլիմպոս կամ հայերեն՝ Դյուցընկեց (այսինքն՝ աստվածների ընկնելու տեղ)։

Աստղիկը Տարոնի կողմերում շինել է տալիս Աստղեաբերդ (համառոտված՝ Ասղեբերդ) ամրոցը իր Զրվան եղբոր ապահովության համար։ Այն հետագայում կոչվեց նաև Մոկաց բերդ։

Բացի Աշտիշատից, Աստղիկին մկիրված տաճարներ կային Վանա լճի մոտակայքում գտնվող Արտամետ ավանում, Անձևացիք կոչված գավառում, Արտաշատում և այլ տեղերում։ Աստղիկին մկիրում էին վարդեր և աղավանդներ, որոնք սուրբ էին համարվում։ Վարդեր մկիրելու սովորությունից էլ ըստ երևույթիմ առաջացել է Աստղիկի «Վարդամատն» (վարդե մատներ ունեցող) մականունը։

Աստղիկի տունը կատարում էին ամառվա կենտրին, համաժողովրդական մեծ հանդիսություններով ու արարողություններով։ Այդ տունը կոչվում էր վարդավառ, որ մինչև այժմ էլ կատարվում է ժողովրդի մեջ։ Այդ տոնակատարության ժամանակ Աստղիկին վարդեր էին մկիրում, աղավանդներ թոցնում, իրար վրա ջուր էին ցողում, ուրախանում։

Նանե

Հին հայերի հաջորդ դիցուհին Նանեն է՝ Արամազդի դուստրը, հավանաբար ռազմի աստվածուհի, որի պաշտամունքը սերտորեն կապված էր մայր դիցուհու՝ Անահիտի պաշտամունքին։ Եվ պատահական չէր, որ Նանեի հարուստ տաճարը գտնվում էր Եկեղյաց գավառի Թլի ավանում, Անահիտի տաճարի մոտակայքում։ Ժողովրդի մեջ մինչև այժմ էլ մեծ մորը, այսինքն՝ տատին, նանե են կոչում, մի բան, որ վկայում է Նանե դիցուհու մայր աստվածության հետ ունեցած կապի և ժողովրդական խավերում նրա անվան ու պաշտամունքի լայն տարածվածության մասին։

Միհր

Երկնային լուսի և արեգակի աստվածն էր լուսաճաճանչ Միհրը՝ Արամազդի մյուս որդին, Անահիտի և Նանեի եղբայրը։ Նրա գլխավոր տաճարը գտնվում էր Դերջան գավառի Բազահադին գյուղում։ Միհրին էր մկիրված նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարը։

Միհրի պաշտամունքը լայն տարածում ուներ հին Հայաստանում։ Հին հայկական օրացույցի յուրաքանչյուր ամսի 8-րդ օրը կոչվում էր նրա անունով՝ Միհր, իսկ յոթերորդ ամիսը, որ համապատասխանում է այժմյան փետրվար ամսին, դարձյալ կոչվում էր նրա անունով՝ Մեհեկան։ Միհրի անունից են ծագում նաև հին հայոց հեթանոսական սրբավայրերի ընդհանուր կոչումը՝ մեհյան։

Միհրի անունն ու արարքների հիշատակը որոշ ձևափոխումներով պահպանվել են «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում, հանձինք Մեծ և Փոքր Մհերի անունների և վեպերի։

Ըստ «Սասնա ծռերի»՝ Մեծ Մհերը ծովածին Սանասարի որդին է։ Նա տակավին 15 տարեկան պատանի էր, երբ Սասունում սով ու թանկություն է ընկնում։ Պարզվում է, որ Սասնա լեռներում մի ամենի աղյուծ է լույս ընկել, փակել Սասուն տանող բոլոր ճանապարհները, անցնող-դարձողներին հռչակում է, չի թողնում հաց կամ որևէ ապրանք մտնի Սասուն։

Մհերն իմանալով հացի պակասության և թանկության պատճառը, հույսորդ իսկ օրը գնում է առյուծի դեմ կովելու։ Աղյուծը որ տեսնում է Մհերին, զազազած գալիս է ընդատաչ, պոչը գետին է խփում, փռում ամպեր բարձրացնում։ Մհերը, երբ ուղեկիցներից իմանում է, որ եկողը աղյուծն է, անգեմ գնում է նրա դեմ, գոռեմարտի է բռնվում աղյուծի հետ, կանչում մի պապեհական երդումը՝ «Հացն ու զինին, տեր կենդանին», մի ձեռք գցում է աղյուծի վերին ծնոտից, մյուսը՝ ներքինից, քաշում ճղում է աղյուծին, անում երկու կես, կեսը դնում ճամփի մի կողմը, մյուս կեսը՝ մյուս կողմը, վերադառնում Սասուն։ Այդ օրվանից նրան կոչում են Աղյուծանձև՝ Մհեր։

¹ Աղյուծանձև մակդիրը հասկացվում է երկու իմաստով. աղյուծ ձեռք, ճղող և աղյուծի ձև, աղյուծի կերպարանք ունեցող։

«Սասնա ծռերի» այն պատմությունը, որ պատմվում է Մեծ Մհերի աղյուծ ապանելու՝ ձեռքերով երկու կես անելու, ճղելու

Մեծ Մհերին խորհրդող են տալիս գնալ Աղջաղյա Յալերի թագավորի աղջկան՝ Արմաղանին ուզելու: Երբ Մհերը գնում է այդ թագավորի քաղաքը, տեսնում է՝ բոլոր քաղաքացիք սև են հագել և լաց են լինում: Մհերը հարցնում է սգո պատճառը: Պարզվում է, որ քաղաքի մոտ գտնվող սարի քարանձավում, որտեղից քաղաքի ջուրն է գալիս, վիշապ է մտել, փակել աղբյուրի ակը և կտրել ջուրը: Լսե՛ն անգամ, որպեսզի մի քիչ ջուր տա՛վ վիշապը մի աղջիկ է ուզում: Յոթ օր է, ինչ քաղաքը ծարավ է: Այդ օրը թագավորի աղջկա հերթն է, նրան պետք է տան վիշապին, դրա համար էլ քաղաքը սուգ է մտել: Մհերը գնում է այդ քարանձավը և պատվիրում քաղաքացիներին՝ թագավորի աղջկան բերել այնտեղ: Մհերը գնում, կանգնում է քարանձավի մոտ. այնտեղ են բերում սև հագած թագավորի աղջկան: Երբ վիշապը տեսնում է աղջկան, դուրս է սողում քարանձավից, որպեսզի աղջկան կուլ տա: Մհերը քաշում է թուրը, վիշապի յոթ գլուխն էլ թոցնում, գլուխներից թանձր կրակ ու ծուխ է քարձրանում: Մհերը սպանված վիշապին քարայրից գլորում է ցած, անմիջապես քարայրից պղտոր արնաջուր է հոսողում ներքև, ապա աստիճանաբար սկսում է գոլլալվել: Մարդիկ ուրախությունից իրենց ջուրն են նետում, խմում, զվարճանում:

Թագավորի դուստրը արնաջուր գալու պահին ձեռքը թաթախում է արյան մեջ, խփում Մհերի մեջքին, վերադառնում պալատ: Թագավորը աղջկան տեսնելով, շատ է ուրախանում, հարցնում է, թե ինչպե՛ս է ազատվել, հվ է ազատել: Աղջիկը ոչինչ չի պատասխանում: Թագավորը կարգադրում է գտնել վիշապ սպանողին, բերել, խոստանալով աղջկան նրան տալ կնություն:

Ծառերն են գալիս ներկայանում թագավորին, ասելով, որ իրենք են վիշապին սպանել: Արմաղանը բոլորին հետ է դարձնում, բացահայտում նրանց սուտը: Գալիս է Մհերը: Թագավորը հարցնում է.

— Դո՛ւ ես իմ աղջկան ազատել:

— Ես եմ ազատել, — ասում է Մհերը, — իմ սրով վիշապի յոթ գլուխներն են թոցրել:

Թագավորը նրան էլ չի հավատում: Երբ Մհերը շրջվում է գնալու, Արմաղանը նկատում է նրա մեջքին դրոշմված իր ձեռքի արյունահեռքը, մոտենում է Մհերին, բռնում թևից, ներկայացնում հորը:

— Հնչի թագավոր, այս տղան ինձ ազատեց, ես պետք է նրա հետ ամուսնանամ:

մասին, վիպասացները Աղյուծաձև մակդիրը առաջին իմաստով են հասկացել, իրեն աղյուծ ձևող: Բայց կան պատումներ էլ, որ աղյուծ սպանելու մոտիվը չկա, բայց Մհերը կոչվում է Աղյուծ Մհեր: Նախնականը, ըստ երեւոյիքի, եղել է մակդիրի երկրորդ իմաստը՝ աղյուծի ձև, աղյուծի կերպարանը ունեցող, որովհետև Միքայա-Միճր աստծուն պատկերող հին հռոմեական մի շարք քանդակներում Միճրը (Միքայա) պատկերված է աղյուծի գլխով և մարդու մարմնով: Այստեղից էլ՝ «Ասամա ծուերի» որոշ պատումներում պահպանված Աղյուծ Մհեր անվանումը:

Հայրն որպիսանում է, Արմաղանին տալիս է Մհերին, Մհերն առնում է Արմաղանին, բերում Սասուն:

Մեկ ուրիշ պատումով՝ Արմաղանին Սպիտակ դևն է փախցնում, տանում իր քնակարանը, որը գտնվում է ջուր թխող մի սարի գագաթին: Մհերը հարցումիործով գտնում է դևի քնակատեղին, քնած դևին արթնացնում է, հեռը մեծամարտում, սպանում Սպիտակ դևին, Արմաղանին ազատում, բերում Սասուն, հետն ամուսնանում:

Փոքր Մհերը Մեծ Մհերի թոռն է, Դավթի որդին. երբ ծնվում է մորից, մի ձեռք փակ է լինում, որ-քան չարչարվում են, չեն կարողանում բացել: Կանչում են հորը՝ Դավթին, կամ Քեռի Թորոսին, որը շփելով կամ աղոթելով, բացում է Մհերի բուրդ, բռան մեջ՝ մի գունդ լերդացած արյուն: Գուշակում են, որ Մհերը աշխարհը մի գունդ արյուն է շինել ու առել բոլի մեջ:

Մի շարք պատումներով՝ Դավթի ժողովրդի մեջ է լինում, երբ ծնվում է Փոքր Մհերը: Մեծա-նում է, դառնում պատանի, հարցումիործով մորից՝ Խանդութից, իմանում է հոր մասին: Ուզում է գնալ հորը փնտրելու: Մայրը, իբրև նշան, Մհերի բազկին է կապում Դավթի տված ապարանջանը: Մհերը ճանապարհին հանդիպում է հորը, իրար չեն ճանաչում և սկսում են մեծամարտել: Մեծ դժվարությամբ Դավթին հաջողվում է մի կերպ հաղթել պատանի Մհերին (կամ, ընդհակառակը, Մհերն է հաղթում) և երբ գետին դնելով՝ կամենում է սպանել, տեսնում է իր տված ապարանջանը: Մանաչում են իրար, հաշտվում:

Որոշ պատումներով՝ մայրը՝ Խանդութը, լսելով հոր և որդու մեծամարտի շոկից, գալիս է մի-ջամտելու, բայց կոպից տաքացած հարազատները չեն լսում Խանդութի աղերասանը: Խանդութն ստիպ-ված դիմում է աստծո միջամտությանը: Երկնքից իջնում է Գաբրիել հրեշտակը, միջամտում կոպի, հորն ու որդուն բաժանում իրարից: Դավթի լայն կոպից զայրացած՝ անհիմուն է Մհերին, որ նա անմահ ու անժառանգ մնա: Հոր անեծքը կատարվում է. Մհերը մնում է անմահ և անժառանգ:

Իր երկար թափառումների ընթացքում Փոքր Մհերը կոպում է Սասնա թշմաղների, դևերի, կու-պաշտների դեմ, բոլորին հաղթում: Վերջում ծերացած ու անարդար հողը այլևս չի դիմանում անմահ ու անժառանգ Մհերի ոտքերի տակ, ոտքերը խրվում են հողի մեջ, տանջում: Հուսահատված, հայրենի տնից հալածված Մհերը օգնություն է հայցում մեռած ծնողների գերեզմաններից: Ծնողները խորհուրդ են տալիս գնալ Հալեպ կամ Ագոսապարտ, այնտեղ պատուպարել: Մհերը ճանապարհին դիմում է աստծոն, կոխ խնդրում: Աստված ուղարկում է իր յոթ դաս հրեշտակներին Մհերի դեմ կոպի: Մհերը կոպում է, բայց չի կարողանում հրեշտակներին հաղթել: Աստծո հրամանով Վանի մոտ գտնվող Ագ-ոսապարտ ժայռը բացվում է, Մհերը ձիով մտնում է ժայռի մեջ, փակվում: Մհերը ժայռից դուրս կգա այն ժամանակ, երբ հին աշխարհը քանդվի և մեկ էլ շինվի, երբ անարդարությունը աշխարհից վերանա, բարիքների առատություն լինի՝ գարին դառնա ընկույզի չափ, ցորենը՝ մասուրի, երբ հողը դառնա ար-դար, դիմանա նրա ոտների տակ:

Տիր

Հին հայերի իմաստությունների, ուսման, գիտության աստվածն էր Տիրը՝ Արամազդ գերագույն աստծո գրիչը կամ քարտուղարը, որի պաշտամունքատեղին գտնվում էր հին Արտաշատի մոտակա-քում և կոչվում էր Արամազդի գրչի դիվան կամ գիտությունների ուսուցման մեհյան: Այսօրվա լեզվով ասած՝ դա Արամազդ աստծո քարտուղարի, այսինքն՝ Տիր աստծո գրասենյակն էր, որը միաժամանակ գիտությունների ուսուցման տեղ էր, որտեղ հեթանոսական կրոնի պաշտոնականատար քրմերը գիտու-թյուն և իմաստություն էին սովորում: Քրմական գիտությունների կամ իմաստությունների մեջ էր մտնում ամենից առաջ գուշակությունը, հատկապես երազների մեկնությունը, երազահանությունը: Դրա համար էլ Տիր աստվածը կոչվում էր նաև երազացույց ու երազահան, այսինքն՝ քրմերը նրանից սովորում էին երազների գուշակության արվեստը, իսկ Տիրի պաշտամունքի վայրը հին հայերը կոչում էին «Երա-զամոյն տեղիք» (երազալիք կամ երազատատ տեղեր): Այստեղ ուխտ եկողները քրմերի միջոցով Տիր աստծոց տանում էին իրենց տեսած երազների գուշակությունը:

Ամանոր և Վանատուր*

Հայերի համաժողովրդական սիրո ու ճանաչման արժանացած աստվածներն էին Ամանորը և Վանատուրը: Ամանորը, որ հին հայերենում նշանակում է նոր տարի, հին հայերի նոր տարին անձնավորող աստվածն էր և համարվում էր «նոր պտուղների ամենաբեր»: Նրա տոնն ու պաշտամունքը կատարվում էր հայոց նոր տարվա օրերին՝ Նավասարդին, որ հայոց հին տոմարով համընկնում էր հուլիսի վերջերին և օգոստոսի սկզբներին, տարվա այն ամիսներին, երբ հասունանում էին նոր մրգերն ու պտուղները: Նավասարդյան տոնախմբությունները համաժողովրդական մեծ շուքով ու ցնծությամբ կատարվում էին հատկապես հայոց հին հոգևոր կենտրոններից մեկում՝ Բագրևանդ գավառի դաշտավայրում գտնվող Բագավանում, որ նշանակում է դիցավան կամ աստվածավան: Այս ավանում էր գտնվում նոր տարվա աստվածների՝ Ամանորի և հյուրընկալ Վանատուրի պաշտամունքատեղին: Եթե Ամանորը խորհրդանշում էր նոր տարին ու նրա բերած նոր պտուղները, ապա Վանատուրը, որ բառացի նշանակում է օթևան տվող, հյուրընկալ, խորհրդանշում է Նավասարդին և այլ օրերի Բագավան այցելած բազմաթիվ հյուրերին և ուխտավորներին հյուրընկալելու, տեղ ու օթևան տալու իրողությունը: Հայոց Տիգրան վերջին թագավորը Բագավանում իր եղբոր՝ Մաժան քրմապետի գերեզմանի վրա սրբավայր է շինում, որպեսզի թուր անցորդները վայելեն այդտեղ զոհաբերվող կենդանիների միսն ու խմիչքը, միաժամանակ նույն տեղում գիշերեն և հյուրընկալվեն:

Սպանդարամետ

Հին հայերի ստորերկրյա թագավորության աստվածն էր Սպանդարամետը կամ Սանդարամետը, որ հաճախ նույնանում էր ստորգետնյա աշխարհի, մեռելների թագավորության կամ ուղղակի դժոխքի հետ:

Հնում Սպանդարամետին նույնացրել են այգիների և գինու հովանավոր հանդիսացող հունական Դիոնիսիոսի կամ Բաքոսի հետ, հետագայում նա համարվել է երկրի, անդունդների, դժոխքի տիրակալ՝ Սանդարամետապետ: Երբեմն հոգեմակի «Սանդարամետոք անդնդոց» ձևով հասկացել են և՛ դժոխքի անդունդները, և՛ դժոխքի չար ոգիները:

* Նաորիցներ կամ, որ Վանատուրն ու Ամանորը մեկ աստված են, Վանատուրը Ամանոր աստծո մակդիրն է և նշանակում է օթևան տվող, հյուրընկալ Ամանոր: Եթե էլ, կարծում են, Վանատուրը հյուրընկալ Արամազդ աստծո մակդիրն է:

ՀԵՐՈՍՆԵՐ

Հայկ դյուցազն*

Ամեղ և երևելի էին առաջին աստվածները, որոնք ստեղծեցին աշխարհն ու մարդկությունը, միաժամանակ և աշխարհի մեծամեծ բարիքները: Այդ աստվածներից են սերունդ հսկաների սերունդը՝ վիթխարի ու հաղթանակալի դյուցազուհիներ, որոնք ամբարտապանաճալով և ըմբոստանալով, վճռում են կառուցել Բաբելոնի հսկա աշտարակը, հասնելու երկինք՝ աստվածներին: Երբ կառուցում են աշտարակը, աստվածների ցասումից վիթխարի հողմ է բարձրանում, կործանում աշտարակը: Միաժամանակ աստվածների կամքով, յուրաքանչյուր մարդ և հսկա մյուսներին անհասկանալի մի ճոր լեզվով է սկսում խոսել, որի հետևանքով մեծ խառնաշփոթություն է իրարանցում է ընկնում նրանց մեջ:

Այդ հսկաներից մեկն էր նաև Հաբեթոսթյան՝ Հուլը՝ մի անվանի և քաջ մախարար, վիթխարի աղեղնավոր և կորովի ճեռամիգ:

Հայկը վաղելալից էր, թիկնեղ, հաստաբազուկ, գանգրահեր, գեղեցիկ վառվռում աչքերով: Նա միակն եղավ հսկաների մեջ, որ քաջաբար ըմբոստացավ բոլոր նրանց դեմ, ովքեր ձեռք էին բարձրացնում մյուս հսկաների ու դյուցազուհիների դեմ և կամենում էին նրանց վրա գերիշխել: Այդ այն ժամանակ էր, երբ բաբելոնյան խառնաշփոթության հետևանքով մարդկային ցեղը ցրվել ու սփռվել էր ամբողջ երկրով մեկ՝ բազմամբոխ, հզոր ու դաժան հսկաների մեջ, և յուրաքանչյուրը մոլի կատաղությամբ սուրը իր ընկերոջ կողմ էր խրում իշխելու համար: Եվ հսկաներից մեկին՝ Տիտանյան Բեկին, պատահաբար հաջողվում է բռնաճալ մյուսների վրա, ամբողջ երկիրն ու մարդկային ցեղը իրեն ենթարկել և իրեն հռչակել թագավոր և աստված:

Հայկը ըմբոստանում է Բեկի դեմ, չի հնազանդվում նրան և արհամարհանքով հրաժարվում է նրան աստված կոչել: Այնժամ Բեկը կռվով հարձակվում է Հայկի վրա, բայց արի Հայկը հսկա աղեղով հալածում է նրան:

Այդ ընթացքում Բաբելոնում ծնվում են Հայկի որդիներն ու դուստրերը, թոռներն ու ծոռները: Հայկի անդրանիկ որդին էր Արամանյակը կամ Արամենակը, սրա անդրանիկ որդին էր Արամախիսը, սրա անդրանիկը՝ Ամասիան, սրանը՝ Գեղամը, Գեղամի անդրանիկը՝ Հարոման, Հարոմախիդը՝ Արամը, իսկ Արամի անդրանիկ որդին՝ Արա Գեղեցիկը:

Հայկը չկամենալով հնազանդվել Բեկին, իր ամբողջ գեղաստանով, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, բոլորն էլ զորավոր մարդիկ, իր բոլոր ծառաներով ու աղախիններով և իրեն հարած եկվորներով գաղթում է Բաբելոնից դեպի հյուսիս՝ Արարադի երկիրը:

* Շարադրված է ըստ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» և Սեբեոսի «Պատմություն» գրքերի:

¹ Ըստ հին պատմիչների (Խորենացի, Սեբեոս) Հայկը սերում է Նոյի (Քսիստոփոս) երրորդ որդուց՝ Հապեթոսթեից կամ Հաբեթից: Այստեղից էլ Հաբեթոսթյան ազգանունը:

² Արարադի երկիր էր կոչվում Միջագետքից դեպի հյուսիս ընկած երկրամասը, որ ասուրաբաբելոնյան աղբյուրներում կոչվում է նաև Ուրարտու, այսինքն՝ Հայաստանի պալատարաբալային մասը, վաճառ լճից դեպի հարավ:

Հայկն այստեղ սկզբում բնակվում է մի լեռան ստորոտում գտնվող դաշտավայրում, որտեղ ապրում էին իրենից առաջ այդտեղ եկած սակավաթիվ մարդիկ: Հայկը նրանց իրեն հնազանդեցնելով, այստեղ կալվածքներով բնակատեղի է շինում և ժառանգություն տալիս թոռանը՝ Արամանյակի որդի Կաղմոսին: Իսկ ինքը իր մնացած մարդկանցով ու գերդաստանով շարժվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք, գալիս հաստատվում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այդ լեռնադաշտը կոչում է Հարք՝, այսինքն՝ այդտեղ բնակվողները հայերն են, Թորգոմի տան սերնդից: Հայկն այստեղ շինում է մի գյուղ և կոչում իր անունով՝ Հայկաշեն: Դաշտի հարավային կողմում մի երկայնահատ լեռան մոտ, դարձյալ նախապես բնակվելիս են եղել սակավաթիվ մարդիկ, որոնք հոժարակամ ենթարկվում են դյուցազնին:

Իսկ այդ ժամանակ Բաբելոնում թագավորում էր հսկա որսորդ Տիտանյան Բելը, որն իրեն էր հնազանդեցրել ամբողջ երկրում սփռված բոլոր ազգերին և իր կախարհական հնարագիտությամբ և արքայական հրամանով պարտադրել էր բոլոր ազգերին երկրպագելու իր հպարտ ու ամբարտապան պատկերին, իբրև աստծու և զոհ մատուցել:

Բոլոր ազգերը անմիջապես կառարարում են նրա հրամանները, բացի Հայկ նահապետից, որը հշ նրան է հնազանդվում, հշ իր տանը նրա պատկերը կանգնեցնում և ոչ էլ մեծարում նրան աստվածային շքով:

Բելը դիմակավում է Հայկի դեմ, բայց առժամանակ իր դիմ թաքցնում. նա իր որդիներից մեկին, հավատարիմ մարդկանց ուղեկցությամբ, պատգամավոր է ուղարկում հյուսիս՝ Հայկի մոտ, որպեսզի նա հնազանդվի և խաղաղ ապրի:

— Դու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, — ասում է Բելը իր պատգամախոսի բերանով Հայկին, — սակայն տաքացրու և մեղմացրու թո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդելով խաղաղ ապրիր իմ երկրում, որտեղ դու կհաճես բնակվել:

Հայկը խստությամբ մերժում է Բելի պատգամավորներին, և նրանք ձեռնունայն վերադառնում են Բաբելոն:

Հայրացած Տիտանյան Բելը զորք է ժողովում և հետևակ զորքի մեծ բազմության գլուխ անցած, գալիս հասնում է հյուսիս՝ Արարաթի երկիրը, այնտեղ, ուր բնակվում էր Հայկի թոռ Կաղմոսը: Վերջինս խուսափելով Բելից, փախչում գալիս է Հարք, նախապես սուրհանդակներ առաքելով Հայկին, հայտնելով հետևյալը.

— Գիտցիր, ով մեծը դյուցազուններից, որ Բելը ուղիղ գալիս է քեզ վրա հավերժական քաջերով և երկնադեզ հասակով մրցող հսկաներով: Եվ ես լսելով, որ նա մոտեցել է իմ տանը, կնոջս ու զավակներիս հետ փախտական ահա տազմապած գալիս եմ քեզ մոտ: Ուստի շտուկ մտածիր անելիքը:

Հայկն իմանալով այդ, վերցնում է Արամանյակին և Կաղմոսին իրենց որդիներով, ինչպես նաև իր լորանասուն դստերի որդիներին, բոլորն էլ հսկա տղամարդիկ, և դուրս է գալիս Բելի վիթխարի զորքի դեմ:

Հայկն իր սակավաթիվ մարդկանցով չի կարողանում Բելի սպառազեն հսկա տղամարդկանց բազմության դեմ առնել: Բելն անգամ փորձում է Հայկին գերել, բայց Հայկը խույս է տալիս Բելից և նահանջելով հեռանում: Բելը ամբարկուտ զրահով զրահապատված՝ իր զորքով հետապնդում է Հայկին: Հայկը հետ է դառնում և ասում Բելին.

— Ինչիս ես ինձ գուր հետապնդում. վերադարձիր քո տեղը, որպեսզի այսօր չմեռնես իմ ձեռից, քանզի իմ նետը բնավ չի վրիպում:

Բելը պատասխան է տալիս և ասում.

— Որպեսզի չընկնես իմ զինվորների ձեռը և չսպանվես, եկ հանձնվիր, ապրիր իմ տանը խաղաղությամբ, դարձիր իմ տան որսկան զինվորների ղեկավարը:

Հայկը զայրույթով ասում է.

— Ժուճ ես դու և շան երամակից եք դու և ժողովուրդը քո: Դրա համար էլ այսօր իսկ քո վրա կթափեն իմ կապարճի նետերը:

Հարք (հին հայերենում նշանակում է հայրեր) գտնվում է Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք, Մշո դաշտից հյուսիս և կոչվում է նաև Բուլանլիս կամ Բուլանլիսի դաշտ:

Տիտանյան արքան վստահ իր սպառազինության և իր հանդուգն ամբոխի զորության վրա, շահումալում է հետապնդումը: Բելի զինված ամբոխը զտիվայրից գաճաղիժող հեղեղի նման շտապում է հասնել Հայկի քնակության սահմանները:

Իսկ ուշիմ ու խոհեմ Հայկը իր սակավաթիվ և քաջ աղեղնավորներով հասնում է մանր ձկներով հարուստ մի մեծ աղի լճի¹: Լճափին նա կանգ է առնում, հավաքում իր զորքը, դիմում նրան հետևյալ խոսքերով.

— Երբ մենք դուրս գանք Բելի հրոսակների դեմ, ձգտենք հանդիպել Բելին այնտեղ, ուր կանգնած կլինի նա իր քաջերի խումբ բազմության մեջ, կամ պետք է մեռնենք և մեր ամբողջ գերդաստանը ընկնի Բելի ծառայության տակ, կամ մեր մատների կորովը ցուցադրենք, ցրենք Բելի խառնամբոխը և հաղթանակ տանենք:

Հայկը իր սակավաթիվ զորքն առաջ է տանում, հասնում բարձր լեռների արանքում գտնվող մի դաշտանձ տեղ և գետի հոսանքի աջ կողմում՝ բարձրավանդակի վրա, ամուր դիրք գրավում: Այդտեղից պարզ երևում էր Բելի բազմամբոխ հրոսակը, որ սփռված բռնել էր շրջապատի ամբողջ տարածքը, և զինվորները ազատ ու համարձակ ստրում էին աջ ու ձախ: Իսկ Բելը հանդարտ ու խաղաղ կանգնած էր բազմության մեջ, գետի ձախ ափին գտնվող բլրակի վրա՝ իբրև դիտանոցի:

Հայկն իսկույն նկատում է այդ սպառազինված ջոկատը, որ բավական երկար տարածությամբ ամցատված էր զինված ամբոխից: Այդ ջոկատի մեջ նա ճանաչում է Բելին, որը գլխին կրում էր երկաթե սաղավար՝ նշաններ ունեցող վերջույթներով, թիկունքի և լանջի վրա ուներ պղնձե զրահ, սրունքների և թևերի վրա՝ պահպանակներ, մեջքին կապել էր գոտի՝ ձախ կողմից կախված երկապրի սրով. աջ ձեռքում բռնել էր հսկայական նիզակ, իսկ ձախում՝ վահան և աջ ու ձախ կողմերից շրջապատված էր բնտի զորականներով:

Հայկը տեսնելով կրու սպառազինված Տիտանյան Բելին և նրան աջ ու ձախ կողմից շրջապատած ընտիր զորականներին, Արամանակին զույգ եղբայրներով կանգնեցնում է իր աջ կողմը, Կազմոսին զույգ որդիներով՝ իր ձախ կողմը, իբրև կորովի աղեղնավորներ և սրամարտիկներ, իսկ ինքը կանգնում է առջևում, իր զորքի մնացած մարդկանց կանգնեցնում իր հետևում և ամբողջ զորքը եռանկյունաձև դասավորելով, հանդարտ առաջ է շարժվում:

Երբ երկու կողմի հսկանքին իրար չեն հասնում, և սկսվում է անհեղձակատամարտը, երկրի վրա սոսկալի դրդոյուն է բարձրանում. հսկայազուններն իրենց անոելի գրոհի թափից միմյանց վրա ահ ու սարսափ են տարածում: Երկու կողմից բազմաթիվ հաղթանդամ մարդիկ են սրամարվում և գետին տապալվում, և երկու կողմն էլ մնում են անպարտելի:

Այս անսպասելի հարձակումից ու ճակատամարտի ելքից սարսափած Տիտանյան արքան, որ բլուրի բարձունքից իջել էր ներքև, հետ քաշվելով սկսում է բարձրանալ բլուրը, մտածելով այնտեղ իր թիկնապահների մեջ ամրանալ, մինչև ամբողջ զորքը հասնի և կարողանա երկրորդ ճակատամարտը տալ:

Աղեղնավոր Հայկը այս տեսնելով, իսկույն կռահում է Բելի մտադրությունը. իրեն առաջ է նետում, մոտենում արքային, մինչև վերջ ձգում է իր լավնալիճ, հզոր մայրափայտյա աղեղը և եռաթև նետն արձակելով՝ ուղիղ հարվածում է Բելի կրծքը զրահավորող պղնձե տախտակին: Կետապալած շեշտակի թափով ծակում անցնում է զրահը, Բելի թիկունքից դուրս գալիս և խրվում հողի մեջ: Ամբարտաժան արքան մեծ հսկա արձանի նման տապալվում է գետին և շուճը փչում:

Բելի զինված խառնամբոխը, տեսնելով այս աճյուր քաջագործությունն ու իրենց արքայի կործանումը, սարսափահար դիմում է փախուստի: Հայկի զինվորները հետապնդելով նրանցից շատերին՝ խլում են ձիերի, ջորիների և ուղտերի բազմաթիվ երամակներ:

Հայկը ճակատամարտի վայրում շինում է մի դատակներտ,² ամուռը դնում Հայք՝ ի նշան վարած հաղթանակ կրվի: Այդ ունեցիկ էլ մինչև այժմ ամբողջ գավառը կոչվում է Հայոց ձոր³: Այն բլուրը, ուր ընկնում է Բելը իր քաջ մարտիկների հետ, Հայկը կոչում է Գերեզմանք, որը հետագայում հայտնի է

¹ Խորենացին նկատի ունի վանա լիճը, որ հիմում կոչվում էր նաև Բզմունյաց ձով:

² Կոր շեն կամ քաղաք՝ իր կալվածքներով:

³ Հայոց ձորը գտնվում է վան քաղաքից հարավ, Խոջաբ գետի ստորին հոսանքի շրջանում:

Գերեզմանակք անունով: Իսկ Բելի դիակը Հայկը գմոսել է տալիս, տանում է Հարք և թաղում մի բարձրադիր տեղում՝ ի տես իր կանանց և որդիների: Արարադ երկիրը, ուր բնակություն է հաստատում Հայկը, հետագայում նրա անունով կոչվում է Հայք:

Հայկը հետագայում հայերի համար դառնում է պաշտելի նախնի. նրա անունով է կոչվել երկնային Օրինի համաստեղությունը¹, ինչպես նաև Կշիռ կենդանակերպ համաստեղությունը, որ կոչվել է նաև Շամփուրը Հայկին կամ Պատրվակ Հայկին: Հայկի որդիներն և դստերի անուններով է կոչվել նաև հին հայոց տոմարի ամսների մի մասը:

Հայկի զավակներն ու թոռները*

(Արամանյակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմա)

Բելին սպանելուց հետո Հայկը վերադառնում է իր բնակատեղին՝ Հարք, իր Կադմոս թոռանը պատերազմի ավարից բազմաթիվ ընձաններ է տալիս, ինչպես նաև անվանի մարդիկ՝ իր գերդաստանի ծառայության մեջ գտնվողներին: Միաժամանակ հրամայում է Կադմոսին վերադառնալ իր նախնին տունը և այնտեղ ընդլիշտ բնակություն հաստատել:

Հայկը երկար տարիներ Հայքում ապրելուց հետո մեռնում է, իր ամբողջ ազգը հանձնելով Արամանյակ որդուն:

Արամանյակը իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավազին, ինչպես և Մանավազի որդուն՝ Բազին, թողնում է Հարքում: Մանավազը ժառանգում է Հարքը, իսկ որդին՝ Բազը, ժառանգում է ալի լճի հյուսիս-արևմտյան ափը, և գավառն ու լիճը կոչում է իր անունով՝ Բզնունիք և Բզնունյաց ծով: Մանավազից են հետագայում սերում Մանավազյան, իսկ Բազից՝ Բզնունյաց նախադարձական տոհմերը: Իսկ Խոռը հյուսիսային կողմերում շեններ է շինում, բազմանում, և նրանից է սերում Խոռխոսունիների ցեղի մեծ նախարարությունը:

Արամանյակն իր գերդաստանն առնելով, շարժվում է դեպի հյուսիս-արևելք, գնում հասնում է մի խոր ընդարձակ դաշտավայր, շրջապատված բարձրագագաթ լեռներով, որոնց ստորոտներից բխում էին բազմաթիվ անպանակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով գետեր էին կազմում և հոսում լեռների ստորոտներով ու դաշտի ափերով: Դաշտի հարավային մասում բարձրանում էր արեգակնանց լեռը՝ սպիտակափառ գագաթով: Արամանյակը բնակություն է հաստատում այս խոր դաշտում, շենացնում դաշտի հյուսիսային կողմը և այնտեղ բարձրացող լեռը կոչում է իր անունով՝ Արագած, իսկ կալվածքը՝ Արագածոտն: Արամանյակի մահից հետո նրա որդին՝ Արամայիսը, բնակություն է հաստատում դաշտի արևմտյան կողմից հոսող գետի ափին, մի բլուրի վրա կառուցում իր բնակատեղին և այն կոչում իր անունով՝ Արմավիր, իսկ գետը իր թոռ Երաստի անունով կոչվում է Երասի: Արամայիսը իր բազմազավակ և շատակեր որդուն՝ Շարային, իր տունտեղելով ուղարկում է Արագած լեռան թիկունքում գտնվող բերրի ու արգավանդ դաշտը, որտեղ շատ ջրեր էին հոսում: Գավառը հետագայում նրա անունով կոչվում է Շիրակ: Այդ օրից Շարայի շատակերության մասին գեղջուկների մեջ պահպանվել է հետևյալ առածը. «Թե՛ քո Շարայի որդկո՛րն է՛մ քո Շիրակայ ամբարքն շեն» («Եթե՛ դու Շարայի փոքր ունես, ապա մենք Շիրակի ամբարները չունենք»):

Արամայիսի մահից հետո Արմավիրը ժառանգում է նրա որդին՝ Ամասիան: Վերջինս ունենում է երեք զավակ՝ Գեղամ, Փառոխ և Յոլակ: Վերջին երկու որդին ունենալուց հետո Ամասիան անցնում է գետը, մտնում հարավային բարձրաբերձ լեռան ստորոտին, լեռան խորշերում խոշոր ծախսերով շինում երկու բնակատեղ, մեկը դեպի արևելք, լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների ակունքների մոտ, մյուսը՝ դեպի արևմուտք: Այդ տները նա ժառանգություն է տալիս իր երկու որդիներին՝ արի Փառոխին և կայտառ Յոլակին, որոնք բնակվելով այնտեղ, կոչում են իրենց անուններով՝ Փառիխտ և Յոլակերտ: Իսկ այդ բարձրաբերձ լեռը Ամասիան կոչում է իր անունով՝ Մասիա:

¹ Օրինը հունական առասպելաբանության մեջ ևս որսորդ էր, բայց արեղնավոր:

* Շարայիված է ըստ ԼՂվեն Խոռենացու «Հայոց պատմության»:

Ամասիայի մաֆից ճետող ավագ որդին՝ Գեղամը, ժառանգում է Արմավիրը, բայց շուտով այն թողնում է իր որդուն՝ Հարմային, իսկ ինքը գնում է հյուսիս-արևելյան լեռների ճետում գտնվող ծովակի մերձակայքը։ Այստեղ նա շենացնում է ծովակի ափերը, բնակեցնում, լեռը իր անունով կոչում է Գեղ, շեները է ծովակը՝ Գեղարքունի։ Այստեղ է ծնվում Գեղամի Սիսակ անունով որդին՝ մի սեզ, թիկնեղ, վաղելաշակալ, կորովախոս ու գեղեցիկ աղեղնավոր։ Գեղամը նրան տալիս է իր ունեցվածքի մի մասը, բազմաթիվ ծառաներ և հիմնում նրա հողային ժառանգության սահմանները։ Գեղամը իր որդուն է անվորում Գեղարքունի ծովից դեպի արևելք ընկած տարածությունները, մինչև այն դաշտը, ուր Երասխը նեղքելով սեպացած լեռները, նեղ ու երկար կիրճերով անցնելուց ճետող, թափվում է այնտեղ։ Սիսակը բնակություն հաստատելով այս երկրամասում, այնտեղ կառուցում է բազմաթիվ շեներ, գյուղեր, շինություններ և այդ աշխարհը կոչում իր անունով՝ Սյունիք, կամ ինչպես պարսիկներն են անվանում՝ Սիսական։

Գեղամը վերոհիշյալ դաշտի արևելյան կողմում՝ լեռան ստորոտում գտնվող մի ամուր ձորակում, շինում է մի դաստակերտ, անունը դնում Գեղամի, որը ճետազայում նրա թոռ Գառնիկի անունով կոչվում է Գառնի։ Հետագայում, Արտաշես թագավորի ժամանակ, Գեղամի սերնդից մի պատանի է եղել Վարաժ անունով՝ քաջ և դիպուկ մետաձիգ, եղջերունների, այծքաղների հմուտ որսորդ, որին Արտաշես թագավորը նշանակում է արքունական որսապետ և նրան պարգևում Հրազդան գետի հովտում գտնվող բազմաթիվ շեներ ու ավաններ։ Այս Վարաժից է սկիզբ առնում Վարաժնունիների իշխանական տունը։

Արամ*

Արամը Գեղամի թոռն էր, Արմավիրի տեր Հարմայի որդին, մի աշխատասեր, եռանդուն, հայրենասեր մարդ, որը գերադասում էր մեռնել հայրենիքի համար, քան տեսնել, թե ինչպես են օտար ցեղերն ու ազգերը ոտնակոխ անում իր հայրենիքը և տիրում ու շահագործում իր արյունակից հարազատներին։

Արամը նեղվելով շրջակա ազգերի ու ցեղերի սասպատակություններից, իր ընտանի քաջ և աղեղնավոր մարդկանցից հանվաթույն է շուրջ 50 հազար հոգի, որոնք բոլորն էլ վարժ ճիզակավորներ էին, հմուտ նետաձիգներ, ուժեղ և անվեհեր երիտասարդ մարտիկներ։ Հայաստանի սահմանների մերձակայքում Արամը հանդիպում է մեղացի (մարացի)¹ երիտասարդ զինվորների մի զորախմբի, որի առաջնորդն ու հրամանատարն էր ոմն Նյուբար Մաղես, մի հպարտ ու ուզամասեր մարդ։ Նյուբար Մաղեսն արդեն մի քանի անգամ արշավել ու աստատակել էր Հայոց աշխարհը և իր ձեռքի սրբակներով ոտնակոխ արել երկրի բոլոր սահմանները և երկու տարի Հայաստանը ենթարկել իրեն։

Արամը հանկարծակիի է բերում թշնամուն։ Արևածագից առաջ Արամն իր զորքով անսպասելի հարձակում է գործում մեղական զորքի վրա, գլխովին ջախջախում, իսկ նրա առաջնորդին՝ Նյուբար Մաղեսին, գերում և ձերբակալելով բերում Արմավիր։ Այստեղ Արամի հրամանով Նյուբար Մաղեսին հանում են քաղաքի աշտարակի ծայրը, երկաթե ցից մեկեղով ճակատի մեջ, գամում են պատին՝ ի ցույց բոլոր անցորդներին ու քաղաք եկողներին։ Արամը Նյուբար Մաղեսի աշխարհը՝ Մարաստանը, մինչև Զարասպ լեռը իրեն է ենթարկում, դարձնում հարկատու։

Հարևան Ատրեստանում զամ է բարձրանում Նիմուսը, որին երկար տարիներ հանգիստ չէր տալիս իր նախնի Բեկի սպանության հիշատակը։ Նա վրեժխնդրության դավեր էր որոնում՝ քաջ Հայկի սերունդներից արմատից ոչնչացնելու և սպասում էր հարմար ժամանակի։

Նիմուսը տեսնելով Արամի քաջություններն ու հաղթանակները, առեղտությամբ բարեկամ է ձևանում, հրամայում է նրան աներկյուղ վարել իր իշխանությունը, անգամ նրան մարգարտե վարսակալ կրելու իրավունք է տալիս և իր երկրորդը համարվելու պատվավոր կոչում։

* Շարադրված է բառ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»։

¹ Մեղացի, Միդիա կամ Մարաստան — Հին Արևելքի հզոր պետություններից մեկը, գտնվում էր վաճառ ծովից հարավ-արևելք, Զաքարե լեռների և Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափերին, գոյատևել է մ. թ. ա. 7—5-րդ դարերում։

Արամը արեւելքում իր երկրի սահմանները ապահովելուց ու ամրացնելուց հետո նույն գործով իջնում է հարավ՝ Ասորեստանի կողմերը: Այստեղ Բաբշամ¹ անունով մեկը՝ ծագումով հսկաների ցեղից, իր քառասուն հազար հետևակներով և հինգ հազար հեծյալներով, պարսերական ասպատակություններով և ծանր հարկերով ամայացրել էր շրջակա երկրները:

Արամը ընդհարվելով Բաբշամի գործին, հալածում է նրան Կորդուքի միջով մինչև Ասորեստանի դաշտը, շատերին կոտորում է, այդ թվում նաև Բաբշամին: Ասորեստանի դաշտերի բնակչության մեծ մասին Արամը երկար ժամանակ իրեն դարձնում է հարկատու: Իսկ Բաբշամին, իր քաջարի արարքների համար ատրիները աստվածացնում են և պաշտում երկար ժամանակ:

Արամը Հայաստանի հարավային՝ Ասորեստանի կողմի սահմանների տնօրինությունը հանձնում է Կադմոսի տան հաջորդներին, իսկ արևելքում սահմաններինը՝ Սիսակյաններին, իսկ ինքը իր գործի վրա ավելացնելով ևս քառասուն հազար հետևակ և երկու հազար հեծյալ, շարժվում է դեպի արևմուտք՝ Կապադովկիական Կեսարիա: Այստեղ նրա դեմ կուլով դուրս է գալիս Պայապիս Քադյա Տիտանյանը², որը բռնությամբ գրավել էր Պոնտոսի (Սև ծով) և Օվկիանոսի (Միջերկրական ծով) միջև ընկած տարածությունը: Արամը ընդհարվելով նրա հետ, հալածում, փախցնում է Միջերկրական ծովի կղզիներից մեկը:

Արամը Կապադովկիական Կեսարիան պահպանելու համար այնտեղ տիրակալ է կարգում իր ցեղակիցներից մեկին՝ Մշակին, նրան թողնում 10 հազար զինվոր, ինքը վերադառնում է Հայաստան: Լինել և այդ Արամը հրաման է տալիս Կեսարիայի բնակիչներին՝ տվորել և խոսել հայերեն: Այդ պատճառով է հույներն այդ երկրամասը անվանում են Պոտին Արմենիան, այսինքն՝ Առաջին Հայք: Իսկ այն դասակերտը, որ իր անունով շինում է Արամի կարգած կողմնապետ Մշակը, տեղացիները աղավաղված ձևով կոչում են Մաժաք. այն հետագայում նոր շինություններով ընդարձակվելով այլոց կողմից՝ կոչվում է Կեսարիա:

Արամն իր կատարած աշխարհաշեն գործերով դառնում է այնքան անվանի, որ նրա անունով են մինչև այժմ մեր երկիրն ու ազգը կոչում շրջակա ժողովուրդները, հույները՝ Արմեն, պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ: Արամը երկար տարիներ ապրելուց հետո ժառանգ է թողնում իր գեղեցիկ որդուն՝ Արային:

Արա Գեղեցիկ և Ծամիրամ*

Արամի մահից հետո Հայաստանի խնամակալությունը անցնում է որդուն՝ Արա Գեղեցիկին: Այդ ժամանակ Ասորեստանում տակավին թագավորում էր Նիմուսը, որը նույնպիսի արքայական շնորհների է արժանացնում Արային, ինչպես նրա հորը՝ Արամին: Իսկ Նիմուսի կինը՝ վավաշուտ և այրասեր Ծամիրամը, բազում տարիներ լսած լինելով Արայի անզուգական գեղեցկության մասին, անհուն տարփանքով տենչում էր տեսնել նրան, բայց ամուսնու ափից չէր համարձակվում իր ցանկությունն իրականացնել:

Երբ վախճանվում է Նիմուսը, Ծամիրամը չի կորցնում պահը, իր տարփանքը համարձակորեն բացահայտելով, պատգամավորներ է առաքում Արա Գեղեցիկի մոտ, ճոխ ընծաներով, բազում աղեր-

Ինչպե՞ս, բուն անվանմանը՝ Բաալշամմ-արևմտյան սեմական ժողովուրդների երկնքի և արևի աստվածությունը, որի պաշտամունքը տարածված է եղել Ասորիքում անգամ մինչև մ. թ. 5-րդ դարը: Բաբշամը (նաև Բաբշամին, Բաբշիմնիա) պաշտվել է նաև հայերի մեջ: Տիգրան 2-րդը նրա փոխարեն արձանը Միջագետքից բերել և տեղադրել է Երզնկայի մոտ գտնվող Թորդան ավանի տաճարում:

Պայապիս Քադյա (հունարեն՝ Պապայոս Խիմայրագենե-Պապայոս այծածին, քաղ հին հայերենում նշանակում է այծ) հունական առասպելաբանության մեջ Ջևսի դեմ կուլով զիջանտների գլխավոր Տիգրոն (հրաբխային լեռների և կործանող փոթորիկների խորհրդանիշը)՝ որդի Քիմալյան է, այծակերպ մի հրեշ, որի կռախից կրակ է դուրս ժայթքում: Հետևաբար՝ Արամի կողմից Պայապիս Քադյայի դեմ նման է Ջևսի կուլին Տիգրոնի դեմ, որին Ջևաը դնում է Միջերկրական ծովի Իմարիս (Էմարիս) հրաբխային կղզու տակ:

* Ծարադոված է ըստ Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության»:

ամբերներով ու պարզեների խոստովով խնկրում է Արաքին զալ Նինգի¹, կամ անունանալ իր հետ և լողորի վրա թաղավորել, կամ էլ իր տարփայից ցանկությունը կատարել և մեծամեծ եմերներով ու խաղաղություն իր երկիրը վերադառնալ։ Շամիրամի պատգամավորները գալիս են Հայաստան, բայց Արամ կորակամապետ մեղքում է Շամիրամի կամբի կատարել։ «Գաղազանգնացությունների կրկնվում են մի քանի անգամ՝ Շամիրամի նորանոր խոստովներով, հարգությունով ու աղաչանքներով, սակայն ամեն անգամ արժանանում են Արաքի մեղքմանը»։

Երբ սպի բազում բանագնացությունները դառնում են անարդյունք, Շամիրամը սատոյիկ գայրանում է, դադարեցնում է պատգամագնացությունը, զորք է հավաքում և շտապով մեկնում է Հայք աշխարհ՝ Արաքի դեմ պատերազմելու։ Բայց նա շտապում է ոչ թե Արաքին ուղանելու կամ հաղաճելու, այլ նրան իր ձեռքը գցելու, նկատելու, իր մոլեգին ցանկությունը կատարել սալու և տափանքը հազեցնելու։

Շամիրամը փոքրով գալիս հասնում է Արաքի դաշտը, որ հետազայում նրա անունով կոչվեց Արարածո։ Այստեղ, ճակատամարտից առաջ, Շամիրամը պատմվիրում է իր գրպակներին՝ ամեն կերպ չունալ կենդանի պահել Արաքին։ Բայց մարտի ժամանակ Արաքի զորքը կոտորվում է, Արամ էլ ընկնում է պատերազմի դաշտում Շամիրամի կտրիմներից։

Հաղությունից մեռն Շամիրամ տիկինը ճակատամարտի վայրն է տուգրում դիմումարներին՝ դիակների մեջ փնտրելու իր ըստմադի տարփածուին։ Արաքին գտնում են մի խոտը բաշտարտիկների մեջ սպանված։ Շամիրամը, հրամայում է Արաքի դին դնել սպարանքի վերնատանը։

Իսկ երբ գրգաված հայտը զորքը պատրաստվում է նորից մարտնչել տիկին Շամիրամի դեմ Արաքի մահվան վրեժն սունկու համար, Շամիրամը դիմում է նրանց, ասելով.

— Նա հրամայեցի իմ աստվածներին՝ նրա վերքերը լիզել, և նա կկենդանանա։

Շամիրամը հուզա ունի իր հնաշխան դուրդությունը վերականգնեցնել Արաքին։ Բայց երբ դիակն ուխտմ է քաջազվել, Շամիրամը գաղտնի թաղում է Արաքին, իր հոմանիներից մեկին արաննապատում է Արաքի կերպարանքով և լող է տարածում, թե «Արալեզները, Արաքին լիզելով վերականգնացին և մեր փափագն ու ցանկությունը կատարեցին։ Այստեղտե նրանք ստովել են արժանի են մեր պաշտամունքին ու փառաբանմանը»։

Շամիրամը արձան է կանգնեցնում Արաքին հարություն տվող աստվածների անունով և նրանց պատվին մեծամեծ զոհեր մատուցում։ Արաքի հարության լողը տարածելով Հայքը աշխարհում և լողորին համոզելով՝ Շամիրամը խաղաղեցնում է ժողովրդի հուզմունքը։

¹ Ասորեստանի մայրաքաղաքը։

Ծամիրամկերտի շինարարություն*

Ամեն ինչ բարեհաջող ավարտելուց հետո, Ծամիրամը մի քանի օր մնում է Այրարատի դաշտում, քարծրանում երկրի հարավակողմն ընկած լեռնային գավառը: Եվ քանի որ ամառային եղանակ էր, նա կանեմում է գրեսնել տեղի գովաշունչ հովիտներում ու ծաղկավետ դաշտերում: Զմայլված երկրի գեղեցկությամբ, օդի մաքրությամբ, վճիռ ու սառնորակ աղբյուրներով, կարկաչափոս գետերով՝ Ծամիրամը մերձավորներին հայտնում է իր վճիռը.

— Այսպիսի բարեխառն օդով ու մաքուր ջրերով երկրում պետք է քաղաք և ապարանք շինենք, որպեսզի ամառվա ամիսներին վայելենք Հայոց աշխարհի գոյլը, իսկ գոյլ եղանակներին՝ ապրենք Նիմվելում:

Երջելով Հայոց աշխարհի տարբեր վայրերում, Ծամիրամը հասնում է աղի ծովակի արևելյան ափը, որի երկայնքով դեպի արևմուտք ձգվում էր մի երկար բլուր, հյուսիսակողմից փոքր-ինչ թեք, իսկ հարավից՝ ուղիղ երկինք խոյացող գաղիվայր ապարածով¹: Բլուրից հարավ տարածվում էր լայն ու երկայնաձիգ հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից ընդարձակ ու գեղեցիկ ձորի ձևով իջնում էր ծովափ: Այդ հովտով հոսում էին լեռներից իջնող քաղցրահամ առվակներ, որոնք ծործորներից ու հովիտներից ծորելով, լեռների ստորոտներում միանում էին, ծավալվում, կազմում գեղեցիկ գետեր: Այս հովտաձև ձորակում ջրերի աջ ու ձախ ափերին բավական թվով շենքեր կային կառուցված: Իսկ այս հաճելի բլրից դեպի արևելք քարծրանում էր մի փոքրիկ սար²:

Այս տեղը շատ է դուր գալիս Ծամիրամին, և տոփոտ ու քաջասիրտ տիկինը հրամայում է Ասորեստանից և իրեն ենթակա այլ երկրներից անմիջապես բերել քառասուներկու հազար անարվեստ գործավորներ (սևագործ բանվորներ) և վեց հազար ընտիր արհեստավորներ, որոնք կատարելապես հմուտ էին փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի արհեստներին:

Թագուհու հրամանն իր ուզած ձևով իսկույն կատարվում է. գալիս են անարվեստ բանվորների և բազմարվեստ հանճարեղ վարպետների բազմություններ: Ծամիրամը հրամայում է կառուցել նախ գետի ամբարտակը՝ անբավ լայնությամբ ու բարձրությամբ, ապարածներով և խոշոր վեներով, կրի և ավազի շաղախով ամրացված³:

Գետի այդ ամբարտակը մի՞նչ և այժմ էլ մնում է կանգուն, և այնպես ամրակուր, որ եթե մեկը փորձի այդ շինվածքից պոկել թեկուզ մի փոքր քար պարսաստիկի համար, երբեք չի հաջողվի: Եվ կրաշաղախը շուրջը այնպես է ծեփված, որ թվում է, թե հալած ճարպով է ձգոցված:

Այդպես երկար տարածության վրա ամբարտակը կառուցելով, Ծամիրամը այն հասցնում է քաղաքի հիմնադրման համար որոշված տեղը: Այստեղ թագուհին հրամայում է գործավորների բազմությունը բաժանել մասնագիտական տարբեր դասերի և յուրաքանչյուր դասի վրա ղեկավար նշանակել վարպետներից լավագույններին: Նրանք խիստ լարված աշխատանքով մի քանի տարվա ընթացքում ավարտվում է հրաշակերտ քաղաքի կառուցումը՝ ամրակուր պարիսպներով և պլնձակոփ դռներով: Քաղաքի մեջ Ծամիրամը կառուցում է բազմաթիվ ընտիր ապարանքներ՝ կրկնահարկ և եռահարկ, գույնզգույն պեսպես քարերով զարդարված, յուրաքանչյուրում պատուհաններ՝ ըստ պատշաճի: Քաղաքի թաղամասերը միմյանցից բաժանվում են գեղեցիկազույն և ընդարձակ փողոցներով: Ծինում է նաև չքնաղ բաղնիքներ՝ քուղաքի հիդրին ու կարիքներին համապատասխան: Գետը բաժանում է երկու մասի, մեկը անց է կացում քաղաքի միջով, քաղաքը պատում առուների ցանցով՝ քաղաքացիների տարբեր կարիքները հոգալու, բուրաստաններն ու ծաղկանցները ոռոգելու, իսկ մյուս մասը անց է կացնում ծովակի աջ և ձախ

* Շարադրված է ըստ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»: Ծամիրամկերտը, Ծամիրամաշենը կամ Ծամիրամի քաղաքը ըստ միջնադարյան ժողովրդական ավանդության, վառ քաղաքի անունն է, որպատական հզոր պետության Տուշպա անունով մայրաքաղաքը, որ հայերենում կոչվել է նաև Տուպ կամ Վանտուպ:

Խոսքը վաճառ լճի և վաճ քաղաքի մոտ գտնվող Տուպան բլրի մասին է:

Այդ փոքրիկ սարը Վարազա սարն է:

Խոսքը վերաբերում է վաճ քաղաքի մոտակայքում ուրարտական թագավոր Մենուայի կառուցած ջրանցքին, որ տեղացիները մինչև 1916 թ. գաղվել, ըստ ավանդության, կոչում էին Ծամիրամի առու:

ափերով, քաղաքի ողջ շրջակայքի այգիներն ու հողերը ջրելու համար: Քաղաքի բոլոր կողմերը զարդարում է դաստակերտներով, վարսազել սաղարթախիտ ու պտղատու ծառերով, տնկում բազմաթիվ բարեբեր ու գինեվետ այգիներ: Պարսպապատ քաղաքը ամեն ինչով դարձնում է հրաշալի ու հույակերտ, մեղք բնակեցնում մարդկանց անթիվ բազմություն:

Ծամիրամը պարսպապատում է քաղաքի վերին ծայրում գտնվող ժայռի գագաթը, ժայռի մեջ կառուցում գաղտնի ելք ու մուտք ունեցող քարակոփ արքայաճիտ շինություններ, զանազան սենյակներ, մեջարաններ, գանձարաններ, վիհեր, որոնք բոլոր թագավորական մեծագործությունների մեջ առհասարակ ատաջնակարգն ու վեհագույնն են համարվում: Իսկ քարաժայռի արեգունի կողմը հարթեցնելով, ինչպես մեղրամոմն են երկաթե գրչով հարթում, Ծամիրամը բազմաթիվ գրեր է՝ գրել տալիս, որոնց միայն տեսքը մարդկանց զարմանքն ու հիացմունքն է շարժում: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհի շատ վայրերում Ծամիրամն արձաններ է կանգնեցնում և նույն գրերով իր մասին ինչ-ինչ հիշատակներ գրել տալիս և շատ տեղերում նույն գրով սահմաններ հաստատում¹:

Ծամիրամի արարքներն ու վախճանը*

Ծամիրամը իր ամառանոցային քաղաքը Հայաստանում շինելուց հետո սովորություն է դարձնում ամեն ամառ գալ Հայաստան՝ իր շինած քաղաքում հանգստանալու: Հայաստան գալուց առաջ նա Ասորեստանում իբրև կողմնապետ և Նինվեի վերակացու է թողնում Զրադաշտ մոգին² մարաց նահապետին, վստահելով նրան իր իշխանությունը:

Մի ամառ էլ, Հայաստանում եղած ժամանակ, Ծամիրամը դուրս է գալիս Վասպուրական գավառում գրոսանքի, տեսնում է՝ մի տեղ երեխաները խմբված գետնից ուլունքներ են գտել և ուշադիր զննում են: Թաղուհին իսկույն կոսհում է ուլունքների արժեքն ու նշանակությունը, լավ վարձատրում է երեխաներին և ուլունքները ձեռներից առնում:

Այդ ուլունքներով Ծամիրամն սկսում է կախարդել ու հմայել և իր ապականված սրտով երկրով մեկ ամեն տեսակ չարիք գործել: Ում ուզում էր, որ նա իր տուփալից ցանկությունը կատարի, ուլունքների զորությամբ նրան իսկույն բերում էր իր մոտ, իսկ ում կամեցնում էր ոչնչացնել, դարձյալ դուրությունար ու առանց որևէ ջանքի կատարում էր այդ: Բոլորն սկսում են սարսափել թագուհուց, և ոչ ոք չէր համարժեցնում ծայրուն հաճել:

Ծամիրամն ուներ մի ծերունի խորհրդական, որը վայելում էր թագուհու վստահությունը, տեղյակ էր նրա բոլոր գաղտնիքներին և ազատ ելումուտ ուներ նրա պալատում: Թագուհու գործած չարիքները շատ են մտահոգում ծերունուն, և նա երկար ժամանակ մտածում է, թե ինչպես նրա ձեռից կամ ուլունքների կախարդական զորությունից աշխարհն ազատի:

Մի օր էլ, երբ թագուհին ծերունու հետ դուրս էր եկել Արտամե³ գրոսանքի, ծերունին հարմար պահ է գտնում, հափշտակում է ուլունքները Ծամիրամի ձեռից և փախչում: Զայրացած Ծամիրամը հետապնդում է նրան, բայց տեսնելով, որ չի կարողանում հասնել, ցասումից կատաղած իր թափ ու երկար

¹ Խորենացու խոսքն այստեղ Վանի քաղաքային «Մհերի դուռ» կոչված հարթեցված երեսի, ինչպես նաև Վանի շրջակայքում և Հայաստան տարբեր վայրերում բարե կործանների վրա քանդակված ուղարարական թագավորների սեպագիր արձանագրություններին է վերաբերում, որ ժողովրդական ավանդությամբ թե Խորենացու ժամանակ և թե հետագայում վերագրվել է առասպելական Ծամիրամ թագուհուն:

* Ծարադված է ըստ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» և Ներսես Սարգիսյանի «Տեղագրությունից ի Փոքր և ի Մեծ Հայք» գրքերի:

² Զրադաշտ մոգը պարսկական հին կրոնի՝ զրադաշտության հիմնադիրն է, ապրել և գործել է մոտավորապես մ. թ. ա. 7-րդ դարում: Հայկական հին գրույցներում նա հանդես է գալիս իբրև մեղացիների կամ մարերի ճախի:

³ Արտամեռը գյուղ է Վանի մերձակայքում: Արտամեռացիների և առհասարակ վանեցիների մեջ մինչև վերջերս տարածված էր հետևյալ ասացվածքը: Երբ որևէ աղջիկ փրախտել է տարբեր տղաների, սակ են. «Ա՛յ շամ փախիդ, Արտամեռու փախիդն ա, ամեն տղի ծոց կարմիր խնձոր կը դնա»: Արտամեռու փախիդ» առելով, ըստ քանասացների, նկատի են ունեցել Ծամիրամին, տղամարդկանց հետամտելու նրա հեշտասեր բնավորությունը:

ծամերը պարսատիկ է դարձնում, վերցնում է մի վիթխարի ապառաժ, դնում ծամերի վրա, պտտում և նետում ձերտնու հետևից: Ահռելի ծամրությունից մազերը գլխից պոկվում են, իսկ հսկա ապառաժը գլորվելով ընկնում է Արտամետի մոտ գտնվող մի փոսի մեջ, ուր բնկած է մինչև այժմ:

Իսկ ձերտնին ուղունքները ձեռի՞մ փախչում հասնում է Դատվանի՝ ծովեզերքը և այնտեղ ուղունքները նետում ծովը, աշխարհն ազատում Ծամիրամի հմայական չարագործությունից: Այդ դեպքից էլ մնացել է «Ուղունք Ծամիրամայ ի ծով» ասացվածքը:

Ծամիրամը իր բոլոր գանձերն ու պաշտոնները նվիրում է իր հոմանիներին և բնավ չէր հոգում իր զավակների մասին: Երբ զավակները չափահաս են դառնում, սկսում են հանդիմանել իրենց մորը նրա անառակ վարքի, գանձերն ու պաշտոնները ուրիշներին շուայրեն նվիրելու համար: Ծամիրամը սաստիկ զայրանում է զավակների վրա, բոլորին կոտորել է տալիս, բացի կրտսեր որդուց՝ Նինվասից:

Պատահում է այնպես, որ Ասորեստանում Ծամիրամի տեղապահ Զրադաշտ մոզը սխալմունք է գործում թագուհու հանդեպ, և նրանց միջև հակասություն է ծագում: Այդ հակամարտությունն ավելի է խորանում, երբ մարացի Զրադաշտը մտադրվում է ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքն առնել և իր բռնապետությունը տարածել բոլորի վրա: Ծամիրամն այդ իմանալով, պատերազմ է սկսում Զրադաշտի դեմ: Երբ պատերազմը սաստկանում է, Ծամիրամը զգում է իր մոտալուտ պարտությունը և Զրադաշտի ձեռից հետիոտն փախչում է Հայաստան: Թշնամիներից հետապնդվելով, Ծամիրամը ճանապարհին վազքից ու հոգնածությունից սաստիկ ծարավում է, հասնում է Վանա ծովին, ջուր խմում, հագեցնում ծարավը: Բայց տեսնելով, որ իրեն հետապնդող սուներավորները մոտենում են, իր կախարհական հույսերը ծովն է նետում և ինքն էլ տեղնուտեղը քարանում:

Իսկ մեկ այլ գրույցի համաձայն, երբ Ծամիրամը պարտվելով ու հետապնդվելով Զրադաշտից, փախչում է Հայաստան, որդի՞մ՝ Նինվասը, վրա է հասնում, վրեժխնդրությամբ սպանում հեշտասեր մորը և Ասորեստանում ինքը թագավորում:

Արայան Արա և Անուշավան Սոսանվեր*

Երբ Արա Գեղեցիկը ընկավ Ծամիրամի դեմ մղած ճակատամարտում, նա ուներ արդեն տասներկու-ամյա մի տղա, ծնված իր սիրելի կնոջից՝ Նվարդից:

Ծամիրամը Արա Գեղեցիկի նկատմամբ տածած իր անհուսն սիրո պատճառով, Արայի անունով է կոչում նաև նրա որդուն: Ծամիրամն այնքան է սիրում ու վստահում Արայան Արային, որ նրան մտերմաբար նշանակում է Հայոց աշխարհի վերակացու: Արայան Արան ևս հավատարիմ է մնում Ծամիրամին և նրա հետ միասին սպանվում պատերազմում:

Արայան Արան սպանվելուց հետո թողնում է մի արու զավակ՝ անունը Անուշավան, գործով հզոր, խոսքով հանճարեղ: Նա կրում էր Սոսանվեր մականունը, որովհետև, ըստ հին պաշտամունքի, նա նվիրված էր Արամվիր քաղաքի Արամանյակի տնկած արքազան սուիներին: Այդ սուիների սաղարթների ստափյունից, կախված քամու ուժից և ուղղությունից, Հայոց աշխարհում հնուց ի վեր ընդունված էր հմայություններ և գուշակություններ անել:

Անուշավանը զնում է Ասորեստան՝ Ծամիրամի որդի Նինվասից ձեռք բերելու Հայոց աշխարհի խնամակալության իրավունքը: Նա երկար ժամանակ տառապում է արքունի դռանը, արժանանալով միայն Նինվասի արհամարհանքին: Ի վերջո բարեկամների օժանդակությամբ նրան հաջողվում է ձեռք բերել Հայոց աշխարհի մի մասի խնամակալությունը՝ իբրև հարկատու, հետագայում՝ նաև ամբողջ Հայաստանի խնամակալության իրավունքը:

* Դատվանը գյուղ է և նավահանգիստ Վանա լճի արևմտյան ափին:

* Ծարադվան է ըստ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության»:

Տորք Անգեղյա*

Տորքը Հայկի թոռ Պասքամի որդին էր՝ մի տգեղ, բարձրահասակ, կուպտավուն կազմվածքով, տափակաքիթ, փոս բնկած աչքերով ու դժնահայաց մարդ, որին խիստ տգեղության համար Անգեղյա¹ էին կոչում:

Հայոց վալարչակ թագավորը այս հզոր ու վիթխարահասակ Տորքին նշանակում է Հայոց աշխարհի արևմտյան մասի կուտակալ և նրա ցեղի անունն էլ կոչում է Անգեղ տուն²:

Տորքը օժտված էր վիթխարի ուժով. նա ձեռք էր զարկում ողորկ որձաքար ապառաժներին, ուզած ձևով ճեղքում, եղունգներով տաշում էր ապառաժը, տախտակի նման հարթեցնում և դարձյալ եղունգներով վրան արծիվներ էր քանդակում:

* Շարադրված է բառ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության»:

¹ Տորքը հին անատոլական Տարո, Տարքո, Տարխո, Տրքա անվանաձևերով հայտնի ամարոպի և փոթորկի աստվածությունն էր, որ հայոց հին պալանդության մեջ փոխարկվել է Տորքի կամ Տորքի: Այդ դիցանվան հետքերն ու հիշատակը պահպնել է Սեմի որդի Տարքանի առասպելի և Տարոն տեղանվան մեջ:

Անգեղյա մակդիրը Մ. Խորենացին ժողովրդական ստուգաբանությանը քաջաստույտ է իբրև ան-գեղ, այսինքն՝ տգեղ: Մինչդեռ Անգեղը եղել է հին հայերի աստվածներից մեկը, որի անունով է Աստվածաշնչում հայերեն թարգմանվել շումմերոսական ասոր-գետնյա թագավորության աստծո՝ Ներգալի անունը: Հետևաբար Տորք Անգեղյա անվան մեջ միացել են երկու տարրեր՝ դիցանուններ՝ Տորքի և Անգեղի, և Տորքը դարձել է կամ Անգեղ աստծո սերունդ՝ Անգեղյա, կամ Անգեղ աստծո տված պարգև (Տորք անվանմանի դեպքում):

² Անգեղ տունը Հին Մոփքում (վաճառ լեռի դեպի արևմուտք) գավառ էր և նախաարարություն: Այդտեղ հիմուն, հավանաբար, տարածված է եղել Անգեղ աստծո պաշտամունքը:

Խորենացին հաղորդում է, որ ջրհեղեղի ժամանակ, երբ Փսիստը րիտը (Նոյ) նավարկում է դեպի Հնարատան և հանդիպում է քամաքի, նրա որդիներից մեկը՝ լեմ անունով, գնում է դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ երկրից դիտելու: Նա դուրս է գալիս մի երկայնաճիստ լեռան մոտ գտնվող փոքր դաշտ, որի միջով գետ էր հոսում՝ դեպի Ասորեստանի կողմերը: Այս գետի մոտ նա կանգ է առնում և մնում մոտ երկու ամիս: Այդ լեռը նա իր անունով կոչում է Սիմ և նորից վերադառնում իր եկած տեղը:

Իսկ Սեմի կրտսեր որդիներից մեկը, որի անունը Տարքան էր, բաժանվում է Ռորից և իր եղևուն որդիներով ու տասնհինգ դուստրերով ու նրանց ամուսիններով քնակություն է հաստատում այդ գետի ափին: Տարքանի անունով այդ գավառը կոչվում է Տարոն, իսկ այն տեղը, ուր քնակվել էր Տարքանը, կոչվում է Յրոնք, այսինքն թե՛ այստեղից առաջին անգամ Սեմի որդին ու թոռները ցրվեցին, քաժանվեցին նրանից:

Տարոնի կամ Մշո տեղանունները ստուգաբանող այս վաղեմի ավանդությունը կապվում է ջրհեղեղի առասպելին, այսինքն՝ հետջրհեղեղյա ժամանակաշրջանում Հայաստանի առաջին քնակիչների առասպելաբանական պատմությանը և վկայում Տարքան-Տարան-Տարոն անվան խոր հնության և դիցական ծագման մասին:

Մի անգամ Պոնտոս ծովի¹ ափին Տորքը հանդիպում է թշնամու նավերի. հարձակվում է նավերի վրա, ուզում է խորտակել, բայց նավերն արագ հեռանում են ծովի խորքերը: Տեսնելով, որ դրանց չի կարող հասնել, Տորքը ծովափին եղած լեռներից բլրաշափ ժայռեր է պոկում և նետում նավերի հետևից: Նետած ժայռերից ծովում խիստ ալեկոծություն է բարձրանում, նավերից շատերը ընկղմվում են ծովի հատակը, խորտակվում, իսկ մնացածներն էլ, ճեղքված ջրերի սլեքախումբից, բազում մղոններ հեռու են մղվում:

1) Ան ծով:

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՎԵՊԵՐԸ

«ՎԻՂԱՍԱՆՔ» ՎԻՂԱՇԱՐԸ

«Վիպասանք» վիպաշարը*

ՏԻՓԻՆ ՄԵՐ

Տիգրանը հայոց թագավորներից ամենահզորն էր, ամենախոհեմը և ամենաքաջը: Նա պարսից Վյուրոս Մեծ թագավորի աջակիցն էր մարաց իշխանությունը տապալելիս: Նա հնազանդեցնում ու նվաճում է հույներին, ընդարձակում Հայոց աշխարհի սահմանները:

Իր քաջատիկ արիությամբ ու քաջությամբ նա բարձրացնում է հայոց ազգի հարգն ու պատիվը, և հայոց ազգը, որ մինչև այդ օտարների լծի տակ էր հեծում, դարձնում է օտարների վրա գերիշխող ու հարկապահանջ: Նա լիացնում է Հայոց աշխարհը ոսկով ու արծաթով, թանկարժեք քարերով, շքեղ ու գունագեղ զգեստներով: Նրա օրոք հայոց հետևակ մարտիկները դառնում են ձիավորներ, պարսավորներ՝ դիպուկ աղեղնավորներ, մահապատերազմները զինավառվում են սուսերներով ու տեղավոր միզակներով, անգրառ մարտիկները վահանավորվում են ու զրահավորվում: Եվ երբ բոլոր այդ զորատեսակները ի մի էին հավաքվում, ապա նրանց շքեղ զինավառության, շողշողուն գեյք ու զրահի գեթ փայլը քավական էր թշնամուն ընդմիջտ վանելու և հալածելու համար:

Նա խաղաղություն, շենություն, լիություն բերեց Հայոց աշխարհին:

Տիգրանը խարոյաշ, զանգրահներ տղամարդ էր՝ գունեղ երեսով, մեղմամալաց, թիկնեղ ու վայելչակազմ. ուտել-խմելու մեջ պարկեշտ էր ու չափավոր, խրախմանքների մեջ՝ օրինավոր, վարքութարքով՝ ժուժկալ:

Իբրև թագավոր՝ արդարամիտ էր, արդարադատ, հավասարակշռված. ոչ լավագույններին էր նախանձում, ոչ էլ նվաստներին արհամարհում, միշտ ձգտում էր բոլորի վրա տարածել իր խնամքն ու նուվանավորությունը:

* Այս շարքն ամբողջապես շարադրված է քստ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության»: «Վիպասանք» կամ «Երգք վիպասանաց» հայ հնագույն և առաջին առասպելաբանական վեպն է, հյուսված հայոց Տիգրան, Երվանդ, Արտաշես, Արտավազդ, Տրդատ անուններով տարբեր թագավորների արարքների շուրջը՝ առասպելաբանական մոտիվներով հարակցված կամ գունավորված:

Տիգրան և Աժդահակ

Աժդահակը¹ Մարաստանի թագավորն էր և Տիգրանի դաշնակիցը։ Բայց Տիգրանը միաժամանակ դաշնակիցն էր Մարաստանի թշնամի պարսից Կյուրոս թագավորի։ Այս դաշնակցությունը շատ էր մտահոգում և անհանգստացնում Աժդահակին։ Նա ամեն անգամ հիշելով Կյուրոսի և Տիգրանի դաշնակցությունը, անհանգստանում էր, մնում էր անբյուր և հաճախ իր խորհրդականներին հարց էր տալիս, թե ինչ հնարներ ու միջոցներ կարելի է գտնել՝ քանդել տալու սիրո կապը պարսիկի և բազմաբլուր գործող ինքուր հայ Տիգրանի միջև։

Այս տեսական մտատանջություններից ու կասկածներից ալեկոծված, մի գիշեր Աժդահակը այնպիսի երազ է տեսնում, որ ոչ արթուն ժամանակ էր աչքով տեսել և ոչ էլ երբևէ ականջով լսել։

Աժդահակը այդ երազից սարսափահար, քնից վեր է թռչում և կեպիզեղին, չսպասելով լուսամասուն, շտապ կանչում է իր խորհրդակիցներին։ Երբ խորհրդակիցները հավաքվում են, Աժդահակը տերտուրում ու մտահոգ, հալաքքը գետնին հառած, խոր թառանջ է արձակում։ Խորհրդակիցները հարցնում են պատճառը, իսկ նա ժամերով լուռ է և, ի վերջո, հեծկլառանքով նրանց պատմում իր տեսած անավոր երազը։

— Իմ սիրելիներ,—ասում է նա,—երազումս ես մի անձանոթ երկրում էի, մի բարձրաբերձ լեռան մոտ, որի գագաթը թվում էր պատած սարսափելի ստոնամանիքով։ Կարծես մեկը ասելիս լիներ, թե դա Հայկազանց երկիրն է։

Երբ ես երկար նայում էի այդ լեռանը, հանկարծ մի ծիրանագգեստ կին երևաց՝ ծածկված երկնագույն թուղով, բարձր լեռան գագաթին նստած։ Կինը բարձրահասակ էր, խոշոր աչքերով, կարմիր ալոտերով և ծննդաբերության ցավերով էր բռնկված։

Ես հիացմունքով ու ակնապիշ երկար ժամանակ նայում էի այդ կնոջը։ Հանկարծ կինը ազատվեց և բերեց երեք գավակ, երեքն էլ հառակով ու տեսքով՝ կատարյալ դյուցազուններ։ Առաջինը աղյուծի վրա նստած պազանդ դեպի արևմուտք, երկրորդը՝ ընձի վրա հեծած, դիմեց հյուսիս, իսկ երրորդը փիթաթի փշապ սանձած՝ բուռն թափով հարձակվեց մեր տերության վրա։

Այս խառն երազների մեջ մեկ էլ ինձ թվաց, թե ես կանգնած եմ իմ ապարանքի տանիքին, ուր ցայտում էին բազմաթիվ գունագեղ շատրվաններ. այնտեղ էին կանգնած նաև մեզ պատկող աստվածները՝ իրենց հրաշալի տեսքով, և ես, ձեզ հետ միասին, նրանց պատվում էի զոհերով և խնկով։ Այդ պահին հանկարծ վեր նայեցի և տեսա այն փշապ հեծած մարդուն, որ արծվի նման վաչր սլանալով հարձակվեց մեզ վրա և մոտենալով, ուզում էր կործանել մեր աստվածներին։ Այդ պահին ես կռվի մեջ մտա և այդ սքանչելի դյուցազմի հարձակումն ինձ վրա ընդունեցի։ Նախ միզակների տեզերով սկսեցինք միմյանց մարմինները խոցել և արդյան վտակներ հոսեցնել, որի հետևանքով ապարանքի արեգակնադիպ երեւը դարձավ արյան ծով։ Հետո երկար ժամանակ կռվեցինք այլ գեներերով։

Բայց զուր եմ խոսքս այսքան երկարացնում, որովհետև կռիվը վերջացավ իմ կործանումով։ Տագնապալի հուզմունքից սաստիկ քրտնել էի, բուռն փախավ, և թվում էր, թե այլևս կենդանի չեմ։ Կարծում եմ, որ այս երազս ուրիշ բան չի նշանակում, քան այն, որ Հայկազան Տիգրանի կողմից մեզ վրա անակնկալ հարձակում է ապականում։ Ուստի խնդրում եմ ձեզ, աստվածների օգնությամբ, խոսքով ու գործով, բարի խորհրդով մեզ աջակից ու օգնական լինել։

Խորհրդակիցները բազմաթիվ օգտակար մտքեր ու խորհուրդներ են առաջարկում Աժդահակին. նա շնորհակալությամբ ընդունում է, ապա դիմելով նրանց ասում.

— Ո՛վ սիրելիներ, ձեզանից բազում հանձնարել և իմաստուն խորհուրդներ լսելուց հետո կասեմ և իմե՛լ, որը աստվածների օգնությունից հետո, կարծում եմ, լավագույնն է և օգտակարը։ Թշնամիներից

¹ Աժդահակը իրանական առասպելաբանության չար փշապն է՝ Աժի Դահական։ Աժի նշանակում է իմ, օձ, փշապ, որի դեմ կռվում է ամադրայի աստված Թրայետառնան։ «Ժամ-Նամեսում» Աժի Դահական հանդես է գալիս իբրև օտար քրեական թագավոր՝ Զոհակ անունով, որի դեմ կռվում, հաղթում և որին շղթայում է Հորդենը։ Այս առասպելական փշապ Աժի Դահական հայոց հին վեպում դարձել է Մարաստանի թագավոր, որին հաղթում և սպանում է Տիգրանը։

գզուշանալու, նրանց մտադրությունը գուշակելու և նրանց կործանելու համար առհասարակ լավագույն ձևը սիրո միջոցով դալելն է: Եվ քանի որ այդ միջոցն այժմ անհնարին է գործադրել զանգեղով կամ կեղծ ու պատրոկ խոսքերով, ապա, կարծում եմ, որ Տիգրանի դեմ որոգայթ լարելու ամենահարմար ձևը նրա քրոջը՝ գեղեցկագույն և խոհեմ Տիգրանուհուն, կնության առնելն է: Մեր խնամիական կապերը նախ լայն հնարավորություն կընձեռեն ազատ ու համարձակ երթելության, ապա և Տիգրանի մտերիմ-ներին գանձերով ու պատվի խոստումներով կաշառելու, որպեսզի նրանք կամ թաքուն սպանեն Տիգրանին, կամ էլ նրան լքելով մտնեն մեր ձեռք, իբրև մի անգոր տղայի:

Բարեկամներն այս խորհուրդը խնաստուն համարելով, անցնում են գործի: Ածյախակը իր խորհրդակիցներին մեկիմ մեծ զանձ է տալիս և ուղարկում Տիգրանի մոտ հետևյալ նամակով.

«Քո եղբայրությունը գիտե, որ աշխարհում ոչ մի բան այնքան օգտակար չէ, քան աստվածների պարգևած սերն ու միաբանությունը, մանավանդ իմաստունների և հորմների միջև: Այդ դեպքում դրսից խոտվություններ չեն ծագի, ծագելու դեպքում էլ՝ իսկույն կընկճվեն, իսկ ներքին խոտվությունները կհալածվեն, որովհետև դրսից նպաստող չի լինի: Բարեկամությանը պայմանավորված այս շահավետ օգուտը նկատի առնելով, ուզում եմ առավել խոր ու հաստատուն դարձնել սերը մեր միջև, որպեսզի երկուսս էլ ապահով զգալով՝ հաստատուն և ամբողջական պահենք մեր տերությունները: Այդպես էլ կլինի, եթե դու ինձ կնուխան տաս քո քրոջը՝ Հայոց մեծ օրիորդ Տիգրանուհուն: Եվ եթե համաձայնես, ապա նա կդառնա թագուհիների թագուհի: Ողջ եղի, մեր թագակից և սիրելի եղբայր»:

Պատգամավորը գալիս է Տիգրանի մոտ, հանձնում նամակը: Տիգրանը համաձայնում է իր գեղեցիկ քրոջը՝ Տիգրանուհուն, կնության տալ Ածյախակին: Տիգրանն անտեղյակ իր դեմ նյութվող խարդավանքին, քրոջն արքայալուսել ուղարկում է Մարաստան: Ածյախակն ամուսնանում է Տիգրանուհու հետ և նրան իր կանանց մեջ առաջինն է դարձնում: Պատմաբան ոչ միայն իր նեղ մտադրությունն էր, այլև Տիգրանուհու անչափ գեղեցկությունը:

Ածյախակը Տիգրանուհուն տիկնության կարգի մեջ է հաստատում և իր թագավորության մեջ ամեն ինչ կատարում նրա կամքով ու ցանկությամբ, հրամայում է անգամ, որ բոլորը Տիգրանուհու հրամանին ենթարկվեն և ամեն ինչ կատարեն նրա ուզածի պես:

Ածյախակն այնուհետև սկսում է մեղմ շողոքոքությամբ Տիգրանուհուն տրամադրել եղբոր դեմ:

— Դու տեղյակ չես, — ասում է Ածյախակը, — որ քո եղբայր Տիգրանը կնոջ՝ Զարուհու դրոմմը, նախանձում է քեզ Արյաց՝ տիկնի դառնալու համար: Այս նախանձի հետևանքը կլինի իմ մահը, որից հետո Զարուհին ինքը կդառնա Արյաց վրա տիկին և աստվածուհիների տեղը կգրավի: Այժմ ամեն ինչ քեզից է կախված, կամ մ պիտի լինես եղբայրասեր և հանձն առնես մեր խաչատաակ կործանումը Արյաց առաջ, կամ քո բարին գիտակցելով, մի օգտակար խորհուրդ խորհես մեր ապագայի մասին:

Ածյախակի այս նեղ խոսքերի տակ թաքնված էր նաև մի սպառնալից ակնարկ, որ եթե Տիգրանուհին իր կամքի համաձայն չգործի, ապա նա կսպանվի: Իսկ խորագետ Տիգրանուհին լավ կտահելով ամուսնու դավադիր մտադրությունը, մեղմ ու սիրալի խոսքերով հանգստացնում է Ածյախակին, միաժամանակ մտերիմների միջոցով շտապ հայտնում եղբորը նրա դեմ նյութվող դավաճանության մասին:

Ածյախակն այնուհետև անցնում է իր խարդավանքի իրագործմանը: Նա պատգամավորներ է առաքում Տիգրանի մոտ, առաջարկելով բարեկամական տեսակցություն՝ իրենց երկու պետությունների սահմանագլխին: Այդ անձնական հանդիպումը Ածյախակը պատճառաբանում էր խիստ զարտուրի և կարևոր գործի անհրաժեշտությամբ, որն իբրև թե հնարավոր չէր հայտնել նամակով կամ պատվիրակների միջոցով:

Տիգրանը նախապես տեղյակ լինելով Ածյախակի նեղ դիտավորությանը, նամակով բացահայտ գրում է նրա հոգում թաքցած խարդախ խորհուրդների մասին: Երբ այս ձևով ամեն ինչ բացահայտվում

Արիմեր կամ արիացիներ էին կոչվում վաղնջական իմաստով՝ հնդկական և իրանական ցեղերը միասին վերցրած, առավել ուշ առումով՝ իրանական ցեղերը միայն: Փանի որ մարդը (մեղացիները) ևս իրանական ցեղեր էին, ուստի պատեր այդ վերջին առումով է գործածված: Հետևաբար Արյաց տիկին, նշանակում է իրանական (այդ թվում նաև մարական) տիկին, այսինքն՝ մարաց թագուհի:

Է, Աժդահակի համար այլևս անհնար է դառնում որևէ խորամանկությամբ կամ պատրվակով իր չար խորհուրդը քողարկել: Եվ երկու տերությունների միջև ծայր է առնում լարված թշնամությունը:

Տիգրանը սկսում է նախապատրաստվել պատերազմի: Նա Կապադովկիայի սահմաններից, Վրաց և Աղվանից աշխարհներից, Մեծ ու Փոքր Հայքից հավաքում է իր ընտիր զորագնդերը և իր ամբողջ զորությամբ, սբանելի զինավառված՝ դիմում մեղացոց կողմերը:

Անգաճացող վտանգը հարկադրում է Աժդահակին ևս զորքերի մեծ բազմությամբ ելնել պատերազմի Հայկազունի Տիգրանի դեմ: Բայց Տիգրանը քրոջ Մարաստանում գտնվելու պատճառով պատերազմն առայժմ չի սկսում: Այս լարված հակառակությունը տևում է մոտ հինգ ամիս. այդ ընթացքում Տիգրանին հաջողվում է իր փրկելի քրոջը՝ Տիգրանուհուն, հնարամտությամբ փրկել և ազատել Աժդահակի ձեռից: Երբ այդ բանը հաջողվում է, Տիգրանը սկսում է պատերազմը:

Կոիվը տևում է բավական երկար, որովհետև քաջերի հանդիպելով՝ մեկը մյուսին դյուրությամբ թիկունք չէր դարձնում: Կոիվն վերջ է տրվում միայն այն ժամանակ, երբ քաջամարտիկ նիզակավոր Տիգրանը դեմ առ դեմ հանդիպում է Աժդահակին: Տիգրանն իր երկար նիզակով այնպես է հարվածում Աժդահակի կրծքին, որ երեսօթ ամուր զրահը ջրի պես ճեղքելով, նրան շամփրում է նիզակի լայնաթև տեգին, և երբ նիզակը դուրս է քաշում Աժդահակի քոքի կեսը մնում է գեղքի ծայրին:

Կոիվն ավարտվում է Տիգրանի փառաբեղ հաղթանակով: Կոիվից հետո Տիգրանը Տիգրանուհուն մեծ բազմությամբ և արքայազնայել ուղարկում է իր անունով կառուցած Տիգրանակերտ քաղաքը և հրամայում շրջակա գավառները դնել քրոջ ծառայության տակ:

Հետագայում Տիգրանուհու սերնդից է սկիզբ առնում այս կողմերում հայտնի «Ռառան ազատության» կոչված արքայազարմ ազնվական դասակարգը:

Իսկ Աժդահակի առաջին կնոջը՝ Անուշիհն, և Աժդահակից սերված բազմաթիվ պատանիների ու աղջիկների, ցերեկների բազմությամբ հանդերձ, ավելի քան տասը հազար մարդ, Տիգրանը Մարաստանից բերում, բնակեցնում է Մասիսի արևելյան փեշերին՝ մինչև Գողթն գավառի սահմանները, Նախճավանի ամրոցի դիմաց: Այդ բնակավայրերն են Տամբատ, Ոսկիողա, Դաժգույնք և Երասխի ափին զբնդվող այլ դաստակերտներ, որոնցից մեկն էլ Վրանջունիքն է:

Տիգրանը մարացիներից է թողնում նաև գետի մյուս ափին գտնվող Խրամ, Ջուղա և Խորշակունիք ավանները և մինչև Նախճավանի ամրոցն հասնող ամբողջ դաշտը: Անուշիհն, իր զավակներով հանդերձ, Տիգրանը խաղաղ բնակեցնում է Մասիս լեռան փեշի երկրաշարժից առաջացած փվածքի վերջում և նրանց տրամադրում սպասավորներ:

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ

Հայոց Սամատրոկ թագավորը Ասորիքի թագավոր Արգարի քրոջ որդին էր: Արգարի քույր Ավդեն ձմեռ ժամանակ իր ծծկեր երեխայի հետ դեպի Հայաստան ճամփորդելիս՝ Կորդվաց լեռներում ընկնում է բքի տակ: Ուժեղ ձյունամրրկի պատճառով Ավդենին ուղեկցող շքախումբը մոլորվում է, ցրվում այս ու այնտեղ, իրար կորցնում:

Երեխան գտնվում էր նրա դպակ Սամոտի մոտ, որը հյուրատ Բագրատունու քույրն էր և Խոսրեն Արծրունու կինը: Սամոտը խմբից անջատվելով ու մոլորվելով Կորդվաց լեռներում, երեք օր ու գիշեր մնում է ձյան տակ, փոքրիկին պահում է իր ստիճքների մեջ: Այդ ժամանակ աստվածները Սամոտի մոտ են ուղարկում մի նորաբխաշ ափսոսակ կենդանի, հավանաբար շուն, որը երեք օր պահպանում է երեխային, մինչև բուքը հանդարտվում է, և նրանց փնտրելու ելած մարդիկ գտնում են նրանց անվնաս: Այդ պատճառով էլ երեխային կոչում են Սամատրոկ, այսինքն՝ Սամոտի տված, Սամոտի տուրք՝:

¹ Անվան այս ժողովրդական ստուգաբանությունը կարելի է հասկանալ նաև այլ կերպ՝ Ծանառոկ, այսինքն՝ շան տված կամ պահած, ի պատիվ նրան փոխող շան:

Սանատրուկը վերաշինում է երկրաշարժից ավերված Մծբին քաղաքը, այն շրջապատում կրկնակի պարսպով ու պատվարով, քաղաքի մեջ կանգնեցնում իր արձանը, ձեռին մի դրամ բռնած, որ նշանակում է, թե այս քաղաքի շինության վրա բոլոր գանձերս ծախսվեցին և մնաց միայն այս դրամը:

Սանատրուկը սպանվում է որսի ժամանակ, պատահաբար արձակված ճետից:

ԵՐՎԱՆԻ

Սանատրուկի մահից հետո թագավորության մեջ խռովություն է լինում, և թագավորությունն անցնում է ուն՝ Երվանդի ձեռքը: Երվանդի մայրը Արշակունի արքայական տոհմից էր՝ մի տգեղ, պառաված ու վաժաշտ կին, որի հետ ոչ չոր էր համարձակվում ամուսնանալ: Նա, ցլի հետ ունեցած խառնակությունից, երկու մանուկ է ծնում: Երբ երեխաները մեծանում են՝ մեկի անունը դնում են Երվանդ, մյուսինը՝ Երվազ:

Երվանդը հասակն առնելով՝ դառնում է մի խիզախ ու հաղթանակալի մարդ: Նա ծառայության է անցնում Սանատրուկի մոտ, վերջինիս կողմից նշանակվում է վերակացու և առաջնորդ, աշխատում է նվիրված, բոլոր նախարարների մեջ դառնում է նշանավոր ու առաջնակարգ և իր խոնարհությամբ ու առատաձեռնությամբ բոլորին իր կողմը գրավում: Եվ երբ Սանատրուկը մեռնում է, բոլոր նախարարները միաբանվում են և Երվանդին դնում թագավոր, բայց առանց Բագրատունիների կողմից թագադրվելու¹: Երվանդն օժտված էր հմայական չար հալվածքով կամ ինչպես ասում են՝ չար աչքով: Արքունի սպասավորները ամեն առավոտ, լույսը բացվելիս՝ որձաքարե վեմեր էին բռնում Երվանդի առաջ, նրա չար հալվածքից որձաքարերը պայթում էին:

Երվանդ, Արտաշես և Մմբատ

Երվանդը թագավոր դառնալուց հետո, կապվածելով Սանատրուկի զավակներին, որ կարող են իր դեմ դավադրություն արքել, բոլորին կոտորում է: Սանատրուկից մնում է մի փոքրիկ տղա՝ Արտաշես անունով, որին իր առնտուն առնում և փախցնում է Հեր զավառի կողմերը, Մաղխազանի հովիվների մոտ: Այստեղից նա լուր է ուղարկում Արտաշեսի դպակին՝ Մմբատ Բագրատունուն, Բյուրատ Բագրատունու որդուն, որ բնակվում էր Սպեր զավառի Մմբատավան գյուղում:

Մմբատը, երբ իմանում է Սանատրուկի մահվան և նրա զավակների կոտորածի գույշը, վերցնում է իր երկու դստերին՝ Մմբատանուշին և Մմբատուհուն, տանում տեղավորում է Բայբերդի ամրոցում, քաջարի մարդկանց համրոցին պահապան դնում, իսկ ինքը իր մի կնոջ և փոքրաթիվ մարդկանց խմբով գնում է մանուկ Արտաշեսին որոնելու:

Երվանդը Մմբատի մտադրությունն իմանալով, մարդիկ է ուղարկում նրան գտնելու և ձերբակալելու: Մմբատը գտնում է մանուկ Արտաշեսին, բայց երկյուղելով հետապնդումից, ծպտվում է և կերպարանափոխված ու հետիոտն երկար ժամանակ երեխայի հետ թափառում է լեռներում ու դաշտերում, պատկապարվում հովվական վրաններով, սնվում հովիվների մոտ, մինչև որ հարմար պահ գտնելով՝ անցնում է Պարսկաստան, գնում պարսից Դարեհ թագավորի մոտ: Բանջի ու Մմբատը քաջ մարդ էր և պարսիկներին վաղօրոք ծանոթ, պարսից զորապետներին հավասար մեծ պատվի է արժանանում թագավորի կողմից: Երեխան նույնպես ապրում է թագավորի որդիների հետ հավասար պայմաններում: Թագավորն անգամ Արտաշեսի և իր զավակների համար բնակության հատուկ տեղեր է հատկացնում Բառ և Ուլուն գավառներում:

Արտաշեսի փախուստը շատ է անհանգստացնում Երվանդին. նրան շարունակ տանջում է այն միտքը, որ Պարսկաստանով Մմբատի կողմից իր թագավորության դեմ չարիք է նյութվում: Արթուն

¹ Բագրատունի իշխանական տոհմի ավագ ներկայացուցիչները Արշակունի արքայական տոհմի ծնական թագադիրներն էին, այսինքն՝ թագավորներին պաշտոնապես թագադրողները, առանց նրանց թագադրության, թագավորողը ապօրինի էր համարվում:

ժամանակ կասկածները կրծում են նրա սիրտը, քնում էր խիստ անհանգիստ, իսկ քնած ժամանակ էլ սարսափելի երազներ էր տեսնում: Եվ նա վնասում է գործի դնել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ կանխելու սպառնացող վտանգը:

Նա պատգամավորներ է ուղարկում Պարսից թագավորի մոտ մեծամեծ նվերներով, փորձում համոզել նրան՝ Արտաշեսին իր ձեռքը հանձնելու:

«Իմ արյունակից, մի հարազատ, — գրում էր նա պարսից թագավորին, — ինչն էս այդ մարացի Արտաշեսին պահում, ի՞նձ է իմ թագավորության հակառակորդ սնուցում. ինչի ես ակամջ դնում այդ ավազակ Սմբատի խոսքերին, որ իբր թե Արտաշեսը Սամատրոնիկի որդին է: Նա շահում է հովիվների և նախորդողների որդուն Արշակունիի դարձնել, տարածալեռելով, թե իբր նա քո արյունակիցն ու հարազատն է: Նա Սամատրոնիկի որդին չէ. Սմբատը խաբվելով՝ մի մարացի տղա է գտել և գուր տեղը աղմուկ բարձրացրել»:

Նույն կերպ Երվանդը բազմիցս Սմբատի մոտ էր պատգամավորներ ուղարկում, ասելով, թե «Ինչն էս գուր տեղը այդքան ներդաշնաններ կրում, խաբվելով ստնտոյից՝ այդ մարի տղային ի՞նձ հակառակորդ սնուցանում»:

Եվ ամեն անգամ Երվանդը երկուսից էլ տիպան պատասխաններ է ստանում:

Տեսնելով, որ ուրիշ ելք չկա, Երվանդը մարդիկ է ուղարկում Բայբերդ, կոտորել տալիս ամրոցի պահապան քաջերին, գերում Սմբատի դստերին, տանում փակում է Անի ամրոցում:

Երվանդաշատի, Ծննդոց անտառի և Երվանդակերտի շինարարությունը

Երվանդի թագավորության ժամանակ Երասխ գետը արդեն բավականաչափ հեռացել էր Արմավիրի բլրից. իսկ երբ ձմեռը երկարատև էր լինում, հյուսիսից փչող ցուրտ քամիները լրիվ սառցակալում էին գետի վտակը, և արքունիքը զրկվում էր խելու ջրից: Դրանից ներվելով՝ Երվանդը արքունիքը Արմավիրից տեղափոխում է արևմտյան կողմում գտնվող միակտուր ապարած բլրի վրա, որի մի կողմը շրջափակում էր Երասխը, իսկ դիմացից հոսում էր Ախուրյան գետը: Երվանդը պարսպապատում է բլուրը, պարսպից ներս շատ տեղերում ծալոյի քարերը կտրել տալով՝ փորվածքներ է բացում, հասցնում մինչև բլրի հատակը, հավաարեցնում գետնի մակերևույթին, այնպես, որ գետի ջրերը սկսում են հոսել փորվածքի մեջ և խմելու ջուր մատակարարել քաղաքին:

Այնուհետև Երվանդը կառուցում է միջնաբերդը, ամրացնում բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ կանգնեցնում պղնձակոփ դռներ և ներքևից վերև, մինչև դուռը, երկաթե աստիճաններ դնում. սանդուղքի վրա, աստիճանների միջև գալուսնի որոգայթներ է սարքում: Եվ եթե մեկը կանձնար թագավորին դավել և թաքուն բարձրանալ այդ աստիճաններով, իսկույն կբռնվեր: Աստիճանները երկկողմանի էին. մի կողմինը կոչվում էր ցերեկային, ծառայում էր արքունի ապաստավորների և առհասարակ բոլոր պալատականների էլունտի համար, մյուսը կոչվում էր գիշերային, հատուկ շինված դավադիրներին բռնելու նպատակով:

Երվանդն այդ նոր քաղաքը կոչում է իր անունով՝ Երվանդաշատ, Արմավիրից ամեն ինչ տեղափոխում այնտեղ, բացի կուռքերից¹, և այդ անում է իր անձի ապահովության նպատակով: Մտածելով, որ կուռքերը Երվանդաշատում դրվելու դեպքում կրոնական արարողությունների, հատկապես զոհաբերությունների ժամանակ այնտեղ կհավաքվի ժողովրդի հոծ բազմություն, և քաղաքի անվտանգության պահպանումը կփժվարանա, Երվանդը քաղաքից դեպի հյուսիս, մոտ քառասուն ասպարեզ² հեռավորության վրա, Ախուրյան գետի ափին շինում է մի փոքրիկ քաղաք, նման իր քաղաքին և կոչում Բագարան³: Արմավիրից նա այստեղ է տեղափոխում բոլոր կուռքերը, շինում մեհյաններ⁴ և իր եղ-

¹ Հնթանոսական ժամանակներում պաշտվող և աստվածացվող մարդիկերպ և կենդանիկերպ արձաններ:

² Երկարության չափ, հավասար 800 ուղեչափի:

³ Ծագում է հին իրանական բազա — աստված բառից և նշանակում է աստվածների վայր, տեղ: 17. Խորենացին Բագարանը համարում է կազմված բազին բառից, որ դարձյալ նույն բազայից է սերում և նշանակում է աստվածների գոհանդան, զոհարան, տաճարի այն սեղանը, որի վրա աստվածներին զոհ էին մատուցում: Հետևաբար, ըստ Խորենացու՝ Բագարան նշանակում է բազիներն ունեցող տեղ:

⁴ Մեհյան՝ հեթանոսական տաճար:

բով՝ Երվանդին, մշտեմբան քրոնագետ :

Երվանդը գետի նյութապէս կողմում աւելում է նաև մեծ ան
գետ, պարտապաւստում, դարձնում որսարգելանոց, մեջք թողնում
այ ապառիպ աւճառներ, եղիվներ, եղջերուներ, ցլուկ՝ ու վարազ
մեծ, որոնք սակով ու բազմամայով՝ լցնում են անտառը, և Եր-
վանդը իր արքայական որսի օրերին որսում էր դրանց ու զվար-
ճանում: Այդ որսարգելանոցը Երվանդին անվանում է Մենդոց ան-
տառ:

Երվանդը, դարձնալ իր անունով, կառուցում է Երվանդակներով՝
ոչ չնշխարիկի դաստակերտ, գեղեցիկ ու շքեղ հորինվածքով:
Նա մեծ հովիտը բնակեցնում է մարդկանցով, կառուցում պաշտա-
շէներ, լուսավոր, ինչպես աչքի քիթ: Բնակեցված այդ շէներքի
շուրջը կանաչապատում է ծաղկանոցներով ու բուրսաւաններով,
ինչպես քիթ շրջանակող աչքի բոլորակ: Իսկ նրա տեղած բազում
աղետաւանները նման էին գեղեցիկ, խիտ արտաւանդներին, որոնց
նյութապէս կողմի կաւարածն դիրքը խախտելու հիշեցնում էր գե-
ղատեղի կույտերի մոմքեր: Հարավում բնկած դաշտերի հարթու-
թյունը նման էր ծնունդների գեղեցիկ ուրբերոյթան. գետը բերանի
էր նմանվում, իսկ նրա գույգ ափերի դարավանդները՝ երկթերթ
շրթունքների: Եվ այս գեղատիք հասնալիլ թվում էր, թե իր անթօթի
հագստքն ուղղել է արքայանիստ բարձրավանդակին:

Սմբատի և Արտաշէսի կոիվը Երվանդի դեմ

Այդ ժամանակ մանուկ Արտաշէսը Պարսկաստանում սպիւն
նստում տղամարդ էր դարձել: Նրա չափաչ Սմ-ատը իր սուգաւետ
նմանութեան շատ բաշտարձալություններ է կատարում հօգուտ Պարս-
կաստանի և արժանաւում արքայց հախարարների շէրմ համակրան-
քին: Նախարարները թողնւտում են իրենց թագաւորին՝ Սմբատին
արժանացնել պաղպկների լստ նրա ցանկութեան: Թագաւորը սի-
լով համանաւում է և հանձնարարում հախարարներին.

— Իմացիք, ինչ է ցանկանում այդ քաջ տղամարդը:

— Չերդ տնման բարեարդություն, — ստում են հախարարնե-
րը. — Սմբատն աչ բան չի կամենում, րան քս արշունակից Արտա-
շէսին՝ Սմանարովի որդուն, որ գրկված է իր թագաւորությունից,
գարնալ իր թագաւորութեան մեջ հաստատել:

Արքայից արքան հոժարում է, Սմբատին է հանձնում Ասորս-
տակաւի գորքերը և Ասորեստանի գորքերի մի մասը, հանձնարա-
րում, որ Արտաշէսին տանեն և իր հաղթանական գանին մատու-
տեն:

Երվանդը գտնվում էր Ռախր գավառում, երբ նրան լուր է հաս-
նում, թե Սմբատը պարսիկ թագաւորի մեծ գորքով գալիս է քո
վրա թագաւորությունը մանուկ Արտաշէսին հանձնելու:

Հարմ աւնելով՝ Երվանդը Ռախրում իր հախարարներից շա-
տերին կողմնաւանդներ է նշանակում և ինքը շուտաւ վերադառնում
իր քաղաքը, Հագոց, Վրաց, Սևաղիայի և Միջագետքի կողմերից
մեծ զորք հավաքում:

— —

Երբ որ Սմանարան կանի սպասաւորը Քրնոցում բուրմնի սկտ, ավագ քրոն:
« Եւ Եւ »

« Հա մնի վիպաշխարհը »

Գարնանային օրեր էին, ուստի և բոլոր գործերը շուտով հավաքվում են Երվանդաշատ: Իր հետևակ զորքի բազմությամբ գալիս է նաև Աժդահակից սերված Մուրաքյան ցեղի տանուտեր Արզամը, որին Երվանդը վերադարձրել էր իր թագավորության երկրորդության գահը: Երվանդը Արզամին և բոլոր նախարարներին արժանացնում է մեծ պատիվների ու պարգևների, իսկ ժամանած զորքերի բոլոր զինվորներին՝ առատորեն վարձատրում:

Այդ ժամանակ Սմբատը սանով Արտաշեսի հետ իր զորքով շտապ մոտենում է Ուտիքի սահմաններին: Այստեղ Երվանդի թույլած կողմնապահ նախարարներն իրենց զորքով ընդառաջ են գալիս Սմբատին և միանում նրան: Երբ այդ լուրը հասնում է հայոց մշուս նախարարներին, նրանց մեջ խլրտում է ընկման, բարոյալքվում են և մտածում անջատվել Երվանդից, մանավանդ, որ Հոտից ուշանում էր սպասվող զինվորական օգնությունը: Որքան նախարարները բարոյալքվում էին, այնքան Երվանդը առատաբերում էր պարգևները, յուրաքանչյուրին մեկամեկ բաշխում իր գանձերը: Եվ որքան շատ էր բաշխում, այնքան ավելի առելի էր դառնում, քանզի բոլորն էլ լավ գիտեին, որ դա ոչ թե առատաձեռնությունից է բխում, այլ երկյուղից: Նրանց, ում շատ էր բաշխում, չէին համակրում իրեն, իսկ ում քիչ էր բաշխում՝ դատնում էին իրեն թշմարի:

Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ գալիս հասնում է Գեղամա ծովի ափերը և շտապում օր առաջ հասնել Երվանդի բանակատեղին: Երվանդի զորքերի բազմությամբ արժեք չտալով, Սմբատը փոքր-ինչ երկյուղում էր Մուրաքյան Արզամից, քանի որ նա քաջ մարդ էր և իր ձեռքի տակ ուներ բազմաթիվ տեղավորներ:

Երվանդն իր զորքով ճամբար էր դրել Երվանդաշատից ավելի քան երեք հարյուր ասպարեզ դեպի հյուսիս՝ Ախուրյան գետի վրա: Իմանալով Սմբատի զորքերի մոտենալը, Երվանդը նրանց դեմ է հանում իր զորքերի բազմությունը և ճակատ կազմում իր ճամբարից ոչ հեռու: Արտաշեսը պատգամավորներ է ուղարկում Մուրաքյան նահապետի մոտ, բազում երդումներ տալիս, որ ինքը Երվանդից ստացած նրա բոլոր արտոնություններն ու ունեցվածքը նրան կթողնի, դեռ կրկնակին էլ կավելացնի, միայն թե նա լքի Երվանդին և հեռանա:

Երբ Երվանդի զորքերի ճակատի դիմաց երևում են Արտաշեսի առաջապահ ջոկատների զինանշանները, Արզամը իր հետևակների բազմությունն առնում և մի կողմ է քաշվում: Այդ ժամանակ Սմբատը հրամայում է պղնձե փողեր հնչեցնել ի նշան պատերազմի և իր զորքի ճակատն առաջ տանելով՝ խուչանում է Երվանդի զորքերի վրա, ինչպես արծիվը՝ կաքավների երանով: Հայոց նախարարները, որոնք իրենց զորագնդերով Երվանդի բանակի աջ ու ձախ թևերն էին կազմում, միանում են Սմբատի զորքին:

Ճակատամարտում սուսկալի կոտորած են կրում Երվանդի զույգը և Միջագետքի զորքերը: Իսկ տավրոսից քաշերը, որոնք Երվանդին խոտաացել էին, թե կապեն Արտաշեսին, մահը աչքերն առած մաքսառում են Արտաշեսի դեմ: Տավրոսիցների դեմ հետիոտն դուրս է գալիս Արտաշեսի սանտուի որդի Գիսակը. կռվի մեջ մտնելով՝ կոտորում նրանց, բայց ինքն էլ սրի հատու հարվածից կորցնում է դեմքի կեղև և մահանում:

Երվանդի մնացած զորքերը պարտվելով՝ փախուստի են դիմում:

Պատերազմի դաշտից փախչում է նաև Երվանդը: Նա ձիով քաղաքիվ ասպարեզներ է կտրում անցնում, ճամբարից մինչև իր քաղաքը հաստատած իջևաններում նորանոր ձիեր է փոխում, հեծնում, շարունակում փախուստը: Երվանդին կրկնակորի հետապնդում է Սմբատը, հալածում գիշերով մինչև քաղաքի դուռը:

Իսկ մարազ զորքերը, որ Երվանդի գնդի քանակատեղն էին անցել, մթության մեջ իջևանում են դիակների վրա: Արտաշեսն էլ գալով հասնում է կաշվից և կտավից պատրաստված Երվանդի կլոր վրանին, իջնում, գիշերում է այդտեղ: Առավոտյան նա տիրաբար կարգադրում է զորքին՝ սպանվածներին թաղել, իսկ այն հովիտը, ուր դիակների վրա բանակել էր մարազ զորքը, կոչեց Մարաջ մարդ, ճակատամարտի տեղն էլ՝ Երվանդավան, այսինքն՝ Երվանդին վանելու տեղը:

Արտաշեսը զորքով շարժվում է դեպի Երվանդաշատ: Կեսօրից առաջ հասնում է Երվանդի դատակերտը և զորքին հրամայում միաձայն աղաղակել «Մար մարտ», որ հայերեն նշանակում է՝ «Մարը եկավ»: Իրանով Արտաշեսը հիշեցնում էր այն վիրավորանքն ու թշմամբքը, որ Երվանդը տանելով իր նկատմամբ, իրեն մար էր համարում և ճուշկ ուզում էր հավատացնել պարսից թագավորին ու Սմբատին: Զինվորների այս միաձայն բացականության հետևանքով էլ Երվանդի դատակերտը այնուհետև

կոչվում է Մարմետ, հավանորեն, Արտաշեսի կամքով, որպեսզի Երվանդի անունը այդ դաստակերտի վրայից ընդմիջտ վերացվի:

Սմբատը գիշերով հետապնդելով Երվանդին, իր փոքրաթիվ վաշտով հասնում է Երվանդաշատի դարպասների մոտ, քաղաքի դուռը պահում, սպասելով Արտաշեսի գալու: Երբ Արտաշեսը ամբողջ զորքով հասնում է քաղաքին, սկսվում է հարձակումը քաղաքի վրա: Դիմադրությունը երկար չի տևում: չդիմանալով Արտաշեսի քաջերի ճնշմանը, ամրոցի մարդիկ անձնատուր են լինում և բացում քաղաքի դուռը: Ջլինվորներից մեկը ներս մտնելով ամրոց, վաղորդ¹ հարվածում է Երվանդի գլխին, ջախջախում գլուխը, ուղեղը ցրում հատակին: Բայց Արտաշեսը հիշելով, որ Երվանդի մեջ Արշակունյաց տոհմի արյան խառնուրդ կա, հրամայում է թաղել նրան և վրան մահարձան կանգնեցնել:

ԱՐՏԱՇԵՍ

Երվանդի մահից հետո Սմբատը մտնում է արքունական գանձարանը, ստուգում գանձերը և այնտեղ գտնում Սանատրուկ արքայի թագը: Նա թագը դուրս է բերում, դնում Արտաշեսի գլխին, թագադրում և համայն Հայոց աշխարհի վրա կարգում թագավոր:

Արտաշես թագավորը մեծ պարգևներ է բաշխում իրեն օգնական դարձած մարաց ու պարսից զորքերին և նրանց պատվով ու հարգանքով ճանապարհ դնում իրենց երկիրը:

Արտաշեսը կատարում է իր խոստումը՝ նաև Մուրացյան Արգամի նկատմամբ: Նա քաջ Արգամին արժանացնում է իր խոստացած արքայական երկրորդության գահին, նրան պարգևում հակինթազարդ պսակ, զույգ ականջներին գինդեր, մի ոտին կարմիր կոշիկ կրելու, ոսկե գոլա և պատառաքաղ գործածելու, ոսկեղեն գավաթներով և նվազով գինի խմելու իրավունք:

Նման պատիվների է արժանացնում նաև իր դայակ Սմբատին, բացառությամբ գինդեր և կարմիր կոշիկ կրելու իրավունքի: Թագադիր ասպետության և արևմտյան զորքերի հրամանատարության աստիճաններից բացի, նա Սմբատին է վստահում նաև հայոց բոլոր զորքերի, երկրի բոլոր գործակալների և ամբողջ արքունական տան տնօրինությունը:

Արտաշեսը անմահ չի թողնում նաև իր ստնտուի ժառանգներին: Նա Գիսակի թոռ Ներսեհի ցեղը արժանացնում է նախարարական տոհմի պատվի և տոհմանունը կոչում Դիմաքսյան² ի նշան Գիսակի քաջագործության, երբ նրա դեմքը սրով կիսվեց՝ Արտաշեսին պաշտպանելիս:

Արտաշեսը այդ օրերին նախարարական տոհմի պատվի է արժանացնում նաև Տուրի տունհինգ զավակներին, տոհմը կոչում նրանց հոր անվամբ՝ Տրունի: Բայց նրանք այդ պատվին են արժանանում ոչ թե իրենց հոր քաջագործության համար, այլ լրտեսության: Տուր Սմբատի լրտեսն էր Երվանդի արքունիքում, մտերիմ էր Երվանդին և վաչկում էր նրա վատհալությունը: Նա արքունիքի բոլոր կարևոր լուրերը ժամանակին հաղորդում էր Սմբատին, որի պատճառով էլ սպանվում է Երվանդի կողմից:

Այնուհետև Արտաշեսը հրաման է տալիս Սմբատին՝ գնալ Ախուրյանի վրա գտնվող Բազարան ամրոցը և սպանել Երվանդի երեքոր՝ Երվազին: Սմբատը գնում է Բազարան, բռնում Երվազին, հրամայում է վզից երկանաքար կտալ և ճետել գետի հորձանուտը: Երվազի փոխարեն Սմբատը բազինների վրա քրմապետ է նշանակում Արտաշեսի մտերիմ, մի երազահամ մոգի աշակերտի, որին իր ուսուցչի առիթով կոչում էին Մոգապաշտ: Սմբատը ավարի է ելքարկում Երվազի գանձերն ու հինգ հալոյր ծառաներին, վերցնում է նաև մեհյաններում կուտակված գանձերից լավագույնները և բերում Արտաշեսին: Վերջինս Երվազի ծառաներին պարգևում է Սմբատին, իսկ բերած գանձերի վրա նորերն ափեյացնելով, հրամայում է տանել պարսից Դարեն արքային նվեր՝ ի նշան շնորհակալության ու երախտագիտության, իբրև հոր և օգնականի:

Սմբատը Բազարանից գերած Երվազի ծառաներին տանում բնակեցնում է Մասիսի թիկունքում գտնվող իր ձեռակերտում և այն անվանում դարձյալ Բազարան:

¹Վարդ — սակր, տապալ:

²Մ. Խորենացին Դիմաքսյան տոհմանունը բացատրում է ժուլոլդյալան ստոգաբանությանը, կազմված իբրև դիմա և կես յ առևրից:

Արտաշատի շինարարությունը

Մի անգամ Արտաշեսը գնում է սյն տեղը, ուր Երամին ու Մեծամորը միմյանց են խառնվում: Տեղը նրան շատ է դուր գալիս, մանավանդ տեղում բարձրացող բլուրը: Եվ նա վնոտմ է բլրի վրա քար կառուցել: Քաղաքի կառուցմանը մեծապես նպաստում էր Երամի գետը, որի վրայով դարձյալ լայնացրել էր անտառափայտ տեղափոխել: Արտաշեսը կարճ ժամանակում բավական արագ և հեշտությամբ կառուցում է քաղաքը և սյն իր անունով կոչում Արտաշատ:

Արտաշատում Արտաշեսը մնայն է կանգնեցնում, Եազարահյեց այնտեղ փոխադրում Անանիտ դիցուհու արձանը և ժնացած բոլոր հայրենական կուռքերը: Տյր ասածն օրհնակ, ունկալն, կանգնեցնում է քաղաքից դուրս, ճանապարհի կալին: Արեւմտիցից տարված և Երվանդաշատում վերաբնակեցված բոլոր հրեա գերիներին Արտաշեսը դուրս է բերում և բնակեցնում Արտաշատում: Հրեա գերիներից լացի, Արտաշեսը Երվանդաշատի բոլոր վանդալությունները, որ դարձյալ տարված էին Արեւմտիցից կամ էլ Երվանդի կողմից էին կառուցվել, հանում բերում է Արտաշատ: Դրանց վրա Արտաշեսն ավելացնում է մաս նոր կառույցներ ու կելտվածքներ, կարգավորում և Արտաշատը դարձնում արքայանիստ քաղաք:

Արտաշես և Սաթենիկ

Այս նույն ժամանակներում ալանները¹ կովկասյան բոլոր լեռնականների հետ միաբանվելով և Կրաց աշխարհի կեսը գրավելով, մեծ բազմությամբ գալիս տարածվում են Հայոց աշխարհով մեկ: Արեւմտքի ներխուժման դեմն ամուկն համար Արտաշեսը հազարյուն է իր զորքերը և ելնում պատերազմի: Ալանները հայոց զորքերի ճնշումից փոքր-իւկ մնա են համակում, սեղնում Կուր գետը և բանակ դնում գետի հյուսիսային ափին: Արտաշեսն էլ հետապնդելով նրանց, իր զորքով գալիս, բանակ է դնում Կուրի հարավային ափին: Գետը դառնում է բշտաթի երկու բանակների սահմանաբաժանը:

Հայոց և ալանների զորքերի բերմանում ժամանակ ալանների արքայազնը գերի է ընկնում Արտաշեսի ձեռքը: Ալանների թագավորը ստիպված հաշտություն է խնդրում: Նա պատգամավորներ է ուղարկում Արտաշեսի մոտ, խառնաձուլվ ալն ստնեը, ինչ Արտաշեսը կամենա, միաժամանակ առաջարկում երդմանը դաշինք կրելու, որ դրանից հետո ալանների կորիճները այլևս չեն ապստամբում: Հայոց աշխարհը: Արտաշեսը հրաժարվում է պատանկ արքայազնին վերադարձնել: Երբ այդ մասին խնամում է արքայազնի թույլը, ալանների չքնաղ արքայադուստր Սաթենիկը, որ գտնվում էր հոր մոտ, նրա բանակում, գալիս կանգնում է Կուր գետի ափին գտնվող մի մեծ դարավանդի վրա և թարգմանիչների միջոցով ձայն է տալիս Արտաշեսին.

¹Այսպիսով ալաններն ընկնելով իր արքայի ձեռքը, ալանները ամուկն խառնվում են հայոցների հետ:

Փեղ եմ տառն, քնք այդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր քաջ ազգին պառնայ,
Ի՛նչ լսիր պառնեքի գեղաշուն դստեր խաղը՝
Տնոր պատանուն,
Քանզի սուկ քեկի մամար օրենք չէ, որ դրույազները
Այդ դրույազների գավախներին գլխին կանքից
Կոտ ծառա դարձնելով՝ ասրուկների կորզում պահեն,
Իսկ հազիտը թշնամաշուն
Երկու քաջ ազգերի միջև հաստատեն :

Արտաշեսը լսելով այս իմաստուն խոսքերը, գնում է գետափ և տեսնելով չքմաղ կույսին, սրտանց ցանկանում է նրան կին առնել: Իսկույն կանչում է իր դայակ Մմբատին, նրան հայտնում իր սրտի փափաքը: Միսմամանակ նա Մմբատին հայտնում է, որ կին առնելով պլանների սրբապաշտները, ինքը դաշինք և ուխտ կկնքի երկու քաջ ազգերի միջև և պատանուն խաղաղությամբ կվերադարձնի:

Մմբատը հավանություն է տալիս Արտաշեսի առաջարկին, անմիջապես մտրդ է ուղարկում պլանների թագավորի մոտ, առաջարկում պլանների օրիորդ Մաթենիկին կնության տալ Արտաշեսին: Ալանների թագավորն ատմ է.

Եվ օրոնեկը պիտի տա քաջ Արտաշես
Հազար տագարձի ու քոտ քյորեր
Ալանների քաջագլի կույս օրիորդի փոխարեն :

Էրբ Արտաշեսին հայտնում են Մաթենիկին կնության առնելու այս թանկ պայմանները, այնժամ

Հեծավ սրի արքա Արտաշես գեղեցիկ Ստուր (ձին),
Եվ հաննալ գամիւղ շիկափոկ պարանը,
Եվ որպես սրաթև արծիվ անցկացավ գետը,
Եվ նետել ուկեւղ շիկափոկ պարանը,
Կրեւ մէջքը ալեւոց օրիորդի,
Եվ շատ ցավեցրեց մեջքը փափուկ օրիորդի,
Ինչպէս հասցնելով բառակը իս՝

Ստուր դրվում է այս վիպական հատվածի մեծ մասերն ընթակիտ.

Փեղ տառն, այդ քաջ Արտաշես,
Որ սաղթեցիր քաջ ազգին Ալանաց՝
Տոյ պրտաւորդ,
Ձի փամ միոյ բնու ոչ է օրեն պիւղազանց
Ջալոյդ պիւղազանց գարմիլ յոտեւղ դիւնդաւորդին,
Կոտ ծառաւորութանով ի տրեղոյ կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն չափոնեւորան
Ի մէջ երկրորեւց ազգաց քայաջ հաստատել:

Երբոր պարսկերեն լսու է, հասկենում փոխառված, և նշանակում է տաք հազար:
Ինքնե պատեղ վարձանքով կամ գլխազնով կին առնելու միմ տվորությանն է վերաբերում, երբ հարսնացուի համար փեսացուն պայտավոր էր վնասել մեծ դուռնը, ունեղվածք կամ անասուններ, որ կոչվում էր «վարձանք» կամ «գլխազին»: Այդ տվորայթը լսել է հարսնուհու է սուր մեռանալու մոլորությունների կենցաղում.

Ստուր դրվում է միշտու հատվածի ընթակիտ.

Ի՛նչ ուտոյ ուտել քաջ Արտաշես
Հազարու է մոլորութիւն և քո ու է քյորեւց
Ընդ քայազույ կույս օրիորդի Ալանաց:

Հեծավ սրի արքայն Արտաշես և սեռես գեղեցիկ,
Եւ հաննալ գամիւղ շիկափոկ պարանը,

Արտաշեսը բռնությանը առևանգելով գեղեցիկ Սաթենիկին, բերում է Արտաշատ, մեծ ու շքեղ հարսանիք հրապիրում, հետը ամուսնանում: Հարսանիքի ժամանակ, ըստ արքայական սովորության, երբ Արտաշեսն իրեն փեսացու ստնում է դաճի՛ճը՝ գլխին ոսկե դրամներ են շաղ տալիս, իսկ երբ Սաթենիկն է մտնում ամուսնական առագաստը՝ մարգարիտներ են գլխին թափում: Եվ այնքան վառ ու շքեղ էր այս տեսարանը, որ գուսանները երգել են այն հետևյալ ձևով.

Ոսկի անձրև էր տեղում
Արտաշեսի փեսայության պահին,
Մարգարիտ էր տեղում
Սաթենիկի հարսնության պահին՝:

Արտաշեսը Սաթենիկին դարձնում է իր կանանց մեջ առաջինը: Սաթենիկից ծնվում է Արտավազդը և ուրիշ շատ զավակներ:

Արտաշեսի և Արտավազդի կռիվը մարացի Արգավանի դեմ

Արտավազդը երբ մեծանում է, դառնում է քաջ, ինքնաբերական և հպարտ արքայազն: Մայրը՝ Սաթենիկը, գաղտնի սիրային կապեր է ուզում հաստատել վիշապազուն Արգավանի² (Մուրացյան Արգամի) հետ, սաստիկ տենչալով նրա սերը, և, հավանաբար, զանազան հմայական միջոցներով կամեճում է նրա սիրտը գրավել: Արտավազդն, ըստ երևույթին կռահելով այդ, հորը՝ Արտաշեսին, գրգռում է Արգավանի դեմ, որ իբր թե նա ուզում է խել նրա թագավորությունը և բոլորի վրա իշխել: Արտաշեսը հավատում է որդուն և արքայական երկրորդության գահը վերցնում է Արգավանից և հանձնում Արտավազդին:

Մի անգամ Արգավանը Արտաշեսի պատվին խնջույք է կազմակերպում իր պալատում և Արտաշեսին իր զավակների հետ ճաշի հրավիրում: Ծաշի ժամանակ պարզվում է, որ Արգավանը դավ է նյու-

Եւ անցեալ որպէս զարծուի արաթն ընդ գեռն,
Եւ ձգեալ գոսկեօղ շիկափուկ պարսնն՝
Ընկեց ի մէջ սրիորդին Այանաց,
Եւ շատ ցանցոց գմէջ փափուկ օրիորդին,
Արագ հատուցանելով ի բանակն իր:

¹ Ստորև դրվում է հին հայկերեն բնագիրը.

Տեղ ոսկի տեղալը
Ի փեսայութեանն Արտաշէսի,
Տեղալը մարգարիտ
Ի հարսնութեանն Սաթենիկանն:

² Արգավանը մարաց Ամդիանակ թագավորի սերնդից էր, որին Տիգրանը Անուշի հետ միասին բերում վերաբնակեցնում է Մասիսի փեշերին: Հին վիպական երգերում, որոնք կոչվում էին նաև թվկյաց երգեր, Ամդիանակը բնորոշվում էր իրեն վիշապ, նրա կին Անուշը՝ վիշապների մայր, իսկ նրանց սերունդը՝ վիշապազուններ, այսինքն՝ վիշապի զավակներ: Մար անունը, որ հին մեդագիների ազգի անունն էր (այդտեղից էլ նրանց երկրի անվանումը՝ Մարդաստան) պարսկերեն նշանակում է օձ: Եվ քանի որ մարերի թագավոր Ամդիանակի անունը վիշապ էր նշանակում, ուստի ժողովրդի գիտակցության մեջ «մար» ցեղանունը ընթերցվել է իրեն օձ կամ օձեր, որոնց թագավորը վիշապն է (Ամդիանակ): Մասնավորապես որ հայկական հին ու նոր հավատալիքներով Մասիս լեռան վրա վիշապ օձեր են բնակվում, իսկ Ամդիանակի սերունդ մարերը վերաբնակվել էին Մասիսի փեշերին, ուստի և մարերն ու Մասիսի օձերը ժողովրդի մտածողության մեջ խառնվել են միմյանց և նույնացել: Այդ հին վիպական երգերում Արգավանին և նրա զավակներին, նույն այդ մտածողությանը, կոչում էին վիշապազուններ: Խորենացին հավատ չընծայելով առասպելներին, երգերում հիշատակված Արգավան անունը, հավանաբար պատմական աղբյուրների հիմամբ վրա, դարձնում է Մուրացյան տոհմի նահապետ Արգամ: Այնպես որ Արգավան և Արգամ անունները նույն անձի տարբեր անվանումներն են: Մինք գերադասեցինք այս հատվածում Արգամի փոխարեն գործածել նրա ժողովրդական ձևը՝ Արգավան:

թել Արտաշեսի դեմ¹: Արտաշեսի զավակները մեծ իրարացում են բարձրացնում, քաշում Արգավանի ախոր մազերը: Արտաշեսը խիստ հուզված ու ալեկոծված վերադառնում է Արտաշատ և իսկույն իր որդի Մաժանին մեծ զորագնդով ուղարկում է Արգավանի վրա, հրամայում Մուրացյան տոհմի անդամներին (վիշապագուններից) շատերին սպանել, Արգավանի ապարանքը (վիշապների տաճարը) այրել, և նրա չքնադագեղ և սիգաճեմ հարճին² Մանդուին, բերել իրեն հարճության:

Մաժանը կատարում է հոր կամքը: Սակայն երկու տարի անց Արգավանը դարձյալ ճնազանդվում է Արտաշեսին: Վերջինս ամեն ինչ վերադարձնում է Արգավանին, բացի հարճից:

Իսկ Արտաշեսի քաջ որդի Արտավազդը, որ Արգավանից վերցրել էր արքայական երկրորդության պատիվը, Արտաշատում իր ապարանքը կառուցելու համար տեղ չգտնելով, անցնում է մարաց մեջ և Ծարուրի դաշտ³ կոչված տեղում կառուցում է Մարակերտը⁴: Նա Արգավանից խլում է նաև Նախճավանը և Երասխից հյուսիս գտնվող բոլոր գյուղերը, նրանց մեջ գտնվող բերդերն ու ապարանքները դարձնում սեփական ժառանգություն:

Արգավանի զավակները չհանդուրժելով Արտավազդի արարքները, դիմադրում են, բայց Արտավազդը հաղթում է, կոտորում է Արգավանին իր բոլոր զավակներով, կոտորում է նաև Մուրացյան տոհմի բոլոր երևելի մարդկանց, գրավում նրանց շենքերն ու ամրոցը իշխանությունը: Արտավազդի սրից գրեթե ոչ ոք չի փրկվում, բացառությամբ մի քանի աննշան մարդկանց, որոնք փախչում են Արտաշեսի մոտ և ապաստան գտնում արքունիքում:

¹ Անա ինչպես է ներկայացվում այդ դիպվածը հին վիպերգում.

Ճաշ ասեմ գործեալ Արգաւանայ
Ի պատիւ Արտաշեսի,
Եւ խարդաւանակ լեալ նմին
Ի տաճարին վիշապաց:

(«Ասում են՝ ճաշ կազմակերպեց Արգավանը ի պատիվ Արտաշեսի, եւ ի խարդավանք նուրթեց նրա դեմ՝ վիշապների պալատում»):

² Հարճ — օրինական կնոջ հետ պահվող սիրուհի:

³ Ընկած է Արաքս գետի ափերնայն ափի եռկայքով, Մասիսի ստորոտից մինչև Նախիջևանի դաշտը:

⁴ Գտնվում է Վառպուրյան ճաշարում, Նախիջևանից հարավ-արևմուտք:

Մարակերտի կառուցման մասին հատվածը հին վեպում նկարագրվում է հետևյալ ձևով.

Արտաւազդայ ոչ գտեալ, ասեմ.

Քաջի որդոյն Արտաշեսի,

Տեղեկիկ ապարանից

Ի հիմնեալն Արտաշատու՝

Նա անց, ասէ, գնաց և շինեաց

Ի մեջ Մարաց զՄարակերտ.

Որ է ի դաշտին՝ որ անուանեալ կոչի Ծարուրայ:

(«Արտավազդը՝ քաջ որդին Արտաշեսի, չգտավ, ասում են,

Մի փոքրիկ տեղ ապարանի

Արտաշատի հիմնադրման ժամանակ.

Կու անցավ, ասում է, գնաց և շինեց

Մարերի մեջ Մարակերտը՝

Այն դաշտի մեջ, որ կոչվում է Ծարուրա»):

Մերատի արշավանքները Կովկաս և Կասբից աշխարհ

Մերատու գեղեցիկ տղամարդ էր՝ քաջ և վայելչակազմ, թեպետ փոքր-ինչ ծերացած, ալևոր մազերով, քայց աշխույժ էր, եռանդուն, արագաշարժ: Զույգ աչքերի մեջ արչան փոքրիկ ճշամներ կային, որոնք շողում էին ունու և մարգարտի մեջ ազուցված կարմիր թանկարժեք քարի նման՝:

Մերատը միաժամանակ ամեն բանում զգուշավոր էր. հաշվառարակշիւում, պատերազմներում, իր խելքի ու շրջամայեցույթյան շնորհիվ, միշտ հաղթող էր դուրս գալիս:

Արտաշէսին յուր է հասնում, որ պլանների թագավորի՝ Սաթենիկի հոր մահից հետո, մի բռնակալ մարդ խել է իշխանությունը, բռնությամբ թագավորում է Ալանաց աշխարհի վրա և հազանում է Սաթենիկի եղբորը: Արտաշէսն իսկույն կարգադրում է Մերատին մեծ զորքով գնալ Ալանաց աշխարհ՝ Սաթենիկի եղբորն օգնելու:

Մերատը զորքով գնում է Ալանաց աշխարհ, հաղթում և երկրի սահմաններից դուրս բշտ ինքնակալ բռնակալին. Սաթենիկի եղբորը կարգում իր ազգի վրա թագավոր: Այնուհետև Մերատը աղչւած է ալանների թշնամիների երկիրը, ավերում, բնակիչներին բոլորին գերի վերցնում և մեծ բազմաթիւ թերում Արտաշատ: Արտաշէսը հրամայում է Մերատի բերած գերիներին բնակեցնել Մոսկով: Մարտիկներին կողմը՝ Շավարշական գավառում՝, միաժամանակ այդ գավառի վրա թողնելով վերաբնակեցված գերիների բնիկ մարերների ամունը՝ Արտաշ:

Պարսից Արշակ վերջին թագավորի մահից հետո Արտաշէսը Պարսից աշխարհի վրա թագավորեցնում է Արա որդուն՝ պարսիկ Արտաշէսին: Բայց Արա՛ն չէն կամենում հնազանդիլ Պատիժաւար կղզւած գանձաւոր, ինչպէս նաև Կասպից ծովի եզերքի բնակիչները: Այս առիթի հալոց Արտաշէս թագավորի դէմ է ապստամբում նաև Կասպից երկիրը: Արտաշէսը ապստամբների դէմ է ուղարկում Մերատին՝ հալոց բոլոր զորքերով, ինքն էլ յոր օր հետը գնում է՝ հրանց ուղեկցելու:

Մերատը բոլոր ապստամբներին հնազանդեցնում է, ավերում Կասպից երկիրը, բնակիչներին մեծ մասին՝ հրանց թագավոր Զարդանանուի հետ, գերեվարում, բերում Հուլաստան:

Արտաշէսը ըստ արժանիոյն գնահատելով Մերատի ծառայությունները, հրամ է զարգեստ Գողթն գավառի շենքում եղած արքունի հողերը, հողտի սկունքները և, դրանցից բացի, հրամ է բողնում նաև արտաբազմից ձեռք բերած ամբողջ ավարը: Այս ստիժով Արտաշէսը որսատիկ նախանում է Մերատին, անգամ կամենում է հրան ապանել, բայց հրա դիտավորությունը բացանալովում է և մեծ ջալ պատճառում Արտաշէսին:

Այս դէպքից հետո Մերատը խոնհմապար հրաժարվում է հալոց զորքի հրամանատարությունից, որի վրա աչք ուներ Արտաշէսը, թողնում գնում է Ատրեւստակ կողմերը: Մերատը իր ձեր տարիքում կին էր ունէ մի ատրեւստանցու, որին շատ էր սիրում, ուստի գերադասում է պնդ, կնոջ հայրենիքի կողմերը բ՛աակվել: Արտաշէսի հրամանով նա բնակություն է հաստատում Տնորիքում՝, իսկ իր բերած գերիներին բնակեցնում Ալկիում⁴:

¹ Իտրեւստա բնագրում առ յորք կոչ լուս է պատմություն, որ մուսթին բնույթի նշանակում է փոքրիկ վե՛ւաղ. Գոտիժաւար կոնք տարրերկրա է՝ Կոնքաւաղարը, կարմիր թանկարժէք յաղ, որի մուսթին տեսող, բացառում չէ, որ ծագած լինէ անթի թագավորի՝ Շանիտի գլխի պատերազմի առջին յաղի Կոտիւս-Կոնքաւա ճակատակրիքը:

² Համապատասխանում է արժինքն Մակոտի շրջանին, որ հնում կոչվել է Նաւ: Հազարչոն կամ Արտաշ:

³ Հնազանդում կոչվել է Կորիքը, գտնվում է Վեյսա լեռն ձախով՝ Կոտիւս-Կոնքաւա Մուսթանի անթաւաքում, Սարմէր աղ- յաւարում:

⁴ Արաբաղար Կողթից գաւառում:

Արտաշեսի որդիները

Սմբատի գնալուց հետո հալոց զորքերի ընդհանուր հրամանատարությունն Արտաշեսը հանձնում է Արտավազդին: Եղբայրները, իրենց կամանցից զրգովելով, սկսում են մտխոմեծել Արտավազդին այդ պաշտոնի համար: Արտաշեսը եղբայրների միջև գծողությունը վերացնելու նպատակով յուրաքանչյուրին մի սի պաշտոն է շնորհում: Արտաշին, որ իմաստուն ու բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է հազարապետ և հրամ փաստում տարբեր: տան բոլոր զորքերի կառավարումը: Մաժանին նշանակում է Ամիր՝ Արամազդի տանարի բրնձաւետ: Չորքերի ընդհանուր հրամանատարությունը բաժանում է չորս ժառի, արեւելքում կողմի զորքի հստեղծում է Տիրանին, հարավայինը վստախում է դարձյալ իր դաշակ ու բարեկար Սմբատին, իսկ հյուսիսային զորքի հրամանատարությունը տալիս է վերջին որդուն՝ Չարենին: Չարենը հայարտ մղով էր, որսի սիրամար ու որսորդության մեջ խելախ, թաց ռազմի գործերում՝ թույլ ու դանդաղկոտ: Չարենի սու հատկությունը թաշտմանը էր վրաց թագավոր Քարծամի, որը, ապստամբեցնում է իր երկիրը Չարենի դեմ, զերտն երան և բռնադրկում Սովխատուն: Բայց Արտավազդն ու Տիրանը, Սմբատի հետ հազարգործակցելով, պատերազմում են Քարծամի դեմ, իրենց եղբորը բանախ պաշտում, դարձնում հայրենիք:

Սմբատը փրկում է Արտաշեսի զավակներին

Հռոմեական կայսրության մեջ ճուգումներ են սկսվում: Արտաշեսը օգովելով ստիդից, ապստամբում է հռոմեական տկալության դեմ և հարկ վճարելուց հրաժարվում:

Դոմեթիանոս կայսրը զայրանալով, զորք է ուղարկում Արտաշեսի վրա: Հռոմեական զորքերը առաջ շարվելով, հաանում են Սեսաթիայի մոտերքը և Տիրանին, հալոց արմտնում զորքի հետ առաջ խառնած, բշում բերում են մինչև Բասենի մեծ դաշտը: Արտավազդը անցնում է հալոց արեւելան և հյուսիսային զորքերի գլուխը, հովաքում իր բոլոր եղբայրներին և հաննում դուրս է գալիս հռոմեացիների դեմ: Շուկտառնարոի ժաժանակ հալոց զորքերը շատ լեղն են ընկնում: Այս ժաժանակ հարավային զորքերով եղբայրների օգնության է հաանում Սմբատը և մարտի մեջ մտեկով, ծանր վտանգից դուրս է բերում Արտաշեսի զավակներին: Չնայած իր պատկառելի տարիքին, Սմբատը երիտասարդի առողջությամբ կազմակերպում է ճակատք, ճերտաւար կովում, կատարյալ հաղթություն տանում և հռոմեացիներին հետապնդելով, հալածում մինչև Կեսարիայի սահմանները:

Մաժան

Հռոմում կայսր է նստում Տրալանոսը: Կա սկզբում խաղաղեցնում է արեւմտքը, ապա անցնում է արեւելք, դարձյալ իրեն ենթարկում եգիպտացիներին ու արաբեատիցիներին և զորքով շարժում պարսիկների վրա: Արտաշեսը կրահում է իրալությունը, իսկույն մեծամեծ ընծաներով դուրս է գալիս Տրալանոսին ընդառաջ, լեռում հայցում իր արարքների համար. նախորդ տարիների չվճարված հարկերն էլ դնում երա առաջ և արժանանալով ներման, վերադառնում Հալոց աշխարհը:

Էրք Տրալանոսը հնազանդեցնում է պարսիկներին և Ասորիքով հետ վերադառնում, երան ընդառաջ է դուրս գալիս Արտաշեսի որդի բրնձաւետ Մաժանը և ամբաստանում իր եղբայրներին:

Արքայի տնտեսական գործերի կառավարիչ:

* Կերտի է անվանվում հեն Անին, որ գտնվում էր Կարսի այդ գավառում, Երբույն՝ Կապի տիկին: Անու հետո ետքոյի էր իրեն անձաշակ անոց և մոլորո կենտրոն: Աստու էր գտնվում մուց գերտարն աստու՝ Արամազդի մեծեղ, իր կալվածքներով: Արտաշեսանների և Արալանոսիների ռաբալությունը շրջանու սու արքայում էին արտվում արքայի գանձերի մի սասը: Աստու էր գտնվում հաս հալոց Արալանոսի թագավորների դաժաւարանեղ: Դախ հասա գրոտաբանում է, մ. չ. ա. 2-րդ հալոցարմատի կերերի Հալաթի հանգիստս Կլաւտոբոր թուղարի տեղին, որ մեղադրուից մարտի է ետ: Կաժանի կամ ուղղակի Անին Կաժանի թուղարույն անտալ:

— Իմացիր, — ասում է, — իմ թագավոր, եթե Արտավազդին և Տիրանին երկրից չվտարես և հայոց զորքերը Զարեհին չհանձնես, ապա Հայոց աշխարհի հարկերին դու բնավ դյուրությամբ չես տիրանա:

Մաժանը քենով էր ցցված իրեն սնուցող Սմբատի դեմ և մի կողմից կամեմունք էր իր վրեժն առնել նրանից, մյուս կողմից Տիրանին հետացնելով՝ դառնալ թե արևմտյան զորքի հրամանատար և թե միաժամանակ մնալ քրմապետ:

Տրպանուր, սակայն, զանց է առնում այս ամբաստանությունը և Մաժանին հետ դարձնում ձեռնունաց:

Արտավազդն ու Տիրանը իմանալով Մաժանի չար խորհուրդն ու արարքը, որսի ժամանակ դարան են սարքում, սպանում Մաժանին, և իբրև քրմապետի՝ տաճում թաղում են Բագավանում:

Արտաշեսի բարենորոգումները

Արտաշեսի թագավորության ժամանակ Հայոց աշխարհում մեծ ու նշանավոր գործեր են կատարվում: Ամենից առաջ նա շենացնում ու բազմամարդ է դարձնում Հայոց աշխարհը: Նա տարբեր երկրներից շատ տարբեր ազգություններ է բերում և վերաբնակեցնում Հայաստանի լեռնային վայրերը, դաշտերն ու հովիտները: Մշակել է տալիս երկրի լեռնային ու դաշտային բոլոր հողերը, և Հայոց աշխարհում նրա օրոք գրեթե անմշակ հող չի մնում: Արտաշեսը սահմանաբաժանման է ենթարկում գյուղերի և ագարակների հողատարածությունները: Այդ սահմանները որոշելու համար նա տաշել է տալիս քառակուսի քարեր, մեջտեղում պնակաձև փոսեր փորում, թաղում հողի մեջ, իսկ քարե փտադրակների վրա ամրացնելով՝ կանգնեցնում քարե քառակուսի կոթողներ¹:

Արտաշեսը Հայոց աշխարհի ծովակների և գետերի վրա նավագնացություն է սահմանում, զարգացնում երկրագործությունը, ձկնորսությունը, շինել տալիս ձկնորսական տարբեր գործիքներ, սահմանում ու կարգավորում Հայոց բուն տոմարը, այսինքն՝ տարիներ շրջանների, ամիսների, շաբաթների, օրերի բաժանելու գիտությունը:

¹Մեր օրերում Արտաշեսի այս ամրամաշքարից Հայաստանում շատ են հայտնաբերվել: Դրանց վրա արձաններն արձանագրություններ են փորագրված՝ Արտաշես Երվանդական (Երվանդակի) թագավորի անվան և սահմաններ դնելու մասին միջառակություններով:

Արտաշեսի մահը և թաղումը

Հռոմի Ադրիանոս կայսրի հրամանով Արտաշեսը գնում է Պարսկաստան, նրա հետ հանդիպելու: Հանդիպումը կայանում է Մարսքում, Սոհուդ կոչված տեղավայրում: Սակայն Արտաշեսը Մարանդում¹ հիվանդանում է: Նա Արեղյան տոմսի Գահապետ Արեղոյին ուղարկում է Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանի Ամանիտի մեհյանը՝ կուրքերից բուժում և երկար կյանք խնդրելու: Մի՞նչև Արեղոյի վերադարձը՝ Արտաշեսը վախճանվում է: Մահվանից առաջ Արտաշեսը երազում էր տեսնել հայրենի ծխանի ծուխն ու Նավասարդի՝ հին հայոց նոր տարվա առավոտը, արքայական ծխական որսով ու տոնախմբություններով: Եվ նա մեռնելիս ասում է.

Ո՛ր վ կտար ինձ ծուխը ծխանի
Եվ առավոտը Նավասարդի,
Եղնիկների վազը և եղջերուների արշավը,
Մենք փող էինք փչում և թմբուկ զարկում,
Ինչպես կարգն էր թագավորների՝:

Արտաշեսի մահվան և թաղման ժամանակ բազում մարդիկ՝ նրա սիրելի կանայք, հարճերը, մտերիմ ծառաները ինքնակամ մահ են ընդունում, չեն ուզում ապրել առանց իրենց սիրելի թագավորի: Արտաշեսի դիակին շքեղ և բազմապիսի պատիվներ են մատուցում: Նրան դնում են ոսկեղեն դագաղում, մարմինը պատում ոսկեթել պատմունանով, գլխին թագ դնում, առջևը՝ ոսկյա գեներ, գահը և անկողինը բեհեզով հարդարում:

Հուղարկավորության ժամանակ գահը շրջապատում են որդիներն ու ազգականների բազմությունը, նրանց անմիջապես հարում էին զինվորական պաշտոնյաները, Գահապետները, Գահարարական զնդերը և առհասարակ զինվորական վաշտերը՝ բոլորը կուռ զինված, ինչպես ճակատամարտի դուրս գալիս: Առջևից հենչում էին պղնձե փողերը, հետևից գալիս էին սևազգեստ ձայնարկու կույսերը և ողբասաց կանայք, իսկ ամենից վերջում գալիս էր ռաբիկների հոծ բազմությունը: Այդպիսի շուքով ու հանդիսավորությամբ համայն հայոց ազգը թաղում է իր սիրելի թագավորին:

ԱՐՏԱՎԱԶԴ

Արտաշեսի մահից հետո թագավորում է որդին՝ Արտավազդը: Նա իր բոլոր եղբայրներին, բացառությամբ Տիրանի, արտաքսում է Այրարատից², որպեսզի Այրարատի արքունի կալվածքում ոչ մի արքայազն չբնակվի: Նա միայն Տիրան եղբորն է մոտը պահում, իբրև իրեն փոխանորդ, որովհետև ինքը գավակ չունի:

¹ Գտնվում է Ռոմիա լճից հյուսիս-արևելք:

² Ստորև բերվում է այս հին վիպերգի բնագիրը, որ պահպանվել է 11-րդ դարի Ընանավոր գրող ու քաղաքական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսի ճանաչմերով.

Ո՛ր տայր ինձ գծուխ ծխանի,
Եւ գառաւսուն Նաւասարդի,
Զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց,
Մեք փող հարուսք և թմբկի հարկանէաք,
Որպէս օրէնն է թագաւորաց:

³ Այրարատը Հին Հայաստանի (Մեծ Հայքի) ընդարձակ աշխարհներից մեկն էր, որի սահմանները տարածվում էին Երասխի միջին հոսանքի ավազանում և Արածանի վերնագավառում:

Բայց Արտավազդը գտնվում էր հոր՝ Արտաշեսի անեծքի տակ՝:

Արտաշեսի մահվան ժամանակ, երբ շատերն են հոժարալիս սպանվում իրենց սիրելի թագավորի համար և, շատ կոտորածներ են լինում², Արտավազդը վրդուվում է և դիմում հորը.

Մինչ դու գնում ես,
Եզ ամբողջ կրկնոր քեզ հետ ես տանում.
Ես ավերակների վրա եմ թագավորեմ:

Արտաշեսը անհծում է որդուն հետևյալ խոսքերով.

Երբ դու ձի ուժեղես, որսի գնաս,
Ազատես ի վեր, ի Մասիս,
Փայտերը՝ քեզ բռնեն, տանեն՝
Եզատես ի վեր, ի Մասիս,
Աչնուղ մնաս և լուր չտեսես :

Ընտելվ կատարվում է հոր անեծքը: Մի անգամ Մասսի փեշերին որսի դուրս գալիս, քաջերը լըռ-
նում են Արտավազդին, շղթաում, բաճառակում են Մասիսի քարանձավներից մեկում: Երկու շուն շա-
րունակ կործում են Արտավազդի շղթամերը, որպեսզի նրան ազատեն կապանքներից: Արտավազդը
իսկին թափ է տալիս, ջանում է փրկել շղթաները, դուրս գալ քարանձավից և աշխարհը կործանել: Ամ-
բողջ տարվա ընթացքում շների կործոցից շղթաները քարակում են և տարեմուտին դառնում անգամ մա-
զի չափ: Ավալյն յուրաքանչյուր տարեմուտի երեկոյան, այսինքն՝ Նավխարդի (հին հոր տարվա)
սկզբին դարբինները երեք անգամ կտանները հարվածում են ապին, որի հետևանքով Արտավազդի
շղթաները կրկնակի հաստանում են ու ամրանում, և Արտավազդը այլևս չի կարողանում դուրս գալ
քարանձավից: Մինչև վերջերս էլ, դարբինները հետևելով հին սովորության, յուրաքանչյուր կիրակ-
նամուտի, երեք-չորս անգամ մուգնով հարվածում էին ապին, որպեսզի Արտավազդի շղթաներն ամ-
րանան :

Ըստ հին ավանդության, երբ Արտավազդը ծնվել է, Աժդամակի սերնդի վիշապագրոն կանաչ
կախարչել են նրան, գողացել են Արտավազդին օրորոցից և նրա փոխարեն դե են դրել:

Ժողովրդական մեղատալիքով՝ մոտ անեծքը չի բռնուտ երդուն, մինչդեռ հոր անեծքը անպայման իրագործվում է:
Հին հեթանոսական Հայաստանում և ասորագրակ հին աշխարհում թագավորի կամ իշխանի մահվան և թագման ժամանակ
սրբա ասորիները՝ կոնստոզ ծառաներին զոհում էին ի պատիվ մահադուցալի և նրա հետ թաղում:
Մասիս ապրոց հեռավորվում էր մահ **Ազատե Մասիս**, մահվանաբար իր մեծություն և քարծուրության պատճառով:
Արտավազդուն օգնեմ, կրկնել չար, կրկնել էլ թափ բնավորությունը:

Մտորե՛ր, դիմելու ես փրկվելուս նախ աստվածների հին խոսքին քնազորեց.

Մինչ դու գնալուց,
Ես գերկիրս ամենան ընդ յուր տարբար,
Ես ավերակներս ուս յ ազ տանեմ:

Երբ դու լուր մեծես,
Ազատես ի վեր ի Մասիս,
Քրեզ կրպեմ քու ք,
Տարբա՛ր Ազատես ի վեր ի Մասիս,
Անց կայես, և զլուր մի տեսես:

Ի դեպ հայրի մեղմեմակ Անդրիկ Մուրադյան մաղորդման համաձայն, հին հայերը իրենց փրկության հույսը կապում էին Արտավազդի
հետ, անմեղքությամբ սպանում, որ Արտավազդը մի օր դուրս է գալու քարանձավից և մեզ ժողովրդին ու Հայաստանը ազատելու
և օտառ բռնակալների ինքը:

ՏՐՔԱՆ ԵՎ ԵՐԱԽՆԱԳՈՒՄ

Արտավազից նկատ թագավորան է կրա կրապ Տրիստեր որ սի և գրտաւորք միկի սիտաւոր: Եւս տնէր կրա թեւաւաւոր ու խրաւ արաւաւաւոր նիկեր, որոք տննելս էլիս տալուն, կարծես թե տիկ միշտ էլ նի թալուն:

Եզնուտազ Կառաթի իշխանը Տրիստին խաղաւուն է թալ տալ մեծնէ այդ փառաբանված արաւորեաց նիկեր: Եւ կր նեծնուն է, պարծնուն է, թե իկեր թագավորից էլ հարաւուն է:

Աննկապաց զեղից կար Երախնաւուն տնունով մի քաչ արտաւորք, որն ամուսնացել էր Արտավազի Տաւաւաւանից թեւած վեպիկն կեոչ մեա: Եւ թանկ որ Արտավազի ժառանգ չունէր, ուստի Տրիստը Արտավազի ստիպոյ տունը և տնկելածրոյ հանձնուն է Երախնաւորին: Վեպիկն ոչ միայն քաչ էր, այլև համաւոր, պար կելուն, բնախի և օրինաւոր տալանալ: Թագաւորը նրան աչկան է սիրուն և թեղունուն, որ տնկաւ արարաւան երկրորդարկան գահը, որ հախիկնուն Արտավազի էր ժառանգուն, հանձնուն է Երախնաւորին, նրան փառանկալ հուն արեւկան կողմի գորքելի նրա-մանաւարդութունը:

Տրիստը Երախնաւորն ուն է թողնուն իր հաժաւաւորմեկից մեկին՝ Վաւարաւորանի հաժաւարմեկի նկա խնամաւազած Գրիւտաւ անունով մի պալանմիկ, իսկ իկեր պարտեկը, տեղափոխուն է Երեւոյ յոյզ գալանի Զրնս տալանը, հաւաւաւորան աչկանէ: Տրիստը քաւանկ տալի թագավորեկաց մեա մեծնուն է պաւաւաւորք՝ ձաւաւոր հանդիւրդելիս մեաւ է ձալն կրտսի տակ և իւղղելուն:

ՏՐՔԱՆ ԲԱԳՐԱՆՈՒՄ

Բագրաւաւաւաց զեղից Տրիստ անունով մի քաչ, տնկանք տարը կար. նա Սմբատ Բագրաւաւուն թուն էր, Սմբատուն որդիս, թեւաւոր հորը ու պաւաւ, յաչց կարծնահաւակ և աչկել կերպարանմով:

Տրիստն թագավորը իր դաւերը՝ Երախնալին, ամուսնացնուն է Տրիստի նկա և նրան դարձնուն փեսա: Բագր Երախնալը սկիբից իսկ չի սիրուն ամուսնուն, արմաւաւորուն է նրան, հանքերը վրան կրտուն, չարունակ դեզնուն ու վաչ տալիս, որ իր նման չքնալ ու արեւկաւարմ կրնը տիկալված է ապրել մի աչկել և հաւաւորակ ծագունով մարդու նկա:

Տրիստը, չկարողանալով տանկ այս արմաւաւորանքը, մի օր էլ աւաւիկ գալանաւուն է, չարաչար ծննուն Երախնալին, կրտուն նրա շնկ մաւորք, իտալալիկները գնաւուն և նրաւալուն է նրան քաչ տաւոր՝ տնկանից որդիս գել: Իսկ իկեր տալանաւորան է թագավորի դեւ, գնուն դեպի Մարաւաւանի տունը և տնկաւաւակի կողմերը: Բագր դեւ հոր էր հաւակ Սմունքը, կր պաւաւոր նրան է հաւունու Տրիստի մանկան թորք: Տրիստն աչկա Մարաւաւան չի գնուն, մեաւ է Սմունքուն:

Մի օր Սմունաց Բաւոր տնկաւաւոր Տրիստիկ ընթրիլի է նրա վիտուն իր տալանաւորք: Երբ ընթրիլն ամալաւուն է և սկսուն է գիւնաւորքը՝ որաւի խնաւորք ու գիւնկաւոր, գաւաւմեկի և փար

ձակների¹ երգով ու պարով, Տրդատը նկատում է մի վարձակի՝ չքնաղ գեղեցկությամբ մի կնոջ, ամուսնը Նազենիկ։ Նազենիկը երգում էր ու նրբագեղ պարում։ Գիմովցած Տրդատը զմայլված նայում է չքնաղ Նազենիկին, նրա սքանչելի պարին և ամբողջ էությանը ցանկանում նրան։ Շուտ գալով դեպի Բակուրը, Տրդատը հրամայաբար պահանջում է.

— Այդ վարձակն ինձ տուր։

— Չեմ տա, — խանդոտ գայրությունով առարկում է Բակուրը, — նա իմ հարձն է, չեմ տա։

Տրդատը տեղից վեր է կենում, մտռնում Նազենիկին, բռնում նրան, քաշում քերում իր մոտ, նրա տեղնում ծնկներին և բոլոր սեղանակիցների առաջ սիրահար երիտասարդի անգուսպ կրքով ու կարոտով զգվում նրան, սեղմում կրծքին, կատաղորեն համբուրում։

Բակուրը խանդից կարկանդակ՝ տեղից վեր է կենում, որ Նազենիկին Տրդատի ձեռից խլի։

Տրդատն քնդոտ ուռքի է ելնում, սեղանից վերցնում կապն հսկա ծաղկամանը, նետում դեպի Բակուրը, հետ վանում նրան ու բոլոր սեղանակիցներին, հափշտակում չքնաղ Նազենիկին, դուրս գալիս ապարանքից, հասնում իր կացարանը, արագ ձի նստում, Նազենիկին առնում իր գավակը և պանում դեպի Սպեթը²։

ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԱՆՈՒԿ ԵՎ ՎԱՂԱՐՔ

Հայոց Երվանդ Սակավակյաց թագավորի ժամանակ³ Տուհաց գավառից մի կտրին՝ երիտասարդ՝ Վարդգես անունով, գաղթում գալիս է Այրարատ, ամուսնանում Երվանդ Սակավակյացի քրոջ հետ և Շրեշ բլրի⁴ մերձակայքում, Արտեմիդ քաղաքի և Քասախ գետի մոտ շինում է մի ավան և իր անունով կոչում Վարդգեսավան։ Այդ մասին հին վիպասաններն աշպես են վիպել իրենց երգերում.

Թողեց գնաց Վարդգես մանուկը
Տուհաց գավառից, Քասախ գետի մոտ,
Նկավ ու նստեց Շրեշ բլրի
Արտեմիդ քաղաքի, Քասախ գետի մոտ,
Երվանդ արքայի դուռը թակելով⁵։

Վարդգեսավանը հետագայում Տիգրան Մեծը քնակեցնում է հրեա գերիներով և դարձնում վաճառաշահ գյուղաբաղաբ։

Տիրանի եղբայր Տիգրան Վերջին թագավորի կինը Այրարատի ձմեռանոցից գնալու ժամանակ ճանապարհին բռնվում է երկուների ցավերով և հասնել գավառում՝ Մուրց և Արաքս գետերի միախառնման տեղում, ծնում որդուն՝ Վաղարշին։

Երբ Վաղարշը թագավոր է դառնում, նա հավերժացնում է իր ծննդյան տեղի հիշատակը և գետերի այդ միախառնման տեղին մոտ կառուցում մի ավան և այն կոչում իր անունով՝ Վաղարշավան։ Վա-

¹ Վարձակ — կին գուսան, որ և երգում էր, և պարում։

² Սպեթ — գավառ Բարձր Հայքում, տարածվում էր Շորխ գետի վերին հոսանքներում, Տաթևից հարավ-արևմուտք։

³ Հին դարից կոչվ այս վիպական գեղեցիկ գրույցն է ընկած Դանիել Վարուժանի «Հարձ» պոեմի պոեմի հիմքում։

⁴ Երվանդ Սակավակյաց — Նպարտանի թագավոր, թագավորել է մոտավորապես մ. թ. ա. 570—560 թթ.։

⁵ Շրեշ բլուրը գտնվում է նախկին Վաղարշապատից (այժմ Էջմիածին) հյուսիս, որտեղից հայտնաբերվել են բազմաթիվ հնագիտական նյութեր, ինչի և առարկաներ։

⁶ Ստորև դրվում է այդ վիպական երգի հին հայերեն բնագիրը.

Հատումս գնացել Վարդգես մանուկն
Ի Տուհաց գաւառնէն, գէատաղ գետով,
Նկավ նստաւ գՇրէշ բլրով,
Արտեմիդէ քաղաքաւ, գէատաղ գետով,
Կուկ կոխէլ գղտունն Երտանդաղ արքայի։

դարձը վերանորոգում է նաև հին Վարդգեսավանը, այն ամրացնում ամուր պատվարով, պարսպապատում և կոչում իր անունով՝ Վաղարշապատ¹:

Վաղարշի ժամանակ Կովկասյան լեռներից դեպի հյուսիս քնակվող խազարներն ու քասիմները Շորա դռնից² դուրս են գալիս և իրենց բազմությանը հեղեղում Անդրկովկասը: Նրանք իրենց թագավոր Վնասեպ Սուրհապի առաջնորդությամբ գալիս, անցնում են Կուր գետը: Այս հյուսիսային ցեղերի դեմ է դուրս գալիս հայոց Վաղարշ թագավորը՝ իր զորքերի բազմությանը և քաջակորով մարտիկներով: Վաղարշն իր զորքով մեծ ջարդ է տալիս թշնամուն, ամբողջ դաշտը ծածկվում է թշնամու դիակներով: Թըշնամու մնացած բազմությունը հալածվելով Վաղարշի կողմից, անցնում է Շորա դուռը: Այստեղ թշնամին վերադասավորելով ուժերը, նորից ճակատամարտ է տալիս: Թեպետ հայոց քաջերը հաղթում են թշնամուն և փախուստի մատնում, բայց Վաղարշը աղեղնավորներից նետաճարվում է և սպանվում:

¹ Վաղարշապատը այսօրվան Էջմիածին քաղաքն է, հին Վարդգեսավանը, որ վաղ միջնադարում հույների կողմից կոչվել է նաև Նոր քաղաք:

² Շորա դուռ կամ Շորա պահակ — Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան ծայրի և Կասպից ծովի միջև գտնվող անցման տեղ, այն միակ ճանապարհը, որով անցնում էին հյուսիսային ցեղերը և արշավում Անդրկովկաս: Այդ տեղում է կառուցված այժմյան Դերբենդ քաղաքը (քաղաքի՝ փակ դուռ):

«ՊԱՐՍԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄ» ԿԵՂԸ

ԽՈՍՐՈՎ ՄԵՐ*

Պարսկաստանում Սասանի որդի Արտաշիրը դավադրությամբ սպանում է պարսիների թագավոր Արտավանին և վերջ դնում պարթև Արշակունիների թագավորությանը: Հայոց Արշակունի թագավորները, որոնք պարթև Արշակունիների տոհմակիցներն ու ազգականներն էին, չէին կարող անտարբերությամբ նայել կատարվող իրադարձություններին:

Երբ Արտավանի սպանության գույժը հասնում է Հայաստան, հայոց Արշակունի Խոսրով թագավորին, վերջինս մեծ ցավով է ընդունում այդ լուրը և նախապատրաստվում պատերազմի: Խոսրովը նախ օգնություն է խնդրում Հռոմի Փիլիպոս կայսրից, ապա հավաքում արվանդից ու փոս գորբերը, բացում Ալանաց¹ ու Գրոս պահակի դռները հունքի առաջ, հնարավորություն տալով այդ ուզգի ցեղերին՝ առաքատակելու և ախավելու Պարսից աշխարհով մեկ: Իսկ ինքը՝ Խոսրովը, հակա գործով արշավում է Ատրեստանի կողմերը, հասնում մինչև Տիգրոն, ավարտն Պարսից աշխարհը, ավելում չեն քաղաքներն ու յարեկարդ ավանները, Գնչուն, քանդում, հիմնահատակ անում ու վերացնում պարսից տեղությունն ու կարգերը:

Խոսրովը ամեն կերպ ուզում էր վրեժ լուծել Արտաշիրից իր տոհմակից Արշակունիների իշխանությունը խլելու և Արտավանի աղյան համար: Խոսրովը պատգամավորներ է ուղարկում պարթևական տոհմերին ու նախարարներին՝ ի մի հավաքվելու, իրեն գորավիզ կանգնելու և Արտաշիրի դեմ կռվելու համար: Սակայն պարթև ազնվականների մեծ մասը հնազանդվել էր Արտաշիրին և չէր ուզում Խոսրովի հետ միաբանվել:

Այն ժամանակ Խոսրովը հայոց զորքերով և իրեն օգնության եկած կովկասյան ցեղերի զորքի հակա բազմությամբ ճակատամարտի է ելնում պարսից զորքի դեմ: Արտաշիրը չի դիմանում Խոսրովի զորքերի ճնշմանը և փախուստի է դիմում: Խոսրովը ճեղատվելով պարսիկներին՝ դաժանաբար կոտորում է Երանց ամրոցը զորքը, դաշտերն ու ճանապարհներն ամբողջապես ծածկում դիակներով:

Խոսրովը կատարյալ հաղթանակ է տանում, բազում ավարով և մեծ ցնծությամբ վերադառնում է Հայոց աշխարհ՝ Վաղարշապատ քաղաքը:

Ի պատիվ իր տարած մեծ հաղթանակի, Խոսրովը հրամայում է բոլոր կողմերի հաղթյալներ՝ ուխտի գնալ յոթ մեղիանների բազմներին, Արշակունի տոհմի հայրենական պաշտամունքի վայելքի մեծարել մեծ նվիրատվություններով: Բոլոր բազմներին նվիրաբերում են բազմաթիվ սպիտակ ցուլեր ու նոխազներ, սպիտակ ձիեր ու ջորիներ, ոսկյա և արծաթյա զարդեր, փողփողուն ծոպերով մետաքսե շքեղ զգեստներ, ոսկյա պսակներ ու արծաթյա զոհարաններ, թանկարժեք քարերով լեցուն գեղեցիկ ամաններ, ոսկի ու արծաթ, քնտիր զարդեր ու հանդերձանք:

* Շառադիլյան է ըստ Արարատցիության և Ի. Խորենացու «Հայոց պատմություն» գրքերը:
Ալանաց դռներ՝ Խորաթի կրճառ է Առվարտան լեռներուն:

Բերած ավարի մեկ հինգերորդը խորովը բաժին է հանում քրեերին, նրանց տալով նաև մեծ պարգևներ, իսկ իր հետ եղած զորքին բազում բնձաներ է տալիս և արձակում:

Խորովը հաջորդ տարին ավելի մեծ զորք է հավաքում, նրան օգնության է գալիս նաև արարական զորքը, արշավում և ասպատակում է Ասորեստանի կողմերը և մեծ ավարով ու հաղթությամբ վերադառնում:

Այդպես, տասնմեկ տարի շարունակ խորովը արշավում, ավարի է ենթարկում ու ավերում բոլոր այն երկրները, որոնք գտնվում էին պարսից թագավորի իշխանության տակ:

Խորով և Անակ

Այս բոլոր արշավանքները, ավարներն ու ավերները սեծապես շփոթեցնում, նեղում ու մոլորեցնում են Աստաշիրին: Նա իր մոտ է կանչում երկրի բոլոր թագավորներին, կուսակալներին, նախարարներին ու զորավարներին և խորհրդի նստում: Արտաշիլը բոլորին աղաչում էր հնար գտնել, խնդրում, մեծամեծ պարգևներ էր հուստանում, ասում.

— Գուցե գտնվի մեկը, որ կարողանա խորովից վրեժ լուծել:

Խոստանում էր անգամ իր վրեժը լուծողին շնորհել իր պետության երկրորդության գահը, ով էլ նա լիներ, թեկուզ անարգ և արհամարհված մեկը:

Այդ խորհրդին էր մասնակցում պարթևական տերության գլխավոր նահապետներից մեկը՝ անունը Անակ: Լսելով թագավորի ցանկությունը, նա ոտքի է կանգնում և խոստանում իր ազգակիցներից վրեժ լուծել, իբրև թշնամիների:

— Ե՛ս եմ հավատարմորեն այդ վրեժը լուծես, — ասում է թագավորը, — ձեր պարթևական հայրենի իշխանությունը և պահլավական սեփական տիրույթները ձեզ կվերադարձնեն, քեզ արքայական թագով կպսակեն, կդարձնեն իմ երկրորդը և իմ թագավորության մեջ կդառնաս երևելի ու փառավոր:

— Իմ ազգի մնացած անդամներին եթե դու պահես, — ասում է Անակը, — ապա այսօրվանից ես ու եղբայրս քեզ հրաժեշտ կտանք և կգնանք քո փափագը կատարելու:

Անակն ու եղբայրը ելնում են, վերցնում իրենց ընտանիքներն ու ունեցվածքը և ճամփա ընկնում դեպի Հայոց աշխարհի կողմերը: Նրանք ձևացնում են, թե իբր ապստամբել են Արտաշիլի դեմ, հալածվում են նրանից և այժմ ապստամբ են որոնում Հայոց աշխարհում:

Խոսքովին այդ ժամանակ գտնվում էր Ռուսիյի իր արքայական ձմեռանցքում՝ Խալիսով քաղաքում։ Երբ ես իմանում է Աննայի գաղտնյան պատճառն իբրև ապստամբի ու փախստականի, մեծ ցնձռությամբ ու խնդրելույթով դիմավորում է նրան, սիրով ընդունում։ Աննակը Խոսքովին հավատացնում է, թե՛

— Եկել եմ շեզ մոտ, որպեսզի միարանվենք և միասնական ուժերով ընդհանրորի վրեժը լուծենք։ Խոսքովը տեսներով, որ Աննակն իր ամբողջ ընտանիքով է եկել, լիովին հավատում ու վաշտամում է նրան, արքայալսելի ընդունում, անգամ նստեցնում իր թագավորության երկրորդ աթոռին և ամբողջ ցուպու ու բրաշտուչ՝ ձմեռվա ընթացքում իր օրվը նրա հետ է ուղախոջարար անցկացնում։

Երբ գարունը բացվում է, և օրերն սկսում են տաքանալ, Խոսքովը թողնում է Ռուսիյը, վերադառնում Վաղարշապատ և գարնան հետ սկսում մի նոր արշավանք՝ հայկապարտասուղ պարսից կողմերը։ Աննակն այդ իմանալով, հիշում է պարսից թագավորին տված իր երդումը, նրա պարգևների խառնում-ները, ինչպես նաև նրա մոտ չերո՞ւ փափագ է առաջանում նորից տեսնելու իր թնկի Պանավ աշխարհը։

Եվ Աննակը եղբոր հետ որոշում է ապանել Խոսքովին։ Նրանք մի օր Խոսքովի հետ դուրս են գալիս գյուղանքի, և թագավորի հետ մեկտեղ խորհրդակցելու պատրվակով, Խոսքովին թիկնապաններից նեւազնում, մի կողմ են տանում և անապատիկորեն տաւերները մերկացնելով՝ թագավորին գետին են տապալում, արախոյալով անում։ Ամբողջն անմիջապես իրազեկ է դառնում, զավարչությունը և ալադակով գտնում թագավորի սպանության լուրը։ Այդ միջոցին դավաղիրները հասցնում են նստել իրենց երվարներն ու փախչել։

Հայոց գործերի հայապարսերեն այդ իմանալով, իսկույն գորքը բաժանում են գնդերի և դավաղիրների հետապնդում։ Մի գունդը անագալիքով, ձգտում էր արագ հասնել Արտաշատ քաղաքի դռների մերձակայքում գտնվող կամուրջի գլուխը և մահապարհը փակել։ Գարնանային ջրերից սպիտիկ հոր-դացած Երասիք իր ձյունախառն ելման ջրերով անհնար էր դարձնում գետանցն առանց կամուրջի։ Մյուս գունդն արագ հասնում է Վաղարշապատի կամրջին, որ կոչվում էր Մեծամորի կամուրջ և փախում այն։ Մյուս գնդերը փակում են ճանապարհից դեպի կիրճերը տանող մուտքերը։ Եվ հենց այդ մոտութից մեկի մոտ կանգնեցնում են դավաղիրներին, Տափերական կամուրջի մոտ շրջապատում հրանց, գցում գետը, խեղդում։ Ապա աշտուղից գորթն ու ամբողջ մեծ միշ ու այդ բարձրագնելով վերադառնում են Վաղարշապատ, որ ամբողջ երկիրը հալածված, սգում էր սիրելի թագավորին։

Խոսքովը, որ դավաղիրների պահապանմից անմիջապես չէր դառնում, զանազ ատաք արձակում է իր վերջին հրամանը՝ ոչնչացնել Աննայի և եղբոր ամբողջ ազգատունը, որ գտնվում էր Հայաստանում։ Սկսում են անխնա կոտորել բոլորին, անգամ կանանց ու նորեկուկ մանուկներին։ Մի մարդու հայտնվում է դավաղների միջոցով փրկել պարթև Աննայի երկու մանկահասակ զավակներին, որոնցից մեկին փախցնում են Պարսկաստան, մյուսին՝ Հունաստան։

Երբ Պարսից թագավոր Արտաշիլը լսում է Խոսքովի սպանության լուրը, շատ է ուրախանում, մեծ տոնավաճառություն է կազմակերպում, ատրուշաններին բազմաթիվ զոհեր մատուցում։ Ապա մեծ գարրով արշավում է Հայաստանի վրա, տապալում երկիրը, մեծ ու փոքր, ծեր ու մանուկ՝ բոլորին գերի տանում։

Այդ ժամանակ մի մարդ կարողանում է փրկել Խոսքով թագավորի որդիներից մեկին՝ Տրդատ անունով մի փոքրիկ մական, որին Արտավազ Մանդակունին վերցնելով, փախցնում տանում է Հուն։ Իսկ Խոսքովի դստերը՝ Խոսքովիկոյախներն, Օտա Ամատունին վերցնում և ապամով թաքցնում է Անի ամրոցում, դառնալով նրա սնուցողը։

Արտաշիլը նորից արշավում է Հայաստան, հալածում այնտեղ գտնվող՝ հունական զորքերին, գրավում երկիրը և դարձնում իրեն հպատակ։ Ապա իմանալով, որ Խոսքովի զավակներից Տրդատին Արտավազը Մանդակունին է փրկել և փախցրել, տաքել Հոմի կայսրի պալատը, նա հրամայում է կոտորել Մանդակունիների ամբողջ ընտանիքը։ Մանդակունիների ընտանիքը ազատվում է միայն Արտավազի բուրբ, որին Աշոցան ընտանիքը հաճատ անունով մեկը փախցնում տանում է Անաթիա և հետո ամուսնանում։

Տրդատը Հռոմում իր ուսումն ու դաստիարակությունը ստանում է Լիկիանես անունով մի կոմսի մոտ: Մանկությունից իսկ սիրում էր ձի հեծնել և հետագայում դառնում է կորովի ձիավար: Նա այստեղ ուսումնական արվեստ է սովորում, գեղեցիկ գործածության մեջ դառնում քաջահմուտ: Տրդատն օժտված էր ֆիզիկական վիթխարի ուժով ու ճարպկությամբ: Իր այս բարեմասնությունների պատճառով նա մասնակցում էր կրկեսային մրցումներին և միշտ դուրս էր գալիս հաղթանակով:

Մի անգամ մեծ կրկեսում Տրդատի մրցակիցն էր արգիացի Կերասուր: Վերջինս մեծամարտեղով վայրի ցույի հետ, ճարպկորեն բռնում է ցլի ետևի ոտքը և կնդակը պոկում: Իսկ Տրդատը մեծամարտում է երկու վայրի ցուլերի հետ: Նրան հաջողվում է մեկ ձեռքով բռնել գույգ ցուլերի եղջյուրներից, մեկի եղջյուրը պոկել, իսկ մյուսի վիզը ոլորելով՝ ջախջախել:

Մի անգամ էլ, դարձյալ մեծ կրկեսում, Տրդատը մասնակցում է ձիարշավի մրցումներին: Մրցման ժամանակ, երբ Տրդատը կամենում է կառքը քշել, հակառակորդի ճարպկությունից՝ կառքից վայր է ընկնում: Նա իսկույն ձեռքը գցում է կառքից, կանգնեցնում հզոր ձիեր լծած կառքը, արժանանալով հաճախակների հիացմունքին:

Տրդատը նաև քաջ ուսմիկ էր և անվեհեր պատերազմով: Երբ հռոմեացի զորավար Պրոբուսը կորվում էր գործիքի՝ դեմ, պարենի պակասության պատճառով հռոմեական զորքերի մեջ առատիկ սով է ընկնում: Սովահար զինվորները կատաղած կնում են իրենց զորավարի դեմ և սպանում նրան: Իսկա քաղցից հարձակվում են իրենց բոլոր իշխանավորների պալատների վրա: Տրդատը միայնակ պաշտպան է կանգնում իր հովանավոր Լիկիանեսի ապարանքին և ոչ մի զինվորի թույլ չի տալիս ոտը կրիել սպանել:

Տրդատը հռոմեական զորքերի կազմում մասնակցում է նաև պարսից Մասանյան Արտաշիլի դեմ մղած կռիվներին:

Երբ Եփրատի ափերին պարսիկների դեմ մղած անհաջախար կռվում հռոմեացի զորավարները սպանվում են և զորքը խուճապահար փախչում է, Տրդատը ձիու վիրավորված լինելու պատճառով չի կարողանում զորքի հետ հեռանալ: Նա վերցնում է իր գեներն ու ձիու սարքը, մտնում Եփրատ գետը և լողալով կտրում անցնում է լայնատարած գետը, հասնում բուն հռոմեական զորքերի մոտ, ուր գտնվում էր Լիկիանեսը: Նույն օրերին Թրակիայում սպանվում է Նոմերիանոս կայսրը և իշխանությունն անցնում է Դիոկղետիանոսին:

Տրդատի և գութաց թագավորի մեծամարտը

Այդ օրերին գործերի թագավորը զորածոյով է անում և բազում զորք հավաքելով պատերազմի է ելնում Հռոմի դեմ: Նա Հռոմի թագավորին հղում է հետևյալ պատգամը. «Ինչո՞ւ ենք գուր իրար դեմ զորքով ելնում պատերազմի, զորք սպառում, երկրին ու ժողովրդին վնասե՞լ ու տագնապ պատճառում: Ես իմ զորքի միջից դուրս կգամ իբրև ախույան այս կողմից, դու էլ հունական զորքից դուրս արի՝ այդ կողմից, գնանք հասնենք մարտի վայրը. եթե ես քեզ հաղթեմ, հույները կհնազանդվեն ինձ, եթե դու ինձ հաղթե՛ս՝ մեր կյանքը քեզ կպատկանի և կհնազանդվենք քեզ: Երկու կողմերի համար էլ ամեն ինչ կավարտվի խաղաղությամբ, առանց արյան ու կոտորածի»:

Երբ Հռոմի թագավորին հաղորդում են այս պատգամը, անը սիրտն է ընկնում, որովհետև անգամ օրինավոր ուսմանական պատրաստության դեպքում նա չէր կարող թշնամու դեմ ճակատել, ուր մնաց թե համաձայնե՞ր այդ պատգամի պահանջին, մանավանդ որ մարմնով տկար էր և անզոր: Ուստի նա արարափած չի մոլորած ինչ իմանում ինչ պատասխան տա գութաց թագավորին: Վերջապես նա վճռում է դի-

* Շարագրված է ըստ Ագաթանգեղոսի և Մ. Թորենացու «Հայոց պատմություն» գրքերի:

† Գործերը գերանակված ցեղախմբեր էին, որոնք 2-րդ դարի վերջերից չարիքիցով հալածվել-արելու, հաճախվել հարձակումներիով մշտական վտանգի տակ էին սլանում Հռոմեական կայսրությանը:

մեկ իր գորակաճանձրին ու զորքին: Նա հրովարտակներ ու պատվիրակներ է ուղարկում իր տերություն թուր իշխաններին, նախարարներին ու զորքին, որպեսզի նրանք շուտափույթ իր մոտ հավաքվեն: Բոլորը շտապում են ներկայանալ թագավորին: Թագավորին է շտապում ներկայանալ նաև Լիկիաները՝ Տրդատի հետ միասին, իր ձեռքի տակ եղած գորագնդով:

Այնպես է պատահում, որ բոլոր գորագնդերը արքայազնիստ քաղաքին են մոտենում կեսգիշերին, երբ քաղաքի դարպասները արդեն փակ էին: Զորքերը գալիս խոնկում են դարպասների մոտ գտնվող շտեմարանի հրապարակում՝ ագևատանի առուների մեջ: Հոգևած ու քաղցած ձիերին կերակրելու համար հրապարակում խոտ չի գտնվում, մինչդեռ քաղաքի պարսպից ներս՝ անասունների բակում, խոտի մեծ-մեծ դեզեր կային կիտված: Պարիսպն ակնթան բարձր էր, որ ոչ ոք չէր կարող բարձրանալ և քաղաքից խոտ բերել ձիերին: Այնժամ Տրդատը մագլցելով բարձրանում է պարիսպը, իջնում քաղաք և սկսում դեզ-դեզ խոտերը պարսպի վրայով նետել զորքերի մեջ, լիովի բավարարելով ձիերին: Ապա նա բռնում է խոտերի վերակացուներից և պահապան շներից շատերին, դարձյալ նետում գորքի մեջ, իսկ ինքը բարձրանալով պարիսպը, իջնում, գալիս է իր գունդը:

Լիկիաները Տրդատի այն վիթխարի ուժից ու արարմունքից մնում է ապշած: Առափույսան քաղաքի դռները բացվում են, և ամբողջ գորքը մտնում է քաղաք: Լիկիաները թուր մեծամեծների և զորապետների հետ ներկայանում է թագավորին:

Թագավորը իշխաններին ու զորապետներին է ներկայացնում գործաց թագավորի պատգամները: Լիկիաները անմիջապես խոսք է վերցնում և դիմում թագավորին.

— Թող իմ տիրոջ սիրտը բնավ չառնակայի, քանզի այստեղ՝ ըստ պալատում, կա մի տղամարդ, որի միջոցով կարող ես գործաց թագավորի պաշտանը կատարել: Նրա անունը Տրդատ է, ինքը՝ Հայոց աշխարհի արքայական տոմից:

Եվ Լիկիաները թագավորին պատմում է Տրդատի գիշերվալ քաջագործությունը: Թագավորի հրամանով Տրդատին բերում, ներկայացնում են թագավորին: Թագավորն ամեն ինչ կարգով պատմում է Տրդատին, ստանում գործաց թագավորի հետ մեծամարտելու նրա համաձայնությունը, որոշում նաև մեծամարտի ժամը:

Հաջորդ օրն առափույսան կայսեր հրամանով ձիրանի արքայական պատմունքն են գցում Տրդատի վրա, զարդարում կայսերական նշանով ու զարդով և հրաման արձակում, որ նա՝ ինքը կպարս է:

Կայսերակերպ Տրդատը վերցնելով գորքի համակ թագությունը մարտական փողերի ազդանշանով արագ մոտենում է գործական գորքին և կանգնում թշնամիներին դեմ հանդիման: Զորքերից անջատվում են կայսերակերպ Տրդատն ու գործերի թագավորը և գալիս կանգնում են իրար դիմաց: Ապա նրանք մտրակում են երկվարներին և հասնում իրար: Կայսերակերպ Տրդատը հաղթում է գործաց թագավորին, բռնում նրան և բերում կանգնեցնում է կայսրի առջև:

Վայսրը մեծամեծ պատվովներ ու պարգևներ է շնորհում Տրդատին, գլխին թագ դնում, արքայական ծիրանիով ու զարդով զարդարում, մեծարում և բազում օգնական գորք հանձնելով նրան, ուղարկում իր հայրենի Հայոց աշխարհ:

Տրդատը Մեծ Հայքի թագավոր*

Տրդատը հունաց օգնական զորքով գալիս է հասնում Կեսարիա: Այստեղ հաջ նախարարներից շատերը գալիս են բնդատաշ, սիրով ու հավատարմությամբ դիմավորում նրան: Տրդատը մտնում է Հայաստան, իմանում, որ Օտոս Ամատունին սնուցել է իր խոսքով լուրջ թրջը, մեծ հավատարմությամբ պահել ու պահպանել արքունի գանձերն ու ամրոցը: Տրդատը շնորհակալությամբ պատվում է Օտոսին, նրան նշանակում Հայաստանի հազարապետ, իսկ իր դաշակորդի Արտավազդ Մանդակունուն, որ փրկել էր իրեն և պատճառ դարձել իր հայրենական փառքին տիրանալու, նշանակում

* Չարդրոված է ըստ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության»։ Մեծ Հայքը կամ Մեծ Հայաստանը, ի տարբերություն Փոքր Հայքի, Հայաստանի հիմնական տարածքն էր։ 7 դ. դրոմ իր մեջ էր բնգրկում 15 նահանգ, բաղկացած հարյուրավոր գավառներից։

Է հայոց գործերի սպարապետ: Իսկ Արտավազդի քրոջ ամուսնուն՝ Տառնատին Է նվիրում Աշոցք գալվառը՝ իր բոլոր տիրույթներով:

Այնուհետև քաջ Տրդատը մեկը մյուսի հետևից սկսում է հաղթական ճակատամարտեր մղել պարսից գործերի դեմ թե Հայաստանում և թե Պարսկաստանում: Հայաստանն ու հայ ժողովրդին հպատակեցրած պարսից գործերից շատերին էլ հալածելով, բռնում է երկրի սահմաններից դուրս:

Մի անգամ պարսից կորովի գորականները, իմանալով Տրդատի վիթխարի ուժն ու խուս գրանների ամրությունը, նետերի տարափ են տեղում հսկա Տրդատի վրա, նրա ձիուն շատ տեղերից վիրավորում և սպանում: Ջիւն գետին տապալվելով՝ Տրդատին վայր է գցում: Տրդատը արագությամբ ոտքի է կանգնում, հետիոտն հարձակվում է թշնամիների վրա, շատերին գետին գլորում, մի պարսիկից էլ ձին խլելով, հեծնում և շարունակում է կռիվը:

Մի անգամ էլ Պարսկաստանում ճակատամարտ մղելիս, երբ պարսիկները հայոց գործի դեմ հանում են փղերի հսկա բազմություն, Տրդատը ձիուց վայր է ցատկում, սուրը հանելով՝ հետիոտն հարձակվում է փղերի երամակների վրա. ցրում փղերի բազմությունը և ապահովում հայոց գործերի հաղթանակը:

Այսպիսի բազմաթիվ քաջագործություններով Տրդատը լուծում է իր վրեժը պարսիկներից, նրանց Հայաստանից իսպառ վտարում, նվաճում հայրենի տերությունը, դառնում Մեծ Հայքի թագավոր:

Տրդատ և Գրիգոր*

Պարթև Անակի որդիներից մեկը, որին Հունաց կոչումն էին փախցրել տարել, մեծանում և ուսում է ստանում Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում: Այստեղ նա հետևում է հոր կրոնի՝ քրիստոնեության ուսմունքին, հմտանում և ընտելանում Աստվածաշնչին, դառնում քրիստոնյա և մկրտվում Գրիգոր անունով: Գրիգորն իր դավաններից տեղեկանում է իր հոր արարքներին, մասնավորապես Խոսրովի ապամոլությամբ և իմանալով, որ Տրդատը Խոսրովի որդին է և ապրում է Հռոմում, գնում, գտնում է Տրդատին և կամավոր ծառայության մտնում նրա մոտ: Նա Տրդատից թաքցնում է իր ով լինելը, հնազանդությամբ սպասարկում է նրան, որպեսզի դրանով քալի իր հոր գործած հանցանքը:

Այդ ժամանակ Հռոմում Գլոկղետիանոս կայսրը հայրածում էր քրիստոնյաներին: Ի՞նչ երբ Տրդատը գգում է, որ Գրիգորը հետևում է քրիստոնեական ուսմունքին, սկսում է նրան նեղել, պատուհասել, զանազան տանջանքներ պատճառել, որպեսզի նա թողնի քրիստոնեությունը և հետևի հեթանոս աստվածների պաշտամունքին:

* Աշոցքը գալվառ էր Արարատ հանգրվան, հնաժողովապետական և պետական Հայք. ՄԱԸ Գլխավորի շրջանին:

* Ծաղկողված է ըստ Աղարակեղոսի «Հայոց պատմության»:

Երբ Տրդատը հոռմեական զորքով վերադառնում է Հայաստան, նրա հետ Հայաստան է գալիս նաև Գրիգորը: Իր թագավորության արաշին տարում Տրդատը մեծ շքամքով ուխտի է գալիս Եկեղյաց գավառի Իրիզա ավանում գտնվող Անահիտ դիցուհու մեկնարկ և զոհեր մատուցում: Զոհաբերությունից հետո արքայական շքախումբը իջնում, տեղավորվում է Գալլ գետի ափին պատրաստված արքայական վրանում, ուր թագավորին ընթրիք են մատուցում:

Երբ Տրդատը գինովանում է, հրաման է տալիս Գրիգորին, որպեսզի նա պատկերն ու ծառերի թավ ճյուղեր տանի և Գլխորատի Անահիտի պատկերը կրող բազիլիկ: Գրիգորը կարող մերժում է արքայի հրամանը: Այնժամ Տրդատը դիմում է Գրիգորին.

— Մի օտարական ու անճանոր մարդ էիր, եկար մեզ միացար, մեզ հետ համակերպվեցիր: Արդ, ինչպես ես համարձակվում պաշտել այն աստծուն, որին ես չեմ պաշտում:

Տրդատի հրամանով Գրիգորին այդ օրն անում են հսկողության տակ, իսկ հաջորդ օրն առավոտյան կանչել է տալիս Գրիգորին իր մոտ և ասում.

— Այսքան տարի ես քեզ ճանաչում եմ՝ դու քո ամբողջ Էությունը հավատարմորեն ծառայել ես ինձ. ես գոհ էի քեզանից ու մտադիր էի քեզ պահել: Այժմ ինչիս իմ կամքը չես կատարում:

— Աստված հրամայել է, որ ծառաներն հնազանդ լինեն մարմնավոր տերերին, իսկ աստծո պատիվն ու պաշտամունքը չի կարելի որևէ մեկին տալ, — պատասխանում է Գրիգորը:

— Գիտցիր, — ասում է Տրդատը, — որ դու կորցրեցիր այն վաստակը, որ ձեռք էիր բերել ինձ մոտ և որին ես եմ վկա եղել: Արդ, այն կանգնի փոխարեն, որ դու պետք է վայելեիր, բազմաթիվ նեղություններ եմ տալու քեզ, պատվի փոխարեն՝ անարգանք, պաշտոնի փոխարեն՝ բանտ ու կապանք և մահ կտամ, եթե հաճեմ չառնես աստվածներին պաշտամունք մատուցել: Մանավանդ այս մեծ Անահիտ տիկնոջը, որը մեր ազգի փառքն ու կեցուցիչը, որին բոլոր թագավորներն են պաշտում, և հատկապես Հունաց թագավորը: Նա է բոլոր զգաստությունների մայրը, բարերարը ամբողջ մարդկային բնության և դուստրը՝ մեծ, արի Արամեզդին:

Գրիգորը ճարտարախոսությանը դարձյալ մերժում է արքայի պահանջը: Տրդատը նորից է փորձում հորդորել Գրիգորին՝ հետ կանգնելու իր նոր դավանանքից, սակայն ապարդյուն: Այնժամ Տրդատը հրամայում է Գրիգորի ձեռները հետևից կապել, բերանին բերանակապ դնել, մեջքին մի մեծ կտոր աղաքար դնել, կրծքին գելարան՝ կապել և գելարանի կապերից պարանկեր գցելով՝ գլխիվայր կախել ապարանքի բարձր տանիքից: Այդպես յոթ օր Գրիգորը մնում է գլխիվայր կախված: Յոթ օրից հետո թագավորը հրաման է տալիս արձակել կապանքները և Գրիգորին բերել իր մոտ: Գրիգորը արքայի առաջ դարձյալ մնում է անհույստ իր հավատի մեջ: Տրդատը բանիցս մեկը մյուսից ծանր մարմնական պատիժների ու չարադրանքների է ենթարկում Գրիգորին, բայց նա միշտ մնում է ստույգ:

Երբ բոլոր տանջանքներն ու պատիժներն ապարդյուն են անցնում, հայոց նախարարներից մեկը՝ Տաճատը, մոտենում է Տրդատին և հայտնում.

— Դա որդին է մահապարտ Անակի, որն սպանեց քո հորը՝ Խուարդին, և խավար բերեց Հայոց աշխարհին, կորստի ու գերության մատնեց այս երկիրը: Արդ, դա արժանի չէ ապրելու, քանի որ վրիժապարտի որդի է:

Տրդատը երբ իմանում է, որ Գրիգորը պարթև Անակի որդին է, անմիջապես հրամայում է կապել ոտքեր, ձեռներն ու պարանոցը և տանել Արտաշատ քաղաքի բերդի դղյակը, իջեցնել ստորգետնյա բանար՝ Խոր Վիրապի, որպեսզի այդ խորությունից չկարողանա դուրս գալ և այնտեղ էլ մահանա:

Այդտեղից Տրդատը շարժվում, գնում է Այրարատ գավառի իր ձմեռանոցը՝ Վաղարշապատ:

Գրիգորը Խոր Վիրապում մնում է տասներեք տարի: Այդ տարիների ընթացքում մի այրի կին, որ բնակվում էր բանտի բերդում, երազում հրաման է ստանում՝ օրական մի նկանակ² հաց տանել և գցել Խոր Վիրապ: Գրիգորն այս այրի կնոջ նեղած հացով Խոր Վիրապում ապրում է ամբողջ տասներեք

¹ Պատժի գործիք, որի միջոցով պրկում, ողորկով սևոյնում, ճնշում էին պատմվողին:

² Հացի կորեզված տեսակ, բոբուն, բլիթ:

տարի: Խոր վիրապում, ուր իջեցնում էին բովանդակ Հայաստանի շարագործ մահապարտներին մեղելու համար, ոչ մի մարդ կենդանի չէր մնում: Բոլորը մեղմում էին անտանելի տեղի, թանձր տիղմի, հեղձուցիչ օդի և օձերի ու կարիճների առատության պատճառով:

Իսկ այդ ժամանակամիջոցում քաջ Տրդատը ավերում ու քանդում էր պարսից տերությունն ու Ասորեստանը, մեծ վնասներ հասցնում պարսից թագավորությանը: Նրա քաջություններն այնպիսի համբավ էին ձեռք բերել, որ անգամ դարձել էին ժողովրդական առակավոր խոսքի առարկա. «Ինչպես սեզ Տրդատը, որն իր հզորության ավերեց գետերի թմբերը և իր իսկ գործությամբ ցամաքեցրեց ծովերի հորձանը»¹: Նա իրոք սեզ էր իր հաղթանգամ արտաքինով, գորեղ կազմվածքով, վիթխարի ուժով, քաջ էր ու կատաղի պատերազմող:

Տրդատ և Հռիփսիմ²

Տրդատը զգուշանալով քրիստոնեության ուսմունքի հետևորդներից, հրովարտակ է արձակում իր իշխանությանը ենթակա բոլոր երկրների մեծամեծներին, իշխաններին, նախարարներին, գործակալներին, բոլոր մարդկանց: Հրովարտակն սկսվում էր այսպես.

«Թող ողջը՝ ցն և խաղաղություն հասնի աստվածների օգնությամբ, առատ լիություն՝ արի Արամագից, խնամակալություն՝ Անահիտ տիկնոջից, քաջություն հասնի ձեզ ու ամենայն Հայոց աշխարհի՝ մաջև Վահագնից: Թող հունաց իմաստությունը հասնի կայսերական դաստակերտիդ և հոգատարություն լինի մեր դիցախառն պարթևներից, թագավորների փառքից և քաջ նախնիներից»:

Այնուհետև հրովարտակի մեջ նշվում էր, որ երկիրը շեն ու լի, աստվածների պաշտամունքի կարգերն ու թագավորական օրենքները, երկրի խաղաղությունն ու անվտանգությունը ամուր պահելու նպատակով անհրաժեշտ է առավել զորացնել աստվածների պաշտամունքն ու պատվել նրանց գոհերով, դաժան ու անխնա պալքար մղել բոլոր նրանց դեմ, ովքեր կհանդգնեն անպատվել աստվածներին կամ տարածել իրենց նոր՝ քրիստոնեական կրոնը:

Առանձնապես պատվիրում էր հայտնաբերել այդ նոր կրոնի հետևորդներին, պատժել, նրանց հայտնաբերողներին խառանալով արքունի պարգևների ու շնորհների արժանացնել:

Այդ օրերին Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսրը կամեցնում է ամուսնանալ: Նա նկարիչներ է ուղարկում իր տերության տարբեր կողմերը՝ նկարելու բոլոր գեղեցիկ կանանց և ներկայացնելու իրեն, որին ինքը հավանի, նրա հետ էլ ամուսնանա:

Նկարիչները գալիս են Հռոմ քաղաքը և լեռներում մեկուսացած մի գաղտնի կուսանոց են գտնում, ուր ժուժկա կանքով ապրում ու աղոթում էր քրիստոնյա կույսերի մի բազմություն: Կույսերի գլխավորն էր Գայանե անունով մի պարկեշտ կին, որի սաներից էր արքայական տոհմից սերող, ժամանակի նշանավոր մարդկանցից մեկի դուստր, չքնաղ գեղեցկության տեր Հռիփսիմեն:

Նկարիչները գալիս, բռնությանը մտնում են կուսանոցը և շլամում Հռիփսիմեի սքանչելի գեղեցկությամբ: Նրանք իսկույն Հռիփսիմեին նույնությամբ նկարում են տախտակի վրա և տանում, ներկայացնում են թագավորին: Դիոկղետիանոսը հիանում է Հռիփսիմեի նկարով, լցվում տոփանքի կատաղի ցանկությամբ և անմիջապես հարսանիքի պատրաստություն տեսնում: Նա շտապ պատգամավորներ ու պատվիրակներ է ուղարկում բոլոր երկրները, որպեսզի ամենքը իրենց օժիտներով ու ընծաներով գան ներկայանան արքայական մեծ հարսանիքին:

Կույսերն իմանալով կայսեր մտադրությունը՝ Գայանեի գլխավորությամբ փախչում են Հռոմից և երկար ճանապարհ կտրելով, գալիս հասնում են Հայոց երկիրը: Նրանք գալիս ապաստանում են արքայանիտ Վաղարշապատի ագիների հնձաններում, ապրում՝ քաղաքում իրենց ունեցվածքը վաճառելով: Կույսերից մեկը, որ գիտեր ազակեգործության արհեստը, ապակյա ուլունքներ էր պատրաստում, վաճառում, ապահովում իրենց օրական ապրուստը:

¹ Կոլոսեոս դղյուռն է հին հայերեն քնագիրը.

² Բերքի գեշի Տրդատ, որ սիգալովն ւսերեաց զթոմիս գետոց, և ջառաքեցոց իսկ ի սիգալն իւրոն զյարձան ծովոց»:

³ Ծարսողված է քստ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության»:

Կույսերի անակնկալ փախուտը մեծ տագնապ է բարձրացնում ամբողջ հունա-հունական աշխարհում: Նրանց սկսում են լարված որոնել ամենուրեք: Դիոկլետիանոսը հրովարտակ է հղում Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատին, խնդրելով անմիջապես գտնել Հայոց աշխարհ փախած կույսերին, բոլորին չարաչար մահվան արժանացնել, բացի Հռիփսիմեից:

«Այդ խաբված չքնաղագեղ կույսին այստեղ ի՞նձ ուղարկիր: Իսկ եթե նրա գեղեցկությունը քեզ հաճո թվա, այդտեղ մոտդ կպահես, բանգի նրա նմանը երբեք չգտնվեց մեր Հունաց աշխարհում», — գրում էր Դիոկլետիանոսը Տրդատին: Տրդատն անմիջապես սկսում է որոնումները Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում: Փակում են ու հսկում բոլոր գավառների մոտքերը, ճանապարհները, քաղաքների պողոտաները: Կույսերի հետքերը, սակայն, շուտով հայտնաբերվում են: Մեկը, որ տեսել էր նրանց, հայտնում է, որ նրանք թաքնված են Վաղարշապատի այգեստանների հնձաններում:

Անմիջապես հանձնարարվում է հետևակ զորքի մի վաշտի՝ շրջապատել հնձանները և կույսերին առաջիմ արգելափակել այդտեղ: Երկու օր շարունակ կույսերը մնում են հնձաններում գինձորներով վահանափակ շրջապատված: Երկու օր անց Հռիփսիմեի պարկեշտության ու չքնաղ գեղեցկության համբավը հռչակվում է բազմամբոխ հրապարակներում ու տարածվում: Նրա գեղեցկությունը տեսնելու համար հնձանների մոտ գալիս ու կիստվում է խուռներամ բազմություն: Խստիճաղանց ամբուխին են միանում նախաբարները, ավագանու մեծամեծները, ազնվական մարդիկ, թույլ տալով ցոփ ու վավաշոտ արտահայտություններ կույսերի հասցեին:

Երբ կույսերը լսում են դրանք, ողբաձայն ողբում են իրենց աստծուն՝ փրկելու իրենց զազրելի հեթանոսների աճօրեն պղծությունից: Նրանք ծածկելով իրենց երեսները, ընկնում են գետին, պատկում, ամաչելով լիտի ակնաստեաններից:

Տրդատին իր մտերիմ ականատեսները պատմում են Հռիփսիմեի անմահ գեղեցկության մասին: Մյուս օրը առավոտյան, ազգաբացից առաջ, Տրդատը հրամայում է Հռիփսիմեին արքունիք բերել, իսկ Գալանին մնացած կույսերի հետ թողնել հնձաններում:

Արքունիքից շտապ ոսկեպատ գահավորակներ են բերում, սպասավորներով հանդերձ, հասցնում քաղաքից դուրս գտնվող հնձանի դուռը: Բերում են նաև ազնիվ, գեղեցիկ, փափուկ ու պաշտոն հանդերձներ, ընտիր արդուզարդ, որպեսզի Հռիփսիմեն հագնի դրանք, զարդարվի, շուրջով ու պատվով քաղաք մտնի և ներկայանա թագավորին: Թագավորը թեպետ չէր տեսել Հռիփսիմեին, բայց ասածներից գիտեր նրա վայելուչ գեղեցկության մասին և որոշել էր կնության առնել նրան:

Գալանեն երբ տեսնում է արքայական այս շքեղ պատրաստությունը, աղերսում է Հոփսիմենին, հեթանոսական այդ շուքից չզայթակրվել և հավատարիմ մնալ իր հավատին:

Իսկ դրսում ամբողջվել էր արքունի սպասավորների, նախարարների, ավագանու, մեծամեծերի բազմությունը, որ եկել էր Հոփսիմենին պատվով տալու, արքունիք ուղեկցելու, Տրդատ թագավորին կնության տանելու և հաջոց տիկնոջայան արժանացնելու համար:

Հոփսիմենն աղոթում է և ամբողջ հոգով վճռում հրաժարվել իրեն մատուցվող այդ բոլոր պատիվներից:

Երբ Տրդատին հայտնում են Հոփսիմենի մերժման մասին, թագավորը կարգադրում է.

— Քանի որ չկամեցավ զալ իր կամքով, պատվով, շքեղությամբ, թող բռնությամբ բերեն մինչև սպարանքս և ներս բերեն արքունի սենյակ:

Թագավորի սպասավորները գալիս, Հոփսիմենին բռնությամբ հանում են հնձանից, մերթ քաղձաքցրած, մերթ քաղձ տալով տանում են դեպի պալատ: Իսկ ամբողջը, որ հետևում էր Հոփսիմենին, փողեր էր հնչեցնում, աղմկում, գոռում, գոչում էր, երկիր թնդացնում:

Սպասավորները Հոփսիմենին տանում, մտցնում են թագավորի սպարանքը, փակում արքունի սենյակում:

Հոփսիմենն սկսում է աղոթել և փրկություն հայցել աստծուց: Իկյ միջոցին ներս է մտնում Տրդատը, իսկ սպարանքից դուրս, փողոցներում մաղոյիկ խոնված՝ սկսում են երգել ու պարել, վազել ու թռչկոտել. մի մասը լցվում է բերդը, մյուսը՝ քաղաքում պատրաստվում է հարսանեկա խնջույքի, երգի ու պարի:

Թագավորը ներս մտնելով, փորձում է բռնությամբ տիրանալ գեղեցկուհուն: Հոփսիմենն իր պատիվը փրկելու ներքին մղույնից զորացած՝ մաքառում է Հունաց աշխարհում օլիմպիական խաղերում մարտիկն, բազում կոթվներում միշտ հաղթանակած հզոր ու հաղթանակաւոր Տրդատի դէմ: Իկյ անհույս արքայադուրսը տեսնում է մոտ յոթ ժամ, ցերեկվա ժամը երեքից մինչև երեկոյան տասը և ավարտվում Հոփսիմենի կատաղյալ հաղթանակով: Հոփսիմենն չի հաճանկում, իսկ Տրդատը մարտնչելուց հոգնում է, թուլանում: Պարտված թագավորը դուրս է գալիս սենյակից և վիզը պարան գցած՝ բերել է տալիս Գալանենին, կանգնեցնում սենյակի դռանը, ինքը մտնում ներս և սպասավորներին պատվիրում, որ ասիպեն չհրապուրվող Գալանենին՝ դրսից դիմել սենյակում գտնվող Հոփսիմենին, կատարելու թագավորի կամքը, որպեսզի իրենք փրկվեն:

Գալանենն հաճն է առնում խոսել իր սանի հետ: Նա մոտենում է դուստր, դիմում ներսում գտնվող Հոփսիմենին.

— Որդյակ, Քրիստոսը քեզ պղծությունից թող հեռու պահի և զորավիգ լինի. աստծո կենաց ժառանգությունից դուրս չգա՛ս՝ ժառանգելու այս անցավոր աշխարհը, որը ոչինչ է. այսօր կա և վաղը կկորչի:

Երբ սպասավորները լսում են, թե ինչ խրատ է տալիս նա իր սանին, քարեր են բերում, խփում Գալանենի բերանին, ասումները թափում, ստիպում, որ նա հուրյորի Հոփսիմենին թագավորի կամքը կատարելու:

Համոտ ու անգիշտմ Գալանենն դարձյալ նույն կարգի խրատներ ու հուսադրական խոսքեր է դասն արանքից շշնջում իր սանին: Նրանք դուռն մոտից հեռացնում են, բերանը քարերով ջարդում, տակալն նա մնում է անկողնորս:

Իսկ սենյակի ներսում շարունակվում էր պայքարը Տրդատի և Հոփսիմենի միջև: Պայքարը տևում է առավոտից մինչև գիշերվա առաջին ժամը: Կամքով արիացած սուղիկը ուժեղ հարվածներ տեղադրված թագավորի վրա. նրան պարտության է մատնում: Տրդատը հոգնած ու թուլացած վայր է ընկնում: Զալաքացած Հոփսիմենն թուլացած թագավորին մերկացնում է հանդերձներից, ամոթալի փնձակում թողնում նրան ընկած և հեռանում:

Հոփսիմենն թափով քաջ է անում սենյակի դռները, զլգզված ու պատառտված գգեսաներով դուրս է գալիս սենյակից, ճեղքում ամբողջը, անցնում քաղաքի միջով, դուրս է ելնում քաղաքի արևելքյան կողմի: Արեգ դռներից, գնում հնձանում գտնվող իրենց կացարանը, ընկերուհիներին ավելատն է իր հաղթանակը, ապա անցնում գնում քաղաքից հեռու հյուսիս-արևելքում գտնվող մի ավազուտ արարվանդ, որի կողքով անցնում էր Արտաշատ տանող ճանապարհը: Իկստեղ նա ծնկի է իջնում և սկսում աղոթել:

Մինչ Հոփսիսինն ծնկաշոք աղոթում էր, գիշերով վրա են հասնում թագավորի իշխանները, դահճապետը՝ դահիճների հետ միասին, վառված ջահերը ձևներից պահած։ Դահիճները իսկույն մոտենում են Հոփսիսինին, ձեռները հետևել կապում, լեզուն կտրում, ապա վրայից հանում գզգզված հանդերձները, գետնին չորս ցից խփում, երկուսը՝ ուղքերից, երկուսը՝ ձեռներից կապում, պրկում ցցերի վրա, ջահերը մոտեցնում, այրում են մարմինը հրով, գուրը քարեր լցնում, մաս-մաս կտրատում և ասում։

— Ով որ հանդգնի թագավորների հրաժաններն անարգել և արհամարհել, այս ձևով կոչնչացվի։ Կույսերից մեկը Վաղարշապատ էին եկել նաև այլ քրիստոնյաներ՝ շուրջ յոթանասուն կանացի և տղա-մարդիկ։ Նրանց մի մասը իմանալով Հոփսիսինի նահատակության լուրը, գիշերով գալիս են հավաքելու և թաղելու նրա մարմնի մասերը։ Հանդիպելով դահիճներին՝ բոլորն էլ սրի են քաշվում։ Իսկ Տրդատը, մոռացած իր նվաստացումն ու պարտությունը, Հոփսիսինի գեղեցկության սիրով վառված, իր արքունի առանձնահանգված տխուր սգում էր աղչկա մահը։

Վաղ առավոտյան թագավորի մոտ է գալիս դահճապետը, Գայանեի սպանության հրամանը ստանալու։ Տրդատը իր սիրո վշտից մոռացած, որ Հոփսիսինն սպանված է, տակավին մտորում էր Հոփսիսինին համոզելու և իր մոտ բերելու մասին, երբ դահճապետը ազդարարում է։

— Այդպես կկորչեն թո թուր թշնամիները, արքան, որոնք աստվածներին և ձեռ՝ թագավորներիդ, հրամանը կանարգեն։ Սակայն կն դեռ այն կախարհը, որն սպալանելով կորցրեց չքնադագեղ աղջկան։

Թագավորը երբ նորից է իմանում, որ գեղեցկուհի Հոփսիսինն մեռած է, դարձյալ տխրում է, իջնում գահից, նստում գետնին և սկսում լալ ու ողբալ գեղեցկուհու կորուստը։ Ապա իրեն հավաքելով ոտքի է կանգնում և արձակում Գայանեի մահվան հրամանը։ Թագավորը կարգադրում է նաև Գայանեի լեզուն ծոծրակից հանել և ապա սպանել, քանզի համարձակվել էր նա իր վնասակար խրատներով կորստյան մատնել այնպիսի կույսի, որը մարդկանց մեջ օժտված էր աստվածների գեղեցկությամբ։ Իսկ նա իր խրատներով անշնորհակալ գտնվեց աստվածների հանդեպ, որոնք Հոփսիսինին գեղեցկություն էին շնորհել։

Դահճապետը պալատից դուրս գալով, կարգադրում է շոթաչալապ անել Գայանեին իր երկու ընկերուհիների հետ միասին և տանել քաղաքից դուրս, հանել հարավային դռնից դեպի Մեծամորի կամուրջը ևտանող ճանապարհի մոտ գտնվող ճահճուտը, որտեղ ըստ սովորության, սպանում էին բոլոր մահապարտներին։

Քաղաքի շուրջը պտտվող խրամ փոսի մոտ յուրաքանչյուրի համար չորս ցից է տնկել տալիս, մերկացնում կույսերին, պրկում ցցերի վրա, լեզուները ծոծրակներից հանում, մորթազերծ անելով՝ գլուխները կտրում։ Այնուհետև դահճապետը սրի է քաշում նաև կույսերի հետ Հռոմից եկած մնացած քրիստոնյաներին։

Տրդատի դիվահարությունն ու բուժումը*

Հոփսիսինի սպանությունից հետո Տրդատը վեց օր սուգ է մտնում, մնում խոր տրտմության մեջ, անհուն կարոտով ու կակիծով հիշում Հոփսիսինին։ Յոթերորդ օրը թագավորը վճռում է որսի դուրս գալ և որսի մեջ մոռանալ իր վիշտը։ Նա որոշում է որսի ժամը, հրամայում է զորքին՝ հավաքել բերել որսի զենքերը, տագնապ քարձրացնել, լաբել ցանցերն ու թակարդները և որսի դուրս գալ Փռաական Օն-մակաց դաշտում։

Երբ Տրդատը արքայական կառքը նստած քաղաքից դուրս է գալիս, հանկարծ դիվահարվում է և կառքից վաչր տապալվում, սկսում է մղեգնել ու իր մտեր կրծել։ Նա վարագի կերպարանք է ընդունում, մտնում եղեգնուտը, դառնում խոտաճարակ։ Թեպետ քանիցս կամենում են նրան քաղաք բերել, արգելափակել, սակայն նրա ահեղի ուժի և դիվահարության պատճառով չեն կարողանում։

Թագավորի բոլոր մերձավորները, ծառաներն ու սպասավորները մնում են ջվարած ու անաբելված այդ անավոր պատուհասից։

Տրդատի բույր խոսքովիդիվախը երազ է տեսնում. նրան ասում են, որ թագավորի փրկությունը

* Ընարդղովմ և ըստ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության»։

կախված է միայն խոր Վիրապում բանտարկված Գրիգորից: Անհրաժեշտ է մարդ ուղարկել Արտաշատ, դուրս բերել բանտարկված Գրիգորին, որը և կդադանի թագավորի ցավը:

Երբ Խոսրովիդուխտը իր մտերմներին պատմում է երազը, սկսում են նրան միայն հեգնել ու ծաղրել, թե ինչպես մարդ կարող է տասնհինգ տարի կենդանի մնալ խոր Վիրապում, երբ առաջին իսկ օրը այնտեղ ընկնողն իսկույն կմեռնի սուկ օձերի արհեսի տեսքից:

Երազը կրկնվում է մի թանի անգամ, այն էլ սպառնալիքով, որ էթե անմիջապես Գրիգորին չազատեն խոր Վիրապից, ապա թագավորի տանջանքներն առավել կաստկլանան, կմահանա և նորանոր պատմութաների կենթադրվեն երկիրն ու ժողովուրդը:

Խոսրովիդուխտը այս անգամ մեծ երկյուղածությամբ ու զգուշավորությամբ պալատականներին պատմում է իր տեսած երազն ու սպառնալիքները:

Արքունիքից շտապ կարգով Արտաշատ են ուղարկում Օտա Ամատունուն: Երբ Օտան գալիս է Արտաշատ, քաղաքացիք հարցնում են գալու պատճառը: Իմանալով, որ նա եկել է խոր Վիրապից բանտարկված Գրիգորին տանելու, շատ են զարմանում և կասկած հայտնում նրա կենդանի մնալու մասին: Հաստ պարաններ են բերում, կապում իրար, կախում Վիրապի մեջ: Օտան վերևից ձայն է տալիս: — Գրիգոր, ուր որ ես, դուրս եկ, այդպես է հրամայված քո պաշտած աստծո կողմից:

Գրիգորն անմիջապես խոր Վիրապում ոտքի է կանգնում, շարժում պարանք և ամուր բռնում: Քաշում, հորից հանում են Գրիգորին. նրա ամբողջ մարմինը թխացել էր, անոթի մեծ սևացել:

Իսկույն հանդերձներ են բերում, հագցնում և մեծ խնդությամբ Արտաշատից տանում Վաղարշապատ: Խոզի կերպարանք մտած թագավորն անջատվում է վայրի խոզերի երամակներից և քաղաքի մոտ ընդհատաչ է գալիս Գրիգորին: Քաղաքի մոտ Գրիգորին դիմավորելու են գալիս նախարարները:

Երբ հեռվից նրանք տեսնում են բազմության հետ իրենց մոտեցող Օտային ու Գրիգորին, գալիս են ընդհատաչ, ծունկի գալիս և ասում.

— Խնդրում ենք քեզանից՝ ներքի մեր հանցանքները, որ մենք գործել ենք քո դեմ:

Գրիգորը մոտենում է նրանց, ոտքի կանգնեցնում, ապա հարցնում նահապետական կույսերի տեղը: Իմանալով, գնում է այնտեղ, հավաքում է բնավ չապակահաված նրանց մարմիններն ու մարմնի մասերը: Նախարարները պատանքի համար շատ հանդերձներ են բերում, սակայն Գրիգորը արժանի չի համարում կույսերին այդ արքայական պատանքներում ամփոփել, այլ նրանց յուրաքանչյուրի մարմինը պատում է նրանց իսկ պատառուկված հանդերձներով և բերում, տեղավորում է այն հիմնանում, որ կույսերի օթևանն է եղել: Ինքն էլ մնում է այդ հիմնանում և մինչև լույս աղոթում:

Հաջորդ օրը վարազակերպ թագավորը, նախարարները, ավագանու մեծամեծները խուռն ամբոխի ուղեկցությամբ գալիս, ծնկի են իջնում Գրիգորի և նահապետական մարմինների առջև և իրենց կատարած հանցանքների համար ներում հայցում:

Գրիգորը նրանց սկսում է քարոզել նոր կրոնի սկզբունքները և առաջարկում ճանաչել ու ընդլայնել այդ կրոնը, որպեսզի նրանք ազատվեն իրենց հետ պատահած այդ դժբախտությունից և նորանոր պատմութաներից:

Թագավորն ու նախարարները համաձայնում են ընդունել այդ կրոնը, էթե ամեն ինչ կհեղձվի իրենց և պատմութաներն էլ կվերացվեն:

Գրիգորը 65 օր շարունակ նորադարձներին մանրամասն քարոզում է նոր վարդապետության հիմունքներն ու պատգամները, 65 օր թագավորն ու նախարարները պառ են պահում, թավալվում նահապետական կույսերի օթևանի առջև՝ մոխիրների մեջ, ապաշխարում, բժշկություն խնդրում:

66-րդ օրը Գրիգորը թագավորին, նախարարներին և ամբոխին պատմում է այդ գիշեր իր տեսած հրաշալի տեսիլքը՝ աստվածային պատգամներով, որոնցով պահանջվում էր տեսիլում երևացած ոսկե խարիսխ ունեցող հրեղեն պյան տեղում կառուցել աստծու տաճար, կույսերի զոհված տեղերում՝ վկայաբաններ¹, որպեսզի տուժածներն ու պատմութան կրողները բուժվեն և իրենց ընդունած նոր հավատի մեջ ամրապնդվեն:

¹ Նահապետական վկայի նահապետության տեղում կամ նրա նշխարների վրա կառուցված մատուռ:

Թագավորն ու նախարարները խնդրում են Գրիգորին՝ նրանա-
յն է անել տալ այդ ամենը, ինչպես ինքը կկամենա:

Գրիգորն անմիջապես կարգադրում է շինանշտօ հաղթալից
հիշյալ տաճարն ու վկայարանները արագ կառուցելու համար:

Հալարված մարդկային բազմությունն այդ յսելով՝ արագ գոր-
ծի է անցնում, յուրաքանչյուրը գնում է շինանշտօ պատրաստելու և
բերելու: Հրամայված տեղերում բերում և կուտակում են վեմ, քար,
ալյուտ, մալիի վայոտ: Գրիգորը նույն տեղերում նախագծում է կա-
ռույցների հիմքերն ու հորինվածքը: Բազմության նվիրված ջան-
քերով՝ արագորեն կառուցվում են երեք վկայարաններ. մեկը՝ քա-
ղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում, Հովսեփոսի և Լևոնների կո-
կերների նախատակված տեղում, մյուսը՝ հարավային կողմում, ուր
նախատակել էր Գալանեն իր երկու քնկերոսիներով, իսկ երրոր-
դը՝ ազգիների մեջ՝ հնձանի տեղում, որը նրանց կաջարանն է եղել՝

Սկսումետե Գրիգոր հրամայում է նախատակվածները յու-
րաքանչյուրի համար մայրափառացի արկղի նման պինդ ու երկա-
թազամ տապաններ շինել: Արագ պատրաստում են տապանները,
բերում հնձանի դուռը: Գրիգորը միայնակ, յուրաքանչյուր նախատա-
կի տեղավորում է փայտե տապանի մեջ, ամրացնում, կնքում:

Իսկ Տրդատը, որ բացի մարդաբար խոսելուց և հասկանալուց,
ամբողջապես խոզի կերպարանք ուներ, ձեռների ու ոտների թաթե-
րը խոզի էին, մարմնիը՝ խոզի թափ մազերով ծածկված, վարազի
նման խոշոր ժանիքներով և գլխին քոլոճ գցած ման էր գալիս, մո-
տենում է Գրիգորին, աղաչում, որ գոնե ձևներն ու ուսերը բուժե-
լու հնար գտնի, որպեսզի ինքն էլ կարողանա այդ սուրբ շինվածք-
ների կառույցին իր անձնական մասնակցությունը բերել:

Գրիգորը ծնկի է գալիս նախատակների դազարների մոտ, ձեռ-
ները պաղառագին երկինք բարձրացնում, թագավորին և մյուս պա-
տմասավանդներին բուժում հայցում:

Թագավորի ձևների և ոտների կնդակները թափվում են, բուժ-
վում: Տրդատը Գրիգորից հարցնում է իր անելիքը: Գրիգորը նրան
է տալիս դազալների չափը, որպեսզի յուրաքանչյուրի համար վկա-
յարաններում գերեզմաններ փորվեն: Տրդատը Գրիգորին խնդրում
է, որպեսզի այդ գործին մասնակցի դարձնի հաս իր կնոջը՝ Աշիեն
տիկնոջը, և քրոջը՝ Ռուդրովիդուխին: Գրիգորը համաձայնում է, Տրդատը կնոջ և քրոջ հետ գնում է նախատակների համար գերեզ-
մաններ փորում, պատրաստում: Գերեզմանները պատրաստելուց
հետո Տրդատը գալիս Գրիգորից յործորդա ճամփորդության թույլ-
տրվություն է խնդրում:

Թագավորը գնում, բարձրանում է բարձր Մասիսն ի վեր և
Մասիս գագաթից կարծր, անուաշ, ծանր ու երկար քարեր պոկում,
պնակախ մեծամեծ քարեր, որ դրանցից մեկն անգամ մարդկանց
բազմությունը չէր կարող տեղից շարժել: Հսկայազոր թագավորը
հսկա Հայկի նման առյ փթխարի մայուսբեկորներից ուր քար վերց-
նելով՝ դնում է իր թիկունքին և բերում հասցնում է Նորավանդոց

Այս պատկերանկերը եղել են ամենա Էջմիածին բուդաբու գտնվող Հովսեփոսի,
Մարգարի և Շարժարի գրքերի նկարներ: Բոլորտեսեմեմե նկարներն իր
ուղեղովը

վկայարանները: Նա սեն-մենակ չորս քար կանգնեցնում է Հոփսիսին՝ վկայարանի սեփն, իբրև հուշարձան կույսի հետ սկզբն իր անմիտ մարտի:

Վկայարանները կառուցելուց, սպարտիզուց, հարդարելուց հետո մահատակների դագաղներն ամփոփում են խորանների տակ փորված գերեզմաններում և յուրաքանչյուրի վրա խաչ կանգնեցնում: Ապա թագավորն ամբողջ ժողովրդի հետ գնում է այն վայրը, ուր Գրիգորի տեսիլի մեջ երևացել էր ոսկե խարսխի վրա հրեղեն սյունը: Այդ վայրը շրջափակում են բարձր պարիսպներով, դռներ դնում, փակում և մեջտեղը խաչ տնկում:

Գրիգորն այնուհետ ձնկի է գալիս, աղաչում, աղոթում աստծոն, որ թագավորին և մյուս պատուհասածներին բուժում տա: Թագավորը, որ խոզի կերպարանքով կանգնած էր ժողովրդի մեջ, հանկարծ դողով է բռնվում, վրայի խոզի մորթը, ժանիքներն ու կնճիթակերպ դեմքը վայր են ընկնում, խոզի մազի թավոթյունից կոշտացած մաշկը թափվում է: Տրդատը ձեռք է բերում իր մարդկային կերպարանքը՝ փափուկ ու մատուշա մաշկով և լիովին բուժվում: Նույն կերպ բուժվում են նաև բոլոր նրանք, ովքեր պատուհասվել էին այս կամ այն հիվանդությանը:

Մեծ ցնծություն և ուրախություն է պատում ամենքին, սկսում են աշակերտներ հավաքել Հայաստանի տարբեր կողմերից՝ ճոր կրոնի վարդապետությունն ուսուցանելու: Արարատյան մահաճյուղի արքայանիստ Վաղարշապատը դառնում է ճոր կրոնի ուսուցման կենտրոն:

Տրդատն ու Գրիգորը կործանում են հեթանոսական սեփանները*

Գրիգորի անաշարությունը թագավորն ու իշխանները խորհուրդ են անում իսպառ վերացնելու հեթանոսությունը, կործանելու հին աստվածների բազիլիկներն ու մեֆանները:

Տրդատը հրաման է տալիս այդ գործի իրականացումը հանձնարարել Գրիգորին:

Թագավորն ինքն անձամբ ամբողջ գործով Գրիգորի հետ միասին, Վաղարշապատից շարժվում, գնում է Արտաշատ: Նրանք մահա Արտաշատի ճանապարհին՝ Երզրազմունց կոչված տեղում, ուր բարձրանում էր Որմիզդի գոյի Դիվան անունով Տիր աստծո մեֆանը, վերելում և կործանում են: Տեղի քրմերը իրենց պահապան գնդերով չկարողանալով դիմադրել արքունի զորքին, փախչում լցվում են Արտաշատում գտնվող Անահիտ դիցուհու մեֆանը: Երբ Տրդատը գործով մտնում է Արտաշատ և շրջապատում մեֆանը, նրանք ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս, պարիսպների վրայից հարձակվողների վրա նետերի ու քարերի տարափ են տեղում, որոշ չափով կասեցնում հարձակումը: Բայց մեֆանը հարձակվողների ճնշման տակ կործանվում է, կրակի մատնվում, այվերվում: Այնուհետև Գրիգորը Տրդատի հետ միասին գործով գնում է Դարանալոյաց գավառը¹: Այստեղ Թորդան գյուղում էր գտնվում սպիտակափառ Բաղշաժինա աստծո մեֆանը: Նախ կործանում են մեֆանը, փշրում աստծո արձանը, կոտակված գանձերը, ոսկին ու արծաթը սվարի են մատնում և բաժանում աղքատներին: Իսկ գյուղը իր բոլոր դաստակերտներով ու կապվածքներով մվիրում են եկեղեցուն, գավառի բնակիչներին քարոզում մոր կրոնի վարդապետությունը:

Թագավորն ու Գրիգորը Թորդանից անցնում են Անի ամրոցը, ուր ամփոփված էին հայոց թագավորների գերեզմաններն ու գանձերը: Այստեղ էր գտնվում նաև աստվածների հայր Արամազդի բազիլը: Նրանք այվերում են այն, տեղում խաչ կանգնեցնում, իսկ սվանն իր ամրություններով հանդերձ մվիրում եկեղեցուն:

Այստեղից Տրդատն ու Գրիգորը անցնում են սահմանակից Եկեղյաց գավառը, դրտեղ գտնվում էին հայոց թագավորների բուն պաշտամունքի վայրերը: Դրանցից գլխավորը Երիզա ավանում գտնվող Անահիտ դիցուհու մեֆանն էր, որը վահանավոր զինվորներով պահպանում էին քրմերը՝ ընդդեմ

* Զորավորված է լուս Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն»:

¹ Գտնվում է Բարձր Հայքում, Լիբրատ գետի մովումով՝ Երզնկավից հարավ-արևմուտք:

արքունի գորքի: Սակայն նրանց դիմադրությունը շուտով կտրվում է, տաճարի բարձրաբերձ պարիսպները կործանվում են և հարթեցվում: Գրիգորը թագավորով հանդերձ և գորքի օժանդակությամբ փշրում են Անանիոս դիցուհու ոսկա արձանը, քանդում տաճարը, ոսկին ու արծաթը ավարի մատնում: Ապա սկստեղից Գալլ գետի վրայով անցնում են Թիլ ավանը, ուր գտնվում էր Արամազդի դուստր Նանեի մեկնանը: Զույգ մեկանների զանձերը ավարի են-թարկելով, կալվածքներն ամբողջությամբ նվիրում են եկեղեցուն:

Այնուհետև Գրիգորն ու Տրդատը գորքով անցնում են Դերջան գավառը. քարոզելու նոր կրոնի սկզբունքներն ու դարձի բերելու տեղի հալ հեթանոս բնակչությանը: Բագահատիջ գյուղում գտնվող Արամազդի որդի Միհրի մեկնանը թիմքից քանդում են, կոտակված զանձերը ավարի մատնում և աղքատներին բաժանում, իսկ կալվածքները նվիրում եկեղեցուն:

Հեթանոսական մեկնանները քանդելուց, դրանց տեղերում խաչեր տնկելուց հետո, թագավորն ու Գրիգորը վերադառնում են Վաղարշապատ: Տրդատն այստեղ իր կին Աշխեն տիկնոջ և քրոջ՝ Խուրովիկոյիստի համաձայնությամբ հրաժան է տալիս իր բոլոր գորքերին, իրենց գորահրամանատարներով միատեղ ժողովի հավաքվել: Երբ բոլոր գորքերը իրենց իշխանների, գորապետների և բոլոր նշանավոր մարդկանց հետ ներկայանում են թագավորին, վերջինս բոլորի հետ խորհրդակցելով, առաջարկում է Գրիգորին դարձնել հոգևոր հովիվ, ապիսեմ՝ կրոնական ասպետող, որպեսզի ժողովրդին քրիստոնյա դարձնի և մկրտի: Գրիգորը մերժում է թագավորի առաջարկը, առարկելով թե՛

— Չեմ կարող համբերել, դիմանալ անչափ բարձրությանը, քանզի անպատում է քրիստոսատուր փառքի առաջնորդության պատիվը՝ միջնորդ դառնալու աստծո և մարդկանց միջև: Լավ կանք, եթե ուրիշ արժանի մարդ գտնեք:

Տրդատին ու Գրիգորին տեսիլ է երևում և պարտավորեցնում է Գրիգորին՝ ստանձնելու քահանայապետության պաշտոնը: Գրիգորը համաձայնում է: Այնժամ Տրդատը հավաքում է Հայոց աշխարհի 16 գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին և հատուկ հրովարտական Գրիգորի հետ ուղարկում Կեսարիա քաղաքը, Գրիգորին Հայոց աշխարհի քահանայապետ օժկու համար:

Իշխաններն ու կուսակալները կազմ ու պատրաստ, իրենց հետ վերցնում են տարբեր քնձաններ՝ ոսկի ու արծաթ, ձիեր ու չորիներ, զանազան շքեղ հանդերձներ, Գրիգորին նստեցնում են սպասուկ ջորիներ լծած արքունական ոսկեպատ կառքը, իրենք էլ նստում են կառքեր կամ երիվարներ, յուրաքանչյուրն իր գորագնդով, զինանշաններով Վաղարշապատից մեկնում են Հունաց կողմերը: Օգնապարհին, տարբեր քաղաքներում ու ավաններում նրանց դիմավորում են մեծ ցնծությամբ ու ուրախությամբ, բազում պատիվների ու հյուրասիրության արժանացնում:

Այսպիսի հարգով ու պատվով նրանք հասնում են Կեսարիա, ներկայանում Ղևոնդիոս կաթողիկոսին, հանձնում Տրդատի հրովարտական ու քնձանները: Ղևոնդիոսն ու մյուս քահանայապետները

մեծ սիրով ու ուրախությամբ են ընդունում հայոց պատվիրակությանը, պատշաճ պատիվների արժանացնում: Սկսա Ղևնդիտը եպիսկոպոսական մեծ ժողով է գումարում և Գրիգորին ձեռնադրում են Հայոց աշխարհի քահանայապետ, նրան շնորհելով եպիսկոպոսի աստիճան:

Այնուհետև Կեսարիայի կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները մեծ պատվով, հատուկ նամակով ու ընծաներով հայոց պատվիրակությանը ճանապարհ են դնում դեպի Հայաստան: Պատվիրակությունը գալիս հասնում է Սեբաստիա քաղաքը, որտեղ Գրիգորը հանդիպում է բազմաթիվ քրիստոնյա կրոնավորների, համոզում է նրանց իր հետ գալ Հայաստան քահանայության կարգի արժանացնելու, քրիստոնեությունը տարածելու և ամրապնդելու համար:

Կրոնավորների մեծ խմբեր հավաքելով՝ Գրիգորը հայոց պատվիրակության հետ մեծ շուքով վերադառնում է Հայաստան:

Ի՞նչ գալիս հասնում են Հայաստանի սահմանները, Գրիգորը իմանում է, որ տակավին կանգուն է մնում Տարոն գավառի Վահեվանյան հուշակավոր ու մեծագանձ մեհյանը՝ լի ոսկով ու արծաթով և մեծամեծ թագավորների կողմից նվիրաբերված հարուստ ու բազմազան ընծաներով: Վահեվանյան մեհյանը հայոց ութերորդ հուշակավոր պաշտամունքատեղն էր, ձոնված Վիշապաբաղ Վահագնին, որ գտնվում էր Եփրատ գետի ափին, Քարքե լեռան վրա՝ Տավրոս մեծ լեռան դիմաց: Վահագնի այս մեհյանը Մեծ Հայքի թագավորների գոհատեղին էր, որը հաճախակի գոհեր մատուցելու պատճառով կոչվում էր Աշտիշատ¹:

Այստեղ Վահագնի Վահեվանյան մեհյանի կողքին տակավին շեն ու կանգուն էին մնում նաև Անահիտի կամ Ոսկեմայր դիցուհուն ձոնված բազիլը, Իճշպես նաև Աստղիկ դիցուհու մեհյանը, որ կոչվում էր Սեմյակ Վահագն:

Գրիգորն, ամա, գալիս է Աշտիշատ, որպեսզի քանդի ու կործանի այս երեք մեհյանները, որտեղ մարդիկ տակավին հին տվորությամբ շարունակում էին գոհեր մատուցել:

Գրիգորը Կեսարիայից իր հետ էր վերցրել նաև Հովհաննես Մկրտչի² և Աթանագիեն³ նշխարները: Իր պատվիրակությունը զայիս հասնում է Եփրատ գետի ափին, մեհյանների դիմաց և կանգնում է վեր բարձրանալ դեպի այն բարձրավանդակը, որի վրա կառուցված էին մեհյանները, սպիտակ ջրիկներ լծած կառքը, որի վրա դրված էին սրբերի նշխարները, կանգ է առնում և այլևս չի կարողանում ձորակն անցնել:

Այդ պահին Գրիգորին տեսել է երևում և նրան ցուցում է տրվում նույն այդ տեղում կառուցել մատուռ և սրբերի ոսկորների նշխարներն այնտեղ թաղել:

Գրիգորի կարգադրությամբ գործն իսկույն գործի է անցնում, արագ կառուցում է մատուռը, գեղեցիկ է փորում և սրբերի ոսկորներն ամփոփում այնտեղ:

Գրիգորը գործին հրաման է տալիս՝ բարձրանալ վերև և մուրեղելով կործանել հեթանոս աստվածների մեհյանները: Սկզբում այդ գործին չի հաջողվում, բայց Գրիգորի քաջալերանքով ու օգնությամբ հիմնովին ավերում են մեհյանները, քրմերին ու նրանց մոտ ծառայության եղած մարդկանց կտորտում:

Գրիգորը հավաքում է տեղի բնակիչներին, քրիստոնեությունը քարոզում, ապա մեհյանների տեղում եկեղեցու հիմքեր գցում և պաշտամունքի սեղան և մկրտության ավազան կառուցում: Եվ քանի որ ինքը օծված եպիսկոպոս էր, այստեղ Տարոնում էլ նա հիմք է դնում եկեղեցիների շինարարությանը: Գրիգորը Տարոնում մնում է քսան օր և տեղացի բնակիչներից մոտ 190 հազ. մարդու մկրտում, դարձնում է

¹ Յաշտ նշանակում էր զոհ, մատուռ, շատ՝ տեղ, վայր. հետագայք յաշտիշատ կամ աշտիշատ նշանակում էր զոհավայր, զոհերի տեղ, զոհատեղի:

² Հովհաննես Մկրտչի. քառ քրիստոնեական ավանդության, Քրիստոսին Հորդանան գետում մկրտողն էր, որից էլ մականորդ՝ Մկրտչի: Նրա հայոց մեջ կոչվում է նաև Կարապետ, այսինքն՝ առաջինը, առաջնեկը, իբրև առաջինը Քրիստոսին մկրտող: Այն տեղ, ուր Գրիգորը Լուսավորիչը թաղում է Հովհաննես Մկրտչի նշխարները, հետագայում կառուցվում է Մշո սուրբ Կարապետի հուշակավոր վանքը, որը Էջմիածնից հետո հայոց ամենանշանավոր սրբավայրն ու ուխտատեղին էր: Վահագնի հին հեթանոսական պաշտամունքը, սրբավայրի տեղի նույնության պատճառով միանվում է ա. Կարապետի պաշտամունքին, որին ժողովուրդը կոչում էր Մշո սուրբ, այսինքն՝ Մշո թագավոր, տեղ:

³ Աթանագիենը եղել է Սեբաստիայի եպիսկոպոս և քրիստոնեության մեկ քարոզիչ, նահատակվել է, որի պատճառով էլ քրիստոնեական եկեղեցու կողմից սրբացել:

քրիստոնեյա: Այնուհետև այս նույն օրինակով նա Տարոնի տարբեր վայրերում եկեղեցիներ է կառուցում և քահանաներ կարգում:

Տրդատը, երբ լսում է Գրիգորի գալուստը, վերցնում է տիկնոջը՝ Աշխենին, և քրոջը՝ Խարսովի-դուխտին, և մեծ գործով Վաղարշապատից ելնում, գալիս է Գրիգորին դիմախոսելու: Նա գալիս հասնում է Բագավան գաղաթաղապարը և այստեղ նստում, սպասում Գրիգորին: Գրիգորն այդ ընթացքում տարբեր գավառներում, շեներում ու ավաններում եկեղեցիներ է կառուցում, մկրտություն կատարում, քահանաներ կարգում: Ահա գալիս է հասնում Բագավան: Թագավորը ամբողջ գործով դուրս է գալիս նրան ընդատաչ և Նփրատ գետի ափին դիմախոսում նրան:

Տրդատին են հանձնում Ղևոնդիոս կաթողիկոսի օրհնության նամակը, որն քննություն է մեծ ցնծությամբ ու ուրախությամբ: Գրիգորն այնուհետև կարգադրում է արքայական բանակին պատվ ու աղոթքով անցկացնել, իսկ ինքը՝ Բագավանում և կից գավառներում շարունակում է նոր կրոնի քարոզը, եկեղեցիների կառուցումը, քահանաների կարգումը:

Երբ պապի ու աղյուքի ժամկետը լրանում է, Գրիգորը վերցնում է ամբողջ գործը, թագավորին, թագուհուն, Խարսովիդուխտին, բոլոր մեծամեծներին ու իշխաններին, վաղ ստափույան իջնում Նփրատի ափը և բոլորին մկրտում:

Այնուհետև նա յոթ օր շարունակում է այդ արարողությունը և մկրտում շուրջ չորս միլիոն մարդ՝ կլին, տղամարդ ու մանուկ:

Քրիստոնեության ուսմունքի նախադասների՝ Հովհաննես Մկրտչի և Աթանագիենեսի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով, Գրիգորը կարգադրում է Բագավանում պաշտովոլ Ամսնոր և Վանատոր հեկաթնոս ստովանների տունը՝ Նազկասարդի օրը, վերածել այդ քրիստոնեական արքերի տունի:

Նա Տրդատին խնդրում է երկրի տարբեր տեղերից աշակերտներ հավաքել, տալ ուսման, գիտության և քրիստոնեական վարդապետությունը ուսուցանելու համար:

Տրդատ թագավորը Հայոց երկրի տարբեր կողմերից հավաքում ու բերել է տալիս ուշին, ուսման համար պատրաստ մանուկների բազմաթիվ խմբեր և նրանց վրա կարգում հմուտ ուսուցիչներ: Նա հատկապես հավաքել է տալիս քրմերի կամ նրանց ցեղին պատկանող մանուկներին, ապրուստի թոշակ նշանակում, խմբերի բաժանում. մի մասին տալիս են հունական, մյուս մասին՝ ասորական կրթության: Նրանց մեծ մասը հետագայում դառնում են եկեղեցական նշանավոր գործիչներ:

Աղյուքն, Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Մեծ թագավորի ջանքերով Հայոց աշխարհում տարածվում են քրիստոնեությունն ու օտար լեզուներով դպրությունն ու լուսավորությունը:

Տրդատ և Մամզոն*

Սասանի որդի Արտաշիռի թագավորության վերջին տարիներին Շենաստանից իր ընտանիքով Պարսկաստան է փախչում Մամզոն անունով մի նշանավոր նախարար, որը գտնվել էր ճեմաց Արքեթ թագավորի հետ և մաքից խուսափելով համար ապաստան է փնտրում պարսից Արտաշիռ թագավորի մոտ: Այդ իմանալով, Արքեթը պատգամավորներ է ուղարկում Պարսկաստան և պահանջում Մամզոնին: Արտաշիռը մերժում է Արքեթի պատգամավորների պահանջը, որի հետևանքով Արքեթը պատերազմի է պատրաստվում Արտաշիռի դեմ, սակայն Արտաշիռը շուտով մեղմում է և նրա փոխարեն թագավորում է որդին՝ Շապուհը:

Վերջինս դարձյալ Մամզոնին չի հանձնում Արքեթի ձեռքը, բայց և Մամզոնին չի թողնում Պարսկաստանում, այլ տունտուեղով ուղարկում է Հայաստան իր գործակալների մոտ: Ինքը՝ Շապուհը, պատգամ է հղում Շենաստանի թագավորին, ասելով.

— Մի վիրավորվիր, որ ես Մամզոնին չկարողացա քո ձեռքը տալ, որովհետև հայրս նրան երդվել էր արեգակի լույսով: Բայց որպեսզի դու հանգիստ լինես, ես նրան իմ երկրից հավաճեցի արևմուտք՝ աշխարհի ծայրը, ուր նրա համար մաքից էլ վատ է լինելու: Ուրեմն, թող իմ ու քո մեջ պատերազմ չլինի:

Շենաց թագավորն այս իմանալով՝ հաշտվում է:

* Շարադիված է ըստ Մովսես Սթրեպուն «Հայոց պատմություն»:

Մամզոնը երբ Հայաստան է գալիս, հանդիպում է Տրդատին այն ժամանակ, երբ նա Հունաստանից Հայաստան էր վերադառնում: Մամզոնը իր ամբողջ գերդաստանով և մեծամեծ բնմաներով գնում է Տրդատին դիմապիրելու: Տրդատը մեծ սիրով ընդունում է նրան, բնակության տեղ տալիս և ապահովում ապրուստով:

Պարսից Շապուր թագավորը բոլոր ազգերին գրգռում է Հայոց աշխարհի դեմ. խոստանում, որ եթե նրանք արշավեն Հայաստան, ինքն էլ, մյուս կողմից պարսից զորքերով կգա նրանց օգնության: Օսպառնալիս այս խարդավանքը հրապարտում է հայոց Սկյունյաց ցեղի Սղոյկ նահապետին: Վերջինս սպանում է իր ծերացած փեսա Օտա Ամատունուն: Այդ ժամանակ Տրդատը գտնվում էր արևմուտքում: Երբ վերադառնում է և իմանում այդ բոլորը, ինքն է նախահարձակ լինում՝ հավաքում է զորքը և շարժվում հյուսիսային ազգերի վրա:

Սկյունյաց նահապետը, որ ամրացել էր Ողական ամրոցում և ապավինել Սիմ լեռան բնակիչներին՝ սասունցիներին, դիմակայում էր թագավորին, գրգռում երկրի բնակիչներին, չէր թողնում շրջակա գավառներում որևէ մեկը զբաղվեր պետական գործերով: Տրդատն ստիպված դիմում է հայոց բոլոր նախարարներին, թե՛ ով որ Սկյունյաց նահապետին բռնի և ինձ մոտ բերի, Սկյունյաց ցեղի բոլոր գյուղերը, դաստակերտները, ունեցվածքն ու իշխանությունը ընդմիջու նրան կհանձնեն:

Թագավորի այս պահանջի կատարումը համձն է առնում ճննացի Մամզոնը:

Երբ Տրդատը զորքով գնում է Աղվանքի կողմերը՝ հյուսիսային ազգերի դեմ կռվելու, Մամզոնը իր ամբողջ գերդաստանով գնում է Տարոնի կողմերը, ձևացնելով, թե իբր ապստամբել է թագավորի դեմ: Ժամապարհ բնկնելիս գաղտնի սուրհանդակ է ուղարկում Ողական, Սկյունյաց նահապետին հաղորդում, որ «թագավորը գնացել է Աղվանքի կողմերը՝ հյուսիսային ազգերի դեմ պատերազմելու: Նա այժմ էլ մեծ վտանգի մեջ է, ուստի և մեզ համար նպատակալի ժամանակ է ըստ մեր կամքի գործելու: Թագավորի՝ իմ նկատմամբ ցույց տված արհամարհանքի պատճառով ես ապստամբել եմ նրա դեմ և այժմ կամենում եմ քեզ դաշնակցել»:

Սկյունյաց նահապետը շատ է ուրախանում, Մամզոնին սիրով ընդունում է և երդումով դաշնակցության ուխտ կնքում: Սակայն նա Մամզոնին ամբողջ չի թողնում, տակավին չվստահելով նրա հավատարմությանը: Իսկ Մամզոնը ամեն ինչով աստիճանաբար շահում է Սղոյկի վստահությունը, իբրև հավատարիմ գործակցի: Ի վերջո Սկյունյաց նահապետը համոզվում է նրա հավատարմության մեջ և թողնում է ազատ ելուժուտ կատարել իր ամրոցում:

Օրերից մի օր Մամզոնը համոզում է Սղոյկին՝ դուրս գալ ամրոցից և դուրս գնալ: Որսի ժամանակ, երեքերին հետապնդելիս, Մամզոնը նետով թիկունքից հարվածում է Սղոյկին, գետնաթափալ սպանում, իր մարդկանց հետ արագ հասնում է ամրոցը, բերդը գրավում և ներսում գտնվողներին կապում: Կոտորում է Սկյունյաց տոհմի ներկայացուցիչների մեծ մասին. նրանցից միայն երկուսին է հաջողվում փախչել և ապաստանել Ծովհաջ աշխարհում: Մամզոնը շտապ այդ ամենի մասին հաղորդում է Տրդատին: Տրդատը շատ է ուրախանում և հատուկ հրովարտակով Սկյունիների կալվածքներն ու իշխանությունը Ողական ամրոցով հանձնում է Մամզոնին, նրան ապստամբի փոխարեն ճշմարտում նախարար, տոհմը նրա անունով կոչում Մամիկոնյան: Միաժամանակ Տրդատը հրամայում է մնացած Սկյունիներին չվճասել:

Տրդատի կռիվը բասիլների¹ թագավորի դեմ*

Տրդատը Աղվանքում զարգարացիների դաշուն իջնելով, հանդիպում է հյուսիսական ցեղերին և նակատամարտ է տալիս:

Երբ երկու կողմերն իրար են հասնում ու խառնվում միմյանց, Տրդատը դյուցազնի նման հարձակվում է՝ թշնամու բազմության վրա և կիսում, բաժանում է երկու մասի: Նա այնպիսի ճարպկությամբ ու

* Շարադրված է ըստ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության»:

¹ Բասիլները կովկասյան հյուսիս ցեղեր էին:

արագությամբ է գեմք բանեցնում, որ նրա ձեռքի թափից միանգամից մի քանի հոգի էին գետին տապալվում, ինչպես հմուտ ձկնորսի ձկներով լի ցանցից ձկներն են գետին թափվում և վխտում հողի երեսին:

Բասիլների թագավորը տեսնելով այս անկոտրում հսկայի ուժն ու անհեղի կոտորածը, ձիով մոտենում է Տրդատին, ձիու վրայից արծակում ջլերից հյուսված կաշեպատ պարանը և հետևի կողմից ուժգին նետելով՝ գցում է Տրդատի ձախ ուսից մինչև աջ թևի ամուրթը: Այդ պահին Տրդատը ձեռք բարձրացրել էր դիմացինին արով հարվածելու համար, իսկ Տրդատի հագի զրահը ամրացված էր այնպիսի պահպանակներով, որի վրա նետերը գիծ անգամ չէին թողնում: Բասիլների թագավորը պարանը ձգելով տեսնում է, որ չի կարողանում հսկային տեղից շարժել, պարանը գցում է ձիու լանջին և դեռ չհասցրած ձին մտրակել, Տրդատը աճապարելով ձեռք գցում է պարանին և սաստիկ ուժով ցնցելով, դեպի իրեն է քաշում բասիլների թագավորին և երկաշրի սրի հարվածով կես է անում թշնամի թագավորին, հետև է՝ նրա ձիու գլուխն ու պարսնոցը:

Եվ երբ թշնամու զորքը տեսնում է, թե ինչպես իրենց զորավոր կովոր թագավորը կիսվեց այդպիսի մի ահավոր բազկից, խուճապահար դիմում է փախուստի: Տրդատը նրանց հետապնդելով, ըջում հասցնում է Հոների երկիրը: Նա նրանցից պատանդներ է վերցնում, հաշտություն կնքում և ամբողջ հյուսիսը իր հետ միաբանեցնելով, մի վիթխարի բանակ է կազմում և հարձակվում Շապուրի վրա:

ԽՈՍՐՐՈՎ ԿՈՏԱԿ ԵՎ ՎԱՉԵ*

Տրդատ Մեծից հետո թագավոր է դառնում նրա որդին՝ Խոսրովը, որը չնայած իր հոր և մոր հաղթանախության, փոքր էր մարմնով և կարճահասակ, որի պատճառով էլ ստացավ Կոտակ (= կարճահասակ) մականունը:

Խոսրովի ժամանակ հայոց կաթողիկոս Վրթանեսի որդի Գրիգորիս եպիսկոպոսը նշանակվում է Վրաց և Աղվանից կողմերի կաթողիկոս: Նա իր եկեղեցւշեն գործունեությունն ու քրիստոնեության քարոզը հասցնում է մինչև Մաքսրոսների¹ աշխարհը, մինչև մասքրոսների Արշակունի Սանեասն անունով թագավորի ճամբարը: Գրիգորիսը գնում ներկայանում է թագավորին, իբրև հայոց Արշակունի թագավորների տոհմակցի և սկսում նրան քարոզել քրիստոնեական ուսմունքը: Սկզբում թագավորն ու զորավարներն ընդունում են այդ ուսմունքը, սակայն երբ խորամուխ են լինում նրա սկզբունքների ու պահանջների մեջ, մանավանդ, երբ իմանում են, որ այդ կրոնին ատևիկ են ավարտությունը, հափշտակությունը,

* Ժառանգված է ըստ Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» գրքերի:

¹ Մաքսրոսներ կամ մասակետներ, սկյութական ցեղախմբին պատկանող ցեղ, որ բնակվել է Կասպից ծովի արևմտյան ափերին, մինչև Գեորգենը քաղաքը ընկած տարածքում:

ազանությունը, սպանությունը, այլոց զրկելը, այլոց ունեցվածքին աչք դնելը, գայրաճում են և ասում.

— Եթե մենք չհափշտակենք, չխափանենք, եթե ուրիշների ունեցվածքը չխլենք, ապա ինչո՞ւ վախենալ ես արքանից և ինչո՞ւ վախենալ մեր այս բազմաթիվ զորքը:

Գրիգորիսը որքան էլ բարի խոսքերով ու պերճախոսությամբ փորձում է նրանց սիրտը շահել, համոզել, սակայն ամեն ինչ անցնում է ապարդյուն:

— Սա եկել է մեզ քաղաքությունից զրկելու, մեր ապրուստի աղբյուրը կտրելու, — ասում են նրանք, — եթե մենք արան լսենք, բնությունենք քրիստոնեական հավատը, ապա ինչո՞ւ վախենալ մահից, մահվանից, եթե մեր բնիկ սովորությամբ ձի չհեռանանք և չապաստակենք: Մշտապ խոսքերը իրենց չեն, արան Հայոց թագավորն է հատուկ նպատակով մեզ մոտ ուղարկել, որ այդ կրոնով խափանի մեր արշավանքներն ու ավարառությունն իր աշխարհից: Եկեք արան մեջտեղից վերացնենք, արշավենք Հայաստան, ավարով մեր աշխարհը լցնենք:

Սանեսան թագավորը, որ սկզբից համամիտ էր Գրիգորիսին, բայց լսելով իր զորապետների և զինվորների այս խոսքերը, միտքը փոխում է, հրամայում է Գրիգորիսին սպանել: Զինվորները բռնում են մի կատաղի ձի, Գրիգորիսին կապում են նրա պոչից և ձին բաց թողնում իրենց բանակից դուրս՝ ծովամերձ Վատնյա կոչված դաշտում: Գրիգորիսը տանջամահ լինելով՝ մեռնում է, իսկ նրա հետ գնացած մարդիկ վերցնում են նրա ջախջախված դիակը, բերում Աղվանից կողմերի Հարանի գավառը, թաղում Ամարաս՝ գյուղի այն եկեղեցու մոտ, որ շինել էր Գրիգորիսի պապը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը:

Այս դեպքից հետո մասքութների թագավոր Սանեսանը խիստ թշնամանում է իր ազգակից հայոց խոսքով թագավորի հետ: Այդ իմամալով, պարսից ճապոմ թագավորը գաղտնի գրգռում է Սանեսանին և ոտքի հանում Հայոց աշխարհի դեմ: Սանեսանը Կովկասի բոլոր վաչկատուն և ավարառու ցեղերին իր շուրջն է համախմբում, մեծ զորք գումարում և զինված խառնիճադանջ բազմության գլուխն անցած, գալիս անցնում է Կուր գետը, պիտվում ու լցվում Հայոց աշխարհը: Զինված բազմությունն այնքան շատ էր, որ թիվ ու համար չկար: Իրենք անգամ չէին կարողանում հաշվել իրենց զինվորների քանակը: Դրա համար էլ, երբ մի նշանավոր տեղ էին հասնում, հատուկ հանդես էին կազմում ըստ գնդերի, դրոշակների և վաշտերի, հրամայում էին, որ ամեն մի զինվոր մի քար վերցնի, բերի մի տեղ լցնի, որպեսզի գոյացած քարակույտով գաղափար կազմվի զորքերի քանակի մասին: Բացի այդ, նման քարակույտներ նաև ահարկու նշան էին ապագայի համար, իբրև հիշատակ նման ասապատությունների: Այդպիսի քարակույտ նշաններ էին թողնում նրանք ճանապարհների խաչմերուկներում, փողոցների վրա:

Այդպես նրանք գալիս ծածկում են Հայոց աշխարհը, քանդում, գերում, ավերում, ծավալվում երկրի բոլոր սահմաններում, հասնում մինչև Սատաղ, Գանձակ, գալիս կուտակվում են Այրարատյան նահանգում և գոյացնում մի մեծ բանակ:

Հայոց խոսքով թագավորը խուլս է տալիս Սանեսանից և Վրթանես կաթողիկոսի հետ գնում ամրանում Կոզովիտ գավառի Դարեոնք² բերդում, աղաչում և աղոթում աստծոն՝ փրկության հույսով:

Այդ ժամանակ Մեծ Հայքի զորավար Վաչե Մամիկոնյանը, որ երկար ժամանակ գտնվում էր Հուսուց կողմերում, լսելով մասքութների հարձակման մասին, գալիս հավաքում է նախարարներից քաջերին, կազմում մի մեծագույր զունդ և կովի ելնում թշնամու առաջապահ զորքերի դեմ: Մասքութները հեկել և բանակ էին դրել Յուր գլուխ կոչված լեռան վրա: Լուսաբացին, երբ նրանք զբաղված էին իրենց պաշտամունքային արարողությամբ, Վաչեն հանկարծակի հարձակվում է մասքութների վրա, բոլորին սրի քաշելով կոտորում, իսկ գերի տարած հայերի բազմությունն ազատում, հետ է դարձնում: Ապա վերցնելով թշնամու ավարը, գնում, իջնում է Արարատյան դաշտ: Այստեղ, Վաղարշապատ քաղաքում էր գտնվում Սանեսան թագավորը՝ բուն զորքի հետ:

¹Գտնվում էր պատմական Կոջախ աշխարհում, այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանում: Հռչակված էր իր եպիսկոպոսանիստ վանքով:

²Կոզովիտը Արարատյան նահանգի գավառներից էր, համապատասխանում էր հետագայի Հին Բալազետի շրջանին: Դարեոնք, ամ Դարդենք բերդը գտնվում էր Հին Բալազետի տեղում և Արշակունյների ժամանակ գաղտնի ու քրդեր պատկանում էին ռոմուկիյին:

Վաչեն ի մի հավաքելով հայոց զորքը, հանկարծակի հարձակվում է քաղաքի վրա: Թշնամիներն այդ անակնկալ հարձակումից խուճապահար՝ փախուստի են դիմում դեպի Օշականի բերդի կողմը: Հայոց զինվորը շրջապատելով թշնամուն, թույլ չեն տալիս նրանց ցուվել, որպեսզի ըստ իրենց սովորության նետաձգությամբ չկարողանան նեղել հայ զինվորներին, այլ կորուսի հեծյալները նրանց արագ ու ոտնակոխ հետապնդելով, ներում ու մղում են Օշականի քաղաքատու մարտն առապարի դժվար անցանելի տեղերը: Թշնամին ստիպված ճակատամարտ է տալիս: Ծակատամարտը եղավ ծանր ու անսպասելի: Վաչե զորավարի նիզակակցներն էին հազարատ հազարատունի, Մեհմեդյանի Ռշտունիները, Վահան Ամատունին, Վարազ Կամիսկանը, որոնք իրենց զինվորներով հասնում ու խփում են ալանների, մասթուրների, հոնների և մյուս ցեղերի զորքերի թագնայությանը: Ամբողջ առապարը լցվում է դիակներով, արյունը հոսում է գետի մեմա, սպանվածներին թիվ ու հաշիվ չկար:

Թշնամու նիզակակցորդների զորագլուխն էր մի վիթխարի հսկա՝ լավ սպառազինված, ամբողջ մարմինը ծածկված խիտ թաղիքով. նա արագ ու ճարպկորեն արշավում էր զորքի մեջ՝ մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ: Հայ քաջերի՝ աչքերը նրա վրա պահած, հարձակվում էին վրան, բայց ամեն անգամ, երբ նիզակներով խփում էին այդ թաղիքակիր հսկային, նա արագ ու ճարպկորեն շրջվում էր, և հարվածներն անցնում էին ապարդյուն: Այդ ժամանակ քաջ Վահան Ամատունին շրջվելով դեպի Կաթողիկե եկեղեցին, գոչում է.

— Օգնիր ինձ, աստված, դու որ Դավթի պարսաբարը դիպցոցեցիր խրոխտացող Գողիաթի՝ ճակատին, իմ նիզակն էլ ուղղիր այս հզորի աչքին:

Ասում ու ձիու գավալից նիզակով խփում է անարկու հսկային, ձիուց տապալում ներքև:

Այս դեպքը առիթ է դառնում թշնամիների փախուստին և նպատակում հայոց զորքերի հաղթանակին: Հայոց զորքերը մինչև թշնամու երկրի սահմանները հալածում են ճակատամարտից փրկված թշնամու սակավաթիվ փախուսականներին, վերադառնում, կտրում են ճակատամարտում սպանված Սանե-սան մեծ թագավորի գլուխը և բերում Խոսրով թագավորին: Վերջինս ողբում է Սանեսանի կորուստը, ասելով.

— Իմ եղբայրն էր՝ Արշակունի ցեղից:

Խոսրովը կաթողիկոսի հետ գալիս է ճակատամարտի վայրը, որը ծածկված էր անհամար նեխվող դիակներով ու բուրում էր զարշափոտությամբ: Հրաման է տրվում երկրից աշխարհագոր հավաքել, դիակները թաղել տալ և ծածկել քարակույտներով:

Խոսրովն իմանալով Վահան Ամատունու քաջագործությունը, նրան է պարգևում ճակատամարտի տեղը՝ Օշականը: Վաչե Մամիկոնյանին է պարգևում Ջանցանակի ակումբները, Ջրաբաշխիքը, Յուր գլուխը՝ իր բոլոր գավառներով, այսինքն այն վայրերը, որտեղ Վաչեն կռվել և դուրս է քշել թշնամուն: Նույնպիսի պարգևներ է տալիս բոլոր այն քաջ մարդկանց, ովքեր իրենց անձն էին դրել Վաչեի թագավորությունը պաշտպանելու համար:

Այնուհետև Հայոց աշխարհը երկար տարիներ սպրում է խաղաղ ու շինարար կյանքով:

Խոսրովը անտառներ է տնկում*

Այս խաղաղ տարիներին Հայոց Խոսրով թագավորը զբաղվում է շինարարական աշխատանքներով: Նա հրաման է տալիս գորավար Վաչե Մամիկոնյանին երկրից մեծաթիվ գործավորներ ու մշակներ հանել Արարատյան գավառում անտառներ տնկելու համար: Հագարավոր մշակներ Հայաստանի տարբեր անտառներից վայրի կաղնիներ են հանում, բերում տնկում Գառնի արքունի ամրակերտ բերդի մոտակայքից սկսած, մինչև Մեծամորի դաշտը՝ Արտաշատից հյուսիս գտնվող Դվինի բլուրը: Նորակերտ

¹ Դավիթը ու Գողիաթը հին հրեական վիպական սպանողության հերոսներ են. Դավիթը իսրայելացի մի պատանի հովիվ էր, որը մեծանորատուն է խթանվածիցների թշնամի փոշտացիների առաջնորդ, անխնայիորեն զրահապատված հսկա Գողիաթի դեմ պարստախիվ քաղը նետում և դիմում խփում նրա ճակատին, սպանում:

* Զարադրված է ըստ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

անտառը տարածվում է Ազատ գետի վերին հոսանքներից սկսած, գետի երկայնքով, հասնելով մինչև Տիկնունի ապարանքը: Խոսքովն այդ անտառը կոչում է Տանար մայրի: Մի ուրիշ անտառ էլ տնկում են դառնից հարաւ՝ եղեգնուտի եզերքով և ամբողջ դաշտը ծածկում վալրի կաղնիներով: Այդ անտառն էլ անվանում են Խոսքովակերտ: Զույգ անտառն էլ շրջափակում են պարիսպներով, անտառներն իրար չեն միացնում, այլ արանքների ճանապարհ են թողնում անցողւորին համար: Երբ անտառներն աճում են ու խտանում, Խոսքովի հրամանով որսի բազմապիսի կենդանիներ ու գազաններ են հավաքում, լցնում դրանց մեջ, որպէսզի անտառները դառնան արքայական որսի և խրախճանքի վայրեր:

Խոսքովը Դվին բլուրի վրա ապարանք է կառուցում և արքունիքը Արտաշատ քաղաքից, տեղի ջերմ օդի և ճահճուտի պատճառով, տեղափոխում է Դվինի համեմատաբար զովաւում քարձուրները:

Խոսքով և Դատաբե՜

Մինչ Խոսքովը զբաղված էր խաղաղ շինարար աշխատանքով, հանկարծ Հեր և Զարավանդ գավառներից լուր է հասնում, թե պարսից զորքերը պատերազմի են գալիս Հայոց աշխարհի վրա:

Խոսքովը հրաման է տալիս Բզնունցաց Դատաբե նահապետին՝ երկրից անշատ ու անհամար զորք հավաքել և Մատենիկ գնդի՝¹ հետ միասին դուրս գալ թշնամու դէմ, թույլ չտալ նրան մտնել երկրի սահմաններից ներս:

Դատաբեն մեծ զորք է հավաքում և գնում պարսից զորքին ընդառաջ: Հասնելով պարսից զորքին, Դատաբեն միաբանվում է թշնամու զորահրամանատարների հետ և ծրագրում հայոց թագավորին՝ իր տիրոջը, մատնել թշնամու ձեռքը:

Նա պարսիկներին հորդորում է ծուղակ սարքել իր զորքի դէմ: Հանկարծ անսպասելիորեն արի է մատնվում և կոտորվում հայոց զորքից շուրջ քառասուն հազար զինվոր, իսկ մնացածները դիմում են փախուստի: Դատաբեն վերցնում է պարսկական զորքը և հարձակման պատրաստվում հայոց թագավորի վրա: Սակայն հայ փախըստական զինվորներն ավելի շուտ են հասնում հայոց թագավորի բանակը և գտնում Դատաբեի դավաճանության լուրը:

Խոսքով թագավորը լուրն իմանալով՝ Վրթանես կաթողիկոսի հետ ընկնում է գետին, ծնկի գալիս, ջերմ արտասուքներով աստծոց օգնություն աղերսում: Այսպէս Խոսքովը փութով իր մոտ է հավաքում հայոց զորքերին, շուրջ 30 հազար զինվոր, վաչե գորավարի գլխավորությամբ և իր ավագ նախարարների հետ միասին դուրս են գալիս պարսիկների դէմ:

¹ Դարադրված է ըստ Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

Ընտրի զինվորներից կազմված զուգո, որ կոչվում էր մահ անմահական զուգո:

Հայոց և պարսից զորքերն իրար են հանդիպում Առեստ ավանի մոտ գտնվող փոքր գետակի վրա կառուցված արքունի ձկնորսարանում: Պարսից զորքերին թիվ ու համար չկար, ինչպես երկնքի աստղերին ու ծովի ավազին. եկել էին անթիվ փղերով ու անհաշիվ զորքով:

Հայոց զորքերը, արյունն աչքերն առած, հույսը դրած իրենց աստծո ու արդար գործի վրա, անասելի ուժեղությամբ հարվածում են պարսից բանակին: Նրանք ջարդում, կոտորում, ոչնչացնում են գրկոյե բռնորդն, գերում մարտական փղերի երամակները, խլում թշնամու ամբողջ զենքն ու զինամթերքը: Վաչե Մամիկոնյանն ու քաջ Վահան Ամատունին բռնում, ձերբակալում են դավաճան Դատարբին, բերում կանգնեցնում Խոսրով թագավորի առջև: Խոսրովը հրամայում է քարկոծել դավաճանին, անգամ մարտական զենքի ազնիվ ու հատու հարվածի չարժանացնելով նրան, մի մարդու, որ դավել էր իր սեփական աշխարհին, իր թագավորին, իր հայրենի գնդին ու զորքերին:

Դատարբին քարկոծելով սպանելուց հետո Վաչե Մամիկոնյանը նստում է նավակ և նավարկում Բզունյաց ծովի Աղթամար կղզին, ուր գտնվում էր Ռշտունյաց իշխանի ամրոցը: Այնտեղ էին բնակվում դավաճան Դատարբի կինն ու զավակները, նրա ամբողջ տոհմը: Վաչե սպարապետը մտնելով Աղթամար, սրի է քաշում Դատարբի տոհմը, չթողնելով ոչ էգ, ոչ արու: Նա ոչնչացնում է Ռշտունյաց նախարարական ողջ տոհմը, իսկ նրա տունն ու ունեցվածքը դարձնում արքունի սեփականություն:

Դրանից հետո Խոսրովը, զգուշանալով նախարարների դավաճանությունից, նախարարական բոլոր զորքերը միացնում է արքունի զորքերին, նրանց ընդհանուր հրամանատարությունը կենտրոնացնում ու համնում իրեն մշտապես հավատարիմ Մեծ Հայքի բուն սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի և քաջ Վահան Ամատունու ձեռքը: Այս զույգ զորավարները հայոց զորքով երկար ժամանակ հաղթականորեն դիմակայում են պարսիկների պարբերաբար կրկնվող հարձակումներին: Եվ Հայոց աշխարհը երկար տարիներ ապրում է շեն ու խաղաղ կյանքով:

ՏԻՐԱՆ՝

Խոսրովի մահից հետո հոր արքայական գահին է նստում որդին՝ Տիրանը: Տիրանի ժամանակ Հայոց և Պարսից աշխարհների միջև բարեկամություն էր տիրում: Այդ նույն ժամանակ Ատրպատականում¹, որ եմթակա էր Պարսկաստանին, նստում էր մի պարսիկ բարձրաստիճան պաշտոնյա, անունը՝ Ծապուր-Վարազ:

Տիրանն ուներ մի սքանչելի ձի՝ սպիտակ պուտեր ունեցող և մուգ շագանակագույն մաշկով, բոլոր ձիերից մեծ ու բարձր, ուժեղ ու ճկուն, տեսքով բոլորից գեղեցիկ և սիրուն, ամբողջ երկրում հռչակված: Տիրան թագավորը ուներ սշունյաց տոհմից մի սեեեկապետ², անունը Փիսակ: Մի անգամ Փիսակը, իբրև հայոց թագավորի պատվիրակ այցելության է գնում Ատրպատական Ծապուր Վարազին, հետը մտերմանում և ճեգրությամբ պատնում նրան Տիրանի հրաշալի ձիու մասին: Այդ իմանալով՝ Վարազը Փիսակի ձեռով նմանակ է ուղարկում Տիրանին և խնդրում այդ ձին իրեն մի իրել:

Տրանը չի համաձայնում կատարել Ծապուր Վարազի ցանկությունը, բայց և երկյուղելով, որ Ծապուր Վարազը կարող է իր և պարսից թագավորի միջև թշնամություն սերմանել, իր ձիու նման մեկ ուրիշ ձի է նաորում և մեծ ընձաճերով ու հրովարտակով Փիսակի միջոցով ուղարկում Ծապուր Վարազին: Տիրանը միաժամանակ հորդորում է Փիսակին, ասելով.

— Կասես, որ սցս այն ձին է, որ դու խնդրեցիր, և մեր թագավորը քո սիրո համար իր սիրած ձին քեզ շինակեց:

* Ծաղաղթված է ըստ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

¹ Հին Ատրպատականը գտնվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափերից դեպի արևմուտք, մինչև Ուրմիա լիճը ընկած տարածքում:

² Պալատի ներքին գործերի հսկող արքունական պաշտոնյա:

Սակայն Փիսակը երբ գալիս է Շապուրի Վարազի մոտ, Տիրանի գաղտնիքը իսկույն բացում է, հետո էլ չարախոսությամբ Շապուրի Վարազին գրգռում Տիրանի դեմ:

— Հայոց Տիրան թագավորը, — ասում է Փիսակը, — պարսիկ թագավորի դեմ այնպիսի նախանձով, ատելությամբ ու թշնամությամբ է լցված, այնպիսի արհամարհանք է տածում քո և քո թագավորի ու զորքի նկատմամբ, որ մինչև իսկ մի կաշի խնայեց քեզ: Նա իր ձին թաքցրեց և քեզ խաբելով ու ծաղրելով, մեկ ուրիշ ձի է իմ ձեռքով քեզ ուղարկել: — Միայն այդ չէ, — ավելացնում է Փիսակը, — Տիրանը հույսը դրել է հունաց կայսեր ու զորքի վրա: Ուստի պարսիկները, մտադրվել է Սասանի ցեղից խել պարսից թագավորությունը, որովհետև, ասում է նա, չեմ հաճատաճա, մինչև իմ նախնիների վերծր չլուծեմ և նրանց պատիվը վերստին հետ չխլեմ: Եւ, ասում է Տիրանը, մեր նախնի թագավորությունը պետք է հետ վերցնեմ և հատկացնեմ ինձ ու իմ թագավորական տանը:

Երբ Ատրպատականի մարզպան Շապուրի Վարազը նենգ ու խարդախ Փիսակից լսում է այս ամենը, իսկույն ամբաստանության թուղթ է ուղարկում պարսից Ներսես թագավորին: Այս թղթից պարսից թագավորն այնպես է գրգռվում, զայրանում ու կատաղում հայոց թագավորի դեմ, որ անմիջապես կարգադրում է Վարազ Շապուրին՝ որևէ միջոց ու հնար գտնել հայոց թագավորին նենգությամբ գալթակելու և բռնելու համար:

Շապուրի Վարազը պատվիրակ է ուղարկում հայոց թագավորի մոտ, իր գոհունակությունն ու շնորհակալությունը հայտնում թանկագին նվերի համար, միաժամանակ նրա նկատմամբ տածած իր սերն ու կարոտը պատճառաբանելով, խնդրում է Տիրանին՝ իրեն թույլ տալ այցելություն կատարել Հայաստան:

Հայոց Տիրան թագավորը մեծ խանդավառությամբ և ուրախությամբ Շապուրի Վարազին հրավիրում է իր մոտ: Մինչև Շապուրի Վարազի այցը, Տիրանը հավաքում է իր ներքին սպասավորներին և պատվիրում:

— Մեզ մոտ եկող հյուրին անհրաժեշտ է զվարճացնել և ուրախացնել որսերով, կերվախմով և ամեն տեսակ վաղեմքերով: Բայց մենք նրան չպետք է ցույց տանք մեր լավագույն որսատեղիները, որովհետև պարսից ազգը նախանձոտ ու նենգ է և մի օր կարող է այդ լավագույն որսավայրերը մեր ձեռից խլել: Ուստի պետք է գտնել այնպիսի որսատեղեր, որտեղ որսը սակավ է: Մենք նրա հետ որս կանենք ոչ քե՛ս առատ որսի, այլ պարզապես ցույցի համար, որպեսզի կարողանանք նրան սուկ զվարճացնել: Այդ իմաստով ամենահարմարը Մեծ Մասիսի ստորոտում գտնվող Աղիորքս որսավայրն է, որտեղ որսի կենդանիներ քիչ կան:

Շապուրի Վարազը երեք հազարամյոց լավ սպառազինված զորագնդով գալիս է Հայաստան: Հայոց Տիրան թագավորը նրան ընդունում է Ապահունյաց գավառում՝ մեծ շուրով ու պատվով: Սակայն տիրապետում ու բանաարկու Փիսակը անմիջապես Շապուրի Վարազին հայտնում է որսատեղիների մասին Տիրան թագավորի ասած խոսքերը: Շապուրի Վարազը ներքուստ ավելի է գրգռվում Տիրանի դեմ, սակայն խորամանկությամբ իր թշնամությունը թաքցնում է, ատերևոյթ բարեկամ ձևանում և սպասում հարմար առիթի:

Մի քանի օր շարունակ Տիրան թագավորը Շապուրի Վարազի հետ ուրախություն է անում, որսով զվարճանում:

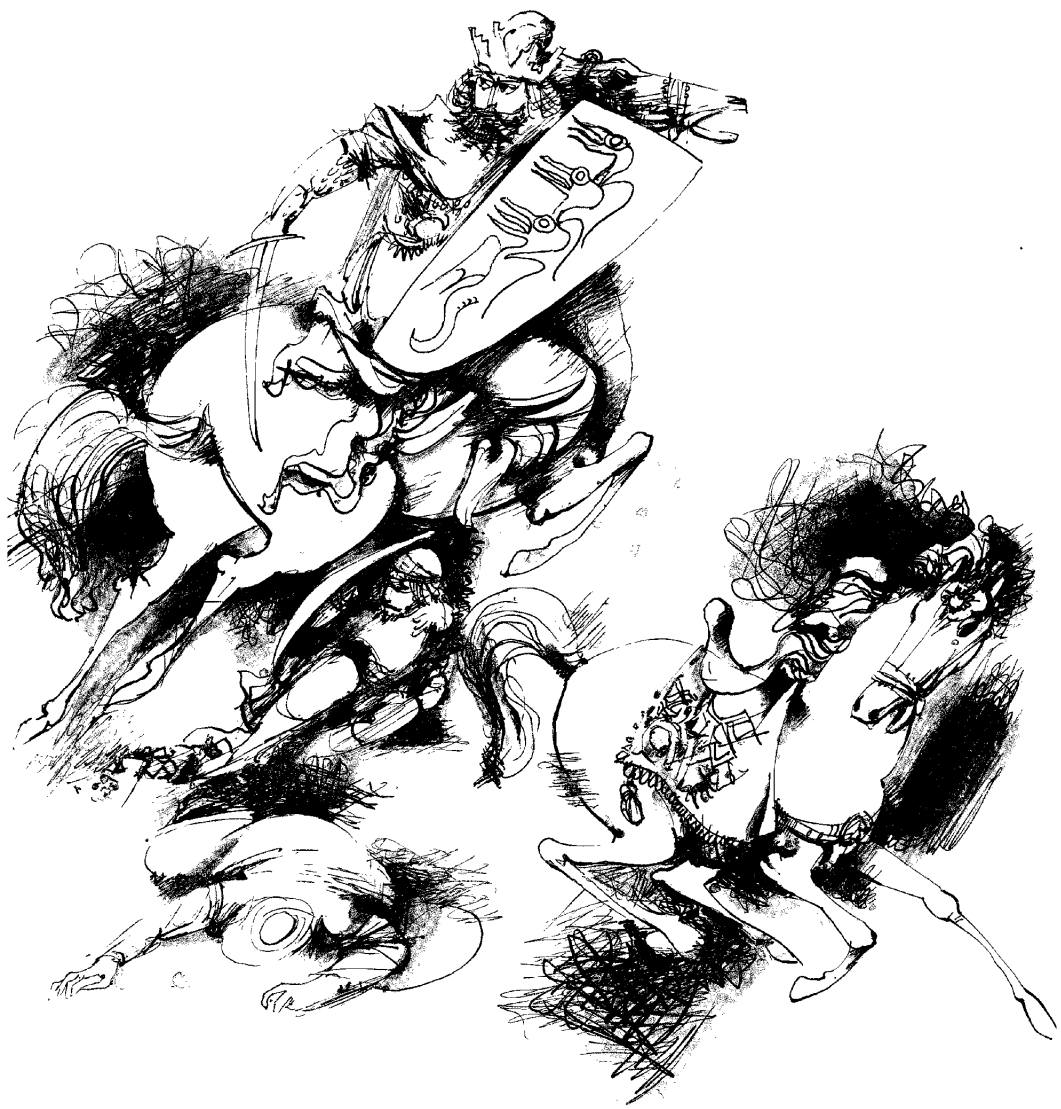
Մի անգամ, իրերի բերումով, Տիրանի զորավարները, նախարարներն ու ավագանին թագավորի մոտ չէին, գնացել էին իրենց տները հանգստանալու, իսկ արքունական զորքը գտնվում էր զորանոցներում:

Թագավորի մոտ մնացել էին միայն սակավաթիվ սպասավորներ, որաշների պահապաններ, ճանապարհների մշակներ, վրանապան զինվորներ և աշխարհագորայիններ: Թագավորի մոտ էին նաև թագադրին և մանկահասակ արքայազն Արշալը:

Տիրանը այնքան էր վստահ Շապուրի հավատարմությանը, որ չնայած նրա հետ եկած երեք հազար սպառազեն զինվորների ատկայությանը, բնավ չէր կասկածում որևէ վտանգ և հոգ չէր տանում իր անձի ապահովության համար:

¹ Կոնվուտ է Տուրքերանի նահանգում, Հարթ գավառից հյուսիս-արևելք՝ Արածանի գետի երկու ափերին:

Այդ օրերին Շապուր Վարազը փոխադարձաբար պատիվ տալու պատրվակով իր մոտ ընթրիքի է հրավիրում Տիրան թագավորին: Երբ սկսվում է կերուխումը, թագավորն ու իր հետ եկած թիկնապահները սաստիկ հարթում են: Այդ ժամանակ Շապուր Վարազի դարանակալած զինվորները հանկարծակի հարձակվում են սելանակիցների վրա, բոլորին բռնում, իսկ վահանավոր ու տապարավոր զինվորները շրջապատում են Տիրան թագավորին: Նրանք բռնում են թագավորին, երկաթե շղթաներով ձեռ ու ոտը կապում, ապա ավարի են ենթարկում թագավորի բանակատեղը, արքայական գույքն ու զանձները գրավում, գերում թագաճումն ու թագաժառանգներին և Ապահունյաց գավառից հեռանում: Գալիս հասնում են մի գյուղ, որ կոչվում էր Դավարիք: Երբ պարսից զորավարը շղթայակապ Տիրանի հետ մտնում է Դավարիք, հրամայում է իր զինվորներին.

— Ածուխ գտե՛ք, քերե՛ք, որպեսզի երկաթ շիկացնենք և շիկացած երկաթով հայոց թագավորի աչքերը դառնեն:

Անմիջապես ածուխ են քերում, երկաթը շիկացնում և Տիրանի աչքերը դաղում: Կուրացած Տիրանն ասում է.

— Քանի որ իմ գույգ լուսավոր աչքերը այս տեղում խավարեցին, թող այսուհետև և հավիտյան այս Դավարիք գյուղը Ածուխ կոչվի:

Շապուր Վարազը շտապ մեկնում է Ածուխ գյուղից, հետը տանելով Տիրան թագավորին, նրա ընտանիքին ու մնացած զերիներին: Նա գնում հասնում է Պարսկաստան, գնում Տիգրոս՝ արքայական նստավայրը, և գերված հայոց թագավորին հանձնում իր տիրոջ՝ պարսից թագավորին:

Այս անսպասելի չարիքի ու դժբախտության գույժն իմանալով, հայոց բոլոր նախարարներն ու իշխանները, գործակալներն ու զորագլուխները երկրի տարբեր ծայրերից ի մի են հավաքվում, զորք կազմում և հետապնդում Շապուր Վարազին, բայց ապարդյուն, այլևս չեն կարողանում նրան հասնել: Այնուհանդերձ նրանք մտնում են Պարսկաստան, երկրի մի մասը գրավում, կոտորում, այրում, ավարի են ենթարկում ամեն ինչ: Ապա գալիս հավաքվում են իրենց երկրում, սգում ու ողբում իրենց բնիկ տիրոջ՝ հայոց թագավորին, կոծում իրենց սեփական երկրի անտեր վիճակը:

Հույների կռիվը պարսից թագավորի դեմ և Տիրանի ազատումը*

Այնուհետև հավաքվում են Հայոց աշխարհի մեծամեծ նախարարներն ու իշխանները, ժողովրդի բոլոր ներկայացուցիչները և ասում.

— Այս րնչ է մեր արածը, նստել սուգ ենք անում, իսկ թշնամին կօգտվի այս հանգամանքից և նորից կարշավի մեր երկիրը: Եկեք մենք մեզ մխիթարենք, գոտեպնդվենք, մեզ ու մեր երկրին տեր կանգնենք և մեր բնիկ տիրոջ վրեժը լուծենք:

Այդպես, երկրի բոլոր նշանավոր մարդիկ համախմբվում են, միաբանվում, իրար թիկունք կանգնում:

Հայոց պալագանին մեծամեծ նախարարներից կազմված պատվիրակություն է ուղարկում հունաց թագավորի մոտ, օգնություն խնդրում՝ վրեժ լուծելու պարսիկներից: Պատվիրակությունը գլխավորում էին Սյունյաց Անդոկ նահապետը և Արշարունյաց նահապետ Արշավիր Կամսարականը: Նրանք մեծամեծ նվերներով գնում հասնում են Հունաց աշխարհը, մտնում կայսերական պալատը, թագավորին ներկայացնում ամբողջ ժողովրդի կամքն արտահայտող հրովարտակը: Կայսրը ուշադիր լսելով պատվիրակությանը, խորամուխ է լինում գործի բոլոր մանրամասների մեջ և խոստանում ամեն ինչով օգնել ու զորավիգ կանգնել Հայոց աշխարհին:

Մինչև հայոց պատվիրակությունը գտնվում էր Հունաց աշխարհում, պարսից Ներսես թագավորը մեծ քանակ է կազմում, արշավում Հայաստան, հրի ու սրի մատնելու երկիրը և ամբողջ Հայոց աշխարհը իր բոլոր ամրամներով կցելու իր երկրին: Նա իր հսկա բանակը վերցրած, բազմաթիվ փղերով, մեծ քարավանով, տունուտեղով՝ կանանցով, տիկնանց տիկինով, մեծաքանակ մթերքներով գալիս մտնում է Հայաստան և ամբողջ երկիրը բռնում: Հայոց նախարարներն ու իրենց զորքերը թշնամուց սարսափա-

* Շարադրված է ըստ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

հար, իրենց ընտանիքներն առած փախչում են Հունաց կողմերը, կայսերական բազմագունդ նախարարների քանակին գուժում իրենց երկրին հասած այդ ահավոր աղետը:

Հունաց թագավորը, երբ լսում է այս բոլորը, ինքն էլ գործ է հավաքում և շարժվում, գալիս Հայոց աշխարհը՝ պարսից թագավորի դեմ:

Նա բանակը թողնում է Մատաղ՝ քաղաքի մոտակայքում, իր հետ է վերցնում հայոց պատվիրակության ղեկավարներին՝ Անդոկին և Արշավիրին, ծալվում շինականի կերպարանքով և իբրև կաղամբավաճառ մտնում պարսից բանակը: Պարսից բանակն այդ ժամանակ գտնվում էր Բառեմ գավառի Ուխա կոչված գյուղում: Նրանք ծալված մտնում են պարսից բանակը, ամեն ինչ դիտում, զննում, իմանում գործերի քանակն ու դասավորությունը և վերադառնում իրենց ճամբարը: Գալիս պատրաստվում են, կազմակերպվում և հանկարծակի հարձակվում պարսից բանակի վրա, որն անհոգ ու խաղաղ հանգրտանում էր իր ճամբարում: Հունական զորքը պարսից ամբողջ զորքին սրի է բաշում, ոչ մեկին կենդանի բաց չի թողնում: Ավարի ու կողոպուտի են ենթարկում ամբողջ ճամբարը, բռնում են թագավորի կանանց ու տիկնանց տիկնոջը՝ իրենց գանձերով, ամբողջ ունեցվածքով, կայքով ու կարողությամբ, գերի վերցնում: Միայն թագավորին է հաջողվում մի սուրհանդակի հետ փախչել, մահից ազատվել և մի կերպ իր աշխարհն ընկնել:

Հաղթանակից հետո հունաց կայսրը շքեղ ու արքայական պերճությամբ զուգված, մտնում է պարսից ճամբար, հրամայում՝ պարսից թագավորի բոլոր չափահաս ժառանգներին կոտորել, մնացածներին կանանց հետ գերի տանել Հունաց աշխարհը: Նա Հայոց աշխարհի վրա վերակացու է կարգում Անդոկին և Արշավիրին, նրանց մեծամեծ պարզաներով մեծարում, նրանց հանձնում երկիրն ու բոլոր իշխաններին, իսկ ինքը վերադառնում Հունաստան:

Իսկ պարսից թագավորը, երբ հասնում է իր երկիրը, իսկույն խորհրդի է հրավիրում իր իշխանության տակ մնացած մեծամեծներին, հրամայում վերստին քննել և պարզել, թե ինչից սկիզբ առավ այդ ահավոր պատերազմը: Քննում են, պարզում և թագավորին պատմում, որ ամեն ինչ ծագել է մի չնչին քանից, մի վատթար չարախոսությունից, և մոլի Շապուր Վարազը երկու երկրների միջև խռովություն է հարուցել ընդամենը մի ձիու պատճառով:

Թագավորը հրամայում է Ծապուր Վարազին զրկել իր բոլոր պատիվներից ու արտոնություններից, պատվական պատմունքներ վերցնել հանել, ենթարկել սոսկալի չարաբանքների: Ապա, ըստ պարսկական սովորության, թագավորը նրան մորթազերծ է անել տալիս, մորթին խոտով լցնում և կանգնեցնում քաղաքի հրապարակում, իբրև նախախնիքի նշան:

Պարսից թագավորը զղջում է եղածի համար, պատվավոր իշխաններ է ուղարկում հունաց կայսեր մոտ հաշտության քանակություններ վրելու և գերիներին հետ վերադարձնելու համար: Նա աղաչում և խնդրում է կայսրին, որ գոնե իր կանանց գերությունից արձակի և այդ խաշտառակությունն ու նախատիվը իրենից վերացնի:

Հունաց Վաղես կայսրը պարսից թագավորին պատասխանում է հետևյալ հրովարտակով.

«Նախ դու հետ դարձրու Հայոց աշխարհից տարած գերիներին՝ Տիրան թագավորով և քո տարած բոլոր ավարով հանդերձ: Երբ դու այդ կկատարես, ապա ես էլ հետ կդարձնեմ այն ամենը, ինչ տարել եմ: Ուրեմն, առաջ դու հալեղից առած ավարը վերադարձրու, հետո ես քեզանից տարածը կվերադարձնեմ:

Պարսից թագավորը երբ այս հրովարտակը կարդում է, անմիջապես հրամայում է Տիրանին բանտի ու կապանքներից ազատել: Թագավորը Տիրանին քերում է իր մոտ, քաղցրությամբ ու մեղմությամբ հետը զրուցում, խոստանում նրան նորից թագավոր կարգել և պատվով իր աշխարհը վերադարձնել: Տիրանը թագավորին պատասխանում է.

— Անօգուտ ու անիմաստ է, անգամ՝ անկարելի ինձ նման կույր մարդուն նորից թագավոր դարձնել: Իմ փոխարեն թագավորեցրու որդուս՝ Արշակին:

Պարսից թագավորը կատարում է Տիրանի կամքը, Հայոց աշխարհին թագավոր է կարգում Արշակին, թագավորի կնոջն ու մյուս բոլոր գերիներին իրենց գանձերով ու ունեցվածքով հանդերձ ազատ է արձակում և Տիրանին մեծ պատվով ու ընծաներով ուղարկում Հայոց աշխարհը:

Այդ ժամանակ պարսից թագավորի մոտ էին գտնվում հունաց թագավորի պատվիրակաւրը:

¹ Քաղաք Փոքր Հայքում, Բայբերդից (այժմ՝ Բայրուր) ոչ հեռու:

Երբ պարսից թագավորը հայերին ազատում և ուղարկում է Հայաստան, նա արձակում է նաև հունաց կայսրի պատվիրակներին և ուղարկում իրենց թագավորի մոտ, որպեսզի նրան պատմեն, թե ինչպես ինքը մեկ առ մեկ և ճշտությամբ կատարել է նրա պահանջը: Պատվիրակները գալիս են Հունաստան, իրենց կայսրին պատմում պարսից թագավորի արարքը: Կաթող պարսից թագավորի վարմունքից գոհացած՝ ինքն էլ ազատ է արձակում նրա կամանք՝ ու մնացած գերիներին և մեծ պատվով, կարգ ու սարքով նրանց վերադարձնում Պարսից աշխարհ, իրենց թագավորին:

ԱՐՇԱԿ՝

Արշակի թագավորելուց հետո Հայոց աշխարհում խաղաղություն է հաստատվում. երկրից հալածվածներն ու փախստականները վերադառնում են հայրենիք, խաղաղ ապրում Արշակի թագավորության հովանու տակ:

Ինքն Արշակը անձամբ դուրս է գալիս որոնելու Մամիկոնյան քաջ զորավարներին, որոնք գտնվել էին հորից՝ Տիրան թագավորից, և գնացել ամրացել էին Տաջի¹ իրենց տիրույթներում: Նա գնում է Տաջ, գտնում Մամիկոնյան եղբայրներին, հետևելը հաշտվում, ավագ եղբորը՝ Վարդանին, նշանակում է Մամիկոնյան տոհմի նախակետ, միջնեկ եղբորը՝ Վասակին, որ իր դպակն էր, նշանակում է Մեծ Հայքի սպարապետ, պատերազմական բոլոր գործերի ղեկավար և առիաստարակ Մամիկոնյան տոհմին տալիս է Մեծ Հայքի բոլոր գործերի զորավարության իշխանությունը: Գնունյաց իշխանական տոհմին էլ տալիս է հայոց հազարապետության պաշտոնը: Նա ընդհանրապես բոլոր կողմերից վերանորոգում ու ամրապնդում է երկրի իշխանությունը:

Արշակ և Ներսես

Արշակ թագավորը իր մոտ համազգային մեծ ժողով է գումարում, որին մասնակցում են նախարարական տների մեծամեծ նախապետներն ու իշխող տարբեր խավերի ներկայացուցիչները: Ժողովի նպատակն էր Հայոց աշխարհի համար ընտրել հոգևոր առաջնորդ: Բոլոր ժողովականները միաձայնությամբ գտնում են, որ հոգևոր առաջնորդ պետք է ընտրել միմիայն Գրիգոր Լուսավորչի տան ներկայացուցիչներից:

— Ինչպես Ձեր թագավորությունը նորոգվեց, — ասում են նրանք Արշակին, — աչդպես էլ պետք է Գրիգորի սերնդից նորոգել հոգևոր նախապետությունը: Երբ այդ կաթողիկոսական աթոռը նորոգվի, ապա և պաշտառ վարքուբարք կնորոգվի Հայոց աշխարհում:

Ժողովը միաձայն նոր կաթողիկոսի համար առաջարկում է Գրիգոր Լուսավորչի թոռան թոռի՝ Ներսեսի թեմանությունը: Ներսեսն ինքը մոր կողմից Տիրան թագավորի քրոջ՝ Բամբեշի որդին էր, Արշակի հորաքրոջ գավալը:

Ներսեսը աշխարհական էր, ամուսնացած, փոքր հասակից սնվել ու ուսանել էր Գամիրքի Կեսարիա քաղաքում, վստահելի ուսուցիչների ձեռքի տակ:

Նա կրթված ու սիրված անձնավորություն էր, զինվորական պաշտոնյա և վարում էր Արշակ թագավորի սենեկապետի պարտականությունը:

Ներսեսն ինքը ներկա էր այդ ժողովին և սպասարկում էր Արշակ թագավորին: Նա հաղթանակած տղամարդ էր, բարձր ու վալեղու հասակով, գեղեցիկ ու գրավիչ արտաքինով, պատկառելի ու վարժ զինվորական, բնավորությամբ հեզ, բարեհամբույր, խոնարհ, առաքինի, ընկերասեր ու մարդասեր, քաջ ու եռանդուն:

Ժողովում՝ Նա զինվորական համազգեստ հագած, պատրաստ կանգնած էր Արշակ թագավորին

* Ծարադրված է ըստ Փավստոս Բուզանդի, մասամբ և Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» գրքերի:

¹ Տաջը պատմական Հայաստանի նահանգներից մեկն էր, բնված Կարին (Լրզրում) քաղաքից դեպի հյուսիս, տարածվում էր Մորիս գետի միջին հոսանքի և ափակողմյան վտակների ավազանում:

սպասարկելու: Նրա մեջքին կապված էր ականակուտ մարգարտագարդ գոտի, իսկ գոտուց կախված էր արքայական պողպատյա սուրը՝ ոսկե պատշաճով, ուսերին գցած էր վալեռուզ գարդերով գեղեցիկ պատմունքան:

Մինչ Ներսեսը ժողովում կանգնած սպասարկում էր թագավորին, ժողովը միաձայն աղաղակում է.

— Ներսեսը թող լինի մեր հովիվը¹:

Ներսեսն անակնկալի ելած, թողորում է այդ առաջարկության դեմ, իրեն այդ պաշտոնի համար անարժան համարելով: Բայց ժողովականները չեն հանդարտվում, թագավորի առաջ շարունակում են աղաղակել.

— Ուրիշ ոչ ոքի չենք ուզում մեզ հովիվ, այլ միմիայն սրան. ուրիշ ոչ ոք չպետք է նստի այդ աթոռին, այլ միայն ինքը:

Ներսեսը առաջ է գալիս և սկսում ինքն իրեն բամբասել, սուտ բաներ ասել, որ ինքը իբր շատ մեղքեր ու թերություններ ունի և անարժան է այդ պաշտոնին:

Ժողովի մասնակիցները, թագավորի հետ միասին, ծիծաղում են այդ հորինած ստերի վրա: Իսկ զինվորները միաբերան աղաղակում են.

— Թող քո մեղքերը մեզ վրա, մեր գլուխներին թափվեն, քո անօրեն գործերը թող մեր զավակների գլխին թափվեն, միայն թե դու դարձիր մեզ առաջնորդ, շարունակիր ու նորոգիր քո մեծ հոր՝ Գրիգորի գործը:

Ներսեսը տեսնելով, որ ոչ մի կերպ չի կարողանում նրանց համոզել, ստիպված վերադարձվում է նրանց.

— Դուք անօրեն եք ու պիղծ, ես չեմ կարող ձեզ հովիվ լինել և ձեր մեղքերը ինձ վրա վերցնել: Ես չեմ կարող աշատու լինել, չեմ կարող ձեր գործած չարիքներին դիմանալ: Դուք պատր Գուր եք ինձ սիրում, վաղե իմ թշնամիներն ու ստողները կդառնաք: Դուք ինձ կապում եք ձեր գլխին իբրև ծեծող թակ: Ինձ հանգիստ թողեք, իմ տառապանքներով ու մեղքերով լի կյանքը թողեք առանց հոգսերի անցկացնել: Բայց զինվորների բազմությունը չէր հանդարտվում, այլ պահանջելով աղաղակում էր.

— Հենց դիմ՝ մեղավորդ, պետք է մեզ հովիվ լինես:

Արշակի համբերության բաժակը լցվում է: Նա չարացած ու գայրացած, ձեռք գցում է Ներսեսի գոտուց կախած սրից, դեպի իրեն բաշում, սուրը գոտիով հանում, շարտում մի կողմ, ապա հրամայում՝ Ներսեսին իր առաջ կապել, խուզել նրա գանգոտ ու վալեռուզ մազերը, պատռել, վրայից հանել շքեղ պատմունքան:

Երբ սկսում են խուզել Ներսեսի մազերը, և նա աստիճանաբար կորցնում է իր սքանչելի գեղեցկությունը, շատերը ցավից արտասվում են: Ապա թագավորը հրամայում է բերել կրոնավորի զգեստներ և հագցնել նրան. կանչում են ծերունի Փափստոս եպիսկոպոսին և նրան ձեռնադրել տալիս սարկավազ²: Այնուհետև Արշակը իր մոտ է հավաքում երկրի մեծամեծ իշխաններին, խորհուրդ անում, որոշում Ներսեսին տանել Կեսարիա, օձել ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

Հայոց նշանավոր իշխանների ուղեկցությամբ և մեծամեծ նվերներով Արշակը Ներսեսին ուղարկում է Գամիրթի Կեսարիա մայրաքաղաքը՝ կաթողիկոսների կաթողիկոս Եվսեբիոսի մոտ, կաթողիկոս օձելու:

Ներսեսին տանում են Կեսարիա, Եվսեբիոսին հանձնում Արշակ թագավորի հրովարտական ու նվերները:

Եվսեբիոսը ամենայն սիրով ու մեծարանքով ընդունում է հայոց հյուրերին, հավաքում եպիսկոպոսների բազմությունը և Ներսեսին ձեռնադրում Մեծ Հայքի եպիսկոպոս: Երբ եկեղեցում Ներսեսին կաթողիկոս են օծում, մի սպիտակ աղավնի գալիս, նստում է օծման սեղանին, ապա թռչում նստում է Ներսեսի գլխին: Հավաքված բազմությունը մեծ ցնծությամբ ու երկյուղածությամբ է ընդունում այդ երևույթը, այն համարելով աստվածային սուրբ նախանշան՝ Ներսեսի կաթողիկոս ձեռնադրման արժանավորություն:

¹ Հովիվ բառն այստեղ ունի փոխաբերական իմաստ, իբրև հոգևոր հոտի, այսինքն՝ հավատացյալների և հոգևոր պաշտոնյաների առաջնորդ:

² Ծածր աստիճանի եկեղեցական պաշտոնյա:

Վեսարիպից Ներսեսին և հայոց իշխաններին մեծ պատվով և շուքով ճանապարհ են դնում Հայաստան:

Երբ գալիս հասնում են հայրենիք, Արշակ թագավորը նրանց դիմավորելու է դուրս գալիս Ադուն լեռան մոտ: Նրանք մեծ խանդավառությամբ ու ցնծությամբ հանդիպում են միմյանց, ողջունում, օրհնում, ապա բերում Ներսեսին, ճտեցնում հայոց հայրապետության աթոռին:

Ներսեսը երկրում մեծ քարեմորոգումներ է ծավալում: Նա Տարոնի Աշտիշատում եկեղեցականների և աշխարհականների ժողով է գումարում, ուր իրավական կանոններ է սահմանում երկրի թե՛ աշխարհիկ և թե՛ եկեղեցական գործերը կարգ ու կանոնի ենթարկելու համար:

Նա նախարարական տներից վերացնում է երկու շատ կարևոր հեթանոսական սովորություն. առաջինը՝ ամուսնությունը մերձավոր և արյունակից ազգականների միջև, որ կատարվում էր շահադիտական նկատառումներով, և երկրորդը, երբ նշանավոր իշխանների մահվան ժամանակ սպանում և նրա հետ էին թաղում նաև նրա մերձավորներին ու ծառաներին:

Ներսեսը Հայոց աշխարհի ամեն մի գավառում աղքատացողներ է շինել տալիս, ուր պատսպարվում ու սնվում էին խեղճերն ու չքավորները: Բոլոր գյուղերում շինել է տալիս հյուրանոց-իջևանատներ՝ օտարականների համար, սնվելու տեղեր՝ որքերի և ծերերի համար, հեռավոր և անմարդաբնակ տեղերում՝ հիվանդանոց-պատսպարաններ բոլորտների, անասավորների և այլ անբուժելի հիվանդների համար, որոնք մինչ այդ օրենքով հայտնվում էին, իբրև պիղծ մարդիկ:

Ներսեսը Հայաստանի բոլոր գավառներում հիմնում է դպրոցներ, ուր ուսուցումը կատարվում է հունարեն և ասորերեն լեզուներով: Շինում և վերանորոգում է ավերված եկեղեցիները, հաստատում վանական միաբանություններ, կարգավորում ու կայունացնում եկեղեցական գործի դրվածքն առհասարակ: Ինքն իր մարդասիրությամբ, աղքատասիրությամբ, խոնարհությամբ ու ողորմածությամբ ամբողջ Հայոց աշխարհում վայելում էր համաժողովրդական մեծ սեր և հեղինակություն:

Արշակավանի կառուցումն ու կործանումը

Ներսեսը հայոց տարբ նշանավոր իշխանների հետ բարեկամական այցով գնում է Հունաստան՝ Վադես կայսրի մոտ: Վերջինս, որ աղանդավոր էր և շեղվել էր բուն քրիստոնեական հավատից, վեճի է բռնվում Ներսեսի հետ և նրան արտրում մի անմարդաբնակ կղզի: Ներսեսն իր բացակայության ժամանակ Հայոց աշխարհում տեղապահ է թողնում Բագրևանդի Խաչ եպիսկոպոսին՝ մի ազնիվ ու բարեպաշտ հոգևորականին:

Արշակը որքան հասակ էր առնում և երկրում ամրապնդում իր իշխանությունը, այնքան դառնում էր ինքնավստահ և հաճախ գանգ էր առնում եկեղեցու իշխանությունն ու պատվիրանները:

Ներսեսի բացակայության ժամանակ Արշակ թագավորը Կոզ գավառի հովտում մի դաստակերտ է շինել տալիս և հրամայում իր մունեստիկներին՝ երկրով մեկ հայտարարել թագավորական հետևյալ հրամանը. «Իվ որևէ մեկին պարտք է, ով որևէ մեկին մի բանով վնասել է, ով որևէ մեկի արյունն է թափել, ով որևէ մեկի կինն է հափշտակել կամ գույքը բռնագրավել, ով որևէ մեկից երկյուղ ունի, բոլորը, բոլորը թող հավաքվեն գան, բնակվեն թագավորի շինած դաստակերտում, նրանց նկատմամբ ոչ մի դատ ու պահանջ չի լինի, նրանց ղեմ բոլորդներն իրենք կենթարկվեն պատժի ու դատաստանի»:

Երբ բոլոր գավառներում, քաղաքներում ու գյուղերում, բոլոր հրապարակներում հայտարարվում է արքունական այս հրամանը, Արշակ թագավորի շինած դաստակերտն են գալիս հավաքվում երկրի բոլոր գողերը, ավազակները, մարդասպանները, պարտապանները, հափշտակիչները, վնասարարները, բոլոր ստախոսներն ու խաբեղաները: Շատ շատերը հանցանքներ էին գործում և այնտեղ ապաստան գտնում, շատ կանայք թողնում էին իրենց տղամարդկանց, փախչում գալիս էին այնտեղ պատսպարվում, շատ տղամարդիկ իրենց կանանց լքելով, ուրիշների կանանց էին առնում և գալիս այնտեղ բնկնում, շատ ծառաներ իրենց տերերի գանձերը հափշտակելով, փախչում գալիս էին այնտեղ օթևան գտնում, շատ ավանդադուրներ իրենց մոտ պահուստի տրված ավանդները վերցնում, գալիս էին այնտեղ ապաստանում: Այնտեղ էին գալիս նաև տուժածներն ու հարստահարվածները, զրկվածներն ու հայածվածները: Գալիս էին, լցվում, դաստակերտը մեծանում, դառնում է մի մեծ քաղաք, ամբողջ հովիտը բռնում:

Արշակ թագավորը հրամայում է այդ քաղաքը կոչել իր անունով՝ Արշակավան, և այնտեղ արքայական ապարանք է կառուցել տալիս:

Արշակավանի կառուցումը Արշակի դեմ երկրով մեկ բողոքի ու դժգոհության ալիք է բարձրացնում: Ներսեսի տեղապահ Խաղ եպիսկոպոսը բազմիցս հանդիմանում է Արշակին այդ քաղաքի համար, բայց Արշակը փոխանակ նրան լսելու, փորձում է զանազան թանկարժեք նվերներով, ոսկով ու արծաթով, արքունական փստոփ ընտիր ճոռյգներով կաշառել նրան: Խաղն ընդունում է այդ թանկարժեք նվերները, բայց տեղում տեղը բաժանում աղքատներին ու կարիքավորներին, միաժամանակ չղաղաբեցնելով իր հանդիմանությունը:

Խաղին ստիպում են անգամ Արշակավանի եկեղեցում սուրբ սեղան կանգնեցնել, որից Խաղը կտրուկ հրաժարվում է: Արշակը տեսնելով, որ իր ջանքերն ապարդյուն են անցնում, հրամայում է իր մոտից հեռացնել Խաղին:

Հունաստանում մեռնում է Վաղես կայսրը: Աքսորավայրից Հայաստան է վերադառնում Ներսեսը, որին Արշակ թագավորն ու ողջ ժողովուրդը դիմավորում են ցնծությամբ: Ներսեսի վերադարձով կրկին աշխնանում է երկրի ներքին կյանքը:

Ներսեսն իմանալով Արշակավանի կառուցման և Արշակի գործած անօրինությունների մասին, մտնում է թագավորի մոտ, խստորեն նախատում նրան, ապա խորհուրդ տալիս:

— Արդ, լսի՛ր, ինչ որ քեզ ասում եմ, և կատարի՛ր, որպեսզի կարողանաս քեզ փրկել աստծո բարկությունից, և թշվառ Հայոց աշխարհն էլ քո պատճառով չկորչի: Դու հրաման տուր, որ Արշակավանը քանդեն, քո ժողոված մարդկանց ցրիր, որ գնան տարածվեն ու բնակվեն իրենց նախկին տեղերում, որպեսզի չարիքների խորքերը չընկնեն ու չկորչեն: Իսկ քո գործած մեղքերի համար ամբողջ երկրին հրաման կտանք, որ քո փոխարեն պաս պահեն, աղոթք անեն: Եթե Արշակավանի տեղը շատ ես հավանում, և քեզ դժվար է այն լքել, ապա ես ինքս եմ քողաք կշինեմ քեզ համար և արդարությամբ չեմ կպահեն:

Արշակը լսում է և խթողիկոսի խոսքերը, քթի տակ ծիծաղում նրա ասածների վրա, զանց անում: Ներսեսը բարկանում է թագավորի վրա, աստվածային պատժով սպառնում նրան և թողնում հեռանում զավառները:

Արշակավանի բնակչության մեջ ժանտախտ է ընկնում, սկսում են կոտորվել մարդիկ ու անասուններ: Հայ նախարարներն էլ, կատաղած Արշակավանում ապաստանած իրենց ծառաների ու հանցավորների դեմ, զորքերով հարձակվում են Արշակավանի վրա, կոտորում բոլոր տղամարդկանց ու կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից:

Կոտորածի մասին Ներսեսն իմանում է ուշացումով, և չի կարողանում դրա առաջն առնել: Նա հասնում է այն ժամանակ, երբ մեծերին կոտորել էին, իսկ նրանց երեխաներին նախարարներն իրենց մեջ էին բաժանում, որպեսզի գերի տանեն ինչպես հեռավոր թշնամիների երեխաների: Ներսեսը երեխաներին ազատում է նախարարների ձեռքից, կողովներով նրանց կրել է տալիս մի գոմ, նրանց համար սնունդ և ապրուստ նշանակում: Հետագայում, երբ այդ երեխաները մեծանում են, իրենց համար ավան են շինում, ու կոչվում է Ուրթ¹, ի շնան այդ բնակավայրը նրանց կողովներով բերելու:

Արշակ, Գնել և Տիրիթ

Ներսեսի անմարդաբնակ կղզի քաղաքած ժամանակ նրա հետ Հունաստան գնացած նախարարների մի մասը պատանդ էր մնացել Վաղես կայսրի մոտ: Նրանց մեջ էին նաև լիջուրի Լուրդորդիներ Գնելն ու Տիրիթը:

Ներսեսին քաղաքելու պատճառով հայոց և հունաց միջև եղած բարենկամական հարաբերությունները չխտարարելու և Արշակի փրկող շահելու համար, Վաղեսը Ներսեսի փոխարեն պատանդից ազատում և մեծ նվերներով, թանկարժեք քարերով Հայաստան է ուղարկում Արշակի եղբորորդիներ Գնելին ու Տիրիթին:

¹Ուրթը — հին հայերենում՝ կողովներ, ալիքներ՝ որթերից, ճուղիներից ձյունված:

Նրանք հունաց պատվիրակի հետ գալիս են Հայաստան և Արշակին հանձնում Վաղեսի հրովարտակը, թանկարժեք քարերն ու զանձերը: Արշակն իմանալով կատարվածը, սաստիկ գայլաճում է, անպատվում հունաց պատվիրակին:

— Այդ ձեռք բերած քարերը թող թափվեն ձեր կայսեր ու ձեր գլխին: Մեր երկրում քարեր շատ կան, դրանք լիովին բավարար են այս քարերը տվողի և բերողի ատամները փշրելու համար:

Արշակն անմիջապես հրամայում է Վառակ գորավարին զորք հավաքել, գնդեր կազմել և գնալ, զարկել, ապրիկ ենթարկել Գամիրքի կողմերը, որ պատկանում էր հունաց կայսրին: Վասակ սպարապետը իսկույն կատարում է թագավորի հրամանը: Նա հավաքում է շուրջ երկու հարյուր վաթսուհին հազար զինվորից բաղկացած մի բանակ, գնում քարդում, ապա Ի ենթարկում Գամիրքի կողմերը, հասնում մինչև Անկյուրիս քաղաքը: Վեց տարի շարունակ Վասակն ասպատակում է Հունաց աշխարհի սահմաններում գտնվող երկրները, թալանում, կոտորում, ապա Ի ենթարկում տեսակ-տեսակ հարստություն և ունեցվածք, բերում, լցնում Հայոց աշխարհը, լիացնում բոլորին:

Գենլը գնում է Արագած լեռան ստորոտում գտնվող Կվաշ ալանը իր կուրացած պապի՝ Տիրանի մոտ, որ դեռ կենդանի էր: Տիրանը Գենլին նվիրում է իր ամբողջ ունեցվածքը, գյուղերը, դաստակերտները, կապվածքները և հրամայում է Գենլին հենց նույն Կվաշ ալանում էլ բնակվել:

Սյունյաց Անդոկ նախարարն ուներ մի գեղեցիկ աղջիկ՝ Փառանձեմ անունով: Նա իր գեղեցկությամբ ու պարկեշտությամբ հռչակված էր ամբողջ երկրում: Պատանի Գենլն ամուսնանում է այդ գեղեցիկ աղջկան՝ Փառանձեմի հետ, և մեծ ու թագավորապաշտ նախահայր անում: Նա իր պապից ստացած ժառանգությունից առատորեն պարգևներ է տալիս բոլոր նախարարներին, նրանց զավակներին, որոնք շատ են սիրում և գնահատում Գենլին: Նախարարներն անգամ իրենց զավակներին հանձնում էին Գենլին՝ զինավարժություն ուսուցանելու նրանց:

Գենլի մյուս հորեղբորորդին՝ Տիրիթը, տեսնելով Փառանձեմի չքնաղ գեղեցկությունը, սիրահարվում է իր հարսին: Նա նախանձում է Գենլին ոչ միայն գեղեցիկ Փառանձեմի համար, այլև իրենց պապից ստացված ժառանգության: Եվ մա սկսում է հնար փնտրել՝ Գենլին մեջտեղից վերացնելու, նրա կնոջն ու պապենական ժառանգությունը հափշտակելու: Նա վճռում է թագավորին զրգռել Գենլի դեմ և նրա միջոցով Գենլին մեջտեղից վերացնել:

Տիրիթը գալիս է Արշակի մոտ և ասում:

«Արքայիդ հայտնի չէ՞, արդյոք, որ Գենլը միտք է դրել քեզ սպանել և քո փոխարեն թագավորել: Բոլոր նախարարները, մեծամեծները, ազատները՝ սիրում են Գենլին, մեր ամբողջ երկրի նախարարները գերադասում են նրա իշխանությունը իրենց վրա, քան քոնը: Եթե ապացույցներ ես ուզում, թագավոր, ահա քեզ ապացույցներ: Գենլը եկավ, բնակվեց Այրարատում, ձեր թագավորական կալվածքում, և բոլոր նախարարները սրտանց նրան են հարում: Հունաց կայսրերն այդ դավը նյութելով, նրան հյուպատոսի կոչում տվեցին և շատ մեծ զանձ, որով մա նախարարներին իր կողմը գրավեց: Արդ, արքես, իմացի՛ր և տես, թե ինչ պիտի անես, ինչպես պիտի կարողանաս քեզ փրկել»:

Դավաճ մասնակից էր նաև Մամիկոնյան տոհմի Վարդան նահապետը, որը թագավորի արևով երդվելով, հավատացնում է Արշակին Տիրիթի խոսքերի ճշմարտությունը:

Արշակը հավատալով նրանց խոսքերին, վարդանին ուղարկում է Գենլի մոտ հետևյալ պատգամով. «Ի՞նչու բնակվեցիր Այրարատում և հայրենի կարգը խանգարեցիր²: Արդ, դու պետք է ընտրես երկրպից մեկը, կամ մեռնել, կամ Այրարատից հեռանալ և քեզանից հեռացնել նախարարների գավակներին»:

Գենլը անմիջապես կատարում է թագավորի պատգամը, թողնում է Այրարատը և գնում, բնակվում է Աղիովիտ և Առեբեան գավառներում³:

¹ Ազատ՝ սոցիալական տերմին է, հին հայերենում նշանակում էր ազնվական:

² Արշակունյանների արքայական տան սովորության համաձայն, Այրարատում պետք է բնակվեր միայն թագավորը և նրա մի որդին, որին պատվում էին իրեն թագավորին հաջորդ, թագածառանգ: Իսկ Աղշակունյաց տան մյուս ներկայացուցիչները պետք է բնակվեին Հաշույրան, Աղիովիտ և Առեբեան գավառներում՝ արքունական եկամուտներով և ուսուստով: Գենլը փաստորեն խախտել էր այս սովորությունը:

³ Գտնվում էին Վանա լճի հյուսիսարևելյան կողմում:

Այդ առթիվ Տիրանը սաստիկ զայրանում է որդու՝ Արշակի դեմ, և նրան խիստ հանդիմանում: Արշակի գաղտնի հրամանով՝ սենեկապետները խեղդամահ են անում Տիրանին և թաղում Կվաշ ավանում, չարժանացնելով անգամ Անիի արքայական գերեզմանոցում թաղվելու:

Գնելի սպանությունն ու ողբը

Մտնեմու էին հաչոց մոր տարվա՝ Նավասարդի, օրերը և այդ առթիվ Արշակը դուրս է գալիս արքայական որսի և զվարճությունների: Նա գնում է Մասիսի թիկունքում գտնվող իր սիրած Կոզովիտ գավառը և մեծաթիվ կենդանիներ որսում: Նրբ որսից հետո հավաքվում են արքայական խնջույքի, Արշակը գինի խմելով պարծնեմում է, թե իրենից առաջ ոչ մի թագավոր մի ժամում այդքան մեծաքանակ որսի կենդանիներ չի կոտորել: Տիրիթն ու Վարդանը դարձյալ մորոգում են իրենց նենգությունը և թագավորին ասում, թե այս օրերին Գնելը Աղիովտի լեռներում ավելի շատ երեներ է սպանել:

Արշակն այս առթիվ դարձյալ ոխով է լցվում Գնելի դեմ և անմիջապես կարգադրում Վարդանին՝ գնալ, Գնելին հրավիրել իր արքունական բանակատեղը՝ նավասարդյան որսին ու զվարճություններին մասնակցելու պատրվակով և սպանել:

Վարդանը գալիս է, Առավուտք կոչված գյուղում գտնում պատանի Գնելին: Նա անկեղծ երդումներով ու խորամանկ վարպետությամբ համոզում է Գնելին՝ իր կնոջ և տնական մարդկանց հետ գալ արքունի բանակատեղին, հավասուցնելով, որ թագավորը նրանց մեծարանքի և զվարճությունների համար է հրավիրում:

— Թագավորը չուզեց, — ասում է Վարդանը, — Նավասարդի տոներն առանց քեզ անցկացնել: Նա այժմ շատ բարեհաճ է տրամադրված քո նկատմամբ, որովհետև համոզվեց, որ քո մեջ ոչ մի չարություն չկա, և չարախոսները զուր էին փորձում իրեն հակառակ համոզել: Նա այժմ զղջում է, որ քեզ ատել է և կամենում է իր սիրուն քեզ արժանացնել:

Գնելը համոզվում է և իր իշխանական ամբողջ կազմով Վարդանի հետ ընկնում ճանապարհ: Ողջ գիշեր նրանք անապարելով գնում են, որպեսզի լուսադեմին հասնեն արքունի բանակը, քանի որ հաջորդ օրը կիրակի էր և արքունի բանակի մերձակայքում գտնվող Բազավանում մեծ հանդիսավորությամբ նշվելու էր Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը: Այդ տոնին Բազավանում էին հավաքվել տարբեր գավառներից եկած աշխարհիկ մարդկանց մեծ բազմություն և շատ եպիսկոպոսներ: Ներսես կաթողիկոսն այժմտեղ էր ուղարկել իր աթոռակից և տեղապահ Խադին, որպեսզի ամեն ինչ տեղում կարգավորի: Իսկ ինքը մնացել էր արքունի բանակում, որպեսզի իր ներկայությամբ այդ գիշեր մեծ պաշտամունք ու հաղորդություն կատարվի:

Լուսաբացին Գնելի խումբը հասնում է արքունի բունակը: Թագավորին անմիջապես հաղորդում են Գնելի ժամանակն լուրը: Արշակը հրամայում է Գնելին բանակից դուրս տանել և սպանել: Եվ երբ Գնելը ձի հեծած անցնում էր բանակի միջով և մոտենում արքունի հրապարակին, արքունիքից վրա են հասնում բազմաթիվ սպասավորներ, զինված՝ սրերով, նիզակներով, սլիփներով ու սակրերով, ինչպես նաև զինված հետևակ զորք:

Նրանք հասնում, բռնում են պատանի Գնելին, ձիուց վայր գցում, ձեռքերը հետևը կապելով՝ տանում գլխատման վայրը:

Գնելի կինը՝ Փառանձեմը, որ գտնվում էր ամուսնու հետ և գալիս էր փափուկ օթոցներով հարդարված պատգարակով, երբ տեսնում է ամուսնուն բռնեցին, իսկույն վազ է ցատկում պատգարակից, վազում եկեղեցի, ուր Ներսեսը բանակի մարդկանց ներկայությամբ առավոտյան աղոթք էր կատարում: Կինը հևհև իրեն գցում է եկեղեցի և դիմելով Ներսեսին ճշում.

— Շտապիր, հապիր, ամուսնուս առանց մեղքի, առանց որևէ հանցանքի սպանում են:

Ներսեսն անմիջապես ընդհատում է արարողությունը և եկեղեցուց դուրս գալով, վազում դեպի թագավորի առանձնասենյակը: Հասնելով թագավորի դռանը, առանց նախազգուշացնելու նա իրեն գցում է թագավորի սենյակը: Արշակն անմիջապես կոհմեղով Ներսեսի անակնկալ գալու պատճառը, քնած է ձևանում, սամույրե գլխարկը գլխին է քաշում, դեմքը ծածկում և սկսում խոմիացնել: Ներսեսը մոտենում, բռնում է թագավորի ուսը, ցնցում և ասում.

— Հիշիր, թագավոր, մեր տիրոջը, որ մեր սիրո պատճառով իջավ երկնային բարձրությունից, մեզ՝ անարժաններին, եղբայր դարձավ, որ մենք միմյանց խնայեցն, միմյանց սիրենք, չհամարձակվենք իրար վնասել: Եթե դու քո եղբորը, ծառայակցին, ընկերակցին ու հարազատին չսնայես, մեր տերն էլ քեզ չի խնայի:

Լսյի աստծո խոսքը, ինքը քեզ խնայիր, քո հարազատ եղբոր արյունը մի թափիր, արդար մարդուն անմեղ տեղը անխնա մի սպանիր:

Արշակը արքայական գահույքում կողքի ընկած, մուշտակով փաթաթվել էր, դեմքը ծածկել, քար կտրած՝ ոչ լսում էր կաթողիկոսին, ոչ էլ պատասխանում: Այդ պահին ներս է գալիս թագավորի Երազմակ դահմապետը և զեկուցում թագավորին.

— Արքունի բոլոր հրամանները կատարեցի. Գնելին տարա որսատեղի պատի տակը, սպանեցի և նույն տեղում էլ թողեցի:

Ներսեսը ցնցվում է այս լուրից և զայրացած սկսում անձեքների տարափ տեղավ թագավորի գլխին:

— Ինչպես քարը օձն է՝¹ խցում իր ականջները՝ ճարտար կախարդի ձայնը չլսելու համար, այնպես էլ դի, թագավոր, ականջներդ փակեցիր, որպեսզի չլսես աստվածային խրատը և գազանի նման մարդ հողոտես:

Դու, Արշակ, որովհետև Կայենի² գործը կատարեցիր, Կայենի անձեքին գաս. ողջ-ողջ թագավորությունիցդ զրկվես, քո Տիրամ հորից ավելի չարչարանքներ կրես և մեծ նեղության մեջ դառն մահվամբ կյանքդ վերջացնես:

Ներսեսը անձիծում է, բարկացած դուրս գալիս թագավորի մոտից և այլևս արքունի բանակ չի վերադառնում:

Գնելին տարել գլխատել էին արքունի որսատեղի պատի մոտ գտնվող Լսին բլրի վրա, որն ընկած էր աղբյուրների մոտ արարված արքունի բազմոցների դիմաց:

Արշակը հրամայում է իր բանակատեղում գտնվող բոլոր մարդկանց՝ մեծին և փոքրին, գնալ Գնելի սպանված տեղը և սգալ ու իծել Արշակունի մեծ սեպուհի³ Գնելի մահը: Բայց ոչ ոք չի համարձակվում

¹ Թունավոր խոշոր օձ՝ ասպիդ, որ ապրում է արևադարձային և մերձարևադարձային շրջաններում:

² Կայենը, ըստ աստվածաշնչյան տոմարակի, առաջին մարդն՝ Ադամի որդին էր, առաջին երկրագործը, որ նախանձելով իր անասնապան եղբորը՝ Աբելին, սպանում է Երան և թաղում: Այդ արարքի համար Կայենն արժանանում է աստվածային պատուհասի, գլխին եղջյուրներ են բուսում, մնում է անմահ, հետագայում թյուրիմասնաբար սպանվում է իր ազգակցի՝ Լամեքի կողմից:

³ Ազնվական ծագում ունեցող անձ, նախարարական տոհմից սերված իշխան:

գնալ: Թագավորն ինքն է անձամբ ելնում գնում այնտեղ, նստում լացող ու ողբացող կանանց կողքին, ողբում ու սգում իր եղբորորդուն, որին ինքն էր սպանել:

Արշակը ինքը լալիս էր և հրամայում ողբասաց կանանց՝ լաց ու կոծը սաստկացնել: Լացող կանանց մեջ էր Գնեկի կինը՝ Փառանձեմը, զգեստները պատռոտած, մազերն արձակած, կուրծքը բաց կոծում էր սպանված ամուսնուն, բարձր ճշում, աղիտղորմ ողբով բոլորին լացացնում: Արշակը նայում էր Փառանձեմի չքմաղ զեղեկությունը, պատառոտված զգեստների արանքից ցրացող մարմնին և մտքում տեղնում նրան:

Իսկ Տիրիթը, որ Փառանձեմի սիրուց նախանձելով Գնեկին, նեղգործն սպանել էր տվել նրան, լաց ու կոծի թունդ պահին, կրճեւ չզսպելով, մարդ է ուղարկում Փառանձեմի մոտ, ասել տալիս. — Քեզ շատ մի տանջիր ու չարշարիր, ես Գնեկից ավելի լավ տղամարդ եմ. ես քեզ սիրում եմ, դրա համար էլ նրան սպանել տվեցի, որ քեզ հետ ամուսնանամ:

Երբ Փառանձեմին հայտնում են Տիրիթի այս պատգամը, լաց ու կոծի թունդ պահին նա ձայնը բարձրացնում է, բողբոջելով ճշում.

— Լեցեք, մարդիկ, բոլորդ լեցեք, իմ ամուսնու մահը իմ պատճառով է եղել, մեկը ինձ վրս աչք է դրել և իմ պատճառով սպանել տվել ամուսնուս:

Այս իրողությունը հայտնելով ի լուր ամենքին, Փառանձեմն ինքը դառնում է ողբամայր, բոլոր ձայնարկուները՝ միանում են նրան, հեցե տեղնուտեղը սկսում են երգ կապել Տիրիթի սիրահարության, Փառանձեմի վրա աչք դնելու, մատնության, Գնեկի մահվան համար հնարներ որոնելու և նեղգործամբ սպանել տալու մասին: Բոլոր ողբասացները այս բաները սկսում են երգով պատմել ու աղիտղորմ ձայնով երգել: Այդ ձևով տարածվում և բոլորին պարզ է դառնում Գնեկի սպանության նպատակն ու հանգամանքները:

Արշակն այս ամենը լսելով և իրազեկ դառնալով սպանության նպատակին, ապշում, զարմանում, զղջում է իր արարմունքը, փախսամքով ձեռներն իրար խփում, ինքն իրեն ատում.

— Ուրեմն, Տիրիթն անարժան սիրով սիրահարված լինելով Գնեկի կնոջը, այս չարիքը հնարեց, դարձավ անմեղ մահվան պատճառ, մեզ էլ զուր տեղը արդար արյունի մեջ շաղկախեց և ժառանգել տվեց անանցանելի չարիք ու անեծք:

Թագավորը, սակայն, առժամանակ եղած իրողությունն ու սեփական մտորումները իր մեջ է պահում, ոչ որի չի հայտնում, լուրմ է և սպասում:

Արշակը Գնեկի դիակը նախարարների հետ տանում, իջեցնում է Աղիտլոսի դաշտը և թաղում արքունական Զարիշատ քաղաքում:

Գնեկի սպանությունից բավական ժամանակ անց Տիրիթը պատգամավոր է ուղարկում Արշակի մոտ հետևյալ խնդրանքով. «Բարեհաճիր, արքա, և հրաման տուր Գնեկի կնոջ՝ Փառանձեմի հետ ինձ ամուսնանալ»:

Արշակն այս լսելով, ատում է.

— Այժմ հաստատ հաժողվեցի, որ իսկապես Գնեկի մահը իր կնոջ պատճառով է եղել:

Արշակը կտրուկ մերժում է Տիրիթի պահանջը և մտադրվում Տիրիթին սպանել Գնեկի մահվան համար:

Տիրիթն իմանում է թագավորի մտադրությունը և գիշերով անաբեկված փախչում: Երբ Արշակին հայտնում են Տիրիթի փախուստը, նա անմիջապես հրամայում է ազատների բանակին՝ Տիրիթին հետապնդել և որոտը որ բռնեն, այնտեղ էլ սպանեն:

Ազատները Տիրիթին հետապնդելով՝ հասնում են մինչև Բասենի անտառները, անտառում բռնում են նրան և տեղնուտեղը սպանում:

Տիրիթին սպանելուց հետո Արշակն ամուսնանում է Գնեկի կնոջ՝ Փառանձեմի հետ:

¹ Ողբամայր, մայր ողբոց կամ եղբրամայր, նաև ձայնարկուներ կամ ձայնարկու կանայք, հնում մեռելի վրա սուգ կատարելու մասնավոր հրավիրում էին հատուկ լավեան կանանց, որոնցից մեկը դառնում էր ողբի մայր, այսինքն՝ գլխավոր ողբասացը, երգով մեռելի գոգիվ էր անում, իսկ մյուսները, որ կոչվում էին ձայնարկուներ, ձայնակցում էին ողբամայր, կոնկելով նրա եղած ողբերգը:

Փառանձեմ և Ոլոմպիադա

Արշակը շատ էր սիրում Փառանձեմին, բայց Փառանձեմը նրան չէր սիրում:

Եվ որքան Արշակը սիրում էր կնոջը, այնքան կինը ատում էր նրան: Փառանձեմը չէր սիրում Արշակին նրա մարմնի թավամազության և թուխ մաշկ ունենալու պատճառով: Տեսնելով, որ կնոջ սիրտը իրեն չի կաշում, Արշակը խնամախոս է ուղարկում Հունաց աշխարհը և այնտեղից կապերական տոհմից Ոլոմպիադա անունով մի գեղեցիկ կին է բերում, հետը ամուսնանում և դարձնում իր երկրորդ կինը: Արշակը ուժգին սիրով սիրում է Ոլոմպիադային և դրանով իսկ զրգոում Փառանձեմի նախանձը: Փառանձեմը խանդից ռիսակալվում է Ոլոմպիադայի դեմ և միջոցներ է փնտրում նրան մեղեդից վերացնելու:

Ծնուով Փառանձեմը պատկում, տղա է բերում, անունը դնում Պապ: Պապը մեծանում, դառնում է շատ առույգ ու ուշիմ պատանի: Արշակը նրան պատանդ է ուղարկում Հունաստան՝ կայսրի մոտ:

Պապի ծնունդն ավելի է զրգոում Փառանձեմի ռիսն ու խանդը, և նա ամեն կերպ փորձում է թունավորել գեղեցիկ Ոլոմպիադային: Բայց Ոլոմպիադան, զգալով նրա նախանձը, շատ զգույշ էր իր ուտելիքի և ըմպելիքի նկատմամբ: Նա ուտում էր միայն իր նաժիշտների պատրաստած կերակուրները և խմում միայն նրանց մատուցած գինին:

Տեսնելով, որ ուրիշ հնար չկա, Փառանձեմը իր խարդավանքին մասնակից է դարձնում արքունի պալատի քահանաներից մեկին, անունը՝ Սրջյունիկ: Վերջինս Քրիստոսի մարմինն ու արյունը խորհրդանշող սուրբ հաղորդության հացի և գինու մեջ թույլ է խառնում և եկեղեցում իբրև սրբազան ճատունը մատուցում Ոլոմպիադա թագուհուն: Թագուհին ճաշակելով թունավորված հաղորդությունը, մահանում է:

Փառանձեմը իբրև հատուցում այդ սպանության, Սրջյունիկ քահանային է նվիրում Տարոնի նրա հայրենի Գոմկունք գյուղը:

Արշակ, Վասակ և Ծապոռ

Պարսից Ծապոռ թագավորը, երկյուղելով հայոց և հունաց թագավորների միաբանությունից, ամեն կերպ ջանում էր հայոց Արշակ թագավորին իր կողմը գրավել: Նա Արշակին հրավիրում է Պարսկաստան, փառքով ու պատվով մեծարում, նվիրում մեծ քանակությամբ ոսկի և արծաթ: Նա Արշակին փայաջում է եղբոր և որդու նման, նրան նվիրում անգամ Ատրպատականի այն մեծ կավածքը, որ, սովորաբար, տրվում էր պարսից թագավորության երկրորդ անձին:

Խնջույքի և ուրախության ժամանակ պարսից Ծապոռ թագավորն ու հայոց Արշակը բազմում էին միևնույն թախտի վրա դրված զաներին, հազում համագույն և միատեսակ զգեստ, կրում միանման թագեր և երկու հարազատ եղբոր նման իրարից անբաժան էին:

Օրերից մի օր հայոց Արշակ թագավորը դուրս է գալիս պարսից թագավորի ախոռները դիտելու: Նա մտնում է ախոռներից մեկը, որի ներսում նստած էր թագավորի ախոռապետը: Ախոռապետը հայոց թագավորին լվի տեղ անգամ չի դնում. ոչ ոստի է ելնում նրան դիմավորելու, ոչ էլ արժանացնում որևէ հարգանքի: Ընդհակառակը, տեսնելով հայոց թագավորին, նա ծաղրելով՝ պարսկերեն դիմում է նրան.

— Հայոց այժեռի թագավոր, եկ, այս խոտի խրձի վրա նստի:

Վասակ զորավարը, որն ուղեկցում էր իր թագավորին, աստիճակ զայրանում է, քաշում, մերկացնում է իր գոտուց կախած սուրը և տեղուտեղը հենց ախոռի մեջ գլխատում պարսից թագավորի ախոռապետին:

Երբ պարսից թագավորին հայտնում են այս լուրը, Ծապոռը զարմացած և հիացած է մնում Վասակի խիզախությունից: Նա Վասակին կանչում է իր մոտ, դրվատում, խրախուսում նրա քաջությունն ու տիրասիրությունը և մեծ պարգևների ու պատիվների արժանացնում նրան:

Այդ խաղաղ ու սիրալիկ օրերին պարսից թագավորի մտքում դարձյալ երկյուղ է ծագում Արշակի հավատարմության նկատմամբ. ուստի նա պահանջում է Արշակ թագավորից իրենց միաբանության ուխտին հավատարմի մնալու երդում տալ:

— Համաձայնիր, — ասում է Շապուրն Արշակին, — և քո հավատով երդվիր, որ ինձ չես խաբի, չես դավաճանի:

Շապուրն Արշակին ամբասն է նեղում, որ Արշակն ստիպված համաձայնում է երդվել:

Կանչում են Տիգրան քաղաքի եկեղեցու քահանաներին, քահանայապետ Մարիի գլխավորությամբ, քերել են տալիս ավետարանը, և Շապուր թագավորը Արշակին երդվեցնել է տալիս սուրբ ավետարանի վրա, որ նա Շապուրին չի խաբի, չի դավաճանի, հաստատ կմնա իր ուխտին և իրենց դաշինքը չի խախտի:

Այդ երդման արարողության մեջ միջնորդի դեր էր կատարում Մամիկոնյան Վարդան նահապետը, որին Շապուրն սիրում էր ու պատվիվներ տալիս: Վասակը նախանձելով եղբորը՝ վճռում է խախտել Շապուրի և Արշակի միջև եղած դաշինքը:

Այս երդումից հետո մի գիշեր Վասակը հրահրում է Արշակին Շապուրի դեմ և գիշերով երկուսն էլ Պարսկաստանից փախչում, գալիս են Հայաստան:

Այս փախուստից Շապուրն խիստ վրդովվում է, իր մոտ է կանչում Մարի քահանային և զայրույթով հանդիմանում:

— Եթե դուք երդումը անկեղծ տված լինեիք, Արշակը չէր համարձակվի երդման դեմ գնալ կամ երդմանգամ լինել: Ես համոզված եմ, որ դուք կախարդությամբ ինձ խաբեցիք. դուք սիրեցիք նրան, որովհետև նա ձեր կրոնին է պատկանում, դուք նրա հետ նեղությամբ խորհուրդ արիք և ինձանից հեռացրիք: Եվ առհասարակ բոլոր կամեցում եք, որ Արշակունիները լինեն ձեր տերերը, և այդ նպատակն եք դուք միշտ հետապնդում:

Հենց տեղն ու տեղը Շապուրն երդվում է արեգակով, ջրով ու կրակով, որ ոչ մի քրիստոնյա կենդանի չի թողնի: Եվ նա հրամայում է Մարի քահանային և Արշակին երդվեցնող մնացած յոթանասուն քահանաներին տանել և մորթոսել: Իսկ այն ավետարանը, որի վրա երդվել էր Արշակ թագավորը, Շապուրն հրամայում է կապել երկաթե լարերով, իր մատանիով կնքում և հատուկ հսկողության տակ պահել է տալիս արքունի գանձարանում:

Վարդանի սպանությունը

Շապուրն Արշակի անակնկալ փախուստի առթիվ Մամիկոնյան Վարդանին հատուկ հրովարտական փառաբանությամբ և ուղարկում Արշակի մոտ և հաղորդում հետևյալը: «Ինչ որ մեր մեջ եղավ՝ եղավ, քո գործած հանցանքը մոռացության եմ տալիս, ներում. բայց դու այսուհետև հաստատ մնա ուխտիդ, մի՛ դրժիր երդումդ, որ տվեցիր քո քրիստոնեական հավատով: Իսկ եթե կդրժես, դժ գիտես, պարտական կմնաս քո հավատին»:

Արշակ թագավորը սիրով լսում, ընդունում է այդ պատգամը, համաձայնում Շապուրի առաջարկած խաղաղության ուխտին: Այսպես նա ազատ է արձակում Վարդան նահապետին, որ գնա իր տունը, երկար ճանապարհի հոգեմտությունից հանգստանա:

Վարդանի գնալուց հետո թագավորի մոտ է գալիս Վասակ զորավարը և իմանալով եղբոր գալու նպատակը, սկսում է թագավորին զրգոել եղբոր դեմ:

— Այդ Վարդանն էր, թագավոր, որ քեզ երդումով կախման մեջ դրեց պարսից թագավորից և ուզում էր քեզ կորցնել տալ: Եթե դու չշտապես, նրան մեջտեղից չվերացնես, ապա թե դու կկործանվես և թե ամբողջ Հայոց աշխարհը:

Խոսակցությունը ներկա էր նաև Փառանձեմ թագուհին, որը դեռ ոչ էր պահում Վարդանի դեմ իր ատեցիմ ամուսնու՝ Գնեկի անմեղ սպանության համար: Փառանձեմը հաստատում է Վասակի առաջները և ավելի գրգռում թագավորին Վարդանի դեմ: Նրանք համոզում են Արշակին, զորք են գումարել տալիս և Վասակի գլխավորությամբ ուղարկում Վարդանի վրա:

Վարդանը գտնվում էր Տայքում, Էրախանի կոչված ամուր քերդում: Երբ արքունի զորքը Վասակի գլխավորությամբ հասնում է Տայք, Վարդանի մարդիկ չեն կասկածում զորքի անակնկալ ժամանման համար, մտածելով, որ Վասակի գունդն է եկել եղբոր մոտ բարեկամական այցով:

Ամառ էր, Վարդանը վրան էր զարկել բերդի տակ գտնվող ձորում և այնտեղ էր մնում:

Վասակի զինվորները ծածուկ զինված էին և վրայից սովորական զգեստ էին հագել: Նրանք հասնում են վրանի դուռը այն ժամանակ, երբ Վարդանը դրսում կիսամերկ կուացած՝ գլուխը էր լվանում: Մինչև նա կուացել էր, որ գլխին ջուր լցնեն, Վասակի զինվորները մոտենալով՝ մերկացնում են սրերը, չեն թողնում անգամ գլուխը բարձրացնի, կողքից սրերով խփում, սպանում են նրան:

Այդ պահին Վարդանի հղի կինը նստած էր բերդի պատշգամբում իր բազմոցին: Հանկարծ ձորից լսում է սարսափելի հիշ. կինը բազմոցից վայր է ցատկում, վազում դեպի դուռը, հուզմունքից տեղում-տեղը ձննդաբերում: Երեխային հոր անունով կոչում են Վարդան:

Նախարարների կոտորածը

Արշակը չէր մոռացել Արշակավանի կործանումն ու բնաջնջումը և հարմար առիթի էր սպասում իր վրեժը նախարարներից լուծելու համար:

Երբ Ներսես կաթողիկոսը Գնեկի սպանության արթիվ նրանից ընդմիջտ հեռանում է, և այլևս չկար մեկը, որ խրատեր, հանդիմաներ թագավորին, կանխեր նրա ապօրինությունները, Արշակն իրեն ավելի ազատ ու ինքնագլուխ է զգում և վճռում իր ոյսը հանել: Նա նախարարներին հրափչում է իր մոտ՝ Արմավիրի լքված պալատը, իբրև բարեկամների մեծարելու և հյուրասիրելու պատրվակով: Երբ նախարարները ժամանում են, Արշակը բոլորին կոտորել է տալիս, բնաջնջում շատ նախարարական տոհմեր, նրանց կալվածքները բռնագրավում, միացնում արքունական տիրույթներին: Նա հիմնովին բնաջնջում է Ծիրակի և Արշարունիքի տերեր Վամարականներին, որոնք ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս Արշակին: Վերջինս սեփականացնում է Արշարունիքում գտնվող նրանց կուտ և անառիկ Արտագերս ամրոցը և ամրոցը գավառը հատկացնում այդ բերդին, դարձնում արքունի համարարանոց՝ Վամարականների ցեղից, Վասակ սպարապետի ջանքերով, փրկվում է միայն մի երեխա՝ Սպանդարտ անունով, որին Վասակը փախցնում, տանում է Տարոնի կողմերը, և որը հետագայում ժառանգում է իր նախկին հայրենական կալվածքները:

Թագավորից ապստամբում և Պարսկաստան են ապաստանում Արծրունիաց նախարարական տան նահապետ Մեհրուժանը և նրա քրոջ ամուսին Վահան Մամիկոնյանը:

Արշակ և Ծապուհ

Երբ Արշակն իր եղդումն անարգում է և գաղտնի փախչում Պարսկաստանից, Ծապուհը չի թշնամանում Արշակի դեմ, որովհետև ինքը պատերազմի մեջ էր հույների հետ և չէր ուզում իրեն չորս կողմից թշնամիներով շրջապատել: Բայց հույն-պարսկական պատերազմը շատ է երկարում, և Արշակը համոզվում է, որ այդ կալվող կողմերից մեկը մի օր իրեն օգնության կկանչի: Արշակն, իհարկե, ներքոտա հակված էր դեպի հույները և սպասում էր նրանց դիմումին: Բայց հույները բանի տեղ չեն դնում Արշակին և ոչ էլ նրան օգնության որևէ ակնարկ անում: Այդ բանը ներքոտա վշտացնում և վիրավորում է Արշակի ինքնասիրությունը: Այդ ժամանակ պարսից Ծապուհ թագավորը դեպի աններ է առաքում Արշակի մոտ, հիշեցնում իրենց ուխտն ու եղդումը, ասում.

— Բարեհաճի՜ր, եղբայր, այս պատերազմում ինձ օգնել, քո զորքով եկ ինձ օգնության: Եթե դու մեր կողմը լինեա, համոզված եմ, հաղթությունը մերը կլինի:

Արշակը ինքնագոհ ուրախությամբ ընդունում է Ծապուհի առաջարկը և խոստանում շուտափոյթ օգնության հասնել: Նա հրամայում է Վասակ սպարապետին զորք գումարի և պատրաստվել կռվի: Վասակն իսկույն անցնում է թագավորի հրամանի կատարմանը: Նա շուտով հավաքում է չորս հարյուր հազար զինվորներից բաղկացած լավ սպառազինված զորք, կազմված քաջ ու բնորոշ ռազմիկներից՝

Հանազան սիրտքներ պանկիտ շնեք, շանմարան:

գինաված կիզակներով, սրերով, աղեղներով, սակրերով, վաղրերով, դիպտի նետամիգներից, որոնք ընավ չէին վրիպում իրենց նշանակեալից, բայցոն էլ թշնամոց երես չդարձնող քաջասիրտ կռիւղներ: Իսկ ճնձկազարդ գրանավորված էր սանկաքանակներով ու տազավարտներով, կրում էր իրենց բոլոր դրոշներն ու գինեակները և ուզում թաղանձացն փողեր:

Արշակ թագավորը բազմաթիվ նախարարների և գործի հետ խօսում է Աղճնիք , Աղճնիքի միջով անցնում, ներխուժում Արտաստանի աշխարհը և բանակ գարկում Մծրին քաղաքի դիմաց, ուր պետք է տեղի ունենար ճակատամարտը:

Երբ հայոց զորքը գալիս հասնում է ճակատամարտի վայրը, հունաց զորքերն արդեն սցենոէ էին խմբվել ու բանակել, իսկ պարսից զորքը տակավին տեղ չէր հասել: Հունաց զորքը այնքան բազմաթիվ էր, որ եկել կիտվել էր այնտեղ, ինչպես ավազը ծովափին և ապստում էր պարսիկներին: Պարսից զորքն ուշանում էր, իսկ հայ զինվորներն սկսում էին պարսպադրոշմից ճեղգվել: Դրանք այլևս չէին համարում և կամենում էին ժամ առաջ հարձակվել հունաց զորքի վրա: Հայոց զորագնդերից յուրաքանչյուրը ինքնահամարում էր հարձակող զորքի ցուցկը: Երբ անում, իսկ Վասակ գորավարը դարձել էր զորքից ավելի անհամար, անհամարժեքությունը կորում էր ամենէրբ, չէր կամենում ապասել պարսից զորքերի ժամանակները:

Հայոց ամբողջ զորքը գալիս կանգնում է Արշակ թագավորի ստաշ և ինքնորդ, որ չափաւն Շապուր թագավորին, այլ թող տա՝ հենց հիմա հարձակվել հույների վրա, քանի որ իրենք մուշկում են օտար աշխարհում պարսպ նստելուց և ժամանակ վատնելուց:

Արշակը, անհաղով գործի թախանձանքին, հրահան է տալիս ճակատամարտը սկսել: Մեծ Հայքի զորավար Վասակ պարսպապետն ամփոփապես անցնում է մարտի պատրաստության, պատվարում գորբն քստ գնդերի ու զորատեսակների և սահմանված ժամին հարձակվում հունաց բանակի վրա: Հայոց զորքը հակառակորդի մինչև վերջին զինվորը կտոճորում ու արի է անցկացնում, և հունական զորքից այնքան ավար ու գանձեր տանում, որ լիտի բազարարում է բոլոր զինվորներին:

Հայների ջախջախելից հետո Արշակ թագավորն իր զորքով մնում է տեղում, ապառնել պարսից թագավորին: Վերջապես գալիս է Շապուր թագավորը անթիվ ու անհամար զորքով: Գալիս, տեսնում է հայ քաջերի գործած աներևակայելի սխրանքը և մնում զարմանքից ինչպես: Դա մեծ պատիվներ է տալիս հայոց Արշակ թագավորին, բայց մեծամեծներին և Վասակ պարսպապետին: Այնուհետև Շապուրը դիմում է պարսից զորքին.

— Ի՞նչ եք կարծում, ինչ արժանի պարգևներ կամ ինչպիսի փոխհատուցում կարող եմ մենք տալ հայոց Արշակ թագավորին այսպիսի մեծագործության կատարելու համար, այսպիսի քաջություն ցույց տալու համար, այսպիսի ճգր թշնամու ջախջախելու համար, այսպիսի անակնկալ ճակատամարտ մղելու համար, այսպիսի ճակատամարտում հաղթելու համար, մեզ համար այսպիսի անուն վնասակար ունենալ:

Համոզված եմ, որ եթե միայն մենք լինեինք արդաց զորքով հույների դեմ կռիւղները, հազիվ թե կարողանայինք այսպիսի հաջողության հասնել: Մենք մեր հույար դրել էինք հայոց և պարսից միացյալ ուժերի վրա: Իսկ հայոց թագավորն, անավասիկ, միայն իր զորքով մեր փոխարեն կռիւղ դուրս եկավ և ակնակիր քաջություն գործեց, որ ուրիշ անկարող էր: Արդ, ի՞նչ բարիքներով կարող եմք նրա այս մեծագործությանը հատուցել:

Պարսից նախարարները պատասխան են տալիս Շապուրին, ասում.

— Ինչ որ կամենաս, թագավոր, ինչով որ կամենաս՝ կարող ես նրան գնացնալ տալ: Իսկիւ ու արծաթը՝ շնու, կրկնապատկւյ ու մարգարիտները՝ շնու, տոնը, ինչ որ արախցը անցնում է:

Շապուրն սրտառախանում է իր իշխաններին.

— Արդ, ինչ որ դուք ասում եք, սեր չէ. եկեք, անխելի ուր հատուտներ հայոց Արշակ թագավորի մետ, այնպիսի սեր, որ նա մի՞նչ և վրէջ անքաժան մնա մեզանքից: — Եւ, — ասում է նա, — հայոց Արշակ թագավորին կտրույան կրում իմ դասերի և այնպիսի մեծ կազմված կրում նրան, որ Հայաստանից

Հայրապետ Կոստանու աշխատանքով մեկը, հրատարակում էր Մեծ Հայքի նույն ժամանակահատվածում, Միջագետքում դեպի Կոստանու Կոստանու և ասում էր Մեծ Հայքի կտրվել մեզ:

Դասավորում էր Կոստանու Միջագետքում, Արշակնու ուր չէ:

մինչև մեզ մոտ հասնելը՝ նա իջևանի իր կալվածքում: Իսկ Վասակ սպարապետին, մյուս մեծամեծներին ու զորապետներին կտանք ոսկի, արծաթ, կերպաս և մարգարիտ:

Բոլոր մեծամեծներն ու խորհրդակիցները հավանություն են տալիս իրենց թագավորի այս ցանկությանն ու առաջարկին:

Պարսից Ծապուրն թագավորն սկսում է ստիպել ու թախանձել հայոց Արշակ թագավորին, իր հետ գնալ Պարսկաստան՝ Տիգրոն, որպեսզի նրան այնտեղ մեծ շուքով ու փառքով իրեն փեսայացնի: Սակայն թե՛ Արշակ թագավորը և թե՛ հայոց զորքը ձանձրալի են համարում այդքան երկար ճանապարհ գնալը, մանավանդ, որ ամեն մեկը, հայ մարդու բնական սովորությամբ, կարոտել էր իր տունտուեղին:

Արշակի հետ հայոց զորքի մեջ էր գտնվում նաև Սյունյաց գավառի Անդոկ նահապետը՝ Փառանձեմի հայրը:

Երբ Անդոկն իմանում է, որ պարսից թագավորն ուզում է իր աղջկան կնության տալ Արշակ թագավորին, շատ է վախենում և ընկնում մտառանցության մեջ: Նա գիտեր, որ եթե Արշակը կին ստնի պարսից թագավորի դստերը, ապա իր դուստրը՝ Փառանձեմը, կանարգվի: Եվ Անդոկը վճռում է ամեն կերպ խափանել հայոց և պարսից թագավորների միջև եղած սերն ու միաբանությունը: Ամենից առաջ Անդոկը կաշառում է Վասակ զորավարին: Նա Վասակին շատ ոսկի է տալիս, ապա կաշառում է նաև հայոց մյուս բոլոր մեծամեծներին: Բոլորն էլ, ոսկու փայլից շացած, համաձայնում են ամեն կերպ խզել տալ երկու թագավորների միջև եղած սերը: Կյնոմեեստ Անդոկը իր դավին մասնակից է դարձնում պարսից թագավորի մերձավոր ավագներից մեկին: Անդոկը նրան անչափ ու անհամար ոսկի է տալիս, խնդրում, որ նա որևէ միջոցով տարածայնություն հարուցի Արշակի և Ծապուրնի միջև: Անդոկը պայմանավորվում է պարսիկ այդ ավագ մեծամեծի հետ, որպեսզի նա գուշակի կերպարանքով ներկայանա Արշակ թագավորին և ասի. «Գլխիդ ճարը տես, պարսից թագավորը քեզ նախանձում է քո տարած հաղթանակի համար և միտք ունի քեզ բռնել ու սպանել»: «Երբ դու այդ կասես, — խրատ է տալիս նրան Անդոկը, — ապա Արշակ թագավորին կառաջարկես, որ մեզ՝ բոլոր ավագներին, թող խորհրդի կանչի: Մենք կգանք և քո ասածները կհաստատենք»:

Պարսից թագավորի խորհրդակիցը զալիս է Արշակ թագավորի մոտ և անում այն ամենը, ինչ պատվիրել էր նրան Անդոկը: Նա ասում է Արշակին.

— Արշակ թագավոր, գլխիդ ճարը տես, պարսից Ծապուրն թագավորը մտադրել է քեզ բռնել ու սպանել:

Արշակն այս անակնկալ հայտնությունից մնում է ապշած: — Իմ արած այդքան մեծ ծառայության հատուցումը միթե այս էր լինելու, — տարակուսած ու զարմացած հարցնում է նա:

Արշակն իր մոտ շտապ խորհրդի է կանչում իր բոլոր մեծամեծներին, խորհրդականներին, Վասակ սպարապետին, իր աներոջը՝ Անդոկին, բանակում եղած բոլոր ճախարարներին և նրանց

հայտնում այն ամենը, ինչ լսել էր Շապուրի պարսիկ խորհրդականից: Հրավիրվածները բոլորը միաբերան հաստատում են այդ և ատու:

— Մենք այդ բանը վաղուց էինք լսել, տակաջ քեզ չէինք համարձակվում ասել: Ինչ որ ասացիր՝ հաստատ բան է: Հիմա, թագավոր, տես, մտածիր և գործիր այնպես, որ կարողանաս և քեզ փրկել, և մեզ:

Արշալը համոզվելով Շապուրի դավադրության իսկությունը, մեծաբանակ ոսկի ու արծաթ է պարգևում պարսից խորհրդականին այդ կարծեցյալ դավադրությունը քացելու համար, ապա հրամայում է գործի՝ կազմակերպվել, պատրաստվել:

Եվ մի գիշեր, երբ բոլորը խաղաղ քնած էին, հայոց բանակում ինչքան որ մարդ կար, Արշակի հրամանով ոտքի են ելնում, բանակատեղում իրենց վրանները, խորանները՝, իրերն ու ունեցվածքը, ամեն ինչ թողնում նույնությամբ իրենց տեղերում, հեծնում ձիերը և պարսիկներից գալուստի սուսուփուս հեռանում:

Առավոտյան, երբ, ըստ սովորության, գալիս է պարսից թագավորին բարի լույս մաղթելու ժամը, բոլոր մեծամեծներն ու իշխանները գնում են Շապուրի բարի լույս մաղթելու: Մաղթանքին չեն ներկայանում հայոց թագավորն ու մեծամեծները: Երբ նրանք շատ են ուշանում, Շապուրը հրամայում է իր մարդկանց, որ գնան տեսնեն, թե ինչ է պատահել հայոց թագավորին, որ այդքան ուշացավ: Գնում տեսնում են, որ հայոց բանակատեղում ամեն ինչ կանգուն՝ վրանները, խորանները, քաղցոցները, հովանոցները, անկողինները, կահկարասին, անգամ ավար վեցրած գանձերը իրենց տեղերում, են, բայց մեջը դատարկ, ոչ ոք չկա:

Շապուրի մարդիկ գալիս են և իրենց տեսածը պատմում են թագավորին: Շապուրը, երբ այդ ամենը լսում է, խելոք մարդ է լինում, իսկույն եղելությունը հասկանում է.

— Հայոց թագավորի այս փախուստն, — ասում է նա, — իմ մարդկանցից է եղել. մեր արքունի դուռն մարդիկ են եղել Արշակին վախեցնողներն ու փախցնողները:

Ապա Շապուրի իր ավագ մեծամեծներից շատերին ձիերով պատվիրակ է ուղարկում Արշակի հետևյալից, սիրո և միաբանության անկեղծ երդում տալիս, խնդրում, որպեսզի հետ դառնա, միասին քննեն ու պարզեն չարախոսությունները և պատժեն նեղն ու տիրադավ բանասրկություններին:

Բայց հայոց թագավորը լսել չի ուզում պարսից թագավորի պատգամը և այլևս չի վերադառնում Պարսից աշխարհ: Այդ օրից սկսած թշնամությունը խորանում է Հայաստանի ու Պարսկաստանի միջև, բազում ընդհարումներ, կռիվներ, ճակատամարտեր են լինում և ծագում է մի մեծ պատերազմ հայոց Արշակ թագավորի և պարսից Շապուր թագավորի միջև, որը տևում է ավելի քան երեսուն տարի:

Արշակի մղած երկարամյա պատերազմները Շապուրի դեմ

Արշակի գալուստի փախուստից հետո պարսից թագավորը ութ տարի լուռ է մնում: Որովհետև Շապուրը հունաց թագավորների դեմ ծանր ու երկարատև պատերազմների մեջ էր, ուստի նա ոչ միայն հայոց Արշակ թագավորի նկատմամբ ստալժի թշնամություն չէր ցույց տալիս, այլ, ընդհակառակը, շարունակ պատվիրակներ էր ուղարկում Արշակի մոտ, խնդրում, աղաչում, որ իրար դաշնակից լինեն, սիրով ու խաղաղությամբ հաշտ ապրեն: Սակայն հայոց Արշակ թագավորը ամենևին չի ուզում նրան լսել, ոչ էլ նրա մոտ գնալ, ոչ պատվիրակներ ու պարզեններ ուղարկել, նրա անունն իսկ լսել չէր կամենում:

Հույն-պարսկական կռիվներն ի վերջո ավարտվում են պարսիկների հաղթանակով, և հունաց թագավորը նեղն ընկնելով, խաղաղություն դաշնագիր է կնքում Շապուրի հետ և նամակով դիմում նրան այսպես.

«Քեզ եմ տալիս Արուստանում գտնվող Մծրինը և Ասորոց Միջագետքը. Հայաստանի ներքին նահանգներից էլ ձեռ եմ քաշում. եթե կարող եմ՝ հայերին հաղթիք և նվաճիր քո իշխանության տակ, ես նրանց ուզում եմ չեմ ցույց տա»:

¹ Խորանը նույնպես վրան էր, բայց մեծ, ընդարձակ, ներսից զարդարված, ներսում բոլոր հարմարություններն ունեցող շքեղ օթեվան, հատկացվում էր թագավորներին ու մեծամեծներին:

Հույն թագավորներին հաղթելուց և նրանց հետ խաղաղություն հաստատելուց հետո պարսից Ծապուր թագավորը կարգի է բերում իր զորքերը, նախապատրաստվում և պատերազմի է ելնում հայոց Արշակ թագավորի վրա:

Հայոց թագավորի սահմանապահները, որոնք նստում էին Ատրպատականի Գանձակում¹, վաղօրոք Արշակ թագավորին տեղեկացնում են Ծապուրի հարձակման նախապատրաստության մասին:

Արշակն իայ իմանալով, իսկույն հրաման է տալիս Վասակ ապարապետին² իր բոլոր զորքերը կազմակերպել և Ծապուրի դեմ ելնել Հայաստանի սահմաններից դուրս: Վասակն արագությամբ ի մի է հավաքում հայոց զորքերը, զորահանդես կատարում: Նրա հրամանատարության տակ են հավաքվում շուրջ 60 բյուր³ հեծյալ, բոլորն էլ լավ զինված, քաջասիրտ, միաբան ու նվիրված միզակավորներ: Վասակը նրանց գլուխն անցած, առաջ է շարժվում, և Ծապուրը իր զորքով դեռ Ատրպատականի սահմանը չհասած, պարսից հողում ընդհարվում է Ծապուրի զորքի հետ: Վասակն իր անվեհեր մարտիկներով խապտո կոտորում է պարսից զորքերին, բոլորին քնաչնջում: Կոտորածից ազատվում է միայն Ծապուր թագավորը, որը մեկ ձիով փախչում, գնում է իր երկիրը: Հայոց զորքը մտնում է Պարսկաստան, գերում, կոտորում, այրում, ավարի ենթարկում Պարսից աշխարհը և հաղթանակով վերադառնում:

Ծապուրի երկրորդ արշավանքը

Առաջին պարտությունից հետո Ծապուրը փախչում է Պարսկաստան, հավաքում իր զորքերի անթիվ ու անհամար բազմությունը, ինչպես ավագը՝ ծովափին, հավաքում է անթիվ ու անհամար փղեր և զորքը բաժանում երեք մասի: Երկու զորաբանակների հրամանատարներ է նշանակում Անդիկանին և Հազարավուխտին, իսկ մյուս զորաբանակի գլուխն անցնում է Ծապուրին ինքը և հրամայում՝ երեք տարբեր տեղերից մտնել և սապատակել Հայոց աշխարհը:

Ծապուրի այս արշավանքի նախապատրաստման մասին ևս նախօրոք իմանում է Արշակ թագավորը: Նա Վասակ ապարապետի միջոցով երկրից անթիվ ու անմաշիվ զորք է հավաքում և շտապում կանխել Ծապուրի մուտքը Հայոց աշխարհ: Սակայն ինչքան էլ շտապում են, չեն հասցնում կանխել հարձակումը, և պարսից զորքերը երկու զորքեր ուղղություններով մտնում են Հայաստան:

Արշակ թագավորը ևս իր զորքերը բաժանում է երեք զորաբանակի, մեկը հանձնում Վասակ զորավարին, մյուսը՝ նրա Բագոս անունով եղբորը, մի չտեսնված քայլ ու անվեհեր մարդու, բայց խելքով փորք-ինչ պակասամիտ, իսկ մյուս զորաբանակի գլուխն անցնում է Արշակն ինքը և հրամայում առաջ շարժվել, գնալ, դեմադդեն ճակատել պարսից զորքերին:

Վասակ ապարապետը վերցնելով իր զորաբանակը, գալիս և Վանանդ գավառում³ հանդիպում է Հազարավուխտի զորքերին: Նա հարձակվում է պարսից զորքերի վրա, ցրում, հալածում, հասնում կոտորում է բոլորին: Հազարավուխտի զորքից ոչ մեկը կենդանի չի պրծնում, Վասակը մինչև վերջին մարդը սպանում է, վերցնում է մեծ ոսգմավար և փղերի վիթխարի բազմություն:

Նույն ամսի, նույն շաբաթվա նույն օրը Բագոսը իր զորքերի գլուխն անցած գալիս, Բզնունյաց ծովափին հանդիպում է պարսից զորավար Անդիկանի զորաբանակին, որ եկել խոնվել ու ճամբար էր դրել Առեխտի արքայական ձկնորսարանում: Երբ պարսից զորքերն իմանում են հայոց զորքերի մոտենալու մասին, պատրաստվում են ճակատամարտի: Բագոսն իր զորաբանակով գալիս և անմիջապես հարձակվում է պարսից զորքի վրա, բոլորին կոտորում, այդ թվում նաև նրանց զորավար Անդիկանին: Բագոսի դեմ է ելնում փղերի գունդը: Փղերից մեկը շքեղ զարդարված էր և կրում էր արքունական նշաններ: Բագոսը կարծելով, թե այդ փղի վրա է նստած պարսից թագավորը, արագ ձիուց իջնում է, սուրը

¹ Գանձակ 1-րդ դին Ատրպատականում, Թավրիզից հարավ, այժմյան Թախտի Սուլեյման բնակավայրի տեղում: Արշակունիների ժամանակ Հայաստանի արևելյան սահմանը հասնելու ծովի արևմտյան ափերից իջնելով, հասնում էր մինչև այդտեղ:

² Վեց հազարը հազարը:

³ Գավառ Արարատում նախագետ, համապատասխանում է այժմյան Կարսի և Մարդիպիշի շրջաններին:

քաշում, մտնում փղի տակ, սուրը փղի փորը խրում: Բագուրը չի հասցնում փղի տակից դուրս գալ, փիղն ընկնում է իր վրա, ճգվում, մեռնում է:

Նույն ամսի, նույն շաբաթվա նույն օրը Արշակ թագավորը գալիս, Բասեն գավառի Ոսխա կոչված անդում հանդիպում է պարսից Ծապուն թագավորի գործին:

Արշակը գիշերով հարձակվում է Ծապունի բանակի վրա, բռնորին կոտորում, միայն Ծապունին է հաջողվում մազապուրծ եղած՝ ձիով փախչել, իրեն գցել Պարսից աշխարհը, ազատվել:

Հայոց երեք զորաբանակների հաղթության ավետաբերները գալիս, մի տեղում հանդիպում են միմյանց, շնորհավորում իրենց տարած հաղթանակը, որի ժամանակ զոհվել էր միայն Բագուրը: Հայոց զորքերը միանում են իրար, արշավում Պարսից աշխարհը, հասնում մինչև Սարտիզանի կողմերը, ավերում, ասպատակում երկիրը, մեծ բանակությամբ գանձեր, զենքեր, զարդեր ավարի ենթարկում, լիանում են ու հարստանում:

Մեհրուժան, Ծապուն և Արշակ

Արշակ թագավորի դեմ ասպատակած և Պարսկաստանում ապաստանած Մեհրուժան Արծրունին ներկայանում է Ծապուն թագավորին, երդումով ուխտ դնում, որ հավիտյան հպատակ ու հավատարիմ կմնա Ծապուն թագավորին: Իր հավատարմությունն ապացուցելու համար Մեհրուժանը հրաժարվում է քրիստոնեությունից, ընդունում պարսիկների զրադաշտական կրոնը¹, երկրպագում ու պաշտում արեւակին ու կրակին, ինչպես պարսիկները: Նա խոստանում է Ծապունին, որ եթե նա կարողանա հաղթել Արշակ թագավորին, նվաճել Հայոց աշխարհը, ապա ինքը կվերադառնա իր հայրենիքը, իր սեփական տունը, իր տանը ատորշան կշիմի և կդարձնի կրակապաշտության տուն:

Ծապունը վստահում է Մեհրուժանի ուխտին ու երդումին, նրան կնության է տալիս իր Որմիզդուխտ քրոջը, նրան հրովարտակներով մեծ արտոնություններ է շնորհում, բազմաթիվ գյուղեր, դաստակերտներ ու կալվածքներ նվիրում Պարսկաստանում: Ծապունը Մեհրուժանին է խոստանում տալ նաև հայոց թագավորությունը, եթե միայն նա կարողանա հնազանդեցնել նախարարներին և Հայոց աշխարհում տարածել մազդեզական կրոնը:

Մեհրուժանը վստահեցնում է Ծապունին, որ ինքը նրա բոլոր հույսերը կարդարացնի գործով:

Մեհրուժանը Պարսկաստանում մեծ զորք է հավաքում, ինքը անցնում պարսից զորաբանակի գլուխը, հանկարծակի հարձա-

¹ Մազդեզական կամ զրադաշտական կրոնը հին պարսիկների կրոնն էր, որի միտքն էր կարգում բնության երևույթների՝ արեգակը, կրակի, լուսնի, քրի պաշտոնաւորը: Մազդեզական անունն առաջացել է նրանց ճերմագուտ ատամը՝ Ամուրա-նազդաթի անունից. իսկ զրադաշտությունը՝ այդ կրոնի հիմունքներն ու կանոնները մշակող Զրադաշտ մոգի անունից:

կում գործում Հայոց աշխարհի վրա, մտնում իր սեփական հայրենիքը, ունակոյն անում այն, անխնա հրի ու սրի մատնում այն ամենը, ինչ պատահում է։ Նա արագությամբ գրավում է Հայաստանի վերին գավառները, տղամարդկանց փղերի ոտնատակ տալիս, կանանց սալերի ցցերի վրա բարձրացնելով՝ սպանում, նախարարների կանանց բռնում, բանտարկում է բերդերում, հուսալով ամուսիններիին հավատափոխել։ Եպիսկոպոսներին ու քահանաներին բռնում, կապում, ուղարկում է Պարսկաստան. ինչ գիրք որ գտնում է հունարեն լեզվով, այդու է և հրամայում հունարեն գրագիտություն չտվողն, այլ միայն պարսկերեն¹, որպեսզի խափանի քրիստոնեությունը և տարածի պարսից կրոնը։

Հայոց Արշակ թագավորն այդ ժամանակ գտնվում էր Հայաստանի ստորին գավառներում Անգեղ տանը², և գրադված էր արքայական գործերին ուսեստ հայթաթելով։

Վասակ սպարապետը անապարում է զորք հավաքել. նա հավաքում, կազմակերպում, կարգի է բերում շուրջ տասը հազար քաջ ու բնույթ հեծյալներից բաղկացած հեծելազոր, անցնում է զորքի գլուխը և փութով արշավում պարսից զորքի վրա։ Երբ պարսից թագավորի զինվորներն իմանում են, որ իրենց վրա է գալիս Վասակ սպարապետը, կողոպտում են իրենց ձեռքի տակ եղած գավառների մնացած բնակչությանը, մեծ մասից գերի վերցնում և իրենց հետ առնելով, շտապ փախչում են իրենց երկիրը։ Վասակ Մամիկոնյանը հետապնդում է պարսից զորքին և Ատրպատականի անհման անցնելիս՝ հասնում նրանց։ Պարսից զորքերը հայ գերիներին թողնում են և Մեհրուծանի հետ փախչում, ազատվում։ Վասակը անչափ ու անհամար գերիների բազմություն է ազատում պարսիկներից և խաղաղությամբ վերադառնում Արշակ թագավորի մոտ։

Բայց Մեհրուծանը դրանով չի բավարարվում։ Նա պարսից Ծապոն թագավորին զրգոում ու լարում է Արշակ թագավորի դեմ, հրահրում նոր պատերազմի։ Ծապոնը անսալով Մեհրուծանի չարամիտ խորհուրդներին, զորք է հավաքում, միաժամանակ լրտեսներ ուղարկում Հայոց աշխարհ՝ հետևելու Արշակ թագավորի գործողություններին։

Մինչ Արշակ թագավորը իր զորքով գտնվում էր Ատրպատականի սահմանի մոտ, այդ կողմերից սպասելով պարսիկների հարձակմանը, պարսից զորքերը Մեհրուծանի առաջնորդությամբ և Ծապոնի գլխավորությամբ շուտ են գալիս և բոլորովին հսկառակ կողմից մտնում Հայոց աշխարհ։ Նրանք անցնում են Աղձնիքով, Մեծ Ծովքով, Անգեղ տանով, Անձիտ գավառով, Մուրում, Գարանաղիով, Եկեղյաջ գավառով։ Պարսից Ծապոն թագավորն անթիվ ու անհամար զորքով մտնում է այս գավառները, հեղեղի նման տարածվում։ Պարսից զորքերը կրակի ու ավերի են ենթարկում երկիրը, անթիվ, անհամար մարդկանց սրի քաշում, կանանց ու երեխաներին սալերի ցցերի վրա հանում, մի մասին էլ գցում են կամերի տակ, կախելով սպանում, տղամարդկանց բազմություններ գցում են փղերի տակ, ոտնատակ անում, մեծ քանակությամբ անչափահաս երեխաների գերի տանում։

Նրանք ավերում են շատ ամրոցներ, քանդում շատ անառիկ բերդեր, գրավում են Աղձնիքում գտնվող Տիգրանակերտ քաղաքը, բնակչության մեծ մասին կոտորում, քառասուն հազար ընտանիք գերի տանում։ Գալիս պաշարում են Անգեղ ամուր բերդը, ուր կային հայոց Արշակունի շատ թագավորների գերեզմաններ և վաղուց ի վեր պահված շատ գանձեր։ Սակայն բերդի անառիկության պատճառով պարսիկները չեն կարողանում այն գրավել, թողնում հեռանում են։ Այդպիսի շատ բերդեր պարսիկների համար մնում են անառիկ։ Նրանք Մեհրուծանի չար խորհրդով գալիս են Գարանաղիի Անի ամրոցը, ուր թաղված էին հայոց քաջ Արշակունի թագավորները և պահվում էին արքունի գանձերը։ Պարսիկները մեծ դժվարությամբ պարսպներով քարձրանում են բերդը, կործանում պարիսպները, դուռն են բերում անթիվ ու անհամար գանձեր։ Նրանք բացում են թագավորների գերեզմանները, հանում ոսկորները և գերի տանում։ Չեն կարողանում բանալ միայն Սանատրուկ թագավորի շիրիմը, իր հսկայակառույց, մեծ քարերից պինդ ու ճարտար շինված լինելու պատճառով։

¹ Այդ ժամանակ հայերը դեռևս սեփական գիր ու գրականություն չունեին, դպրոցներում ուսուցանվող լեզուները հունարենն ու տուրքերեն էին, եկեղեցում ժամատաքությունն ու կարգ կատարվում էր հունարեն կամ ասորերեն, իսկ պաշտոնական գրագրությունը՝ հունարեն և պարսկերեն։

² Գավառ Զորորդը Հայքում, տարածվում էր Մեծ Ծովիցից արևելք, Չիլենե գետի վրա ընկած լեռնային շրջանում։

Պարսից գործերը Դարանադիցի շարժվում են դեպի Բասենի կողմերը, նպաստակ ունենալով թիկունքից հարձակվել թագավորի գործերի վրա:

Այդ ժամանակ գտնված է գալիս հայոց Արշակ թագավորի մոտ, հայտնում, թե.

— Դու այդտեղ՝ Ատրպատականում նստած, թշնամու՜ն սպասում ես դիմացից, իսկ թշնամիները անցել են քո թիկունքը, ավերում ու կոտորում են երկիրը և հիմա գալիս են քեզ վրա:

Արշակ թագավորն ու Վասակ սպարապետը լսելով այս անակնկալ զույգը, շտապ գործառնալ են անում: Վասակ զորավորի ձեռքի տակ այդ ժամանակ կազմ ու պատրաստ կային վաթսուն հազար զինվորներ, բոլորն էլ ընտիր պատերազմողներ, միաբան, միասիրտ, հոժարակամ բոլորն էլ պատրաստ պատերազմի, հանուն իրենց կանանց ու երեխաների, հանուն իրենց հայրենիքի, իրենց հավատի ու կենդեցու, հանուն իրենց բնիկ տերերի՝ Արշակունիների: Նրանք պատրաստ էին իրենց կյանքը զոհելու նրանց բոլորի համար, որովհետև թշնամին անգամ իրենց թագավորների ոսկորներն էր հանել և բազում ժողովուրդ տեղահան արած, գերության էր տանում:

Վասակ զորավարն իր վաթսուն հազար քաջերի գլուխն անցած առաջ է շարժվում, Ատրպատականի մի ամուր բերդում թողնելով Արշակ թագավորին իր սպասավորներով: Վասակն իր գործով գալիս հասնում է Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Այրարատյան գավառը, ուր պարսից գործը, ինչպես ծովի ավազ կուտակվել ու քանակ էր դրել:

Պարզելով թշնամու գործերի դասավորությունը, Վասակը գիշերով անապատելի գրոհում է պարսից բանակի վրա, բոլոր գործերին սրի քաշում, և պարսից թագավորը հազիվ ճողոպրելով, մի ձիով փախչում, ազատվում է: Ուրիշ փախչողներ էլ են լինում, որոնց հետապնդում են հայ զինվորները, կոտորում: Դավաճան Մեհրուժանին ևս հաջողվում է փախչել ու ազատվել:

Հայոց գործը պարսիկներից հետ է խլում նրանց հափշտակած թալանն ու ավարը, հայոց գերիների բազմությունը և հայ թագավորների ոսկորները, որոնք պարսիկները գերի էին տանում իրենց երկիրը, հավատալով, որ հայոց թագավորների ոսկորներն իրենց երկիրը տանելով, նրանց փառքը, բախտն ու քաջությունն էլ կանցնի իրենց, կտեղափոխվի իրենց աշխարհը:

Քանի որ հայոց թագավորների ոսկորները պարսիկները խառնել էին իրար և անհնար էր քրիստոնյա թագավորների նշխարները ջուկել հեթանոս թագավորների ոսկորներից, ուստի արժանի չեն համարում դրանք թաղել Վաղարշապատ քաղաքի սրբերի հանգստարանում, այլ տանում թաղում են Արաբած լեռան ստորոտում գտնվող Աղձք կոչված ամուր գյուղում¹, տեղի նեղ ու բովարատուտ ժայռերի խորշերից մեկում:

Վասակն այնուհետև սկսում է հոգ տանել գերիներին իրենց տեղերը դարձնելու, ավերած երկիրը բարեկարգելու ու նորոգելու, առհասարակ, Հայոց աշխարհում խաղաղություն հաստատելու վրա: Ապա Արշակ թագավորի հետ միասին ամրացնում են երկրի սահմանները և զգուշորեն ու ուշադիր հետևում դրանց պահպանմանը:

Վերծնդրության պատերազմը պարսից դեմ

Պարսիկների գործած ավարն ու ավերածությունները հանգիստ չեն տալիս հայոց Արշակ թագավորին:

Նա Հայոց ամբողջ աշխարհը ոտքի է հանում, մեծ զորահավաք կատարում, իր մոտ է հավաքում ավագի բազմությամբ գործ և կռվի գնում Պարսից աշխարհի վրա: Միաժամանակ Արշակ թագավորը Վասակի միջոցով օգնության է կանչում Կովկասի լեռնականներին՝ հոգնելին ու ալաններին, որոնք զինված մեծ բազմություններով գալիս են հայոց թագավորին օգնելու: Այդ նույն ժամանակ պարսից թագավորն էլ իր հերթին իր ամբողջ գործերով շարժվում, գալիս է Հայոց աշխարհի վրա: Հայոց գործերը

¹ Համապատասխանում է այժմյան ՀՍՀՄ Աշտարակի շրջանի Հախս գյուղին, որի մերձակայքում է գտնվում Արշակունի թագավորների այդ դամբարանը:

կանխում են պարսիկների առաջխաղացումը և հասնում նրանց այն ժամանակ, երբ պարսից զորքը դեռևս գտնվում էր Ատրպատականում և բանակ էր դրել Թափրիզ քաղաքի մոտ:

Վասակը երկու հարյուր հազար զորքով վրա է հասնում և հարձակվում պարսից բանակի վրա: Հայերը կոտորում են բոլորին, միայն պարսից թագավորին է հաջողվում ճողոպրել և մի ձիով փախչել: Ամբողջ զորքին կոտորելուց հետո, Վասակի զորքերը բանակից վերցնում են սահմաշիվ ավար, զորքի ամբողջ ունեցվածքը, ապա ապաստանվում Ատրպատական աշխարհով մեկ, հիմքից կործանում, քարտաքանդ անում երկիրը, աստվերի բազմությամբ գերիներ են բերում, մնացած բնակչությանը սրի քաշում և ավելի ամրապնդում Հայոց աշխարհի սահմանները:

Այնուհետև պարսից Ծապոմ թագավորը հայոց Արշակ թագավորից վրեժ առնելու նպատակով քսաներեք անգամ իր տարբեր զորավարների գլխավորությամբ արշավում է Հայոց աշխարհի վրա և ամեն անգամ Վասակ զորավարի և Արշակ թագավորի կողմից չարաշար պարտվում է և պարսից բազմամիլիոն զորքեր կոտորածի մատնում:

Նախարարների դժգոհությունն ու ապստամբությունը Արշակից և Հայոց աշխարհի քայքայումը*

Երևումնչորս տարի Հայոց աշխարհը պատերազմ է մղում պարսից թագավորի դեմ, որից հետո երկու կողմերն էլ՝ հայերն ու պարսիկները, հոգնում են, ձանձրանում տևական կռիվներից, բարոյալքվում:

Հայ նախարարները դժգոհում են իրենց թագավորից և սկսում են լքել նրան, փախչել երկրից կամ առանձնանալ: Այս քաղաքական առաջին հերթին սկսվում է ավագներից ու մեծամեծ իշխաններից: Նախ Արշակ թագավորից ապստամբում ու առանձնանում է Աղձնիքի բոլեշխն իր ողջ նախարարական տոհմով ու զորքով, բուն Հայաստանից պարսպով անջատում իր երկիրը և գնում ապավինում պարսից Ծապոմ թագավորին: Աղձնիքի օրինակին են հետևում Գուգարքի բոլեշխն, Ջորա, Կողբ, Գարդմանաձոր գավառների իշխանները, որոնք ապստամբվելով Արշակից, դարձյալ գնում ապավինում են պարսից թագավորին: Արշակի դեմ են ապստամբում Արցախի, Տմորիքի, Կորդիքի ամուր աշխարհները, իսկ Կորդիքի իշխանը գնում ապավինում է պարսից թագավորին:

Հայոց թագավորի դեմ են ապստամբում նաև Ատրպատականի հայոց թագավորական տան սեփական իշխանությունը և Հայաստանի մաս կազմող Կասպից աշխարհը: Իսկ Անձիսի և Մեծ Ծովքի իշխանները, որոնց աշխարհները գտնվում էին արևմուտքում, ապստամբելով Արշակից, գնում ապավինում են հունաց թագավորին:

Միջնաշխարհում գտնվող նախարարներն էլ չէին կամենում Քնազանդուլի իրենց թագավորին, շարունակ երկրորդանքի մեջ էին և նրանից դժգոհ:

Այսպես սկսվում է հայոց թագավորության քայքայումն ու թուլացումը:

Հայոց աշխարհի մնացած մեծամեծները, նախարարները, երկրի կուսակալները, գալստատերերը, գործակալներն ու գյուղատնտեսները բոլորը հավաքվում, գալիս են Ներսես Մեծ կաթողիկոսի մոտ բողոքի և ասում.

— Տեր, դու ինքը գիտես, որ արդեն երեսուն տարի է, ինչ մենք պատերազմից հանգիստ չենք ունեցել, շարունակ մեր երեսի բրտիները սրբել ենք սրերով, նիզակների տեգերով, նետապարներով: Մենք այլևս չենք կարող դիմանալ, այլևս չենք կարող պատերազմի դուրս գալ: Ավելի լավ է մենք ևս հպատակվենք պարսից թագավորին, ինչպես արեցին մեր ընկերները: Եթե Արշակ թագավորը կամենում է Ծապոմի հետ կռվել, թող Վասակի և իր աներոջ՝ Անդրիկի հետ միասին ելին պատերազմի, Հայոց աշխարհից այլևս ոչ ոք նրան չի գնա օգնության: Եթե Արշակն ուզում է, թող կռվի, եթե չի ուզում, թող չկռվի, իր կամքն է, մենք նրան լքել ենք արդեն:

Ներսեսը լսելով նրանց բողոքը, իր պաշտոնին վալել սառնասրտությամբ համոզում էր, խորհուրդ տալիս:

* Շարադրված է ըստ Բ. Քուլանդի «Հայոց պատմության»:

— Լնվ մտածեք, հիշեցեք տիրոջ պատվիրանը միաբանության մասին, հիշեցեք, որ ծառաները պետք է հնազանդ լինեն իրենց տերերին: Դուք միթե մոռանում եք, որ բոլորդ այսօր ձեր գոյությանը պարտական եք Արշակունյաց տոհմին, որ ձեզանից շատերը այսօրվա դիրքը, ունեցվածքը, պաշտոնները ստացել են Արշակ թագավորից: Մոռացել եք, որ եթե այսօր ձեզանից ոմանք գավառների տերեր են, աշխարհների կառավարիչներ ու մեծամեծներ, խոշոր ավանների, գյուղերի, դաստակերտների, գանձերի ու կալվածքների տեր են դարձել, ապա միմիայն շնորհիվ Արշակունիների և Արշակ թագավորի:

Իհարկե, Արշակունյաց պիծե տոհմը հանցանքներ ունի գործած սատծո առաջ. բայց միթե դա ձեզ հիմք է տալիս լքել ձեր սեփական արքայատոհմը, որը ձեզ աղբից է վերև բարձրացրել, ապրեցրել, մեկիդ գործի դրել, մյուսիդ պատիվ տվել, երրորդիդ՝ իշխանություն, չորրորդիդ՝ գործակալություն:

Արշակ թագավորն ինքն էլ մեղքեր է գործել, — շարունակում է Ներսեսը, — անօրինություններ կատարել, բայց աստված իր մեծ մարդասիրությանը խնայեց նրան, նրա հետ միասին մահ ձեզ: Իսկ դուք այժմ եկել կանգնել եք, ուզում եք լքել ձեր սեփական թագավորին, ձեր հովանավորին, ձեր բնիկ տիրոջը և կամենում եք գնալ օտար թագավորի ենթարկվել, հեթանոսների ծառայության տակ ընկնել, օտար տերերի լծին հնազանդվել: Արշակը որքան էլ չար լինի՝ աստվածապաշտ է, որքան էլ մեղավոր լինի՝ ձեր թագավորն է:

Դուք ինքներդ եք միշտ ինձ ասել ու քիչ առաջ էլ ասացիք, որ այսքան տարի կովել եք ձեր անձանց ու հոգիների համար, ձեր աշխարհի համար, ձեր կյանանց ու երեխաների համար, ձեր եկեղեցիների, ձեր հավատի ուխտի համար, և ձեր տեր աստվածը ձեզ միշտ հաղորդվում է շնորհիվ իր անվան համար: Հիմա դուք ձեր Քրիստոսի փոխարեն ուզում եք ծառայել անօրենների անաստված մոգական կրոնին և նրա սպասավորներին: Դրանով դուք ձեզ հավերժ կմատնեք օտարների ստրկատիրական ծառայության և այնուհետև որքան էլ բողոքեք աստծուն, նա ձեզ այլևս չի լսի, որովհետև դուք ինքներդ եք մտնում օտար ու խտրասիրտ տերերի, անգետ ու անգութ հեթանոսների ծառայության տակ: Եվ դուք շատ ու շատ չարիքների կհանդիպեք, որոնցից երբեք չեք կարողանա ազատվել:

Ներսեսի այս խոսքերի վրա հավաքվածները սկսում են դժգոհության ձայներ բարձրացնել և բողոքով աղաղակել.

— Մենք քո այդ խորհուրդներն ու խոսքերը չենք կամենում ընդունել: Վեր կացեք գնանք մեր տները: Եվ նրանք դժգոհ ու գայլաքառած ցրվում, քաշվում գնում են իրենց տները:

Ծապունը Արշակին հրավիրում է Պարսկաստան*

Այդ ժամանակ պարսից Ծապուն թագավորը մեծ ընծաներով, հրովարտականքով պատգամավորներ է ուղարկում Արշակ թագավորի մոտ, սիրով ու աղաչանքով խնդրում նրան գալ Պարսկաստան, որպես իր խաղաղության ու բարեկամության դաշինք կնքեն:

Արշակ թագավորը թեպետ հաշտության կողմնակից չէր և կամենում էր շարունակել պատերազմը, բայց տեսնելով, որ ամբողջ գործը, իշխաններն ու նախարարները հոգնել են կոլիվներից և այլևս չեն կամենում պատերազմել, ստիպված ընդունում է Ծապունի դեպիաներին և ինքն էլ իր կողմից Ծապունին ընծաներ ու հրովարտականքներ ուղարկում:

Ծապունը դարձյալ պատգամավորներ է ուղարկում Արշակի մոտ, խնդրում նրան գալ Պարսկաստան՝ հետևյալ խոսքերով.

— Եթե դու ընդունում ես իմ առաջարկած հաշտության պայմանը և քեզ ինձ հետ հաշտ ես համարում, ապա եկ. հանդիպանք, տեսակցենք միմյանց և այնուհետև հալո ու որդու նման լինենք իրար նկատմամբ: Իսկ եթե չես կամենում ինձ տեսնել, նշանակում է դարձյալ պատերազմ ես ուզում բորոքել երկուսիս միջև:

Երբ Արշակին հայտնում են Ծապունի այս պատգամը, Արշակն ապահով լինելու համար Ծապունից

* Ծարագրված է ըստ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

խնդրում է ուխտի հավատարմության երդում ուղարկել: Ծափոմ թագավորը հոժարում է, երդման համար աղ է բերել տալիս, աղի վրա երդվում, աղը կնքում վարդազագի մատանով¹, ուղարկում Արշակ թագավորին և պատվիրում, որ էթն այդ երդումից հետո էլ Արշակը չգա, ապա թող պատրաստվի պատերազմի:

Հայոց աշխարհի մեծամեծներն ու իշխանները և առհասարակ բոլոր մարդիկ, երբ իմանում են այդ, ստիպում են Արշակ թագավորին, շտապեցնում, որ նա գնա, ներկայանա պարսից Ծափոմ թագավորին: Արշակ թագավորը ստիպված իր հետ է վերցնում իր դպակ Վասակ սպարապետին և ճանապարհ ընկնում, գնում Պարսկաստան, Ծափոմ թագավորի մոտ: Նրանք գալիս, ներկայանում են Ծափոմ թագավորին:

Ծափոմը խիստ նախատում է Արշակին իբրև ծառայի, իսկ Արշակը իրեն հանցավոր ու մահապարտ է համարում Ծափոմի առաջ:

Ծափոմը Արշակին ու Վասակին հանձնում է իր ազնվական թիկնապահ գնդին, որ նրանց պահեն ազատ, բայց հսկողության տակ:

Ծափոմը Արշակին փորձում է հայրենի հողով ու ջրով*

Ծափոմն իր մոտ է կանչում հմայող կախարդներին, աստղագետներին ու աստղագուշակներին և նրանցից Արշակի մասին խորհուրդ հարցնում:

— Ես շատ անգամ կամեցա սիրել հայոց Արշակ թագավորին, — ասում է Ծափոմը, — բայց նա ինձ միշտ անբարեց: Բոլոր անգամ կամեցա նրան բարիքներ գործել, ինչպես հայրը սեփական որդուն, իսկ նա իմ բարիքների դիմաց ինձ միայն չարիքով հատուցեց: Ես նրա հետ խաղաղության դաշինք կնքեցի, որի համար նա երդվեց քրիստոնեական կրոնի գլխավոր սրբության՝ ավետարանի վրա, բայց նա դրժեց այդ երդումը:

Ես կանչեցի Տիգրան քաղաքի եկեղեցու քահանաներին, որոնք երդվեցին էին Արշակին ավետարանի վրա, նախառեցի նրանց, կարծելով, թե նրանք նենգորեն կեղծ երդում են կատարել տվել Արշակին: Նրանց գլխավորը՝ Մարի քահանան ինձ ասաց, որ «Մենք նրան արդարությամբ երդվեցրիք, իսկ էթե նա իր երդումը դրժեց, ապա նույն ավետարանը մի օր նրան ձեզ մոտ կբերի»:

Ես նրան հնավատացի և բոլոր յոթանասուն քահանաներին էլ մորթել տվեցի, իսկ նրանց հավատակիցներին սրի քաշեցի: Այն ավետարանը, որի վրա երդվեց Արշակ թագավորը, շղթաներով կապեցի, և այժմ պահվում է իմ գանձարանում:

Հիմա հավատացի Մարի քահանայապետի խոսքերին, թե այդ ավետարանը Արշակին մի օր ինձ մոտ կբերի:

Հայոց Արշակ թագավորը, որ երեսուն տարի անընդմեջ արյաց հետ պատերազմ մղեց, և մենք նրան չկարողացանք հաղթել, այժմ ինքն է իր ոտով մեզ մոտ եկել:

Հիմա դուք ինձ խորհուրդ տվեք, — շարունակում է Ծափոմը, — եթե ստույգ իմանամ և համոզվեմ, որ Արշակն այսուհետև հնազանդության անկեղծ ուխտով հաստատ կմնա իմ պայմանին, ապա մեծաքանքներով, պատվով ու հարգանքով նրան կրկին խաղաղության կուղարկեմ իր աշխարհը:

Գուշակները Ծափոմին ասում են.

— Այսօր մեզ ժամանակ տուր, վաղը քեզ կպատասխանենք:

Հաջորդ օրը բոլոր հմայողները ու գուշակողները հավաքվում, գալիս են Ծափոմի մոտ, հարցնում.

— Հիմա որ Արշակ թագավորը քեզ մոտ է եկել, ինչպե՞ս է իրեն պահում, ինչպե՞ս է քեզ հետ խոսում, ինչ է լեզու է բանեցնում:

¹ Հնում թագավորների և իշխանների կնիքը հաճախ իրենց մատների վրա ամրացված թանկագին քարերն էին, որոնց վրա փորագրված էր լինում կամ իրենց անունը, կամ իրենց տոհմի խորհրդանշանը: Վարդագ պարսիկների, այդ թվում նաև պարսե Արշակունիների պաշտած կենդանին էր, և նրա պատկերը սուրբ ու խորհրդանշական էր համարվում: Վարդագի մատանին՝ մատմուռ քարի վրա փորագրված վարձով պատկերն էր, որ ծառայում էր իբրև կնիք, և նրա դրոշմը նկարագրում ու անհախտ էր համարվում ինչպես պարսից Սասանյան թագավորների, այնպես էլ Արշակունիների համար:

* Ծախարված է քառ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

Ծապումն ասում է.

— Նա իրեն համարում է իմ ծառաներից մեկը, ուզում է անգամ իմ ոտքի հողը դառնալ:

— Այժմ լսիր մեզ և արև այն, ինչ ասում ենք, — խորհուրդ են տալիս գուշակողները: — Արշակին այստեղ պահիր, մարդիկ ուղարկիր Հայոց աշխարհ, այնտեղից բերել տուր երկու բեռ հող և մի աման ջուր: Ապա հրաման կտաս, որ քո սենյակի հատակի կեսի վրա շաղ տան Հայաստանից բերած հողը, վրան ցանեն հայոց ջուրը. ինքը կրճեն Արշակ թագավորի ձեռը, նախ կտանես սենյակի այն մասը, որտեղ բնական հատակն է և այնտեղ նրան հարցուփորձ կանես: Հետո նրա ձեռը բռնած կտանես հայկական հող ու ջուր շաղ տված տեղը և կլսես՝ ինչ որ կասի. այն ժամանակ կիմանաս, եթե նրան ազատ արձակելու լինես Հայաստան, քեզ հետ կապած ուխտն ու դաշինքը հավատարմությամբ կպահի, քե ոչ: Իմացիր, եթե Արշակը հայկական հողի ու ջրի վրա քեզ հետ խիստ լեզվով խոսի, ապա համոզված եղիր, որ Հայաստան հասնելուն պես՝ հենց նույն օրը, նույն լեզուն կբանեցնի, նույն պատերազմը կնորոգի քո դեմ, նույն կոխվեք, նույն թշնամությունը կշարունակի:

Պարսից թագավորը լսելով հմայողների և գուշակների այս խորհուրդը, ուղտերով մարդիկ է ուղարկում Հայոց աշխարհ՝ հող ու ջուր բերելու: Մի քանի օր անց նրանք Հայաստանից երկու բեռ հող ու ջուր են բերում: Ծապումը հրամայում է իր սենյակի հատակի կեսի վրա շաղ տալ Հայաստանից բերած հողը, վրան ջուր ցանել, իսկ մյուս կեսը թողնել իր բնական հողե հատակով: Ապա Արշակ թագավորին կանչել է տալիս իր մոտ, մնացած պալատականներին հեռացնում սենյակից, բռնում է Արշակի ձեռը, ճնշում բնդարձակ սենյակում և հետը բարեկամաբար գրոցում: Երբ ճնշում են պարսկական հողի վրա, Ծապումը դիմում է Արշակին հետևելու հարցով:

— Արշակ թագավոր հայից, դու ինչիս ի՞նձ թշնամի դարձար, չէ որ ես քեզ որդու պես էի սիրում, կամեցա նույնիսկ աղջիկս քեզ կնոջան տալ, քեզ իմ զավակը դարձնել: Իսկ դու իմ արած լավությանն փոխարեն ավելի դեսն խստացար, ինքնահաճ ձևով, հակառակ իմ կամքի՝ ի՞նձ թշնամի դարձար, և ահա ամբողջ երեսուն տարի իմ դեմ պատերազմ մղեցիր:

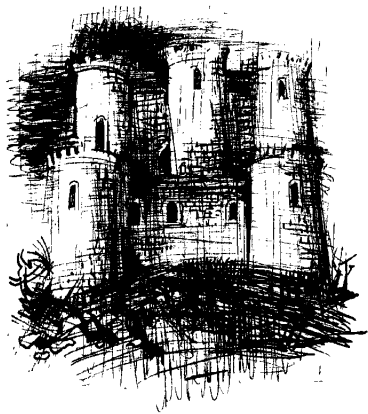
Արշակը համեստորեն պատահալանում է.

— Մեղանչել եմ և հանցավոր եմ քո առաջ. ես եկա, քո թշնամիներին հաղթեցի, բոլորին կոտորեցի, հույս ունեի քեզանից մեծ պարգևներ ստանալ. բայց իմ թշնամիներն ի՞նձ մոլորեցրին, քեզանից վախեցրին և ստիպեցին փախչել: Եվ իմ եղբորս, որով քեզ երդվեցի, ի՞նձ քո առաջը բերեց: Ես ահա եկել եմ քո առաջ, քո ծառան, քո ձեռնորմ, ինչպես ուզում ես՝ վարփիր ի՞նձ հետ. եթե կամենում ես՝ սպանիր, որովհետև ես՝ քո ծառան, հանցավոր եմ քո դեմ, մահապարտ եմ:

Ծապումն այնուհետև Արշակի ձեռը բռնած, միամիտ ձևանալով, ճեմելով բերում է նրան, կանգնեցնում հայկական հող ու ջուր լցրած հատակի վրա: Երբ Արշակը ոտը դնում է հայկական հողի վրա, լրիվ կերպարանափոխվում է, բմբուռանում, հպարտ կենցվածք բնորոշում և խորիմա հանդիմանությամբ դիմում Ծապումին.

— Հեռու ի՞նձանից, չարագործ ծառն, որ այսօր քո տերերի վրա տեր ես դարձել, հափշտակել քո տերերի գահը: Ես չեմ ների քեզ ու քո որդիներին իմ նախնիների վրեժը և Արտավան թագավորի մահը: Դու՞ք՝ ծառաներդ, մեր Արշակունիներից՝ ձեր նախնիք տերերի, բարձն եք հափշտակել. ես այդ թույլ չեմ տա, մենք պետք է մեր տեղը գրավենք¹:

¹ Արշակի խոսքն այստեղ վերաբերում է պարսից Սասանյան տոհմի կողմից պարթև Արշակունիներին տապալելու և նրանց փոխարեն թագավորելու պատմական իրողությանը: Արտավանը Պարսկաստանի Արշակունի արքայատոհմի վերջին թագավորն էր, որ իշխել է 216 — 226 թթ.: Նրան պատմում է պարսիկ իշխաններից մեկը՝ Արտաշիր Սասանյանը, դառնում թագավոր և հիմք դնում Սասանյան արքայատոհմի տիրապետությանը: Ծապում թագավորը Սասանյան տոհմի ժառանգորդներից էր, իսկ Արշակը՝ պարթև Արշակունիների մեկ ճյուղը կազմող՝ հայոց Արշակունի արքայատոհմի ժառանգներից: Հայոց Արշակունիները, ինչպես տեսել ենք նախորդ գլուխներում, իրենց ազգակից պարթև Արշակունիներին գահընկեց անելու համար միշտ դու ու վրեժ-խղճություններ էին տածում Սասանյանների նկատմամբ: Արշակի այն արտահայտությունը, թե «Դուք՝ ծառաներդ, մեր Արշակունիներից՝ ձեր տերերի, բարձն (գահ) եք հափշտակել» ակնարկում է այն իրողությունը, որ Արտաշիր Սասանյանը պարթև Արշակունիներին հպատակ, նրանց ծառայության մեջ գտնվող իշխան է եղել: Իսկ հայ Արշակունիները, այդ թվում նաև Արշակը, իրենց համարում էին Արշակունիների մեջ ազգապազույն, սերված պարթև Արշակ մեծի սերունդներից՝ և իրենց իրավունք էին վերապահում խոսելու Սասանյանների կողմից հափշտակված Արշակունիների գահի մասին, իբրև տոհմային անփակամտության:

Շապուհը, Արշակի ձեռք բռնած, դարձյալ տանում է պարսկական հողի վրա: Ողջ դնելով պարսկական հողին, Արշակն սկսում է զոջալ իր ասածների համար, խոնարհվում Շապուհի առաջ, ոտքերն բնկնում, ներողություն խնդրում:

Իսկ Շապուհը նրան նորից տանում է հայկական հողի վրա, ուր Արշակը սկսում է հայկելիների ալեկի խիստ ու դաժան խոսքեր ուղղել պարսից թագավորին: Շապուհը, նորից է Արշակին բերում պարսից հողի վրա, որտեղ դարձյալ Արշակն սկսում է զոջալ ու ապաշխարել:

Այսպես՝ Շապուհը ամբողջ օրը, առավոտից մինչև երեկո, բազմիցս փորձում է Արշակ թագավորին, և ամեն անգամ հայկական հող ու ջրի վրա Արշակը արքայական հպարտությամբ ու խիստ խոսքերով դատապարտում էր պարսից թագավորին, իսկ պարսից հողի վրա՝ զոջում իր արարքներն ու խոնարհվում նրան:

Երեկոյան պարսից թագավորը, տվողություն էր դարձրել Արշակ թագավորին միշտ լնթիլիքի հրավիրել իր մոտ:

Նա Արշակին իր կողքն էր նստեցնում, միևնույն թախտի վրա, բազմեցնում միևնույն գահին:

Իսկ այդ օրը Շապուհ թագավորը հրամայում է ամենաբարձր տեղում իր բազմոցը դնել, որից հետո հերթականությամբ շարել մնացած թագավորների բազմոցները, իսկ հաջոց թագավորի բազմոցը դնել բոլորից վերջը, ներքևում և տակը հայկական հող ու ջուր շաղ տալ:

Երբ բոլորը հրավիրվում են լնթիլիքի, և յուրաքանչյուրը բազմում է իր բազմոցին ըստ իր աստիճանի, բերում են Արշակ թագավորին և բազմեցնում ամենավերջում՝ իրեն հատկացված տեղում, ուր հայկական հող ու ջուր էր շաղ տրված: Արշակը մի պահ ոռոած-փքված նստում է, բայց հետո բնդոստ ոտքի է ելնում և խրոխտ դիմում Շապուհ թագավորին.

— Ի՞մն է այդ տեղը, որտեղ բազմել ես դու, վեր կաց անմիջապես այդտեղից, որ ես այդտեղ բազմեմ, դա մեր տոհմի տեղն է եղել: Իսկ եթե իմ երկիրը հասնեմ, ապա քեզանից խստությամբ վրեժ կլուծեմ:

Պարսից Շապուհ թագավորն անմիջապես հրամայեց և տալիս շլթաներ բերել, գցել Արշակի վիզը, ոտներին ու ձեռներին կապանք դնել և տանել, բանտարկել հեռավոր Անհուշ բերդում, մինչև իր մահը:

Վասակ և Ծապուն*

Հաջորդ օրը Ծապուն թագավորը հրամայում է իր առաջը բերել Մեծ Հայքի զորավար սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին: Վասակը կարճահասակ էր և փոքրամարմին. երբ նրան կանգնեցնում են Ծապունի առաջ, վերջինս սկսում է անարգել և վիրավորել նրա անձը:

— Այլվեն, — ասում է Ծապունը Վասակին, — դժո էիր այն խանգարիչը, որ այսքան տարի մեզ չարչարանքի դատապարտեցիր, դժո էիր, որ այսքան տարի կոտորում էիր արիներին. հիմա ինչպես ես, որ քեզ աղվեսի մահով ապանեն:

Վասակը աներկյուղ պատասխան է տալիս նրան, ասում.

— Իմ փոքր մարմինը հիմա տեսար, բայց միթե իմ մեծության չափը չես զգացել: Այդ ինչպես էր, որ մինչև այժմ ես քեզ համար աղյուծ էի, իսկ հիմա դարձա աղվես: Բայց երբ ես Վասակ էի՝ Հայոց մեծ սպարապետը, հսկա էի. մի ոտս մի լեռան վրա էր դրված, մյուս ոտս՝ մի այլ լեռան. երբ աչ ոտիս վրա էի հենվում՝ աչ լեռն էր գետին խրվում, երբ ձախ ոտիս վրա էի հենվում՝ ձախ լեռն էր գետին խրվում:

— Ասա, իմանանք, այդ ի՞նչ լեռներ են, որ դու գետին էիր խրում, — հարցնում է Ծապունը:

Վասակը պատասխանում է.

— Լեռներից մեկը դու էիր, մյուսը՝ հունաց թագավորը: Քանի դեռ աստված հաշտ էր մեզ հետ, քեզ էլ էի գետին տանում, հունաց թագավորին էլ: Քանի դեռ մեր հոր՝ Ներսեսի օրոհմությամբ մեզ վրա էր, նրա խրատով էինք շարժվում, կարողանում էինք քեզ լավ խրատ տալ: Հիմա, ափսոս, խորխորատի մեջ ենք ընկել, ուժը քո ձեռքին է, հիմա ի՞նչ ուզում ես արա:

* Ծապուն թագավորը հրամայում է Վասակ զորավարին մորթազերծ անել, մորթին տիկ հանել, մեջը խոտ լցնել և տանել նույն Անհուշ կոչված բերդը, ուր բանտարկված էր Արշակ թագավորը և պահել այնտեղ:

Ծապուն և Փառանձեմ**

Արշակին բանտարկելուց և Վասակին սպանելուց հետո պարսից Ծապուն թագավորը հինգ հարյուր բյուր զորքով իր Զիկ և Կարեն զորավարների ուղարկում է Հայոց աշխարհի վրա, որ գան կործանեն ու քարոքանդ անեն: Երբ Հայոց աշխարհի տիկինը՝ Արշակ թագավորի կին Փառանձեմը, տեսնում է, որ պարսից թագավորի զորքերը լցվում են Հայաստան, իր հետ վերցնում է ազատներից բաղկացած տասնմեկ հազար լավ սպառազինված, քաջ ու ընտիր պատերազմող մարտիկներ և պարսից զորքերից խույս տալով, գնում ամրանում է Արշարունյաց գավառում գտնվող Արտագերս ամրոցում:

Պարսից բյուր զորքերն այդ իմանալով, գալիս, շրջապատում են բերդը, պաշարում, բանակ գրքկում, նստում բերդը շրջապատող ձորերի շուրջը: Իսկ բերդում պաշարվածները հույսը դնում են տեղի ամրության և բերդի անափկության վրա:

Պարսիկները տասներեք ամիս պաշարում են բերդը, բայց տեղի ամրության պատճառով չեն կարողանում գրավել: Այդ ընթացքում նրանք գնում, ավերում, քարոքանդ են անում շրջակա գավառներն ու երկրները, ավարի ենթարկում, բազմաթիվ մարդիկ ու անասուններ գերում, բերում իրենց բանակը, այլ տեղերից պարեն ու կենսաթոքեր են բերում, ուտում և բերդը պաշարման մեջ պահում:

Արշակ թագավորի որդի Պապը այդ ժամանակ պատանդ էր հունաց թագավորի մոտ:

Հայոց ազատների տոհմերից բաղկացած ամբողջ բանակը, որի զորավարին էր Վասակ սպարապետի որդի Մուշեղը, գնացել էր Հունաց աշխարհը՝ իրենց Պապ արքայորդու մոտ և բանակցություններ էր վարում հունաց թագավորի հետ, համոզում նրան, որ իրենց թիկունք և զորավիգ լինի պարսից Ծապուն թագավորին դիմադրելու համար: Մուշեղը պարբերաբար ստորհանդակներ էր ուղարկում Հայոց աշխարհի տիկինը՝ Փառանձեմի մոտ, որ տոկա, համբերի, բերդը պաշտպանի, մինչև իր օգնության

* Ծարադրված է ըստ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

** Ծարադրված է ըստ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

հասնելը: Պապն էլ իր հերթին, գրեթե յուրաքանչյուր շաբաթ պատվիրակներ էր ուղարկում Արտագերս, որոնք գալիս, գաղտնի մուտքով մի կերպ մտնում էին ամրոց, Փառանձեմին սիրտ էին տալիս, հուսադրում, ասում: «Պիճնդ կնոջ, Պապ որդիդ գալիս է, կալսերական գունդն էլ բերում քեզ օգնություն»: Այդպես, տասներեք ամիս շարունակ նրանք գալիս, քաջալերում էին Փառանձեմ տիկնոջը, թե՛ «Մի քիչ էլ, մի փոքր ժամանակ էլ համբերիր, քեզ օգնության կհասնենք»:

Պաշարման տասնչորսերորդ ամսից հետո բերդում ապաստանածների մեջ ժանտախտ է բնկնում: Մի անգամ Փառանձեմ տիկինը իր սեղանատանը նստած սեղանակիցների հետ ուտում, խմում, ուրախանում էր, երբ հանկարծ մի ժամում միանգամից հարյուր մարդ մեռան, մյուս սեղանատանը՝ երկու հարյուր մարդ: Պատահում էր, որ ճաշի ժամանակ, բոլորը սեղանի շուրջը բազմած ճաշում էին, հանկարծ հինգ հարյուր մարդ էր մահանում: Այդ մահաբեր հիվանդությունը սկսվելուց հետո, մեկ ամիս չանցած, պաշարվածներինց մոտ տասնմեկ հազար տղամարդ և վեց հազար կին էլ կոտորվում: Բերդում եղածներից կենդանի են մնում միայն Փառանձեմ տիկինը՝ իր երկու նածիշտներով:

Եվ մի օր, երբ Փառանձեմը իր նածիշտների հետ տխուր ու հուսահատ նստած էր իր առանձնասենյակում, բերդի գաղտնի մուտքով ամրոց է մտնում պալատական ներքինի Հայր մարդպետը՝ և սկսում նախատել Փառանձեմ տիկնոջը՝ իբրև մի փողոցային կնոջ: Նա լուտանքի ու նախատիքի հեղեղ է թափում Արշակունյաց տոհմի վրա, որանց համարում տմարդի, չարագործ, Հայոց աշխարհի կործանման պատճառ և վերջում ավելացնում, թե՛

— Տեղն է, ինչ որ ձեզ պատահեց, դուք արժանի եք դրան, դեռ արանից էլ վատթարն է ձեզ պատահելու:

Ասում է, անպատվում և գաղտնի մուտքից դուրս գալով՝ փախչում:

Փառանձեմ տիկինը այս ամենից հուսաբեկված, ճարահալույս բերդի դարպասները բացում է պարսից գործի առջև: Պարսիկները մտնում են բերդ, բռնում Փառանձեմ տիկնոջը, բերդից իջեցնում ցած: Ապա բերդ են բարձրանում պարսից զորավարները, ավարի ենթարկում ամրոցում պահվող հայոց թագավորների գանձերը, բոլորը ցած իջեցնում: Ինը օր, ինը գիշեր շարունակ պարսից զորքերը բերդից իջեցնում են այնտեղ ամբարված հայոց արքունական ունեցվածքը և Հայոց աշխարհի տիկնոջ հետ գերի տանում:

Այնուհետև պարսից զորքերը մտնում են Հայոց աշխարհի գրեթե բոլոր նշանավոր քաղաքները՝ Արտաշատ, Վաղարշապատ, Ջարեհավան, Ջարիշատ, Վան, Նախճավան, բոլորը քանդում, ավերում, բնակիչների մեծ մասին՝ հայերին ու հրեաներին, տեղահան անում, գերի տանում: Պարսից զորավարները Հայոց աշխարհի մնացած բնակչությանը հպատակեցնելու համար վերակազմեր են թողնում, վերցնում են Փառանձեմ տիկնոջը իր մեծաքանակ գանձերով, քաղաքներից տեղահանված հարյուր հազարավոր հայ ու հրեա գերիներով, տանում Պարսից աշխարհը:

Երբ Փառանձեմ տիկնոջը, Հայոց աշխարհի բոլոր գերիներին ու գանձերը բերում, հանում են Ծապուն թագավորի առաջ, Ծապունը մեծ գոհունակությամբ շնորհակալություն է հայտնում իր Զին և Կարեն զորավարներին, ապա չարախնդությամբ վճռում է ստորացնել, նսեմացնել և մեծ վիրավորանք հասցնել Արշակունյաց ամբողջ տոհմին, Հայոց աշխարհին ու թագավորությանը: Նա հրամայում է կանչել իր բոլոր զորքերին, մեծամեծներին, ստորին պաշտոնյաներին և իր հպատակ բոլոր մարդկանց: Նա այս բազմության մեջ է բերել տալիս, կանգնեցնում Հայոց աշխարհի Փառանձեմ տիկնոջը: Ապա հրամայում է հրապարակում մի սարք պատրաստել, որի վրա պտուկեցնում են Փառանձեմ տիկնոջը, ամբողջ բազմության առաջ խաչադասակում նրան, սպանում: Իսկ գերիներին տանում, մի մասին բնակեցնում են Ասորեստանում, մյուս մասին՝ Խուժաստան երկրում²:

¹ Մարդպետ՝ Արշակունյեի ժամանակ արքունի պալատի ներքինապետ, կանանց վերահսկիչ: «Հայր» հատուկ անուն չէ, այլ ներքինապետի հարգանքի կոչումը:

² Նաև Խուժաստան կամ Խուզիստան, գալատ Խաճում, գտնվում է Պարսից ծոցի հյուսիս-արևմուտքում, այժմյան Իրաքի սահմանի մերձակայքում:

Ծապուրն խալտառակում է հալ ազնվական կանանց*

Պարսից Ծապուրն թագավորը հավաքում է իր իշխանության տակ եղած բոլոր զորքերը, հայոց դավաճան իշխաններ Վահան Մամիկոնյանի և Մեհրութան Արծրունու առաջնորդությամբ գալիս է Հայոց աշխարհը, ապառախվում, բոլորին գերի վերցնում, բերում, հավաքում Բագրևաճոյ գավառի Զարեհավան քաղաքի ավերակներում: Հայոց նախարարներից շատերը թողնում են իրենց ընտանիքները, կին, որդի, փախչում, ցրվում են այս ու այն կողմ: Պարսից ասպատակիչները հավաքում են փախած հայ նախարարների կանանց, բերում Զարեհավան քաղաքի մերձակայքում բանակ դրած Ծապուրնի մոտ:

Պարսից Ծապուրն թագավորը հրաման է տալիս գերված բոլոր չափահաս տղամարդկանց փղերի ոտների տակը գցել, տրորել, իսկ կանանց ու երեխաներին, բացառությամբ նախարարների կանանց, աչյուրի ցցերի վրա հանել: Այդ ձևով հազարավոր ու բյուրավոր մարդիկ են կոտորվում, թիվ ու հաշիվ չկար սպանվածներին:

Այնուհետև Ծապուրն թագավորը հրամայում է փախած հայ նախարարների ու ազատների կանանց հավաքել, բերել Զարեհավան քաղաքի ձիարշավարանի հրապարակը, որի մոտակայքում խիստ էր իր արքայական վրանը: Նա մերկացնել է տալիս բոլոր ազնվական կանանց, նստեցնում հրապարակի երկու կողմերում, իսկ ինքը ձի հենած՝ անցնում էր կանանց միջով. ով որ իր աչքին դուր էր գալիս, մեկ-մեկ տանում էր իր վրանը, անպատվում, բաց թողնում: Այդպես օրեր շարունակ նա անպատվում է հայ նախարարների բոլոր աչքի ընկնող կանանց: Ապա Ծապուրն հրաման է տալիս Հայաստանի ամուր ու անառիկ տեղերում բերդեր կառուցել, ազնվական կանանց խումբ-խումբ տեղավորել այդ բերդերում: Նա այդ բերդերի վրա բերդակալներ է նշանակում և հրամայում նրանց, որ էթե բերդերում պահված կանանց ամուսինները չհնազանդվեն իրեն, չվերադառնան ու իր իշխանության տակ չմտնեն, ապա նրանց բոլորի կանանց չարաչար մահով կապանեն:

Ծապուրն բերդակալների վրա իշխան է կարգում Զիկ և Կարեն զորավարներին, նրանց մոտ թողնում թագմաթիվ զորք, իսկ Հայոց աշխարհի մնացորդների վրա իշխելու իրավունքը հանձնում է Վահան Մամիկոնյանին և Մեհրութանին, ինքը թողնում հեռանում է Ասորպատական:

Հավատափոխ եղած այս երկու դավաճան իշխանները՝ Վահան Մամիկոնյանն ու Մեհրութան Արծրունին, որոնք ընդունել էին պարսից զորադաշտական կրոնը, սկսում են Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում եկեղեցիներն ավերել, իրենց ձեռքը ընկած մարդկանց ստիպում հավատափոխ լինել և ընդունել մազդեզական կրոնը:

Նրանք հրամայում են կանանց պահպանող բերդակալներին, որ իրենց բերդերում պահվող նախարարների կանանց ստիպեն ընդունել պարսից կրոնը, իսկ հրաժարվողներին չարաչար սպանել:

Բերդակալները այդ հրամանը ստանալով, սկսում են իրենց բերդերում պահված կանանց ստիպել, նեղել, տանջել: Բայց նրանցից ոչ մեկը հանձն չի առնում ուրանալ քրիստոնեությունը: Այնժամ բոլոր բերդերում պահված բոլոր նախարարների կանանց չարաչար տանջանքներով սպանում են:

Վահան Մամիկոնյանը մի ազգակցուհի ուներ Մամիկոնյան ոտնից, անունը Համազասպուհի: Նա կիճն էր Բշտունյաց գավառի Գարեգին իշխանի և Վարդանի քույրը: Գարեգինն էլ մեկն էր այն նախարարներից, որոնք Ծապուրնի ներխուժումից խուսափելով, թողել իրենց կանանց, փախել էին:

Գարեգինի կին Համազասպուհին պահվում էր Վան քաղաքի միջնաբերդում՝ պարսիկ բերդակալի հսկողության տակ:

Վահանն ու Մեհրութանը հրամայում են Վանի բերդակալին՝ ստիպել Համազասպուհի տիկնոջը ընդունել զորադաշտական կրոնը, հրաժարվելու դեպքում նրան ողջ-ողջ կախել բերդի աշտարակից:

Համազասպուհին հանձն չի առնում հավատափոխ լինել և ընդունել պարսից կրոնը: Այն ժամանակ նրան հանում են բարձր աշտարակը, որ գտնվում էր ծայրի բարձր կատարին, հետևի կողմից դեպի ծովը նայող. Համազասպուհուն մերկացնում են, դարձնում մորից մերկ և ոտքերին կապ գցելով՝ գլխիվայր կախում բերդի աշտարակից: Նրա մարմինը իր ապիտակափառ գեղեցկությամբ փայլում է արեգակի տակ, և շատ մարդիկ գալիս են նրան նայելու, իբրև մի սքանչելի տեսարանի, իբրև անմեղ զոհաբերության խորհրդանշանի:

* Ծարարված է ըստ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

Վահանն ու Մեհրումանը այնքան չար էին, որ իրենց մերձավորներին անգամ չէին խնայում, չար-չարում էին նրանց, ստիպում հավաքաբար լինել, ասորուշաններ էին կառուցում շատ տեղերում, իրենց սեփական կազմաճեղքում: Եվ բանն այնտեղ է հասնում, որ ատելությունից զայրացած Վահան Մա-միկոնյանի որդի՝ Մամվելը, զարկում ապստամբ է հորը՝ Վահանին և պարսկոնի խորթ մորը, ինքը փախ-չում, ապաստանում է Խաղտյաց երկրում՝:

ՄՈՒՇԵԼ ԵՎ ՊԱՊ՝

Հայոց աշխարհի այդ ծանր օրերին Վասակ սպարապետի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանը գտնվում էր Հունաց աշխարհում: Նա հավաքել էր հայ ազատներից բաղկացած մի զորագուն, գնացել էր հունաց թագավորի մոտ խնդրելու, որ նա իր մոտ պատանդ տարված Արշակ թագավորի որդուն՝ Պապ արքա-յազնին ազատ արձակի, թագավոր կարգի իր հոր փոխարեն Հայոց աշխարհի վրա:

Հունաց կայսրը բավարարում է Մուշեղի և հայ ազնվականների ցանկությունը: Նա Հայաստանի վրա թագավոր է կարգում Պապ արքայազնին, միաժամանակ ռազմական մեծ օգնություն ցույց տալիս հաջերին: Նա Պապի և Մուշեղի հետ միասին Հայաստան է ուղարկում Տերեմտ անունով ստրատելա-տին՝ և Ալեք անունով կոմսին՝ վեց հարյուր բյուր զորքով, որպեսզի նրանք Պապին հաստատեն Հայոց աշխարհի արքայական գահին, իսկ զորքը օգնի հաջերին պարսիկներին երկրից դուրս քշելու համար:

Պապի և Մուշեղը հունաց զորքի հետ գալիս են հասնում Հայոց աշխարհ, Մուշեղը իր հոր՝ Վասա-կի փոխարեն դառնում է Հայոց աշխարհի զորավար սպարապետ:

Հայոց աշխարհի բոլոր այն նշանավոր մարդիկ, որոնք չէին ենթարկվել պարսիկներին, փախել կամ թաքցվել էին, գալիս, հավաքվում են իրենց նոր թագավորի շուրջը: Բոլորը երկրով մեկ սկսում են փնտրել Նրսես Մեծ հայրապետին, որի իմաստուն խորհուրդներին, օգտակար խրատներին, ջերմե-տանդ աղոթքներին ու օրհնությանը կարոտ էին իրենք:

Ներսես կաթողիկոսին փնտրելու է դուրս գալիս անձամբ ինքը՝ Պապ թագավորը, հայոց ավագա-նու հետ: Նրանք գտնում են Մեծ Ներսեսին, խնդրում, աղաչում, որ հայր լինի բոլոր հաջերին, իր իմա-ստուն խորհուրդներով ու օգտակար խրատներով զորավիգ լինի իրենց, վերադառնա արքունի բանակը: Մեծ թախանձանքների ու ջանքերի գնով նրանց հաջողվում է մի կերպ հասնել Ներսեսին վերա-դառնալ, որովհետև Գնելի սպանությունից ի վեր նա թողել հեռացել էր արքունի բանակից և երբեք չէր վերադարձել:

Պապը մեծ ուրախությամբ և ցնծությամբ հայոց ավագանու հետ Ներսես կաթողիկոսին բերում է արքունի բանակ: Ներսեսը դառնում է հայոց թագավորի, ավագանու և առհասարակ ամբողջ ժողովրդի հոգևոր վերակացուն ու խրատատուն, կարգադրիչն ու իմաստուն առաջնորդը:

Մուշեղ սպարապետը հավաքում է հայոց ցրված զորքերը, կարգի է բերում զորագնդերը, բաժա-նում բառ զորատեսակների, սպառազինում և կազմակերպում մեծ զորահանդես: Հայոց զորքը, բաղ-կացած տապ. հազար բնիտ ու լավ սպառազինված մարտիկներից, գունդ առ գունդ, ծածանվող դրո-շակներով ու բացված զինանշաններով հանդիսավոր կերպով անցնում են Պապ թագավորի, Ներսես կաթողիկոսի, Տերեմտ և Ալեք հույն զորազույգների առջևից, շարժվով նրանց ոգևորությունն ու հիաց-մունքը:

Հայոց Պապ թագավորը մեծ շնորհակալություն է հայտնում Մուշեղ զորավարին՝ լավ կազմակերպ-ված, սպառազինված և մարտունակ զորքի համար, նրան արժանացնում մեծամեծ պարգևների: Նրան շնորհակալություն են հայտնում նաև հունաց հրամանատարները, իսկ Ներսես Մեծ հայրապետը մեծ գո-րովանքով օրհնում է Մուշեղ սպարապետին, ասում.

¹ Խաղտյաց երկիր կամ Խաղտիք, հին փոքրասիական խաղաղների երկիրը, որ տարածվում էր Սև ծովի հարավ-արևելյան լեռ-նային ափերին և հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից էր Տալլին:

^{*} Այս ամբողջ գլուխը շարադրված է հիմնականում Փ. Բուզանդի, մասամբ և Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» գրքերի հի-ման վրա:

¹ Սպարապետ, զորավար, զորահրամանատար:

— Թուղ Քրիստոս տերը քեզ օրհնի, քեզ հաջողություն տա, քեզ հաղթություն շնորհի քո ամբողջ կյանքում, քո ձեռքով, քո տոհմի ձեռքով թող նա փրկի Հայոց աշխարհը մինչև հավիտյան:

Մուշեղն այնուհետև հայոց գորքը կազմ ու պատրաստ հանում է գորարշավի, իբրև տաջապահ՝ Պապ թագավորին ու հունաց կայսերական գորքից առաջ է անցնում, շարժվում, գալիս հասնում է Հայաստանի միջնաշխարհը: Այստեղ նա կոչի է բռնվում պարսից Զիկ և Կարեն գորավարների հետ, նրանց սպանում, իսկ ամբողջ պարսից գորքը արի քաշում: Ապա առաջ շարժվելով հասնում է մինչև Հայաստանի բուն սահմանը՝ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը, ամբողջ երկիրը թշնամոց հետ գրավում և իր ձեռքին պահում:

Իսկ Հայոց Պապ թագավորը հունաց գորքի հետ գալիս, պարսիկներից հետ է գրավում Հայաստանի բոլոր ամուր բերդերը, այդ թվում նաև Կոզի գավառում գտնվող Դարոյնք բերդը, որը, շնորհիվ հավատարմի բերդապահների, անտիկ էր մնացել պարսից քազում հարձակումներից: Այստեղ էին կենտրոնացված Արշակունի թագավորների գանձերի մեծ մասը, որը և ամբողջապես հանձնվում է Պապ թագավորին: Հունաց կայսերական գորքի մի մասը տեղավորվում է Եռանդում և Բախիշում, իսկ մնացած մասը բաշխում են Հայոց աշխարհի մնացած բոլոր գավառների վրա:

Այս ընթացքում ուրաջող Մեհրուժան Արծրունու դարձյալ հաջողվում է մի ձիով փախչել և ապաստանել Պարսկաստանում:

Մուշեղ գորավարը սկսում է շրջել երկրով մեկ և չարաչար պատժել հավատորացներից և հայրենիքի դավաճաններին: Նա ամենից առաջ ավերում ու ոչնչացնում է այն մազդեզական ատորուշաները, որոնք կատուցել էին ուրաջող Վահան և Մեհրուժանը. ապա բռնել և տալիս հավատասիրի եղած մազդեզականներին և հրամայում նրանց խորովել նույն մազդեզական ատորուշանների կրակների վրա: Բռնում և չարաչար պատիժներով սպանում է բոլոր այն բերդակալներին, որոնց Ծապունը հանձնարարել էր պահել ու հսկել հայ նախարարների կանանց: Բայց ամենից դաժան պատժի է ենթարկում այն նախարարներին և իշխաններին, որոնք անցել էին պարսիկների կողմը և պարսից թագավորի պատիվներից արժանացել: Մուշեղը ձերբակալում է նրանց, մորթազերծ անել տալիս և նրանց ափս հանած մորթիների մեջ խոտ է լցնել տալիս և կանգնեցնում պարիսպների վրա՝ ի ցույց մատրկանց: Նա դրանով լուծում էր նաև իր հոր՝ մորթազերծ արված Վասակի մահվան վրեժը:

Երկրում ամենուրեք վերակառուցում ու վերանորոգում են թշնամու ավերած բոլոր եկեղեցիները, բերդերը, կամուրջները, հայոց թագավորությունն աստիճանաբար նորոգվում է, ընկնում հունի մեջ: Ներսես կաթողիկոսը կարգավորում է եկեղեցական ծիսակարգն ու պաշտամունքը, վերանորոգում աղքատանոցները, հիվանդանոցները, դպրոցները, իր իմաստուն խորհուրդներով նպաստում թագավորության ամրապնդմանը:

Մուշեղ և Ծապուն

Մեծ Հայքի սպարապետ Վասակի որդի Մուշեղը կազմում է քառասուն հազարանոց զորք՝ բաղկացած ընդիր և հավատարմի ազնվականներից, նվիրված մարդկանցից, բոլորին ապահովում ձիերով, զենքով, պարենով և իր հետ վերցնելով գնում նստում է Ատրպատականի սահմանամերձ գոտում, թշնամու Ներխուժումից պահպանելու Հայոց աշխարհը:

Նույն ժամանակ պարսից Ծապուն թագավորը իր գորքով և ամենայն պատրաստությամբ գալիս է Ատրպատական: Մուշեղ սպարապետը իր քառասուն հազար գորքով մտնում է Ատրպատական, հարձակվում Ծապունի բանակի վրա, բոլորին կոտորում: Ծապուն թագավորը մի ձիով հազիվ կարողանում է փախչել, ազատվել:

Մուշեղը գերի է վերցնում պարսից ավագներից շատերին, ինչպես նաև Ծապունի տիկնանց տիկնոջը՝ բոլոր մնացած կանանց հետ միասին, որոնք գտնվում էին մաշկավարձանում՝ արքայական կանանց վրանում: Մուշեղը հրամայում է ձերբակալված պարսից ավագներից վեց հարյուր հոգու մորթազերծ անել, մորթիները տիկ հանել, մեջք խոտ լցնել և ուղարկել հայոց Պապ թագավորին: Իսկ Ծապունի գերված կանանց Մուշեղը չի թողնում տալիս որևէ անարգանք հասցնել: Ընդհակառակը, նա հրամայում է բոլոր կանանց համար առանձին-ժամկար-պատգարակներ պատրաստել, նրանց հարգանքով ու պատ

վով մեջը նստեցնել և ազատ արձակելով, ուղարկել Շապուր թագավորին: Եվ որպեսզի կանանց ոչ ոք չկարողանա անարգել, նա գերակա՝ պարսիկներից մարդիկ է առանձնացնում, կանանց հետ դնում իրեն ուղեկիցներ, որպեսզի բոլորը ողջ ու անարատ գնան հասնեն իրենց տիրոջը:

Երբ կանայք ողջ ու առողջ, անարատ վերադառնում են, Շապուրը մնում է ապշած ու զարմացած Մուշեղի քաջության, բարության, մեծահոգության ու ազնվության վրա: Մուշեղն այդ ժամանակ մի ապիտակ մեծուգ ունի, որ իր գեղեցկությամբ շարժում էր անգամ պարսիկների հիացմունքը: Շապուր թագավորը իր կանանց նկատմամբ Մուշեղի մեծահոգի վարմունքից հիացած, Մուշեղի պատերը՝ ապիտակ ձիու վրա նստած, քանդակում է իր գինու գավաթի վրա: Ամեն անգամ խնջույքների ժամանակ այդ գավաթը լցնում էր գինով, դնում իր ստաշ և իր զորքին կամ հյուրերին հյուրասիրելիս՝ բարձրացնում էր գավաթը և ամեն բարձրացնելիս ասում.

— Ճերմակածին թո՛ղ գինի խմի:

Իսկ Մուշեղը Շապուրի զորքը չարդելուց հետո նրա բանակատեղից մեծ բանակությամբ զանձեր ու ունեցվածք է ավարի ենթարկում, բաժանում իր զորքին, լիացնում բոլորին, ապա այդ ավարից մեծ բաժին է հանում Պապ թագավորին, նրա մոտ մնացած զորքին, ինչպես նաև հունաց զորավարներին ու զորքերին:

Հայց երբ Մուշեղը իր զորքով վերադառնում է Հայոց աշխարհ, նրա զինվորներից ու զորապետներից ոմանք Պապ թագավորի առաջ ամբաստանում են Մուշեղ սպարապետին թշնամի Շապուր թագավորի կանանց ազատ արձակելու համար: Պապը փոքր-ինչ աստուծ է Մուշեղից, կասկածում նրա հավատարմության վրա:

Հայր մարդպետի սպանությունը

Պապ թագավորին պատմում են Հայր մարդպետի մասին, որը Արտագերսուն Փառանձեմ տիկնոջ պաշարման մեջ եղած ժամանակ զաղտնի մուտքով մտել էր բերդ, անվայել խոսքերով վիրավորել տիկնոջը և Արշակունիների ամբողջ տոհմին: Պապը դիտարկվում է Հայր մարդպետի դեմ և ապաստում հարմար առիթի:

Եվ մի օր, երբ Հայր մարդպետը դժբա էր եկել շրջելու Տարոն գավառում գտնվող իր կավածքները, Պապ թագավորը հրովարտակով դեսպան է ուղարկում Մուշեղ սպարապետի մոտ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Տարոնի իր Ողական ամրոցում: Դեսպանը գալիս է և հրովարտակը հանձնում Մուշեղին: Հրովարտակով թագավորը հրամայում է Մուշեղին՝ բռնել և չարաչար մահով ապանել Հայր մարդպետին:

Մուշեղը մարդ է ուղարկում Հայր մարդպետի մոտ և նրան մեծարանքի և հյուրասիրության պատրվակով հրավիրում իր մոտ Ողական ամրոց:

Չմեռվա ցուրտ օրեր էին, խիստ սառնամանիք էր, և Եփրատ գետը, որ հոսում էր Ողականի կողքով, ամբողջովին ասուել էր: Հայր մարդպետը մեծարանքի ակնկալիքով գալիս, մտնում է Ողա-

կան ամբողջ: Մուշեղն իր զինվորներին անմիջապես հրամայում է բռնել Հայր մարդպետին, մորեմերկ անել, ձեռքերը ծնկներից ներքև կապել, իջեցնել գետը և դնել գետի սառույցի վրա: Հայր մարդպետը ամբողջ զիշեր կապված մնում է սառույցի վրա նստած: Հաջորդ օրը գնում են տեսնում, որ ցրտից նրա գլխի ուղեղը քթից դուրս էր եկել, թափվել և ինքը տեղնուտեղը սառել, մահացել:

Հայր մարդպետի փոխարեն Պապ թագավորը մարդպետության պաշտոնին և նշանակում Դոպակին, որը Տիրանի և Արշակ թագավորի ժամանակ ևս մարդպետ էր եղել:

Ջիրավի ճակատամարտը

Պարսից Ծապուն թագավորը նոր զորամասվաք է կատարում, հավաքում իր ամբողջ զորքն ու զորությունը, շարժվում, գալիս հասնում է Ատրպատական աշխարհը: Ինքը իր պալատական փոքրաթիվ զորքով մնում է այնտեղ, իսկ մնացած զորքի ամբողջ թագնությունն ուղարկում է Պապ թագավորի դեմ պատերազմի: Պարսից զորքը մտնում է Հայաստան, ապառախվելով, գալիս հասնում միջնաշխարհ: Հայտնի Պապ թագավորն էլ իր հերթին է զորաժողով անում, հրամայում է հայոց և հունաց զորքերը հավաքել Բագրևաճուրմ, Նայաս լեռան մոտ, Եփրատ գետից ոչ հեռու՝ Ջիրավ կոչված դաշտում: Այդտեղ: Նա հավաքում է նաև հայոց տարբեր քաղաքներում նստած հույն հետևակ պահապաններին, բերում, միացնում իր զորքին: Հայոց Մուշեղ ապարապետը հավաքում է հայոց ամբողջ զորքը, ավելի քան իննսուն հազար մարդ, կազմ ու պատրաստ բերում է Ջիրավի դաշտ, միացնում հունաց զորքին և այդտեղ զորքերը վերադասավորելով, պատրաստվում ճակատամարտի:

Դեռ Ատրպատականում, երբ Ծապուն թագավորը պարսից զորքերը վերադասավորում էր Հայոց աշխարհի պատերազմի ուղարկելու համար, նրա մոտ էր գտնվում աղվանների Ուռնայր թագավորը: Ուռնայրը գալիս է Ծապունի առաջ և նրան դիմում հետևյալ խնդրով.

— Այդքի մեջ քնչ, էթե կամենում ես, ինձ իբրև պարզև հրաման տուր, որ Պապ թագավորի հայկական զորքի դեմ դուրս գամ իմ առաջապահ զնդով: Իսկ հունաց զորքի դեմ պատշաճ է, որ արյաց գունդը դուրս գա: Ոստի թույլ տուր, որ ես իմ զնդով հայոց իշխանների դեմ դուրս գամ և ես նրանց հաշիվը մաքրեմ:

Ծապունը հավանություն է տալիս Ուռնայրի ցանկությանը, շնորհակալություն է հայտնում և համապատասխան հրաման տալիս: Մեհրուժան Արծրունին, որ ներկա էր այս խոսակցությանը, Ուռնայրին քաշում է մի կողմ և ասում.

— Դու փուշ գրկեցիր, շնտ զարմանալի կլինի, էթե հավաքել կարողանաս:

Աղվանների թագավորի այս պարծենկոտությունը խոցում է անգամ դավաճան Մեհրուժան Արծրունու ազգային արժանապատվությունը և նա գաղտնի սուրհանդակ է ուղարկում Մուշեղ ապարապետի մոտ, հայտնում հետևյալը. «Իմացիր և պատրաստվիր, Մուշեղ, աղվանից Ուռնայր թագավորը մեծ պարծանքով քեզ Ծապունին պարզև է խոստացել: Արդ, լսիր և անելիքդ իմացիր»:

Երբ պարսից զորքը շարժվելով գալիս է Հայոց աշխարհ, Ուռնայրը դիմելով աղյ զորքի մեջ գտնվող իր գնդի զինվորներին, ասում է.

— Ձեզ այժմանից հիշեցնում եմ, որ ձեր մտքերում լավ պահեք, հենց որ հունաց զորքերին կգերեք, զինվորներից շատերին կենդանի կթողնեք, որպեսզի նրանց կապեք, տանեք Աղվանք՝ և մեր քաղաքների, ապարանքների շինարարության վրա նրանց բանեցնեք իբրև կավագործներ, որմաղիրներ, ծեփագործներ և առհասարակ օգտագործենք մեր բոլոր կարիքների համար:

Պարսից զորքը գալիս և հունաց զորքին մոտենալով, ճակատ է կազմում: Հայոց քաչ նախարարների պատանիները Սմբատ Բագրատունու առաջնորդությամբ խիզախելով, գալիս մտնում են զույգ ճակատների միջև: Պարսից զորքից էլ դուրս են գալիս նրանց հասակակիցները և շարվում, կանգնում իրենց ճակատի երկայնքով՝ հայ պատանիների դիմաց:

¹ Աղվանք աշխարհի տարածվում էր Գուռ գետից դեպի հյուսիս, մինչև Կովկասյան լեռներն ու Կասպից ծովը, բնակված աղվաններով, մաշքուրներով և այլնայլ ցեղերով:

Հունաց ոսկեկոտ ու արծաթակոտ գեճը ու զրահով սպառազինված զորքերը, փայլուն և գույնգույն զարդերով զարդարված ձիերը հեռվից պղնձակոփ պարիսպ էին հիշեցնում: Ջիւղորների գլխին փողփողացող վիշապապատկեր դրոշակները, քամից ուռչելով բացել էին երախները, զարարվում և ամբողջ զորքի հետ մխախառնվելով՝ աղամանդակալու լեռ էին հիշեցնում, որ իջնում էր պարսիկների քաց կապտավուն զրահներով զրահավորված հզոր զեւոի մնանվող զորքերի վրա:

Երբ զորքերը երկու կողմից պատրաստվում էին ճակատամարտի, Պապ թագավորը զինված ու զրահավորված, ուզում է մտնել կռվի մեջ: Բայց հունաց Տերեւո զորավարը թույլ չի տալիս.

— Հունաց թագավորը, — ասում է նա, — մեզ ուղարկել է քեզ համար, որպեսզի քեզ պահպանենք: Հիմա եթե քեզ մի բան պատահի, ապա մենք թե՛ք երեսով պիտի նայենք մեր թագավորին կամ թե՛ք պատահան կարող ենք տալ: Դու, արքան, արև, ինչ որ ասում ենք քեզ. մոտ Ներսես եպիսկոպոսին, գնա Նպատ լեռը, նստիր մի ամուր և անվտանգ տեղ, և թող սուրբ Ներսեսը աղոթք անի և աստծուց խնդրի, որ մեզ հաղթություն տա: Լեռան բարձունքից կնայես ու կտեսնես մեր ճիգերն ու ջանքերը ճակատամարտի ընթացքում, յուրաքանչյուրի քաջությունն ու երկչուտությունը, որ քո աչքի առաջ կկատարվեն:

Պապ թագավորը համաձայնում է Ներսես քահանայապետին վերցնում իր հետ և ելնում, նստում է Նպատ լեռան բարձունքներից մեկում: Քիչ անց Ներսեսի մոտ է գալիս հալոց զորքերի զորավար սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը. նա Ներսեսի մոտ էր բերել իր դրոշակներն ու գեներն օրհնել տալու, որից հետո պետք է իջներ ուսգնադաշտ: Պապ թագավորը հիշելով Մուշեղի նկատմամբ եղած մախկին ամբաստանությունը, դիմում է Ներսես կաթողիկոսին.

— Ես հիշեցի, որ Մուշեղը քարեկամ է պարսից Ծապոն թագավորին: Դա այն Մուշեղը չէ՞. որ պարսից Ծապոն թագավորի կամանք ազատ արձակեց ժանվարներով ու պահապան վաշտով: Լսել եմ նաև, որ նա գալտնի բանակցությունների մեջ է մտել պարսիկների հետ, դրա համար էլ նա պատերազմին չպիտք է մասնակցի:

Ներսես կաթողիկոսը զարմացած թագավորի այդ խոսքերից, սկսում է բարեխոսել Մուշեղին Պապի առաջ:

Պապ թագավորը մնում է անդդողվելի:

— Դու մի քարեխոսիր, — ասում է նա Ներսեսին, — եթե հիմա նա պատերազմի դաշտ իջնի, անմիջապես պարսից զորքերին կմիանա:

Բայց Ներսեսն ավելի եռանդով է սկսում բարեխոսել Մուշեղին, մինչև որ կոտրում է թագավորի համատությունը:

— Թող քո կամքը լինի, — ասում է նա Ներսեսին, — բայց նախ պահանջիր՝ երդվի քո աջի վրա, որ նա մեզ չի դավաճանի, ապա արձակիր, որ գնա պատերազմի:

Մուշեղին անմիջապես կանչում են թագավորի ստաջ: Մուշեղը գալիս է, նախ երկրպագում թագավորին, ապա Ներսես կաթողիկոսի աջը բռնելով՝ երդվում: Հետո բռնում է Պապ թագավորի ձեռքը, երդվում և ասում.

— Ես կապրեմ ու կմեռնեմ քեզ համար, ինչպես իմ մախկինները ապրեցին, կոլեցին ու մեռան քո մախկինների համար: Միշտ այնպես, ինչպես իմ հայրը քո հոր՝ Արշակի համար մեռավ, ես էլ կմեռնեմ քեզ համար, միայն թե դու, թագավոր, խնդրում եմ՝ չարախոս մարդկանց չլսես:

Այս երդումից հետո Ներսես քահանայապետը օրհնում է Մուշեղին մեծ օրհնությամբ, իսկ Պապ թագավորը հրամայում է իր ձին ու նիզակը մատուցել Մուշեղ քաջ զորավարին:

Մուշեղը կտրուկ հրաժարվում է այդ պարգևն ընդունել:

— Ես, արքն, — ասում է նա, — առաջմ իմ ունեցած ձիով ու գեներերով կգործեմ: Իսկ հետո ինչ որ տալու լինես, ես միշտ խոնարհ ու հնազանդ պատրաստ եմ քո հրամանին ծառայելու:

Ապա Մուշեղը բերում է իր դրոշակն ու գեները Ներսեսի մոտ, որ օրհնի: Օրհնելուց հետո նա հեծնում է ձին, իջնում ուսգնադաշտ և ճակատ կազմում հունաց զորքի աջ կողմում: Իսկ Պապ թագավորն ու Ներսես կաթողիկոսը մնում են կանգնած Նպատ լեռան վրա: Ներսեսը իր ձեռքերը բազկատարած երկիցք բարձրացնելով, խնդրում էր աստծուց, որ խնայի իր հավատացյալներին ու եկեղեցուն, խնայի իր ժողովրդին և նրան չմատնի անօրեն հեթանոսների ձեռքը:

Մինչ Ներսեսը բազկատարած աղոթում էր Նպատ լեռան վրա, ներքևում՝ Ջիրավի դաշտում,

սկսվում է ճակատամարտը: Նախ իրար դեմ են ելնում երկու ճակատների արանքում իրար դեմ կանգնած հայ և պարսիկ պատանի զինվորները:

Երբ պարսիկ պատանիները հետ էին դառնում, հայ պատանիներն անմիջապես հասնում էին նրանց հետևից, և ինչպես անտառը տերևաթափ անող փոթորիկ, նիզակների հարվածների տարափ էին տեղում նրանց վրա, ձիերից վայր գցում, դիակները թափալում գետին: Պարսիկ պատանիները չէին կարողանում իրենց մակառօի մեջ մտնել ու պատուպարվել: Իսկ երբ հայ պատանիներին պարսիկներն էին հետ դարձնում, մերթնջ արագ մտնում էին հունաց՝ վահաններով պատուպարված ճակատը, ինչպես մի ամոր ու անառիկ բերդի մեջ, և բնավ չէին վնասվում:

Անյոնեռու առաջ է շարժվում հունաց զորքերի աջ կողմում ճակատ բռնած հայոց զորքը, իսկ Մուշեղի գունդը բոլոր գեղերից առաջ է անցնում, արագ շարժվելով միարժկում թշնամու զորքերի մեջ: Մուշեղի գնդի դրոշմերը՝ Նպատ լեռան բարձունքից ճակատումարտը դիտող Պապ թագավորի տեսողաշտից կորչում են, ձուլվում թշնամու ծով բանակի մեջ: Պապը հուսահատ աղաղակով դառնում է դեպի աղդուրդ Ներսեսը.

— Դու իմ տոնը բանդեցիր, ինձ արմատախիլ արեցիր, այրեցիր. ես քեզ ասում էի՝ այդ մարդուն պատերազմ մի ուղարկիր: Ահն, հա գնաց, միացավ պարսից զորքի հետ և մեզ մեծ վնաս կհասցնի: Ներսես կաթովկտրբ ընդհատելով աղդոթքը, սաստիչ ձայնով պատասխանում է.

— Աղդվսիս քան մի մտածիր, թագավոր, հա մեզ չի դավաճանի. դու ինքդ շուտով կտեսես այն քաջությունը, որ ծառադ կգործի քո առաջ:

Իսկ այդ պահին ներքևում՝ Ջիրավի դաշտում, հայոց զորքերի դիմացից բարձրացող արևը ընկնելով զինվորների պղնձակուտ վահաններին ու աղավարտներին՝ բեկբեկում շողերով փայլատակում էր շրջապատի լեռների վրա, ինչպես ամպերի տակից շողացող փայլալ:

Հայոց ճակատից թշնամու վրա խոյացող լավ գրահավորված նախարարներն ու զինվորները փայլող ճառագայթների փնջերի նման միարժկում էին թշնամու ճակատի մեջ, սարսուռ, տատանում էին հակառակորդի դիմադրությունը: Երկու ճակատների թե՛ ընդհարման ժամանակ Սպանդարտ Կամարա-կանի դեմ է դուրս գալիս հակառակորդի լավ սպատազինված մի մեծ խումբ, որի մեջ էր լեկերի (լեզգի-ների) քաջ թագավոր Շերգիրը: Շերգիրն իր խմբով անասան պատմեղի նման կանգնած էր ճակատի կենտրոնում, կանգնելու հայ զինվորների հարձակումը: Սպանդարտը կայծակի արագությամբ հարձակվելով՝ ճեղքում է խումբը, միարժկում հակառակորդի զինվորների մեջ և Շերգիրին շանթաճարվածի նման գետին տապալում: Խումբը այդ անպակկալ հարձակումից երերում է, խուճապի մատնվում և շուտ գալով, դիմում փախուստի:

Իսկ քաջ պարապետ Մուշեղը, որ իր գնդով աջ կողմից ճեղքել էր թշնամու ճակատն ու խորացել նրա թիկունքում, չարաչար կտորտում է պարսից զորքերին և աչքը պահած աղվանների Ռոնայր թագավորի վրա, կոպկոպ մոտենում է աղվանների գնդին: Աղվանից գունդը երերում է Մուշեղի զորքի հարվածների տակ, մեծ կորուստներ տալով՝ սկսում մահանջել: Ռոնայր թագավորը, տեսնելով իր զինվորների ամռելի կտորտը, դիմում է փախուստի: Մուշեղը հասնում է նրան և հետևից իր երկար նիզակի կոթով սկսում ծեծել Ռոնայրի գլուխը և ասում.

— Շնորհակալ եղիք, որ թագավոր մարդ ես, գլխիդ թագ ես կրում, թե չէ՝ քեզ շան ման կսատկացնեի: Ես թագավոր մարդու չեմ սպանի, թեկուզ կյանքս էլ վտանգի տակ լինի:

Եվ Մուշեղը այլև չի հետապնդում Ռոնայրին, թողնում է, որ հա իր ձիավորների հետ փախչի, գնա Աղվանից աշխարհը:

Ամբողջ ճակատով մեկ, հայոց և հունաց զորքերի ճնշման տակ, պարսից զորքերը պարտություն են կրում, մեծ կորուստներ տալով ցրվում, դիմում փախուստի, ապաստանելով լեռներում ու խոր ձորերում: Հայ և հույն զինվորները հետապնդում են նրանց, շատերին կտորտում, քչերին է միայն հաջողվում իրենց արագավազ ձիերի շնորհիվ փախչել, ազատվել:

Հայոց և հունաց զորքերը վերադառնում են Պապ թագավորի մոտ մեծ հաղթանակով: Թիլ ու հա-չիվ չկար սպանված թշնամիների գլուխներին, որ քաջ Մուշեղ գորավարը կտրել, բերել էր Պապ թագավորին, ի նշան մեծ հաղթության: Ամհաշիվ էր նաև թշնամուց խլած ավարը՝ գանձեր, գեներ, զարդեր, կարասի, ձիեր, ջորիներ, ուղտեր, որոնք լիովի բաժանում են հաղթանակած հայ և հույն զինվորներին:

Սակայն Մուշեղին դարձյալ ամբաստանում են Պապ թագավորի առաջ, ասելով.

— Իմացիր, արքան, Մուշեղը թեզ հետ նենգորեն է վարվում, նա անհամբեր սպասում է քո մահվանը: Այս է մի բանի անգամ քո թշնամիներին բռնում է, ապա ըստ իր սովորության՝ ազատ արձակում: Նա բռնեց քո թշնամի աղվանից Ռոմանը թագավորին, որի կյանքը իր ձեռին էր, բայց դարձյալ կյանք բաշխեց քո հակառակորդին և ազատ արձակեց:

Պապը անմիջապես կանչում է Մուշեղին և իր կատարած արարքի համար բացատրություն պահանջում:

— Արքն, — ասում է Մուշեղը, — ես կոտորեցի բոլոր նրանց, ովքեր ինձ հավասար էին, զորավարներ կամ զինվորներ էին: Իսկ նրանք, ովքեր թագ են կրում, ինձ հավասարակիցներ ու ընկերներ չէին, նրանք քի ընկերներն են, որովհետև թագավորներ են: Գայիր, ինչպես որ ես ինձ հավասարակից մարդկանց սպանեցի, դու էլ թեզ հավասար թագավորներին սպանել: Միևնույն է, ուր էլ լինեմ, թեկուզ ինչ էլ լինի, ես թագավոր մարդու վրա, որը իր գլխին թագ է կրում՝ հչ ձեռք եմ մեկնել, ոչ մեկնում եմ, ոչ էլ կմեկնեմ: Եթե կամենում ես ինձ սպանել՝ սպանիր, դա քո կամքն է, բայց ասում եմ և իմացիր, եթե առաջիկայում ես ձեռքս թագավոր մարդ անցնի, ինչպես շատ անգամ է պատահել, ես, միևնույն է, թագավոր մարդու, որ գլխին թագ է կրում, չեմ սպանի, թեկուզ ինձ սպանելու լինեմ:

Պապ թագավորը Մուշեղի այս անկեղծ խոսքերից խիստ զգացված, գաղտնիք վեր է կենում, զորկոմ Մուշեղին, գլուխը դնում նրա ուսին, լաց լինում, ասում.

— Մահապարտ եմ բոլոր նրանք, ովքեր հանդգնում են կամ այտուիետև կհանդգնեն չար բերան բանալ Մուշեղի՝ այս քաջ և պատվական մարդու հասցեին: Նա մի մարդ է, որն իր ծագումով մեզ նման նույնքան պատվական է: Նրա նախնիները մեր նախնիների նման ես այլ աշխարհից են եկել: Նրանք թողել են Ծննաց աշխարհի թագավորությունը, եկել մեզ մոտ և ապրել ու մեռել մեր նախնիների համար: Նրա հայրը իմ հոր համար մեռավ, և սա հավատարմությամբ ծառայել է մեզ: Ծառ անգամ աստված, մեր հոր՝ սքանչելի Ներսեսի աղոթքներով ու պաղատանքներով Մուշեղի ձեռով մեզ հաղթություն է շնորհել:

Էլ ինչպես եմ կարողանում ինձ հավատացնել, թե Մուշեղն, իբր, իմ մահվանն է սպասում: Մուշեղը արդարամիտ և հավատարիմ մարդ է. եթե նա իր ազնվականությամբ օտար թագավորներին խնայեց, էլ ինչպես ես կարող է ձեռք բարձրացնել իր բնիկ տերերի վրա:

Եվ Պապ թագավորը մեծ պատիվներ, շատ կալվածքներ ու գյուղեր է շնորհում Մուշեղ զորավարին իր քաջության, ազնվության և հավատարմության համար:

Գանձակի ճակատամարտը

Զիրալի հաղթական ճակատամարտից փոքր-ինչ անց աղվաններին Ռոմանը թագավորը գաղտնի սուրհանդակ է ուղարկում Մուշեղի մոտ և հայտնում հետևյալը.

«Նախ՝ շատ ճորտակալ եմ ձեզանից, որ աստված ինձ քո ձեռք հանձնեց, բայց դու ինձ խնայեցիր, չսպանեցիր: Քանի կենդանի եմ, այդ քո լավությունը երբեք չեմ մոռանա: Բայց ես ուզում եմ թեզ հայտնել հետևյալը. պարսից Շապուր թագավորը մեծ գործ է հավաքել և պատրաստվում է անսպասելի հարձակում գործել թեզ վրա: Իմացիր այդ և քո բանը տես»:

Մուշեղն անմիջապես այս լուրը հայտնում է Պապ թագավորին: Պապը շտապ կարգով պատրաստվում է պատերազմի: Նախ՝ հունաց ստրատեգատի միջոցով հունաց զորքերը, որոնք կենտրոնացված էին Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի շրջակայքում, շարժում, բերում է դեպի Հայաստանի սահմանները: Նույն տեղում է բերում կենտրոնացնում Մուշեղ զորավարը նաև հայոց բոլոր զորքերը, թվով իննսուն հազար մարդ, բոլորն էլ լավ զինված, բնտիր նիզակավորներ, չհաշված նրանց հետ եկող ասպարակիրներին: Բոլոր զորքերն ու զորավարները կենտրոնանում են Պարսկաստանին սահմանակից Ատրպատականի մերձակայքում: Երկրում մնում են միայն Պապ թագավորն ու Ներսես կաթողիկոսը, որը հրամայում է ժողովրդին՝ երկրով մեկ աղոթել պատերազմի էլած զորքերի համար, հանում նրանց հաղթանակի:

Իսկ պարսից Շապուր թագավորը, անտեղյակ այս ամենին, իր ամբողջ զորքով գալիս, հասնում է

պատերազմի վայրը և մնում զարմացած. հունաց և հայոց զորքերը կազմ ու պատրաստ կռիվ են սպասում: Երկու կողմերն էլ առանց հապաղելու ճակատ են կազմում և անմիջապես անցնում կռիվ:

Հակառակորդ ճակատներն իրար են խառնվում: Հայոց հիզակավորների գնդերը մոլեգնաբար հարձակվում են պարսիկների վրա և հենց Շապուրի դիմաց՝ ձիերի վրայից հիզակներով հարվածում են իրենց ախույաններին, քաջաբար գետին տապալում: Հենց որ պարսիկներից մեկը հայ զինվորների հարվածից գետին էր տապալվում, հայոց ամբողջ զորքը ոգևորված աղաղակում էր.

— Ահ ո, քաջ Արշակ:

Եվ ինչքան պարսիկներից մարդ էր գլխատվում, սպանվում, հայոց զորքը միահամուռ ու միաբերան բացականչում էր.

— Մատնդ եղիր մեր Արշակ թագավորին:

Եվ այդպես շարունակ, ամբողջ ճակատամարտի ընթացքում, յուրաքանչյուր գետին տապալված կամ մորթված, գլխատված պարսից հակառակորդի հայ զինվորները նվիրում էին իրենց նակիկն թագավոր Արշակին:

Իսկ հայոց հարձակվող հիզակակիր գնդերի թիկունքը պահում էին հունաց լեգեոնների¹ բազմությունն ու միայն ասպարակիրները, որոնք վահաններով ամուր պատասպարված, կանգնած էին բերդի մնալ: Հենց որ պարսից զինվորները փոքր-ինչ վաճում էին հունաց կամ հայոց հիզակավորներին, սրանք արագ հետ էին նահանջում, իսկ թիկունքում կանգնած ասպարակիրներն ու վահանավորները բաց էին անում իրենց վահանները, նահանջողներին ներս բնդում, փակում, պատասպարում: Մի փոքր հանգստանալուց ու շունչ քաշելուց հետո հիզակավորները նորս էին գալիս, ինչպես ամուր բերդից, հարձակվում պարսիկների վրա, անթիվ ու անհաշիվ մարդիկ էին իրենց ոտների տակ գլորում, սպանում կամ գլխատում և կրկնում նույն քաջալերիչ խոսքերը իրենց Արշակ թագավորի հասցեին:

Այդ օրը հայոց գնդերն ու նրանց Մուշեղ զորավարը, հունաց զորքերն ու նրանց Տերենտ ստրատելատը փառավոր հաղթանակ են տանում: Պարսից Շապուր թագավորի բազմությունը գլխովին ջախջախվում է, իսկ Շապուրն ինքը սակավաթիվ մարդկանցով փախչում է պատերազմի դաշտից:

Մուշեղ սպարապետն ու Տերենտ ստրատելատը Դղակ մարդպետին երեսուն հազար զորքով ասհմանապահ են թողնում Գանձակում, իսկ իրենք հաղթական մեծ շուքով ու ավարով վերադառնում են իրենց Պապ թագավորի մոտ:

Երբ Շապուր թագավորը հասնում է իր երկիրը, յուրայիններին զարմանքով ու հիացմունքով պատմում է հայոց կռիվը գնդերի քաջության մասին:

— Ջարմացել եմ ես իմ տեսածի վրա, — ասում է նա, — շնտ եմ զարմացել: Մանկությունից ի վեր միշտ կռիվ ու պատերազմի մեջ եմ եղել, շատ տարի է, որ թագավոր եմ դարձել և տարի չի եղել, որ առանց կռիվ անցկացրած լինեմ, բայց այսպիսի թե՛ մ ու եռանդուն, ջերմ ու նվիրված կռիվ ես առաջին անգամ տեսա:

Երբ հայոց հիզակավորները առաջ էին գալիս, այնպես էին հարձակվում, կարծես մի բարձր լեռ կամ հաստ ու հզոր, անասանա աշտապարակ էր մեզ վրա գալիս: Իսկ երբ մենք էինք նրանց փոքր-ինչ վաճում, ապա նրանք արագ պատասպարվում էին հոռոմների² լեգեոնների մեջ, որոնք իրենց կից ար կից վահանները բաց անելով, նրանց ներս էին առնում, ինչպես պարսպապատ ամրոցի մեջ: Այնտեղ փոքր-ինչ շունչ առնելով, նրանք նորից դուրս էին գալիս ու կռվում այնպիսի կատաղությամբ, որ արյաց զորքերին գլխովին ոչնչացրին:

Մեկ ուրիշ քանի վրա է եմ մնացել զարմացած. դա հայոց զորքի միախիրտ համերաշխությունն է, հավատարմությունն ու տիրապիրությունը իր թագավորի նկատմամբ:

Այդեն քանի տարի է, ինչ նրանց տերը՝ Արշակ թագավորը, չկա, նրանց համար կորած է, բայց հայ զինվորները կռվելիս նրանով էին քաջալերվում: Երբ նրանք իրենց ախույաններին ձիերից ցած

¹ Լեգեոնը հին հռոմեական զորքի միավոր էր, տարբեր ժամանակներում՝ բաղկացած 3600-ից մինչև 6000-ի հասնող կռիվը զինվորներից: Նրանց մեծ մասը լավ սպառազինված ծանրազեն մարտիկներ էին, փոքր մասն էր միայն թեթև զինված:

² Հռոմեներ — բյուզանդացի հույներին տրվող ժողովրդական անվանումներից մեկը, որ ծագում է Հռոմ, հռոմեացի բառերից, իբրև հռոմեական կայսրության՝ Բյուզանդիայի հպատակներ կամ պարզապես բյուզանդացի հույներ:

էին գլորում, բոլորը միաբերան բացակայեցին էին՝ «Արշակ, մո», իսկ եթե սպանում էին՝ նրան էին նվիրում, կարծես թե թագավորն իրենց մեջ լինէր, իրենց գլխին կանգնած, իրենց մեջ կովելիս:

Իսկ Մուշեղի նվագածն գնդից, թվում էր, բոց ու կրակ է թափվում, դրոշակներն այնպես էին փողփողում արագ սուրացող գնդի գլխավերևում, կարծես հրդեհի բոց էր անցնում եղեգների միջով:

Ծանո, շատ եմ զարմացել հայոց զորքի իրենց կորած թագավորի նկատմամբ ունեցած ջերմ ու նվիրական սիրուց, իրենց բնիկ տիրոջ հանդեպ ունեցած այդ չտեսնված տիրասիրությունից:

Դիակի մարդպետի դավաճանությունն ու սպանությունը

Դիակի մարդպետը, որ երեսուն հազար ընտիր, լավ սպառազինված զորքով սահմանապահ էր մնացել Հայաստանի և Պարսկաստանի սահմանագլուխ Գանձակ քաղաքում, գաղտնի պատգամավոր է ուղարկում պարսից Շապուր թագավորի մոտ, խոստանում նրա ձեռք հանձնել հայոց Պապ թագավորին, Յունաց Տերենտ զորավարին և հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին: Այդ դավադրությունն իրագործելու համար, նա Շապուր թագավորից մեծ գանձ ու խոստումներ է ստանում:

Պատրաստվող դավադրության մասին իմանում են Դիակի զորքում եղած հայ նախարարները, որոնք և գաղտնի տեղյակ են պահում Պապ թագավորին:

Պապը դեսպաններ է ուղարկում Դիակի մոտ հետևյալ պատգամով. «Քո ձեռքի տակ եղած զորքերը հավաքիր և հանձնիր Անձնաքի Գնէլ իշխանին, իսկ ինքը շտապ էլ ինձ մոտ. մտադիր եմ բանակցություններ սկսել Շապուր թագավորի հետ նրա հպատակության տակ անցնելու համար և քեզ կամենում եմ նրա մոտ դեսպան ուղարկել»:

Դիակի մարդպետը այս լուրը լսելով, շատ է ուրախանում, մտածելով, որ եկել է հարմար առիթը Շապուր թագավորին տանձ իր գաղտնի խոստումն իրագործելու համար: «Հիմա իմ գործը շատ հեշտացավ, — մտածում էր նա, — ճանապարհը գտել եմ արդեն. Պապ թագավորին պարապ խոսքերով կքննցեն, որ անմոգ ու միանիտ մնա, և անսպասելի նրա գլխի վերևը կկանգնեցնեն պարսից Շապուր թագավորին»:

Ոգևորված այն մտքից, որ ինքը պատգամախոս և ճշանակված երկու թագավորների միջև և կարող է իր դավադրությունն ազատ իրականացնել, Դիակը շտապ ձիավոր դեսպան է ուղարկում Պապի մոտ, հայտնում իր գաղտնուքը:

Պապ թագավորն այդ ժամանակ գտնվում էր Այրարատյան գավառի Արդյանք կոչված մեծ գյուղի իր արքունիական կալվածքում: Դիակը գալիս, ներկայանում է թագավորին և մեծ պատվով ընդունվում: Ընթրիքից առաջ Պապ թագավորը հրամայում է Դիակի մարդպետին հագցնել փառահեղ զգեստ: Բերում են շատ շքեղ հանդերձներ, հագցնում, բայց զգեստներն այնքան մեծ էին, որ վերևից ծալ-ծալ իջնում էին ներքև, փաթաթվում ոտքերին: Դիակը լայն ու երկար պատմունքան հագնելուց հետո մեջքին գոտի է կապում, գոտուց կախում թուրը, մյուս կողմից սուրը: Սակայն պատմունքանն այնքան երկար էր, որ ոտքերին չփաթաթվելու համար գոտուց վերջ ծալում է, և պատմունքանի ծալքը ներքև իջնելով, ծածկում է թուրն ու սուրը: Երկար վարտիքը հագնելուց հետո կարճ դաշույնը կապում է ազդրի մոտ, բայց երկար վարտիքի ծալած դարձր դարձյալ գալիս, ծածկում է դաշույնը, հասնելով մինչև սրունքները:

Դիակը հիմնավոր արքայապարզեղ շքեղ զգեստներով, հագնում է դրանք, գլխի չընկնելով, թե ինչ փորձանք պիտի բերի իր գլխին զգեստների մեծությունը:

Երեկոյան ժամը իննին Դիակին կանչում են, ասում.

— Ջեզ ներսում՝ արթալի մոտ ընթրիքի են հրավիրում:

Ուղեկցող արքունի սպասավորները Դիակին մտցնում են թագավորի տան երկար նրբանցքը, որի բոլոր եզրիկները փակ էին, իսկ պատերի տակ կանգնած էին իրենց ասպարեղների տակ պատսպարված սակրավոր զինվորները: Երբ Դիակն անցնում էր մույթ ու երկար նրբանցքով, սակրավորները սկսում են քաշքշել նրան. Դիակը բանիցս ձեռք տանում է դեպի իր զենքերը, բայց ոչ մի գնացք չի կարողանում հսկել, որովհետև զենքերի խոճկվել էին մեծ ու երկար զգեստների ծալքերի մեջ:

Դիակը խոշոր, թիկնեղ, թափամուրտ մարդ էր, բայց անհեղ չի կարողանում մաքառել սակրավոր

զինվորների բազմությամբ հետ: Սակրալորները շրջապատում են նրան, բռնում, վերև բարձրացնում և այդպես տանում, հասցնում թագավորի սենյակն առհասարակ: Թագավորը տեսնելով, որ Դավակին բերում են սեղանատուն, ասում է զինվորներին՝

— Ոչ այստեղ, ոչ այստեղ, հանդերձատունը տարեք դրան:

Զինվորները Դավակի ձեռները հետևեցին կապում, նրբանցքով տանում, հասցնում են արքունի հանդերձատունը, ուր սովորաբար թագավորն էր հանդերձավորվում և գլխին թագ դնում:

Դակը դիմում է զինվորներին՝

— Թագավորին ասացեք այսպես. ես արժանի էի այս մահվան, բայց քեզ վաչել էր ինձ սպանել հրապարակով և ոչ թե թագադրության այս սենյակում, և քո թագը արյունով շաղախել:

Զինվորներն արագ բռնում են Դակի մարդկային, գլուխը կտրում, զարկում նիզակի ծայրին և կանգնեցնում արքունական հրապարակում:

Արշակ և Դրաստամատ*

Այդ ժամանակներում հայոց Արշակ թագավորը դեռևս կենդանի էր և բանտարկված Պարսկաստանի հետավոր Ամհուշ բերդում:

Պարսիկները դադարեցրել էին հայերի դեմ եղած երկարամյա կռիվները, որովհետև բուշանների Արշակունի թագավորը, որ նստում էր Բալխ¹ քաղաքում, պատերազմ էր սկսել Արշակունիների թշնամի Սասանյան տոհմի ժառանգ պարսից Շապուր թագավորի դեմ:

Շապուր թագավորը հավաքում է իր բոլոր զորքերը, այդ թվում նաև Հայոց աշխարհից գերի տարված հեծելազորը և պատերազմի տանում բուշանների դեմ: Շապուրի հետ բուշանների կռիվին մասնակցում էր նաև Արշակ թագավորի հետ Պարսկաստան գերի տարված Արշակ թագավորի ներքինի՝ Անգեղտան իշխան Դրաստամատը:

Նա դեռևս Տիրան թագավորի ժամանակներից իշխում էր Անգեղտան վրա, նրան էր ենթակա նաև Ծոփքի Բնարեղ կղզված բերդը, ուր պահվում էին արքունի գանձերի մի մասը: Նա մեծ իշխանության տեր էր, սիրված Արշակ թագավորից մո պատիվների արժանացած, և նրա իշխանական դիրքը հայոց մյուս իշխաններից ամենաբարձրն էր:

Շապուրի զորքը բուշանների հետ վարած կռիվներում սաստիկ նեղվում է, մեծ ջարդ կրում, մի մասն էլ գերի է բնկնում կամ փախչում: Այդ ճակատամարտին մասնակցում էր նաև Դրաստամատը: Նա մեծ քաջագործություններ է կատարում այդ կռիվում. բուշաններից շատերին կոտորում, գլուխները կտրում բերում Շապուրի առջև: Եվ երբ Շապուրը պարտվելով շրջապատվում է բուշաններից, Դրաստամատը անասելի խիզախությամբ մարտնչում է շրջապատողների դեմ և իր մահը աչքն առած, շրջապատումից դուրս է հանում Շապուրին, փրկում նրա կյանքը:

Պարսկաստան վերադառնալիս Շապուրը մեծ շնորհակալություն է հայտնում Դրաստամատ ներքինն նրա ծառայությունների համար, ապա ասում.

— Դրաստամատ, խնդրիր ինձանից ինչ որ կամենում ես, ես քեզ ոչինչ չեմ մերժի:

— Արքա, — ասում է Դրաստամատը, — ես քեզանից ոչինչ չեմ ուզում, միայն խնդրում եմ, որ հրաման տաս ինձ, գնամ տեսնեմ իմ իսկական տիրոջը՝ հայոց Արշակ թագավորին: Ես քեզանից միայն մեկ օրվա տեսակցություն եմ խնդրում և իրավունք, որ թույլ տաս նրան կապանքներից արձակել, իմ ձեռով նրա գլուխը լվանամ, օծեմ, ազնիվ զգեստ հագցնեմ, նրա համար սեղան պատրաստեմ, նրա առաջ խորտիկներ դնեմ, զինք մատուցեմ և նվազով նրան ուրախացնեմ:

* Շապուրված է ըստ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

¹ Բալխ կամ Բանդ, հնագույն քաղաք հին Բակտրիայում, այժմյան Միջին Ասիայում, Ամու-Դարիա գետի հովտում, հնում եղել է պարսից Կյուրու թագավորի մայրաքաղաքը. հետագայում վաղ միջնադարում, բուշանների թագավորության մայրաքաղաքը: Բուշանները իրանական ցեղեր էին, բնակվում էին Միջին Ասիայի հարավում, Հնդկաստանի և Աֆղանստանի հյուսիսում:

— 'Իծվար բան խնդրեցիր, — ասում է Ծապուռն թագավորը, — որովհետև պարսից թագավորության գոյությունից ի վեր այդ բերդը կոչվել է Անհուշ՝ նրա համար, որ ոչ ոք չի համարձակվել թագավորներին հիշեցնել, թե նրանք այնտեղ որևէ մեկին բանտարկել են, կամ էլ չի հիշատակվել որևէ մեկը այն մարդկանցից, որոնց այդ բերդում բանտարկել են. էլ հոր մնաց, որ հիշատակվի իմ հակառակորդը, ինձ հալաար թագավորը, որ իմ հրամանով կապված է այդ բերդում: Մինչդեռ դու խախտեցիր այդ կարգը և մեզ անհամապատասխանեցիր:

Դու, Դրաստամանտ, մահից աչքդ առար և հիշեցրիր Անհուշը՝ անհիշելին, մի բան, որ Արյաց թագավորության մեջ, իր գոյության սկզբից մինչև օրս բնավ չէր պատահել: Բայց որովհետև մեծ են քո ծառայությունները իմ հանդեպ, թող կատարվի քո ցանկությունը, գնն, ինչ որ խնդրեցիր, տալիս եմ: Միայն զարմանում եմ, որ դու քո օգուտի համար չես մտածում, փոխանակ ինձանից երկրներ, գավառներ, գանձեր խնդրեիր, քո թագավորին տեսնել ես խնդրում: Թող դա բացատրություն լինի Արյաց թագավորության օրենքի մեջ, գնն, քեզ տվեցի, ինչ որ խնդրեցիր քո ծառայության փոխարեն:

Ծապուռնը Դրաստամանտին տալիս է մի հավատարիմ թիկնապահ, արքունական մատանիով կնքված հրովարտակ, որով թույլատրվում էր Դրաստամանտին մտնել Անհուշ բերդը, տեսնել իր կապված թագավորին և անել այն, ինչ կամենում է:

Դրաստամանտը արքունական հրովարտակով՝ ու թիկնապահով գնում է Անհուշ բերդը, հանդիպում իր իսկական տիրոջը՝ Արշակին, արձակել է տալիս երկաթե կապանքները, հանում ոտնակապերն ու ձեռնակապերը, գլուխը լվանում, լողացնում, ապա Արշակին հագցնում է ազնիվ զգեստներ, սեղան սարքում, Արշակին բազմեցնում սեղանի գլխին, նրա առաջ դնում արքայաձայն ընթրիք, ընտիր գինի և ինչպես թագավորների կարգն էր, նրան զվարճացնում է և ուրախացնում գուսանների երգ ու նվագով:

Ապա ընթրիքից հետո սեղանի վրա աղանդեր ու միրգ են դնում՝ խնձոր, վարունգ, ամիճ, Արշակի առջև դնակ են դնում, որպեսզի կտրի և ուտի, ինչպես կամենա: Իսկ Դրաստամանտը իր թագավորի առջև ոտքի կանգնած՝ շարունակ նրան էր ծառայում, ոտնեղի, գինի ու միրգ մատուցում, ուրախացնում էր ու մխիթարում:

Երբ Արշակը ընթրիքից հագնեում է, գինի է խմում, գինին գլուխն է ընկնում, հարքում, հպարտությամբ հիշում է իր նախնին արքայական վիճակը և աղաղակում.

— Վաղ ինձ, Արշակիս, որտեղից ուր ընկա և ինչ օրի հասա: Դանակը, որ բռնել էր ձեռին և պիտի միրգ կտրեր, ուժգնությամբ խրում է իր սիրտը և տեղիկուտեղը իր նստած տեղում մեռնում: Դրաստամանտը արագ վրա է ընկնում, դանակը քաշում, հանում թագավորի մարմնից և խրում իր կողը և ինքն էլ նույն ժամին մեռնում իր թագավորի հետ միասին:

¹ Բերդի անունն այստեղ ենթադրված է ժողովրդական ստուգաբանության, իբր թե այդ անունը նշանակում է ան — հուշ, պախեր՝ անհիշելի, անհիշատակելի, անհիշատակ, որ ենթակա չէ հիշվելու կամ հիշատակվելու:

Մուշեղը վերականգնում է Հայոց աշխարհի սահմանները*

Պարսիկների հետ պատերազմը դադարեցրելու հետո հայոց մեծ զորավար Մուշեղը սկսում է պատժել բոլոր նրանց, ովքեր ապստամբել էին Արշակունյաց թագավորության դեմ, դավաճանել հայրենիքը, անցել պարսից Շապուր թագավորի կողմը:

Մուշեղը նախ նվաճում է հայոց թագավորի կալվածքը, որ գտնվում էր Ասորստականում, ապա աշոտեղ գտնվող գավառները դարձնում Հայոց աշխարհից հարկատու, վերցնում շատ գերիներ ու պատանդներ իբրև ռազմատուգանք:

Մուշեղը նվաճում է Նոշիրական աշխարհը¹, Կորդիք, Կորդուք և Տնորիք գավառները, Մարաց կողմերը, Արցախի երկիրը, ջարդում բոլոր նրանց, ովքեր ապստամբել էին հայոց թագավորի դեմ, այդ երկրներն ու գավառները հնազանդեցնում, դարձնում հարկատու:

Նա պատերազմում է Աղվանից երկրի դեմ, հաղթում, հետ խլում Ռոսի, Ծակաշենը, Գարդմանաձորը, Կողթը² և սրանց շուրջը եղած տանձանակից շատ գավառներ, որոնք գրավել էին հայոց թագավորի դեմ ապստամբած աղվանները: Կտր գետը սահման է դարձնում Հայոց աշխարհի և Աղվանքի միջև, ինչպես նախկինում էր եղել:

Ապա Մուշեղ ապարապետը խստորեն պատժում է Կասպից երկրի Փայտակարան³ քաղաքի տերերին, որոնք ընթուստացել ու դավաճանել էին հայոց թագավորին: Նա շատերին գլխատում է, շատերին գերի վերցնում, երկիրը հպատակեցնում և այնտեղ թողնում վերակաջու պաշտոնյաներ:

Այնուհետև Մուշեղը զորքով մտնում է Վրաց աշխարհը, չարաչար պատժում հայոց թագավորին դավաճանած և նրա դեմ ապստամբած իշխաններին: Իսկ Գուգարաց աշխարհի բղեշխին, որը ծառայում էր հայոց թագավորին, բայց հետո ապստամբել էր ու դավաճանել, բռնում, գլխատում է, կոտորում նրա տոհմի բոլոր տղամարդկանց, կանանց ու աղջիկներին էլ գերի վերցնում: Նա նվաճում, հնազանդեցնում է Գուգարքը, ապա Հայաստանի և Վրաստանի միջև վերականգնում նախկին սահմանը, որ քաժանվում էր Կտր գետով:

Գրանից հետո Մուշեղ զորավարը իջնում է Հսոցոց աշխարհի հարավ-արևմտյան գավառները, մտնում Աղձնիք, մեծ կոլով հնազանդեցնում բոլորին, ձերբակալում և գլխատում Աղձնյաց բղեշխին, կանանց սպանում, իսկ որդիներից գերի վերցնում: Մուշեղն այնտեղից արշավում է Մեծ Մոփ, Անգեղոտուն, Անձիտ գավառները, ապստամբներին սրտոնում, իսկ գավառները դարձնում հարկատու և հպատակ հայոց Պապ թագավորին:

Այսպես, հայոց քաջ զորավար Մուշեղ ապարապետը մեծ նախաձեռնիչությամբ, ջանասիրությամբ ու հավատարմությամբ օր ու գիշեր աշխատում է Հայոց աշխարհի և նրա թագավորության վերականգնման համար: Նա իր ամբողջ կյանքը դրել էր իր աշխարհի, իր ժողովրդի, իր քնիկ տերերի՝ Արշակունյ թագավորների գոյության ու անվտանգության ապահովմանը: Նա մեծ պատերազմներ էր մղում, միզ ու ջանք թափում, որ Հայոց աշխարհի սահմաններից մի կորեկի արտի չափ հող անգամ չլիվի և չբռնագրավվի:

* Շարադրված է ըստ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»:

¹ Տարածվում է Ռոմիա (Վասպուսան) լճի հյուսիս-արևմուտք:

² Բոլորն էլ գավառներ էին Հայաստանի Ռոսի նահանգում, որ ընկած էին հյուսիս-արևելյան Հայաստանում, Թուր գետից դեպի հարավ:

³ Փայտակարան քաղաքը գտնվում էր Արցախից դեպի արևելք, Արաքս գետից դեպի արևմուտք:

Պապ թագավորի սպանությունը*

Պապ թագավորը, երկիրն ամրապնդելով, սկսում է անկախանալ, միտքը ծուռ է հունաց թագավորից: Իր թիկունքն ամրապնդելու նպատակով անգամ փորձում է սեր ու միաբանություն հաստատել պարսից թագավորի հետ:

Նա պատգամավորներ է ուղարկում հունաց թագավորի մոտ՝ հետևյալ պահանջով. «Նեաքիան, նրա հետ նաև ուրիշ տասը քաղաքներ մերն են եղել, հետ վերադարձրո՛ւ: Ուրիշ քաղաքն էլ մեր նախնիներն են չինել, ուստի և մեզ է պատկանում: Եթե չես ուզում, որ խռովություն ծագի, ապա այդ քաղաքները մեզ վերադարձրո՛ւ, հակառակ դեպքում մենք պատերազմով կկռվենք քո դեմ»:

Մոշեղ սպարապետը և հայոց մյուս իշխանները շատ են հորդորում իրենց թագավորին, որ հունաց թագավորության հետ իր ուխտը չիզդի, բայց Պապը մնում է անհողորդ: Նա բացահայտ թշնամությամբ է սկսում վերաբերվել հույների և հունաց թագավորի հետ:

Բայց հունաց Տերենտ զորավարն ու Ադե կոմսը իրենց զորքով դեռևս գտնվում էին Հայոց աշխարհում: Հունաց թագավորը գաղտնի դեսպան է ուղարկում Հայաստանում գտնվող իր զորավարների մոտ և հրամայում հայոց Պապ թագավորին սպանել:

Տերենտ ստրատելատն ու Ադե կոմսը, ստանալով իրենց թագավորի գաղտնի հրամանը, հարմար առիթ են որոնում այն իրագործել:

Մի անգամ, երբ հայոց իշխաններն ու զորավարներն իրենց թագավորի մոտ չէին, Տերենտն ու Ադեն որոշում են գործի անցնել:

Պապ թագավորի բանակն այդ ժամանակ գտնվում էր Բագրևանդ գավառի Խու կոչված դաշտում, իսկ հունաց զորքերը բանակ էին դրել մոտակայքում: Հույն զորավարներն իրենց բանակում փառավոր հաջվերույթ են կազմակերպում և հայոց Պապ թագավորին հրավիրում ընթրիքի: Նրանք մենք պատվով ու արժանավորությամբ ընդունում են հայոց թագավորին, բերում, բազմեցնում կերտխումի սեղանի գլխին: Երբ Պապ թագավորը տննում է Տերենտ զորավարի սեմյակը, տեսնում է, որ սեմյակի չորս պատերի տակ կանգնած են լեզեոնի ասպարակիր զինվորները՝ ձեռներին՝ վահան, գոտիներում՝ սակր: Իսկ սեմյակից դուրս դարձյալ կազմ ու պատրաստ կանգնած էին լավ սպառազինված զինվորներ՝ վրա-ինց սովորական զգեստ հագած: Պապին թվում է, թե այդ բոլոր զինվորները իր պատվի համար են պահակ կանգնած: Մինչև Պապը սեղանի գլխին նստած ընթրիք էր վաշելում, նրա թիկունքին կանգնած սակրավոր զինվորներն աստիճանաբար շատանում են և շրջապատում նրան:

Գինեխումի ժամանակ ուրախության առաջին բաժակը մատուցում են Պապ թագավորին, և նույն պահին հնչում է թմբուկների ու սրինգների, քնարների ու փողերի ներդաշնակ ձայնը: Այդ վայրկյանին էլ վահանակիր զինվորներից ազդանշան է տրվում: Եվ մինչև Պապը ուրախության գինու ոսկե թասը ձեռին բռնած՝ բերանին էր մոտեցնում և նայում գուսանների խմբին, իսկ աջ ձեռը դրել էր աջ ազդրին կապած դաշույնի կոթին, թագավորի թիկունքին կանգնած երկու սակրավոր զինվորներ, սպասավորման ուկեպորտ վահաններով պատսպարված, իրենց սակրերը միասին բարձրացնելով, զարկում են Պապ թագավորին. մեկի հարվածից թագավորի վիզն է կտրվում, մյուսից՝ աջ ձեռի թափը, որ դրված էր դաշույնի կոթի վրա: Պապ թագավորը բերանքսիվայր ընկնում է սեղանին, թասով գինին խառնվում է պարանոցից հոսող արյանը, և նա տեղում տեղը մեռնում է:

Անդանատանը արմուկ ու շփոթություն է ընկնում, ընթրիքին ներկա Պապի ուղեկից իշխան Գնել Անձնադին իսկույն իր բազմած տեղից վեր է թռնում, բաշտում սուրը և սպանում թագավորին սպանող զինվորներից մեկին: Այդ պահին հունաց Տերենտ զորավարը բաշտում է սուրը և հարվածում Գնելի գլխին: Սուրը կտրում է Գնելի գլխի սկավառակը և շուտ տալիս աչքերի վրա: Գնելը ընկնում է մեռնում, իսկ ներկաներից ոչ ոք այլևս չի հանդգնում հույն զինվորների դեմ ըմբոստանալ:

* Շարադրված է ըստ Փ. Բուզանի «Հայոց պատմության»:

Վարազդատ և Մուշեղ*

Պապի սպանությունից հետո հայ մեծամեծներն ու իշխանները հավաքվում են Մուշեղ սպարապետի մոտ խորհրդի:

— Ի՞նչ անենք, — ասում են նրանք, — լուծենք մեր թագավորի վրեժը, թե ոչ:

Երկար խորհրդակցելուց հետո գալիս են այն համոզման, թե՝

— Մենք չենք կարող հերքամոս պարսիկների հպատակության տակ մտնել, ոչ էլ հունաց թագավորին թշնամացնել մեր դեմ: Իսկ երկուսի դեմ կռվել և երկուսին էլ թշնամացնել՝ իմաստ չունի, որովհետև առանց մեկնումեկին մեր թիկունքում ունենալու, հնարավոր չէ ապրել:

Եվ որոշում են, առանց Պապի սպանության վրեժը լուծելու, հնազանդվել հունաց թագավորին: Հունաց թագավորը Հայոց աշխարհի վրա թագավոր է նշանակում Վարազդատ անունով մեկին, որը դարձյալ Արշակունիների տոհմից էր:

Վարազդատը երիտասարդ էր, հաղթահասակ ու անվեհեր և շատ հզոր նետամեծիգ: Պարսից Շապուր թագավորից փախչելով, գնացել էր Հունաստան և իր քաջության շնորհիվ արծաճացել հունաց թագավորի հովանավորությանը: Իր քաջությանը, մարմնական մեծ ուժով և ճարակությանը Վարազդատը Հունաստանում մասնակցում է ոլիմպիական խաղերին: Պիսա քաղաքում նա հաղթում է բոլորամարտիկներին, իսկ Արեգ քաղաքի կրկեսի ըմբշամարտում կես օրվա ընթացքում նա մի քանի առյուծ է սպանում և արծաճանում ոլիմպիական ըմբշամարտում հաղթողի պատվավոր կոչման:

Վարազդատը նաև քաջ ու անվեհեր կռիվող էր: Նա հունաց զորքերի կազմում մասնակցում էր լամգոթարդների¹ դեմ սղած կռիվներին: Մի անգամ պաշարված բերդի համար մղվող ճակատամարտում Վարազդատի վրա են հարձակվում հինգ ախույաններ: Վարազդատը սուրը մերկացնելով, մեկ-մեկ բռնողին կոտորում է և դիմելով դեպի բերդը՝ դիպուկ ու ճարպիկ նետահարությամբ բերդի պարսպի վրա-ից թշնամու տասնյոթ զինվորի միանգամայն ներքև է գլորում, ինչպես ուժեղ սրբիկող թափվող վաղա-հաս թզեր: Նա իր հերոսական արարքներով առհասարակ հիշեցնում էր իր քաջ ու անվեհեր ճախնուն՝ Տրդատ մեծ թագավորին:

Վարազդատը մեծ շնորքով ու հանդիսավորությամբ գալիս է Հայաստան և թագավորում: Հայոց բոլոր ճախարարներն ու մեծամեծները հավաքվում են նրա շուրջը, ուրախանում իրենց ճոր թագավորով:

Իր թագավորության առաջին տարում Վարազդատը երկրում շրջագալչելիս, Դարանաղիի դժվար մատչելի տեղերից մեկում հանդիպում է մի խումբ առորի ավազակների: Վարազդատը հարձակվում է ավազակների վրա, փախուստի մատնում և հետևներից ընկած՝ հետապնդում: Եփրատ գետի մեղ հոսանքներից մեկում ավազակները փայտե կամրջակով անցնում են մյուս ափը և իրենց հետևից կամրջակը վերցնում, գցում են գետը: Վարազդատը վազքով հասնում է գետաբերանին, ցատկում է Եփրատի վրայով, թռչում, անցնում է մյուս ափը: Ավազակները նրանից զարհուրած, զենքերը վայր են դնում և անձնատուր լինում:

Վարազդատը թեպետ շատ քաջ էր ու համարձակ, բայց բնավորությամբ մանկամիտ էր և երեխայի պես դուրսահավատ:

Մուշեղ սպարապետը քարի խորհուրդներով միշտ նրան խրատում էր, համոզում՝ շրջաֆայաց լինել, թագավորությունը ամուր պահել, իր թշնամիներին ու բարեկամներին ճանաչել: Ինքը՝ Մուշեղը, առաջնակինգ ավելի խոհմտությամբ ու գզուրությամբ էր հոգ տանում Հայոց աշխարհի ասիմաններին ամբողջությամբ, անվտանգությունը, շենությունը ու բարեկարգությունը հաստատ պահելու համար: Նա Հայոց աշխարհի գրեթե բոլոր գավառներում ամուր բերդեր է շինել տալիս, շրջապատում մեկ կամ կրկնակի պարիսպներով, դարձնում զորանիստ տեղեր հայոց զորքերի համար, որպեսզի դրանք դառնան հազմակալ ու կայուն ամրություններ դրսից ներխուժող թշնամիների դեմ:

* Շարադրված է. քստ Մ. Խորենացու և Փ. Ինգանդի «Հայոց պատմություն» գրքերի:

¹ Լամգոթարդներ (բառացի՝ երկամարտուներ), հին հայերենում՝ դանկվառներ, գեղմանական ցեղեր, որոնք մեր թվականության առաջին դարում ապրում էին ԼՂբայի ձախ ափին: Որանք հետզհետե տարափվում են դեպի Դանուբ գետը, անցնում Ալպյան լեռները, վճառում հյուսիսային և միջին Եստրալիան, ապա մինչև 8-րդ դար հետզհետե ձուլվում տեղական բնակչությանը՝ ազգայնականության մեջ: Նրանց անունով մինչև այժմ Լոմբարդիա և Լոշվում Դուպիայի հյուսիսում գտնվող բնագրական ճանապարհ:

Հայոց նախարարները տեսնելով, որ Վարազդատ թագավորի դյուրահավատ մտնուկ է, չարք բարոց գտնել չգիտե, սկսում են այնուհետև թագավորին խաղացնել իրենց ուզածի պես, անել են տալիս այն, ինչ իրենք են կամենում:

Բառտ Սահառունին, որ Վարազդատ թագավորի դայակն էր ու ուսուցիչը, մտադրվում է Մուշեղից հափշտակել սպարապետության պաշտոնը: Նա թագավորի մոտ սկսում է բանախոսել ու չարախոսել Մուշեղին և Մամիկոնյանների ամբողջ տոհմին:

— Հնուց ի վեր, — ասում է նա Վարազդատին, — Մամիկոնյաններն են կորստի մատնել Արշակունիներին. նրանք ի բնն ձեր հակառակորդներն են եղել, կերել են ամբողջ Հայոց աշխարհը և Արշակունիի թագավորների կրծքանման պատճառ դարձել: Նրանցից ամենաչարը ու նենգը Մուշեղն է, որը միշտ սիրել ու պատվել է ձեր թշնամիներին, իսկ մեզ ու ձեր սիրելիների հետ վարվել նենգորեն, երկդիմությամբ ու չարամտությամբ: Դա այն Մուշեղը չէ, որ Պապի թագավորության ժամանակ պարսիկների դեմ պատերազմելիս մի քանի անգամ հնարավորություն ունեցավ Շապուր թագավորին սպանել, բայց դիտավորյալ ազատ արձակեց: Դա այն Մուշեղը չէ, որ Շապուրի կանանց ձեռք գցելուց հետո նրանց մեծ խնամքով ու հոգատարությամբ հետ վերադարձրեց: Դա այն Մուշեղը չէ, որ աղվանից Ռուհայր թագավորին ձեռք գցեց, բայց սպանել չկամեցավ, այլ ազատ արձակեց: Դա այն Մուշեղը չէ, որի հրամանով ու խորհրդով հունաց զորավարները սպանեցին Պապ թագավորին. հենց ինքը Մուշեղն էր, որ հունաց թագավորին գրգռեց ու թշնամացրեց Պապ թագավորի դեմ, մինչև որ սպանել տվեց: Հիմա էլ նույն այդ Մուշեղը Հայոց աշխարհը լցրել է բերդերով, մտադիր է դրանք դարձնել զորանիստներ, հուճեց զորքին այնտեղ բնակեցնելու համար: Եվ դրանից հետո կամ հունաց թագավորը քեզանից կկտի հայոց թագավորությունը, կնստ հենց Մուշեղը քեզ կսպանի և ինքը կթագավորի: Այնպես որ, արքն, մտածիր անելիքդ, քանի դեռ ուշ չէ, Մուշեղին մեջտեղից վերացրու:

Բառտ Սահառունին և նրա համախոհները նման խոսքերով հաճախ էին Վարազդատ թագավորին գաղտնի գողտրել Մուշեղի դեմ, մինչև որ թագավորին համոզում են սպանել տալ հայոց մեծ զորավար սպարապետին:

Բայց Մուշեղին բռնեցն ու սպանելը հեշտ գործ չէր. դրա համար էլ նրանք երկար խորհուրդ են անում, թե ինչ ձևով կարողանան իրագործել իրենց դավադրությունը: Նրանք Մուշեղից շատ էին վախենում.

— Եթե գլխի բնկին, — ասում էին, — մեծ պատերազմ կհարուցի, և ոչ ոք չի կարողանա նրա քաջությանը դեմ կանգնել. պետք է մի խորամանկ հնար մտածել:

Մի օր հայոց Վարազդատ թագավորը հրամայում է մեծ ու ճոխ ընթրիք սարքել և ընթրիքին հրավիրել բոլոր ավագ պատվավոր մարդկանց, մեծամեծներին և Մուշեղ սպարապետին: Թագավորը նախապես շատ հոգոր ու հաղթանախով մարդիկ է հավաքում, հրամանագավորում, նախապատրաստում՝ Մուշեղի վրա հանկարծակի հարձակվելու և ձերբակալելու համար:

Հիպոփրկածները գալիս, թագավորի սեղանատանը ընթրիքի են բազմում: Վարազդատը հյուրերին շատ է ուրախացնում, մեծ քանակությամբ զինի է խնել տալիս և գուսանների երգ ու նվագով զվարճացնում: Նա նախապես պայմանավորվել էր իր մարդկանց հետ, որ զինեխոսի թունդ պահին, «եքը կտեսնենք, որ Մուշեղ սպարապետը լավ հարբել է և խկլը կորցրել, դուք այդ ժամանակ նրան կըջքապատեք»:

Ընթրիքի ժամանակ բոլոր հյուրերը լավ խմում են, զինովանում, իսկ Վարազդատը զգուշանում էր զինի խմելուց: Երբ Վարազդատը նկատում է, որ բոլորն էլ արդեն լավ հարբել են, գլուխները կորցրել, տոկից վեր է կենում դուրս գալու համար: Սկզբն բազմած բոլոր ավագները ոտի են կանգնում՝ թագավորին պատիվ տալու նպատակով: Եվ հանկարծ այդ պահին, տառնեղիկ ուժով տղավարի, ում որ թագավորը նախօրոք ցուցում էր տվել, հետևի կողմից բռնում են Մուշեղին, վեց մարդ մի ձեռից և բռնում, վեց մարդ՝ մյուս ձեռից: Մուշեղը հարցական նայում է ոտի ելած թագավորին, թե այս ինչ է նշանակում: Թագավորը պատասխանում է.

* Ծարադրված է ըստ Փ. Բուզանի «Հայոց պատմության»:

— Գնն Պապ թագավորի մոտ, Բարցյուր և Կիմանա, թե ինչ պատճառով ։

Այս ասելով թագավորն ուղղվում է դեպի դուռը և դուրս գալիս։ Մուշեղը դառնությամբ թագավորի հետևից է նետում հետևյալ խոսքերը.

— Իմ այնքան ծառայությունների, այնքան արյուն ու քրտինք թափելու, քրտինքս նետի պաթներով սրբելու վարձատրությունն մնա էր։ Երանգ թե այս մահը ինձ հասներ ձիու վրա, պատևարազմի դաշտում կովկեսի...

Այսքանն է միայն Մուշեղը հասցնում ասել, որովհետև նույն պահին թագավորի դպակ Բառ Սահառունին հանում է կողքից կախած գաշույնը և խրոմ Մուշեղ զորավարի շնչափողը և անմիջապես գլուխը կտրում։

Մուշեղի մարմինը վերցնում, տանում են իր հայրենի տունը՝ Ողական ամրոցը։

Երբ Մուշեղ սպարապետի մարմինը բերում են իր տունը, տանեցիները չեն հավատում, թե նա մեռել է, թեպետ տեսնում էին գլուխը կտրված, մարմնից անջատված։

— Նա անթիվ անգամ կոիվների մեջ էր մտել, բայց ոչ մի վերք չէր ստացել, ոչ մի նետ նրան չէր դիպել, որիչ ոչ մի գնեթով նա չէր խցվել, հիմա ինչ գնեթ կարող էր նրա վրա բանել և ինչ ձեռք կարող էր նրան սպանել։

Հարազատներից շատերը հավատացած էին, թե նա կկենդանանա։ Ուստի Մուշեղի գլուխը կարում են նրա մարմնին, մարմինը հանում, դնում են բերդի աշտարակի տանիքը, ասելով.

— Ընդունե՛ք Մուշեղը քաջ մարդ էր, սուրբները՝ կիջնեն և նրան կկենդանացնեն։

Պահապան են դնում հսկելու և սպասում նրա հարությանը։ Սակայն մարմինը սկսում է քայքայվել, մեկնել։ Ստիպված Մուշեղի մարմինն իջեցնում են աշտարակից, լաց ու կոծ անում և թաղում ըստ իշխանական կարգի։

ՄԱՆՎԵ՛՛

Վարազդատ և Մանվել

Մուշեղի սպանությունից հետո Վարազդատը Հայոց աշխարհի սպարապետությունը հանձնում է իր դպակ Բառ Սահառունին՝ Մուշեղի քսու բանաարկովին և սպանողին, իսկ Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր ու մահապետ է նշանակում Վաչե Մամիկոնյանին։

Այդ ժամանակ Հայաստան են վերադառնում Պարսից աշխարհ գերի տարված Մամիկոնյան տոհմից երկու եղբայր, մեկի անունը՝ Մանվել, մյուսինը՝ Կոմս։ Նրանք Շապուհի կողմից Պարսկաստան գերի տարված այն զինվորների մեջ էին, որոնց Շապուհը տարել էր քուշանների դեմ մղվող պատերազմին մասնակցելու։

Երբ պարսից զորքերը քուշաններից չարաչար պարտվում են և գլխովին կոտորվում, Մանվել և Կոմս եղբայրները այդ կովում մեծ քաջագործություններ կատարելով, իրենց կյանքը փրկում են, ազատվում։ Պարսից զորքերից միայն այս երկու եղբայրներն են կենդանի մնում և ողջ ու առողջ Քուշանաց աշխարհից հետոյոտն գալիս հասնում են պարսից աշխարհ, ներկայանում Շապուհ թագավորին։ Բայց որովհետև պարսից թագավորը իր պարտության և զորքի գլխովին բնաջնջման պատճառով շատ տխուր էր և անտրամադիր, երբ տեսնում է, որ զորքերից միայն այս երկուսն են ողջ ու առողջ մնացել և վերադարձել, սաստիկ բարկանում է նրանց վրա, անարգում և իր երկրի ասամաններից դուրս բռնում։

Մանվելն ու Կոմսը երեսները դարձնում են դեպի իրենց աշխարհը և ոտով ընկնում ճանապարհ։ Գալիս են, գալիս, շատ են գալիս, թե քիչ՝ Մանվելը հոգնում է, չի կարողանում քայլել ոտների ցավի պատճառով։

¹ Առելզներ, արաբզներ կամ հարաբզներ, հայոց հին հավատալիքներով՝ կովում ընկած հեղուկների վերակենդանացնող շնակերպ ոգիներ, որոնք երկրից իջնում են գետին, լիզում զոհված հեղուկների վերքերը և վերակենդանացնում։ Նույն հավատալիքը տես նաև «Այս Գեղեցիկ և Ծամբա՞ն» առասպելում։

• «Մանվել» գլուխն ամբողջական շարադրված է լսող Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմության»։

Երկու եղբայրն էլ շատ հաղթանակալից էին, իսկական հսկաներ: Կոմսը, տեսնելով, որ Մանվելը չի կարողանում քայլել, շալակում է այդ փիթաթի մարդուն և օրական տասը փարսախա¹ տարածություն կտրելով, բերում հասցնում է Հայոց աշխարհ:

Երբ Մանվելն ու Կոմսը գալիս հասնում են իրենց հայրենի Տարոն աշխարհը, Վաչե Մամիկոնյանը, որ Վարազդատի կողմից նշանակվել էր Մամիկոնյան տոհմի նահապետ, իրենց իշխանական տան նահապետության և տանտնտիրության պատիվը հանձնում է Մանվելին, որովհետև նա էր իրենց տոհմի մեջ ամպագույնը: Մանվելը դառնում է Մամիկոնյանների տոհմի նահապետ տանտնտերը, իսկ Վաչեն՝ նրա երկրորդը:

Իր տոհմի առաջնության պատվին արժանանալուց հետո Մանվելը, առանց Վարազդատ թագավորի հրամանի, հետ է խլում հայոց սպարապետության իրավունքը, որ սկզբից ի վեր տրված էր Մամիկոնյան տոհմին, և Վարազդատ թագավորին ուղարկում հետևյալ պատգամը.

«Մենք ամբողջ տոհմով հին ժամանակներից ի վեր հավատարմությամբ ծառայել ենք ձեզ՝ Արշակունիներին, մեր կյանքը զոհել ենք ձեզ համար, ապրել ու մեռել ենք ձեզ համար. Մուշեղի հայր Վասակը կորավ Արշակ թագավորի համար, և մենք միշտ աշխատել, չարչարվել ենք ձեր ցեղի թագավորության համար: Եվ դուք, փոխանսկ մեր ծառայությունների համար մեզ վարձատրելու, դուք՝ Արշակունիներին, կտտրեցիք մեզ, որոնք թշնամիներից չմեռան ու կենդանի մնացին:

Իմ քաջ եղբայր Մուշեղը, որ մամիկոնյանից ի վեր կյանքը ձեզ համար մաշեց, ձեր թշնամիներից կտտրեց ու երկրից վռնդեց, որին թշնամիներն անգամ չկարողացան սպանել, դու նենգությամբ բռնեցիր և սեղանին ընթրիքի նստած տեղում՝ խեղդեցիր:

Բայց, ըստ երևույթին, դու Արշակունի էլ չես, այլ պոռնկորդի, որովհետև Արշակունիների իսկական վաստակավորներին չճանաչեցիր:

Իմացիք նաև, որ մենք ոչ թե ձեր ծառաներն ենք, այլ ընկերները, անգամ ձեզանից էլ բարձր ենք, որովհետև մեր նախնիները Շեննաց աշխարհի թագավորներ են եղել: Առաջին Արշակունի թագավորները լավ գիտեին, թե ովքեր ենք մենք և որտեղացի. բայց որովհետև դու իսկական Արշակունի չես, ուստի այդ էլ չգիտես: Թող ու հեռացիր այս աշխարհից, որպեսզի իմ ձեռքով չմեռնես»:

Վարազդատը ի պատասխան Մանվելի պատգամին, հայտնում է նրան հետևյալը.

«Ես իսկական Արշակունի եմ և իմ նախնի Արշակունիների թագն եմ դրել իմ գլխին և տիրել նրանց աշխարհին. ես իմ հորեղբոր՝ Պապի, վրեժը լուծեցի քո չարագործ եղբորից՝ Մուշեղից: Իսկ դու այս աշխարհից չես, ինչպես ինքը ես խոստովանում, և քո նախնիները Շեննաց աշխարհից մեզ մոտ են եկել իբրև պանդուխտներ: Ուրեմն, մի՛ մեռիր քո եղբոր մոման, ես պատժելու փոխարեն քեզ ազատ եմ արձակում, ել և գնա քո Շեննաց աշխարհը, ապրիր քո երկրում և այնտեղ թագավորիր: Եթե չկամենաս գնալ, ապա կմեռնես իմ ձեռքով այնպես, ինչպես Մուշեղը մեռավ»:

Մանվելն ու Վարազդատը մի քանի անգամ պատգամավորներ են ուղարկում միմյանց, ավելի խիստ ու վիրավորական խոսքեր են իրար հղում, ի վերջո իրար դեմ պատերազմելու տեղ ու ժամանակ են նշանակում:

Վարազդատ թագավորն ու Մանվել սպարապետը վերցնում են իրենց լավ սպառազինված զորքերը, գալիս են Կարինի դաշտը, ուր և տեղի է ունենում ճակատամարտը:

Վարազդատն ու Մանվելը, նիզակները ձեռներին, ձիերի վրա նստած՝ դուրս են գալիս իրար դեմ մենամարտի:

Վարազդատը, երբ նայում է Մանվելի հսկա հասակին, պինդ ու շքեղ կազմվածքին, ոտից գլուխ անխոցելի զրահավորմանը, ուժեղ զրահապատված երիվարին, նրան թվում է, թե իր դիմաց մի բարձր ու անմատուց լեռ է կանգնած: Հաղթահարելով իր այդ անեթի տպավորությունը, մահը աչքն առած նա հարվածում է Մանվելին, որովհետև փրկության այլ ելք չկար: Կարծելով, թե Մանվելն իր գրառի տակ անխոցելի է, Վարազդատն ամբողջ թափով նիզակը խփում է Մանվել զորավարի բերանին: Մանվելը բռնում է Վարազդատի նիզակը, արագ իրեն քաշում. նիզակի տեղը անցնում է Մանվելի թշի միջով.

¹ Փարսախը երկրաթյան չափ է, մեկ փարսախը հավասար է 5250 մետրի:

ջարդում ատամներից մի քանիսը, բայց Մանվելին հաջողվում է նիզակը խել թագավորի ձեռից: Մարտի այս անսպասելի ելքից շփոթված, Վարազդատը շրջում է ձիու գլուխը, դիմում փախուստի: Մանվելը ընկնում է Վարազդատի հետևից, հասնում, նիզակի տեղից բռնած, կոթով սկսում է ծեծել Վարազդատ թագավորի գլուխը և այդպես քշում, հալածում նրան մոտ չորս ասպարեզ¹: Այդ ժամանակ վրա են հասնում Մանվել զորավարի զավակներ Հմայակն ու Արտաշեսը և նիզակները ձեռնեին պահած, ուղում են խիփել, սպանել Վարազդատին: Բայց Մանվելը որդիների հետևից աղաղակում ու կանչում է.

— Էհե՛յ, տիրասպան մի լինեք, չսպանե՛ք ձեր թագավորին:

Զավակները լսում են իրենց հորը, իսկույն թողնում հետամում են թագավորից:

Այդ օրը արքայական զորքը պարտվում է Մանվելի գնդից: Ծակառամարտի դաշտում ընկնում են շատ զինվորներ ու նախարարներ, ընկած մնում են բազմաթիվ ծանր վիրավորներ, շատերն էլ հալածվելով՝ դիմում են փախուստի: Մանվելի գունդն ընկնում է փախչող արքայական զորքի մնացորդների հետևից: Այդ ժամանակ դաշտում ընկած դիակների և ծանր խոցված վիրավորների միջով անցնում էր Մամիկոնյան տոհմից Համազասպան անույնով սեպուհը², իր ասպարակի զինվորների հետ: Վիրավորների մեջ էր նաև արքայական զորքերում կոլտղ Ռշտունյաց գավառի տեր Գարեգինը՝ Համազասպանի քրոջ ամուսինը, որի կնոջը՝ Համազասպուհուն, պարսիկները կենդանի կախել էին Վանի բերդի աշտարակից: Գարեգինը ոչ խոցված էր, ոչ էլ վնասված, պարզապես ձիուց վայր էր ընկել և ոտքը ցավեցրել: Նա տեսնելով իր կողքից անցնող աներորդուն, ձայն է տալիս.

— Տե՛ր Համազասպան, ինձ էլ օգնիր, հրաման տուր ձի բերել ինձ, որ հեծնեմ:

— Ո՛վ ես դու, — հարցնում է Համազասպանը:

— Ես Գարեգին Ռշտունցին եմ, ձեր փեսան:

Համազասպանը հրամայում է իր հետ եկող վահանավորներին.

— Իջե՛ք, վահաններդ վրան դրեք, պահպանե՛ք, մինչև ձի ուղարկվեմ:

Համազասպանը գնում է, իսկ վահանավորները իջնում են ձիերից, վահանները դնում Գարեգինի վրա, պահպան կանգնում: Այդ պահին նրանց է մոտենում Մանվելի զորքի ասպարակիների հրամանատար Դանուն: Տեսնելով պահակ կանգնած վահանավորներին, հարցնում է.

— Ո՛վ է դա, և ինչի՞ն եք դուք իջել, կանգնել այստեղ:

— Սա Գարեգինն է՝ Ռշտունյաց տերը, — պատասխանում են զինվորները, — մեզ Համազասպանը հրամայեց իջնել, պահպանել նրան:

Դանուն սաստիկ բարկանում է, գայրացած ասում.

— Համազասպանը գուցե ուղում է դրան պարծնալ իր փեսան դարձնել և իր Համազասպուհի քրոջը դրան կնության տալ. դրա համար սրան խնայեց և հրամայեց պահպանել:

Դանուն իսկույն ձիուց վայր է ցատկում, քաշում թուրը, կատաղած հարձակվում Գարեգինի վրա, կտոր-կտոր անում, ցրում մի կողմ:

Մանվելի զորքն աստիճանաբար վերադառնում է հետապնդումից, իր հետ բերում ձերբակալված շատ նախարարների. նրանց թվում էին նաև Մուշեղի չարամտորեն սպանող Բառ Սահառունի՝ իր որդու հետ, և բոլոր նրանք, ովքեր նպաստել էին այդ սպանությանը:

Մանվել սպարապետը հրամայում է՝ նախ Բառ Սահառունու աչքի առաջ մորթել նրա որդուն, ապա գլխատել և տալիս Բառին և բոլոր նրանց, ովքեր մասնակցել էին Մուշեղի սպանությանը: Իսկ Վարազդատ թագավորին հալածելով, քշում են Հայոց աշխարհի սահմաններից դուրս: Նա գնում է Հունաց աշխարհ, ուր և մնում է ու մահանում:

Մանվել սպարապետը նվաճում է Հայոց աշխարհը, իր շուրջն է հավաքում երկրի բոլոր մեծամեծ-

¹ Ասպարեզը երկաթաբլուրի չափ էր Հին Հայաստանում: Մեկ ասպարեզ տվորաբար հավասար էր 230,1 մետրի: Կային նաև այլ չափի ասպարեզներ: Բառը ծագում է պարսիկներից և նշանակում է ձիաբաշակ, ձիերաքսարան, այսինքն՝ այն հրապարակը, որտեղ ձի են քշում: Հետագայում բառը օգտագործվել է նաև երկաթուղով և նախնախնոր:

² Նախարարական տոհմից սերված իշխան, ընդհանրապես ազնվական ծագում ունեցող անձ:

ներին ու նախարարներին, կանգնում նրանց գլուխը, դառնում առաջնորդ, թագավորի փոխարեն իր ձեռն է առնում Հայոց աշխարհի իշխանությունը և երկիրը պահում շեն ու լի: Նա իր խնամքի տակ է վերցնում Պապ թագավորի կնոջը՝ Զարմանդուխտ տիկնոջն ու նրա զույգ մանկահասակ զավակներին՝ Արշակին ու Վաղարշակին: Պատանհի արքայազների դայակն ու սնուցողը ինքն է դառնում, իսկ Զարմանդուխտ տիկնոջը պահում է մեծ պատիվներով ու հոգատարությամբ իբրև թագուհու:

Մանվել, Մեհրութան և Սուրեն մարզպան

Մանվել սպարապետը տեսնում է, որ իր կողմից Հայոց աշխարհի ամրապնդումն ու անկախացումը դուր չի գալիս հունաց թագավորին, Զարմանդուխտ տիկնոջ հետ խորհուրդ է անում իրենց թիկունք ու հովանավոր դարձնել պարսից թագավորին: Նրանք պարսից թագավորի մոտ Գարջույ Մախազգի գլխավորությամբ ուղարկում են մի մեծ պատվիրակություն՝ քաղկացած հայ նշանավոր նախարարներին: Գարջույվը մեծամեծ նվերներով, Զարմանդուխտ տիկնոջ և Մանվել սպարապետի հրովարտականերով գալիս է պարսից թագավորի մոտ, հանձնում հրովարտականքը և հաղորդում պարսից տերությանը հնազանդվելու և հավատարմությամբ ծառայելու հայոց մեծամեծների պառզամբ: Պարսից թագավորը մեծ ուրախությամբ է ընդունում հայ պատվիրակներին, հարգում, պատվում և Գարջույին մեծամեծ պարգևների արժանացնում: Ապա պարսից թագավորը հայ պատվիրակության հետ Հայոց աշխարհ է ուղարկում իր նշանավոր նախարարներից մեկին՝ Սուրեն մարզպանին, տալա հազար լավ սպառազինված հեծելազորով, որը պետք է թիկունք ու մեցուկ ծառայեր Մանվել սպարապետին Հայոց աշխարհը թշնամիների հանդուժմանից պաշտպանելու համար: Նա միաժամանակ Սուրենի ձեռով Զարմանդուխտ տիկնոջ համար ուղարկում է թագ ու պատմունան իր քաղաքական դրոշակ, իսկ նրա երկու մանուկներին՝ Արշակի և Վաղարշակի համար՝ արքայական թագեր: Պարսից թագավորը մեծ պարգևներ է ուղարկում նաև հայոց Մանվել սպարապետին: Նա Մանվելի համար ուղարկում է թագավորական պատմունան, սամույր քուր, ոսկուն և արծաթից շինված գլխավոր՝ գարգամագ, զագաթին արծիվ, կրծքի պատվանձան, որ կրում է ինչ թագավորները, շիկակարմիր վրան, վրանի վրա արծվի նշան, մեծամեծ սրահակներ և երկնագույն հովաքներ, ինչպես նաև սեղանի ոսկեղեն սպասք: Նա Մանվելին մեծ իրավունքներ և իշխանություն է շնորհում Հայոց աշխարհի վրա:

Պարսից թագավորը արժեքավոր նվերներ է ուղարկում նաև հայոց բոլոր ավագներին, տանուտերերին և մեծամեծներին:

Գարջույ Սորխտունին Սուրեն մարզպանի և պարսից զորքի հետ գալիս է Հայոց աշխարհ, Զարմանդուխտ տիկնոջ, Մանվել սպարապետին և մյուս բոլոր մեծամեծներին հանձնում պարսից թագավորի ուղարկած պարգևներն ու նվերները: Երբ Զարմանդուխտ տիկնոջն ու Մանվել սպարապետը տեսնում են պարսից թագավորի ցուցաբերած այս սերն ու մեծարանքները, մեծ ուրախությամբ ու պատիվներով ընդունում են Սուրեն մարզպանին, Հայոց աշխարհը դնում նրա հովանավորության տակ, հնազանդվում և ենթարկվում պարսից թագավորի հրամաններին: Հայոց ավագանին որոշում է հարկ տալ պարսից թագավորին, նրան պարգևներ ու բնանքեր ուղարկել, Սուրեն մարզպանին նշանակել ռոմիկ, հատույթներ, հպուրտսի միջոցներ, ինչպես նաև հոգալ պարսից տալա հազարանոց հեծելազորին անհրաժեշտ պարենը:

Հայոց աշխարհի և Պարսկաստանի միջև սերտ, քաղականական հարաբերություններ են հաստատվում, հաճախակի դեսպաններ են գնում գալիս, պարգևներ են տանում բերում, և Մանվելը դառնում է պարսից թագավորի շատ սիրելին ու մտերիմը:

Ռավաճան Մեհրութան Արծրունին, որ գտնվում էր պարսից թագավորի ծառայության մեջ, երբ տեսնում է այս մտերմությունը, պարսից թագավորի կողմից Մանվելին տված փառքն ու պատիվը, սաստիկ նախանձում է Մանվելին և հնար է որոնում նրան գցել պարսից թագավորի աչքից, որպեսզի ինքը դառնա նրա միակ սիրելին: Հայց նա ոչ մի կերպ չի կարողանում պարսիկներին նենգորեն տրամադրել Մանվելի դեմ, ուստի հույսը դնում է Մանվելի միամտության վրա և վճռում կեղծավորությամբ Մանվելի վատաբանությունն ու հավատարմությունը շահել:

Նա բարեկամական կապեր է հաստատում Մամվելի հետ, շահում նրա համակրանքը, ապա իրենց ցավակից ու հավատարիմ ձևացնելով, գաղտնի գալիս է Մամվելի մոտ և նրան հաղորդում հետևյալը.

— Իմացած եղիր, հով Մամվել, պարսից թագավորը դեսպան է ուղարկել Սուրենի մոտ, հատուկ հրաման է քերել, որ քեզ բռնեն ու կապեն, կան այստեղ սպանեն, կան էլ ոտ ու ձեռք կապած, վզիդ կապ դրած՝ մեծ զգուշությամբ տանեն պարսից թագավորի մոտ: Հիմա դու գիտես, մտածիր, թե ինչ պիտի անես:

Այս անակնկալ լուրից Մամվելը շվարում է և զարմացած հարցնում.

— Ա՛խ իր ես պարսիկների դեմ ոչ մի հանցանք չեմ գործել, ուրեմն ինչիս պետք է պարսից թագավորը այդպիսի հրաման տաք:

— Ես ստուգել և ճշգրտել եմ այդ լուրը, — ասում է Մեհրուծանը, — և հաստատ համոզվել, որ այն միանգամայն ստույգ է: Բեզ շատ սիրելուց և ցավելուց է, որ այս լուրը քեզ գաղտնի հաղորդում եմ: Այնպես որ անելիքդ իմացիր և գլխիդ ճարը տես:

Մեհրուծանն այնքան կեղծ լեզու է թափում, մինչև որ Մամվելը համոզվում ու հավատում է նրան:

Մամվել սպարապետը մեծ զորք է հավաքում, կուտակում իր մոտ, լավ սպառազինում, և մի օր, երբ Սուրեն մարզպանը խաղաղ ու միամիտ իր բանակում հանգստանում էր, անսպասելի հարձակվում է Սուրենի բանակի վրա, պարսից ամբողջ զորքը գլխովին քնաջնջում:

Նա միայն Սուրեն մարզպանին է կենդանի թողնում մի ձիով՝ որ գնա, ազատվի: Սուրենը զարմացած հարցնում է, թե ինչի, ախ, Մամվելն այդ բանն արեց:

Մամվելը պատասխանում է.

— Բեզ իբրև բարեկամի սիրելով՝ ազատ եմ արձակում, արևը քեզ եմ բաշխում, ողջ առողջ գնաք ճանապարհով, բայց ես այլևս պարսիկների թակարդը չեմ ընկնի:

Սուրենը այդպես էլ տարակուսած, չհասկանալով բանի էությունը, գնում է Պարսից աշխարհ, իսկ Մամվելը գիտակցելով, որ իր արարմունքը մեծ թշնամություն ու գրգռություն կառաջացնի Հայոց աշխարհի ու Պարսկաստանի միջև, Հայոց զորքերը գնդերի է բաժանում, սպառազինում, պատրաստում պատերազմի: Ապա իր հետ է վերցնում Պապ թագավորի Ջարմանդոխյան տիկնոջը՝ իբրև թագավորի, իր գնդերով նրան շրջեցնում Հայոց աշխարհի սահմանները, ամրացնում դրանք և սպասում անակնկալ հարձակումների:

Հայ-պարսկական կռիվների վերսկսումը

Ապաստելը երկար չի տևում: Պարսից թագավորը իր զորավար Գումանդ Շապուրին քառասունութ հազար զորքով ուղարկում է Հայոց աշխարհ, որպեսզի գա, երկիրն ավերի և լուծի իր կոտորված հեծելազորի վրեժը:

Մամվելն այդ իմանալով, հավաքում է քսան հազարանոց զորք, ելնում Գումանդ Շապուրի դեմ: Նա Ատրպատականի մոտ գլխովին ջարդում է պարսից զորքը, Գումանդ Շապուրին սպանում և մեծ հաղթանակով վերադառնում:

Պարսից թագավորն այս անգամ Հայոց աշխարհի վրա ուղարկում է տասնութ բյուր զինվորներից բաղկացած մի հսկա բանակ, իր զորավար Վարազի գլխավորությամբ:

Մամվել սպարապետը Վարազի զորքի դեմ է հանում տապ: Բազարանոց լավ սպառազինված հեծելազոր, քաջաբար կռվում, ջարդում, բնաջինջ է անում պարսից ահուկի բանակը, Վարազին սպանում, մեծ ռազմավարով և հաղթանակով վերադառնում:

Այնուհետև պարսից թագավորը Հայոց աշխարհի դեմ է հանում քառասուն բյուր զորք՝ Մոկան զորավարի հրամանատարությամբ: Պարսից զորքը գալիս, գրավում է Հայոց աշխարհի մի մասը և Արտաշեսը դաշտում բանակ դնում: Մամվելը գիշերով հարձակվում է պարսից բանակի վրա, թշնամու ամբողջ զորքը հենց բանակատեղում սրի քաշում, բոլորին կոտորում, սպանում նաև Մոկան զորավարին և ավարի ենթարկում պարսից զորքի ողջ ունեցվածքը: Այդ հաղթանակից հետո պարսիկները յոթ տարի շարունակ այլևս չհանգգնեցին արշավել Հայոց աշխարհի վրա: Երկիրը խաղաղվում է, պատերազմների

հետևանքով տարբեր տեղեր ցրված փախստականները վերադառնում են, համախմբվում Մանվել սպարապետի շուրջը, և յոթ տարի Հայոց աշխարհն ապրում է խաղաղ ու անհոգ կյանքով:

Այդ տարիներին Մանվել զորավարի մոտ են գալիս Սյունյաց նախարարական տոհմից պարսիկների կոտորածներից փախած և ազատված երեք պատանի՝ Բաբիկ, Սամ և Վաղինակ: Մանվել սպարապետը սիրով ընդունում է այդ պատանիներին, հովանավորում, նրանց ուղարկում իրենց երկիրը՝ Սյունիք: Բաբիկին Սյունյաց տեր ու նահապետ է նշանակում, իսկ Սամին ու Վաղինակին էլ կապվածքներ, գյուղեր ու ագարակներ շնորհում: Բաբիկն այնուհետև դառնում է Մանվել զորավարի նիսակակիցն ու աջակիցը իր ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Մանվել սպարապետը ուրիշ իշխանական տներում ու գավառներում էլ է նոր հաճապետներ ու տանուտներ նշանակում, խաղաղությանը կառավարում բոլորին:

Ամբողջ Հայոց աշխարհը Մանվելի հովանու տակ ապրում է խաղաղությամբ, ուրախությամբ և լիառատ կյանքով:

Մանվել և Մեհրութան Արծրունի

Յոթ տարի անց, հայրենիքն ուրացած Մեհրութան Արծրունին, որ գտնվում էր պարսից թագավորի ծառայության տակ, դարձյալ պարսից թագավորին գրգռում է հայերի դեմ: Նա գոռոզամտորեն պարծենում է պարսից թագավորի առաջ, որ եթե նա իրեն մեծ զորք տա, ապա ինքը կամ Մանվելին կգերի և շղթայակապ կբերի պարսից թագավորի մոտ, կամ էլ նրան կսպանի և գլուխը նվեր կբերի պարսից թագավորին: Վերջինս համաձայնում է, մեծ զորք է տալիս Մեհրութանին, որը պարսից զորքի բազմության գլուխն անցած, գալիս է Հայոց աշխարհի վրա:

Մեհրութանը գալիս հասնում է Կորճայք¹, պարսից զորքը թողնում է այդտեղ, իսկ ինքը իր սեփական զույգը անջատում է արյաց զորքից, նպատակ ունենալով, գաղտնի ու անսպասելի կերպով հարձակվել Մանվելի վրա, նրան ձերբակալել, անձամբ վճռել պատերազմի ելքը և պարսից թագավորի մոտ փառք ու անուն վաստակել:

Նա իր գնդի անջատումը պարսից զորավարներին խորամանկորեն պատճառաբանում է այսպես.

— Ես իմ գնդով նախ կգամ, կլրտեսեմ Մանվելի բանակատեղին, տեղանքն ու զորքերի դասավորությունը, հետո կգամ, ձեզ կտանեմ նրանց վրա. դրանով շատ կինշտանա հայոց զորքն ու զորավարին մեր բուրը գցելը:

Մեհրութանը առնում է իր գունդը, գալիս հասնում է Կոգ գավառը, ինքը իր գնդի հետ այդտեղ կանգ առնում և լրտեսներ ուղարկում Մանվելի բանակը:

Մանվելի բանակը գտնվում էր Բագրևանդ գավառի Բագավան ավանում, Ջարեհավան քաղաքի ավերակների մոտ: Լրտեսները գալիս, գնում են Մանվելի բանակը, իմանում, թե որտեղ է գտնվում բանակի ձիերի երամակը և վերադառնում, Մեհրութանին հայտնում ձիերի տեղը: Մեհրութանը վճռում է իր ձեռը գցել ձիերի երամակը և հայոց զորքին զրկել արագ շարժվելու հնարավորությունից: Իր այս ծրագրով ոգևորված, նա պարծենում է իր զորքի առաջ և ասում.

— Վաղը այս ժամին ես Մանվելին տապալած և ձերբակալած կլինեմ և նրա իսկ աչքի առաջ կկապտառակեմ իր կնոջը՝ Վարդանուշին:

Մեհրութանն առնում է իր գունդը և շարժվում լրտեսների ցույց տված ճանապարհով: Ժամապարհը անցնում էր լեռների վրայով, որոնց տեղացիները անվանում էին Եղջյուրներ:

Ժամապարհին Մեհրութանը ուղևորների է հանդիպում և նրանց հարցնում.

— Որտեղի՞վ է ճանապարհը գնում Բագրևանդ:

Ուղևորները պատասխանում են.

— Եղջյուրներով:

Մեհրութանը կարծելով, թե ուղևորներն իրեն ձեռ են առնում կամ խորհրդավոր ձևով ինչ-որ վտանգ

¹ Կոչվում է նաև Կորճք կամ Կորդոք, ընկած է Վանա լճից հարավ, Միջագետքի հյուսիսում:

են ակնարկում, նախ այդ պատասխանից շփոթվում է ու տխրում, ապա խիստ զայրամալով, հրամայում է նրանց սաստիկ ձեծի ենթարկել:

Նա շարունակում է իր ճանապարհը, բայց ճանապարհին ընկնում է մտատանջության մեջ իր բռնած գործի ստաջիկա հաջողության նկատմամբ և սկսում է հմայության զարեր գցել իր գործի ելքը գուշակելու համար: Ջարերը բարեգուշակ նշաններ չեն ցույց տալիս, որն ավելի է տրտմեցնում ու վշտացնում Մեհրուժանին: Ուստի նա վհատված ու զայրացած, հեկոտոներին առաջ գցած, արշավում է երամակների գտնված տեղը, որպեսզի կարողանա Մանվելի ձիերը բռնագրավել: Բայց երբ տեղ են հասնում, տեսնում են այնտեղ ձի չկա:

Բախտը ժպտացել էր Մանվել սպարապետին: Այդ օրը Մանվելը պատահաբար իր գնդի համար որսի օր էր նշանակել, և այդ պատճառով էլ ձիերի երամակները դաշտից բերել էին Բագվան:

Մանվելը այն է՝ պատրաստվում էր ձի հեծնել որսի դուրս գալու համար, երբ գուժկան է գալիս և հայտնում, թե.

— Սպարապետ, ճարդ տե՛ւ, Մեհրուժան Արծրունին մեծ գնդով կույի է գալիս քո վրա:

Մանվել սպարապետը դադարեցնում է որսի նախապատրաստությունը, իր զորքը արագ ոտքի հանում և ամբողջ գնդով ուխտի գնում Բագվանում գտնվող Հովհաննես Մկրտչի ոսկորներն ամփոփած գերեզմանին, իրենց հաղթանակի համար օգնություն և զորություն խնդրում: Ուխտից հետո Մանվելը Պապ թագավորի տիկնոջն իր զույգ զավակների հետ, ինչպես նաև իր ու իր զինակիցների կանանց ուղարկում է Վարազա լեռը կույից ապահով մնալու համար:

Մանվելը Վաչե Մամիկոնյանի որդի պատանի Արտավազդին ևս հրամայում է կանանց հետ գնալ Վարազա սար: Արտավազդը, որ տակավին մանկահասակ տղա էր, և ինչպես բոլոր երեխաները՝ գլուխը սափրած էր և միայն խոպրպիք ու ծամ էր պահել, հակառակվում է հորեղբոր հրամանին, ստարկելով պնդում, որ ինքը ևս պետք է պատերազմին մասնակցի: Մանվելը զայրանում է, բաշտմ է մտրակը և սկսում հարվածել պատանի Արտավազդի մերկ գլխին, սաստկելով ու հաճախեցնելով նրան, որ ինքը դեռ մանուկ է և իր ժամանակը չէ պատերազմի գնալ:

Արտավազդը, ստիպված, ատերես համաձայնում է հորեղբոր հետ, գնում, բայց ճանապարհին թողնում է կանանց, գաղտնի վերադառնում, զինվում և ելնում է պատերազմի:

Մանվելը հայց տիկնոջը, կանանց ու երեխաներին ամուր և սպափով տեղ ուղարկելուց հետո զորքը սպառազինում է, կազմակերպում, բերում ի մի հավաքում և պատրաստվում պատերազմի:

Եվ երբ Մանվելի զորքը զինանշանները բացած, ծածանվող դրոշակներով դուրս է գալիս Բագվանից, նրա դեմ է ելնում Մեհրուժանի սպառազինված գունդը:

Խորամանկ Մեհրուժանը իր զենքից ու զարդից, սաղավարտի վրա եղած զինանշանից շատերին էր տվել, շատ զինվորների էր զինավառել իր զենքերով ու համազգեստով, իսկ ինքը հագել էր սովորական զինվորի համազգեստ և ոչ մի տարբերանշան չէր կրում:

Մանվելը ենեց որ տեսնում է Մեհրուժանի գունդը, աղյուծի ու վարազի կատաղությանը վրա է հարձակվում, խառնվում նրա գնդին և ուշադիր հետևում նրանց, ովքեր Մեհրուժանի համազգեստն ու նշաններն էին կրում: Դրանց շատերի գլուխները թոցնում է, կարծելով, թե Մեհրուժանն է, բայց ուշադիր զննելուց հետո տեսնում է, որ նա չէ: Հուսախաբված Մանվելը դիմում է իր միզակակից Բաբիկին:

— Տեսնում ես, ինչպես է մեզ խաբում այդ հավատարաց կախարդը: Բայց առաջներում, մեր հաշտ եղած ժամանակ, ես հնաճախ եմ հանդիպել նրան և լավ գիտեմ նրա հատկանիշը. Մեհրուժանը երբ ձի է հեծնում, նրա ազդրերը պիղոջ չեն գրկում ձիու իրանը, այլ ձիու մարմնից փոքր-ինչ հեռու են մնում: Արբի երկուսով հետևենք այդ նշանին, գուցե կարողանանք ճանաչել այդ դարձվոր կախարդին:

Ապա երկուսով ուշադիր դիտելով՝ այդ նշանից ճանաչում են Մեհրուժանին: Մանվելն իսկույն առաջ է անցնում, ձայն տալիս, կանչում Մեհրուժանին:

— Ա՛յ կախարդ, մինչև էրբ պիտի մեզ խաբես և քո պատճառով ուրիշներին ջարդել տաս: Մենք քեզ վերջապես ճանաչեցինք, այդ դու ես այդտեղ կանգնած, և մեր ձեռից քեզ այսօր փրկություն չկա: Աստված այսօր քո կատարած չարիքները քո գլխին թափեց և քեզ մեր ձեռը հանձնեց:

Երբ Մեհրուժանն այս խոսքերը լսում է, միզակը ձեռին անմիջապես առաջ է անցնում և խոչանդում Մանվելի վրա: Մանվելն էլ իր հերթին է Մեհրուժանի վրա հարձակվում: Բայց որովհետև եր-

կումն էլ ծանրամարտին ու հաղթանդամ էին, միգրանտներով իրար հարվածելիս՝ երկուսն էլ ձիերից վայր են ընկնում: Այդ պահին Մամվելի միգրանտներից Բաքիյն իսկույն վրա է հասնում և միգրանտ Մեհրումանի կողից՝ վերից վար խրելով, մրան մեխում է գետնին: Մեհրումանն այլևս չի կարողանում ընկած տեղից վեր կենալ: Իսկ Մամվելի ձիապան սպասավորները անմիջապես Մամվելին բարձրացնում, նստեցնում են ձիուն: Մեհրումանին երկար չեն թողնում գետնին մեխված, գլուխը կտրում են: Երբ Մեհրումանի զինվորները տեսնում են իրենց առաջնորդի սպանությունը, դիմում են փախուստի: Մամվելի զորքը այս ամենը տեսնելով, ոգևորվում է, հարձակվում Մեհրումանի գնդի վրա, բոլորին ջարդում, ոչ մի մարդ կենդանի չի թողնում:

Իսկ պատանի Արտավազը, որ Մամվելից թաքուն գնացել էր պատերազմի, զորքից ծածուկ գնում է Եփրատ գետի ափը և այնտեղ Մեհրումանի փախչող գնդից բազմաթիվ զինվորներ կտորորում: Նրանցից մեկը, որ Մեհրումանի համազգեստն ու ճառներ էր կրում, տեսնելով գեղեցիկ, կայտառ ու անմոռութեամբ պատանի Արտավազին, տղայի տեղ է դնում և արհամարհանքով նշանը միգրանտ է փաթաթում ու հարձակվում Արտավազի վրա: Արտավազը իր ամբողջ ուժով լարում է աղեղը և նետը այնպիսի թափով ու դիպակ է արձակում, որ այն հակառակորդի մարմինը ծակելով, անցնում է, ընկնում գետին, իսկ հակառակորդն էլ իր ձիոց վայր ընկնելով, անմիջապես մեռնում է: Ապա Արտավազը առնելով միգրանտ, ընկնում է Մեհրումանի փախչող զինվորների հետևից, անչափ ու խնձբանակ մարդ է կտորորում, խլում նրանց զենքերն ու ունեցվածքը և մեծ ավարով վերադառնում: Այդօրը ամենից շատ թշնամի է կտորորում մահուկ Արտավազը, դառնում օրվա լավագույն հերոսը և մեծ անուն ու հռչակ վաստակում:

Մինչ պատանի Արտավազը այդ կովում անլուր սխրանքներ է գործում, մրա հայր Վաչե Մամիկոնյանը և Գարբույլ Մախազը մեռնում են անհեթեթ մահով: Երկուսն էլ կովի ժամանակ կորցնելով իրենց երիվարները, հենձում են անվարձ ձիեր, որոնցից մեկը գլխի վրա ընկնելով՝ Վաչեին տապալում է գետին և սպանում, իսկ մյուսը՝ Գարբույլ Մախազին փախցնում է և քաղեքար տալով, սպանում:

Կովից հետո Մամվելը գնում է հասնում Վարազի լեռը, որ ապաստան էր տվել հայոց տիկնոջն ու մնացած կանանց: Նա իր հետ է տանում նաև Մեհրուման Արծրունու գլուխը: Երբ կանայք տեսնում են Մեհրումանի գլուխը, մեծ միչ ու աղաղակ են բարձրացնում, կարծելով, թե դա Վահան Մամիկոնյանի որդի Սամվելի գլուխն է, այնքան որ Մեհրումանն ու Սամվելը նման էին իրար: Բայց երբ գլխի կախված ծամից իմանում են, որ դա Մեհրումանի գլուխն է, դարձյալ ափսոսում են, ասելով.

— Այնուամենայնիվ, դա էլ մեր եղբայրն էր՝

Ապա բերում են Արտավազի հոր՝ Վաչեի, և Գարբույլ Մախազի մարմինները, որոնց վրա մեծ կոծ ու սուգ են անում: Բերում են նաև Արտավազի սպանած Մեհրումանի ճառները կրող մարդու մարմինը: Բոլորը նայում և զարմանում են, թե ինչպես է պատանի Արտավազի նետը ամբողջ մարմնով մեկ թափանցել և անցել: Այդ տեսնելով և Արտավազի մնացած հերոսական արարքները լսելով, Մամվելը ներում է մրան և կյանքն իրեն բաշխում, որովհետև զինվորական օրենքով սպարապետի հրամանին չենթարկվողն ու այն արհամարհողը դատապարտվում էր մահվան:

Իսկ պարսից զորքերը, որոնք Մեհրումանի հետ եկել և բանակել էին Կորճալքում, լսելով, որ Մեհրումանը սպանվել է, և մրա գունդն էլ գլխովին ոչնչացել, թողնում փախչում են Դարսից աշխարհը: Այանքը Հայոց աշխարհում դարձյալ մտնում է իր խաղաղ հունի մեջ:

¹ Մեհրումանը որդին էր Ծալասպ Արծրունու, որը Մամիկոնյանների փեսան էր: Հետևաբար, Մամիկոնյանները Մեհրումանի քեռիներն էին, որի պատճառով էլ մրան Մամիկոնյան տան կանայք լայն առումով իրենց եղբայր են համարում:

Արշակի թագադրումն ու Մանվելի մահը

Հաղթանակից հետո Մանվել սպարապետը Արշակունի տիկնոջ և նրա զուգ զավակների հետ, հայոց արքունի ամբողջ բանակով, մեծամեծ ավագներով ու նախարարներով գնում է Կարին գավառը: Այստեղ Մանվել Ջորավարը իր Վարդանդովատ դստերը ամուսնացնում է Պապ թագավորի պատանհ որդու՝ Արշակի հետ: Այսպես նրա եղբորը՝ Վաղարշակին, ամուսնացնում է Բագրատունի թագադիր ասպետի դստեր հետ, երկուսի համար էլ մեծ հարսանիք կատարում, որը մեծ ցնծություն և ուրախություն է պատճառում համայն Հայոց աշխարհին:

Այնուհետև հավաքելով Հայոց աշխարհի բոլոր մեծամեծներին ու տանուտերերին, Մանվելը Արշակին թագավոր է կարգում Հայոց աշխարհի վրա, իսկ նրա եղբայր Վաղարշակին շնորհում թագավորի երկրորդության պատիվը: Հայոց աշխարհը դարձյալ մեծ ցնծությամբ է ընդունում իր նոր թագավորի հաստատումը:

Այս ամենը կատարելուց հետո հայոց մեծ զորավար-սպարապետը հիվանդանում է ծանր ու մահաբեր հիվանդությամբ: Մանվելը մահվան մահճում իր մոտ է կանչում իր Արտաշիր որդուն, նրան հանձնում Մամիկոնյան տոհմի տանուտիրակյան իշխանությունը և Հայոց աշխարհի սպարապետությունը: Նա պատվիրում է որդուն՝ հնագանդ ու հպատակ լինել նորընծա Արշակ թագավորին, հավատարմությամբ ծառայել, կռվել ու մեռնել հարազատ Հայոց աշխարհի ու թագավորի համար:

— Ուրախությամբ հանձն առ քո մահը քո հարազատ երկրի համար, ինչպես քո քաջ նախնիները... ասում է Մանվելը Արտաշիրին, — որովհետև դա արդար գործ է և աստծո կողմից ընդունելի: Երկրի վրա քաջության անուն թողնեք և ձեր արդարությունը երկնքին նվիրեցեք: Մահից ամենևին մի վախենաք, համարձակ մեռեք աստվածապաշտ երկրի համար, ձեր բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար: Ձեզ հետո պահեք նեղգությունից, հպծությունից և չարությունից, ձեր ժողովրդին, թագավորին, աստծոն ծառայեցեք մարդու սրտով և հավատարմությամբ:

Ապա Մանվելը հրովարտակ է գրում հունաց թագավորին և նրա հովանավորությանն է հանձնում Հայոց աշխարհն ու Արշակ թագավորին:

Երբ Մանվելի հիվանդությունը խորանում է և նրա առողջական վիճակը ծանրանում, նրա մահճի մոտ են հավաքվում Արշակ թագավորը, իր կին Վարդանդուխտը, հայոց բոլոր կառավարներ, մեծամեծները, նախարարները, բոլոր երևելի մարդիկ՝ տղամարդ թե կին: Մանվելը ներկաներից առանց քաշվելու մերկանում է, բացում իր մարմնի բոլոր մասերը և ցույց տալիս պատերազմներում ստացած իր անհամար վերքերի սպիները: Ներկաները բոլորը մնում են զարմացած, որովհետև նրա մարմնի որևէ անդամի վրա անգամ դրամի չափ մի տեղ չկար, որ պատված չլիներ սպիներով: Մանվելն սկսում է լալ և հուզմունքով զանգալանալ:

— Մանկությունից ի վեր ես պատերազմների մեջ եմ մեծացել, ամեն մի վերք տարել եմ քաջությամբ, բայց ինչո՞ւ ինձ բախտ չվիճակվեց պատերազմի մեջ մեռնելու, այլ մեռնելու այսպես՝ անասունի պես... ինչու ես բախտ չունեցա ընկնել կռիվներում մեր երկրի, մեր երկրի բնիկ Արշակունի տերերի, մեր կանանց ու զավակների, աստվածապաշտ մարդկանց, եղբայրների, ընկերների և մտերիմ բարեկամների համար: Ես պատերազմներում ինձ շատ հանդուգն էի պահում, կարծում էի՝ կընկնեմ հերոսի մահով: Բայց տեսնեք, թե ինչ պատահեց. ինձ վիճակվեց մեռնել վատագույն մահով՝ անկողնում պառկած:

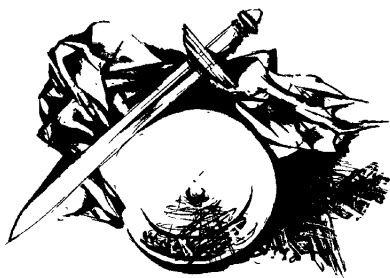
Ապա Մանվելը դիմում է Արշակ թագավորին և ասում.

— Ես ապրել եմ աստծով իբրև ջերմտանդ բրիստոնյա, ինձ վրա անհույսությամբ ու անկարգ լաց ու կոծ չսարքեք հեթանոսների նման: Ինձ համար ոչ ոք թող կոծ չանի, մեղադարտ լինի՝ ով անի: Բայց ես անկարող եմ իմ մահից հետո մեկին սատակել, որ չանի այն, ինչ ես չեմ կամենում: Ուստի ով ինձ սիրում է, իմ հիշատակի համար թող իմ ուզածը անի: Պատերազմի մեջ մահից մի վախեցեք, որի մեջ, ցավոք, ես չմեռա, դա էլ, երևի, աստծո կամքն էր:

Իմահից առաջ Մանվելը կանչում է իր սպասավորներին, բեխել է տալիս շատ գանձեր և իր ձեռով բաժանում աղքատներին ու կարողությանը: Նա իր ունեցվածքից շատ կալվածքներ ու գանձեր է նվիրում եկեղեցիներին ու վկայարաններին, բաժանապատկերներին ու եկեղեցու պաշտոնյաներին:

Բայց երբ հայոց սպարապետը մեռնում է, ոչ ոք այլևս ուշադրություն չի դարձնում կոծ շանկյու նրա խնդրանքին: Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ, ազնվական, թե շինական, քաղաքացի, թե գյուղացի՝ դառնապես ողբում, լալիս, կոծում են իրենց սիրելի զորավարի մահը:

Ամեն մարդ սգում է նրան, ինչպես սեփական հորը, ողբում էին նրան իր քաղցրության, մարդասիրության, հեզության, խնամատար բարերարության համար, կարոտագին մղկտում էին իրենց քաջ զորավարի, իրենց փրկչի, իրենց անհաղթ, անվախ ու բազմադյուն սպարապետի համար:

Անդոկ և Բաքիկ**

Սյունյաց Անդոկ նահապետը հալ ուրիշ նախարարների հետ միասին հաճախ էր լինում պարսից Շապուր թագավորի արքունիքում: Անդոկը հալ իշխանների մեջ ամենաճոխն ու փառավորն էր:

Շապուր թագավորը իր հզոր աշխարհակալական իշխանությանը հղիացած, կամենում էր քննել և պարզել, թե որ ազգն ու իշխանական տոհմը ունի արքայական բարձի ու պատվի իրավունք:

Այդ առթիվ նա մի օր իր պալատում ճոխ խնջույք է կազմակերպում, հրավիրում է պարսից հնամենի տոհմերի նախարարներին, այդ թվում նաև արքունի դռանը եղած հալ իշխաններին: Շապուրը պարսից բոլոր մեծամեծներին, ըստ նրանց իշխանական գահի և աստիճանի, պատնյում է գավաթով և ուռնու ճյուղով: Իսկ մոզպետաց մոզպետին¹ արժանիք հատուցելով, նստեցնում է արքայական սեղանի ամենապատվավոր տեղում: Շապուրը խորհրդակցելով պարսից մեծամեծների հետ, դիմում է հալ նախարարներին հետևելու խոսքերով:

— Պարսից և պարթև բնիկ պահլավիկների, ինչպես նաև մյուս ազնվականների աստիճանը ես լավ գիտեմ: Բայց ահա հայոց ազնվական տոհմերի և նրանց նախապատվության աստիճանի մասին մենք ոչինչ չկարողացանք իմանալ՝ ոչ մեր նախնի թագավորներից, ոչ էլ հին մատենագիրներից: Արդ, հալ նախարարներից համար երկու ելք կա. կնամ հնագույն գրավոր վկայությանը պիտի կարողանաք ապացուցել և հաստատել յուրաքանչյուր տան աստիճանն ու պատիվը և դարձյալ արժանանաք մեր շքեղաշուք մեծարարքին, կնամ էլ, եթե չեք կարողանա արյաց այս խորհրդի առջև ապացուցել, ապա ձեր նախնախոս բարձն ու պատիվը, տունը, հողը, ջուրը և ձեր բոլոր ունեցվածքը արյաց ազնվականներին կնվիրեմ և ձեզ շնորհագուրկ անելով, ազատ կարձակեմ:

Հայոց իշխանները հենց հույն ժամին միմյանց հետ խորհուրդ են անում և բերում, Շապուր թագավորի առաջն են դնում Ագաթանգեղոսը՝ «Հայոց պատմությունը»: Թագավորը հրամայում է այն թարգմանել պարսկերեն: Երբ Շապուրն իմանում է, որ այդ պատմությունը սկիզբ է առնում իր նախնի Արտաշիր Սասանյանից, շատ է ուրախանում, փառաբանում գիրքը և խանդաղատանքով վերցնում, դնում աշքերին:

* «Պարսից պատերազմ» վեպն ավարտվում է 5-րդ դարի սկզբների պատմական իրադարձությունների վերաբերող վիպական դրվագներով: Սակայն այդ վեպը ժողովրդի միջոցության մեջ երկար պահպանվել է և ենթարկվել հետագա դարերի պատմական ազդեցությանը: 5-րդ դարից հետո եկող հալ պատմիչների երկերում (Սեբեոս — 7-րդ դար, Հովհան Մամիկոնյան — 8-րդ դար, Մովսես Կաղանկատվացի — 11-րդ դար, Ստ. Օրբելյան — 13-րդ դ.) պահպանվել են «Պարսից պատերազմ» վեպի առանձին դրվագներ, իրեն հին ավանդական գրույցներ, անշուշտ, կերպարանափոխված և հետագա դարերի պատմության աղբյուրներ լծարկված: Հին վեպի այդ առանձին դրվագները պահպանվել են Հայաստանի այն գավառներում, որոնց դռները վերաբերն են. մյուսաց Անդոկ և Բաքիկ իշխանների մասին գրույցներն, օրինակ, պահպանվել են Սյունիքում, Մուշեղ Մամիկոնյանի մասին գրույցները՝ Տաթևում և Սասունում:

Այս շարքում, սակայն, որվում են «Պարսից պատերազմ» վիպաշարին վերաբերող այն գրույցները, որոնք կնամ իսկապես բացակայում են վեպի ուղեգրած 3-րդ դարի պատմիչների (Ագաթանգեղոս, Փ. Իովանդ, Մ. Խորենացի) երկերում, կնամ էլ իրենցից ներկայացնում են «Խորսից պատերազմ» վեպի առանձին միջոցադերի նոր տարբերակներ:

** Շարադրված է ըստ Մ. Կաղանկատվացու «Պատմություն Արտաշից աշխարհի» և Ստ. Օրբելյանի «Պատմություն տուն Սյունականի» երկերի:

¹ Մոզպետը պարսից բուրմն է, մոզպետան մոզպետը՝ քրմապետը, գրադաշտական կամ մազդեզական կրոնի գլխավոր արարողապետը:

Ծապում թագավորն այդ գործում գտնելով հայոց տասնյոթ իշխանական տների բարձրների ու աստիճանների ցուցակը, հրամայում է ըստ այնմ բաշխել հայոց նախարարների տեղերը արքունական սեղանի շուրջը:

Սյունյաց տեր Անդրեյին բաժին է ընկնում տասնչորսերորդ բարձը: Անդրեյը այդ ցածր աստիճանից խիստ վիրավորված, ձեռ չի տալիս կերակուրներին և սեղանից ոչինչ չի ճաշակում: Թագավորն զգում է նրա վիրավորանքը, բայց զանգ է առնում և ուշադրություն չի դարձնում:

Այդ ժամանակ լուր է հասնում, թե խազարների՝ բազմամբոխ հրոսակները դուրս են եկել Շորա դռներից² և ներխուժել Հայոց աշխարհ: Ծապուհը մեծաքանակ ու բազմազգ զորք է հավաքում և ելնում խազարների դեմ կռվելու:

Ծապուհից վիրավորված Անդրեյը այդ կռվին չի մասնակցում և դավաճանաբար մի կողմ է քաշվում: Օգտվելով Ծապուհի բացակայությունից, նա առնում է իր հազար յոթ հարյուր ժիր ու ընտիր հեծյալներից բաղկացած զույգը, գնում, հասնում է Տիգրբն: Անդրեյն իր զորքը թաքցնում է քաղաքից դուրս և մի փոքրիկ ջոկատով մտնում քաղաք և անմեղ ձեռնալով, հարցնում.

— Որտեղ է Ծապուհ թագավորը, ես Ծապուհի մոտ եմ եկել:

Քաղաքացիք նրան ընդունում են մեծ պատվով ու հարգանքով:

Առավոտյան, երբ քաղաքի դռները բացվում են, զորքը ներս է գալիս և սկսում է կողոպտել բոլոր մեծամեծների, ինչպես նաև թագավորական տները, հափշտակում անթիվ ոսկի և արծաթ, գոհարեղեն ու թանկարժեք քարեր, առհասարակ ամեն ինչ, որ կարելի էր տանել: Անդրեյն այդ վիթխարի հարստությունները հափշտակելով, բերում է Սյունիք, թաքցնում Բաղաբերդ ամրոցում: Ապա հրամայում է իր եմթակա բոլոր գավառներում այրել անատունների համար պահեստված դարմանի պաշարները, իսկ ինչ որ մարդկային ուտելիք է, հավաքել և ամբարել Բաղաբերդում: Նա Բաղաբերդում հավաքել և կուտակել է տալիս բոլոր զենքերը, զրահները, ձիասարքերը: Այնուհետև հրամայում է Սյունիքի բոլոր բնակիչներին՝ այրել իրենց տներն ու ամբարները և երկրից հեռանալ: Բոլոր եկեղեցիներըց հավաքում են թանկագին անոթներն ու ունեցվածքը, սրբերի մատուցները, բերում Ծաղատի եկեղեցին, ուր օր անընդմեջ եկեղեցական պաշտոն կատարում, որից հետո Ծաղատի եկեղեցին ծածկում են հողով, դարձնում մեծ հողաբլուր, իսկ երկրի բնակիչներն էլ ցրվում, գնում են Սյունիքի սահմաններից հեռու:

Սյունիքն ամայանում է, դատարկվում և ոչ ոք չէր հանդգնում անգամ այդ աշխարհի անունը տալ: Պարսից Ծապուհ թագավորը վերադառնում է պատերազմից, իմանում Անդրեյի պատճառած աղետները և ցատկով լցված, հրամայում է իր բոլոր զորքերին՝ գնալ Սյունիք, գերել ու քերել բոլոր մարդկանց ու անասուններին:

Պարսից զորքերը գալիս են Սյունիք, բացի ամայությունից ու դատարկությունից ոչինչ չեն գտնում: Նրանք գալիս հասնում են Ծաղատի եկեղեցաբլուրը, բարձրանում բլրի գագաթը: Եվ այդ պահին ահեղ երկրաշարժ է լինում. սարսափած պարսից զորքերը իրենց զորավար Աթաշխոդայի հետ ալդոտեղից արագ թողնում են հեռանում: Նրանք գալիս, պաշարում են Բաղաբերդը և սկսում բերդի դեմ կռվել: Պաշարվածները բերդի զառիվայրից մեծ-մեծ վնասներ են ցած գլորում և շատերին կոտորում: Պարսիկները երկրորդ և երրորդ անգամ են անցնում կատաղի հարձակման, սակայն, բացի մեծամեծ կորուստներից, ոչինչ չեն կարողանում անել: Պարսից թագավորը զայրացած՝ հրամայում է առավել սաստկացնել հարձակումը, բայց բոլոր մեծամեծները ընկնում են թագավորի ոտքերը, աղաչում դադարեցնել կռիվը և բազմաթիվ տակ ամրոցի շրջակայքը ավերելով:

Անդրեյը հարմար ժամանակ է գտնում, թողնում է բերդը և մեծ հարստություն հետը վերցնելով, գալուտից հեռանում է Հոռմեկացոց աշխարհը: Այնտեղ նա պատվի և ընդունելության է արժանանում, բնակվում և այնտեղ էլ մահանում է:

¹ Խազարներ կամ խազիրներ յուրբալկան լեզվաընտանիքին պատկանող վաշխատուն, անասնապահ ժողովուրդ էին, որ բնակչւււ էին Հյուսիսային Դարստանի և ստորին Վոլգայի միջև:

² Շորա դուռ կամ Շորա պահակ համապատասխանում է այժմյան Գերբերդ քաղաքին:

Ծապուհը մոխրով լիքը մի պղնձե ասնդ է դնում իր պալատի դռանը, որպեսզի ով որ գա պալատ սանդը ծեծի ու ասի.

— Սյունաց տերությունը, նրա կանքն ու խորհուրդը այս մոխրի նման ցած թափվի:

Անդրիկի որդի Բաբիկը, սակայն, օտարության մեջ երկար չի դիմանում, ինչպես հարազատ ծնողի՝ կարոտում է իր հայրենիքն ու իր բնիկ աշխարհը: Եվ որպեսզի ձեռք բերի իր հայրենական տերությունը, նա անցնում է Պարսից աշխարհ, ծառայության մտնում Ծապուհ թագավորի արքունիքում: Նա բազում սիրամանքներ է կատարում պարսից ոլիմպիական խաղերում, և ոչ որ չի ճանաչում, թե ով է նա կամ հրտեղացի:

Այդ ժամանակ հոների առաջնորդ Հոնագուրը ավարի է ենթարկում Պարսից աշխարհը, ապա դեսպան է հղում Ծապուհ թագավորի մոտ և ասում.

— Ինչո՞ւ ենք պաքան զուր արդյուն թափում, բազում զորքեր կոտորում, էկ, մեծամարտենք՝ դու և ես: Ծապուհին հայտնում են Բաբիկի մասին և ասում, որ միայն նա իր քաջությամբ ու հզորությամբ կարող է արժանի պառչուն դառնալ Հոնագուր հակադին:

Արքայից արքա Ծապուհը իր մոտ է կանչում Բաբիկին, նրան հանձնում վարազագիր մատանիով կնքված արքայական որոշումը և ասում.

— Եթե դու իմ մեծ վրեժը լուծես, ապա ես քեզ մեծագույն պարգևների կարծանացնեմ:

Բաբիկը խստամուն է կատարել արքայի կամքը, ապա ձևոնքը բարձրացնելով, կանչում.

— Սյունաց եկեղեցիներ, ինձ օգնության հասե՛ք:

Բաբիկը վերցնում է իր զենքերը, արքայական շքեղ զորանով զբաղավորվում, վարդապետը առաջնորդով զարդարում իր գեղեցիկ գլուխը, սուսերը կապում մեջքին, ոսկեկապ վահանը գցում ձախ ուսին, աջ ձեռքին բռնում պառնայր միզակը, հեծնում սևաթույր ու արագավազ ճծուզը և մեծամարտի ելնում իր սանդը պառչակի դեմ:

Հոնագուրը վիթխարահասակ հսկա էր՝ պինդ զրահավորված, հսկայական գլխին կրում էր բեռնապինդ սաղավարտ, երեք թիզ լայնություն ունեցող ճակատը պատել էր պղնձե հաստ թիթեղներով, ձեռին բռնել էր մայրի փայտից շինված առնեյի միզակը, կողքից կախել մեծ ու բոցավառ սուսերը: Նրա սակ արտաքինը դիտողին ահ ու սարսափ էր ազդում:

Բաբիկը տեսնելով վիթխարահասակ հակադին, ասպանակում է իր սևաթույր ճծուզը և խոչանում պառչանի վրա: Հոնագուրն էլ իր հերթին է հարձակվում Բաբիկի վրա, և սկսվում է մի առնեյի մեծամարտ: Նրանց միզակների շառաչումից դուրսում էր ամբողջ շրջապատը: Առավորից մինչև երեկոյան ժամը ինը րոպե մարտում են իրար դեմ: Հոնագուրը հոգնում է, հարվածների ուժը թուլանում, որից օգտվում է Բաբիկը և քաշելով սուսերը՝ ուժեղ հարվածով գլխատում իր արյունոտ խոչանակին:

Հաղթական մեծամարտից հետո պարսից Ծապուհ արքան մեծ ցնծությամբ ընդունում է Բաբիկին և առաջարկում իր խոստումները կատարել: Բաբիկը խոսք է խնդրում թագավորից և ասում.

— Արքա, հրամայիր մեջտեղից վերացնել Սյունաց տերության անարգանքի սանդը, որ դրված է քո պալատի առաջ:

Թագավորը այս խոսքերից մնում է խիստ զարմացած, բայց հրամայում է սանդը պալատի առջևից վերցնել: Ապա Բաբիկը պարսից թագավորին խնդրում է իրեն վերադարձնել իր բնիկ ու հարազատ աշխարհը՝ Սյունիքը:

Ծապուհ թագավորը մեծ սիրով Բաբիկին է շնորհում իր հայրենի աշխարհը և մեծամեծ պատիվներով նրան առաքում է Սյունիք: Նա միաժամանակ Բաբիկին է շնորհում Բագրատունի և Մամիկոնյան նախարարական տներին հավատար իշխանական պատիվ և իրավունք:

Բաբիկը Սյունիք վերադառնալիս, երբ անցնում է Երասխ գետը, շինում է մի գյուղ, անունը դնում Ակորգ, այսինքն՝ հայրենիքից առաջին կորզվածք:

Բաբիկը գաղիս, հաստատվում է Սյունիքում: Իր իշխանության առաջին տարում նա հաճախ էր դուրս գալիս որսի, շրջում ու դիտում էր իր անմարդաբնակ աշխարհը: Մի անգամ դարձյալ որսի է ելնում, գալիս հասնում է Ծաղատ, բարձրանում բլուրը, տեսնում մի փախչող էղջերու: Բաբիկն ընկնում է էղջերուի հետևից, հետապնդում:

Էղջերուն փախչում, լուրձարանում է եկեղեցու բլուրը և անհայտանում: Բլրի վրա Բաբիկի ձիու ոտ-

նում Աղձնիք: Հյուսիսականների թագավորը մեծ զորքով գալիս է և Կուսասում գիշերյով գաղտնագողի պաշարում Տրդատին: Տրդատին մտա աղյ ժամանակ մնացել էր միայն երեսուն հազար զորք, մնացածը գնացել, բանակ էր դրել Մուշ ալիսնում: Տրդատն ու Գրիգորը Սյունյաց և Անգեղ տան իշխանների հետ կանգնած, իրենց գիշերային աղոթքն էին անում, երբ հանկարծ ամպի որոտի նման ամեղ ողորդում է լավում. հյուսիսականների հետևազորը գլուղի մի կողմն էր բռնել, հեծելազորը՝ մյուս կողմը և միաձայն հնչեցնում էին ուսգմի փողերը, որոնց ձայնը միանյութելով ձիերի վրճշյունին, գիշերվա մեջ թնդացնում էին շրջապատը:

Հայոց իշխանները տեսնելով, որ իրենք շրջապատման մեջ են գտնվում, արագ պատրաստվում են լուսնի լույսի տակ կռվի ելնել թշնամու դեմ: Տրդատը կտրուկ առարկում է իշխաններին, ասելով.

— Գիշեր է, և մենք չգիտենք թշնամու քանակը. եթե կամենում եք իմաստությամբ գործել, ապա վերցրեք վեց հազար զինվոր և այգեստանների միջով գաղտնի բարձրացեք Արձան բլրի գագաթը և մինչև լույս այնտեղ թաքնվեք: Չորս հազար զինվոր Հաշտենից կողմը, չորս հազար էլ թշնամիների միջով այգեստաններով անց կացրեք վերին բարձունքը և թող այնտեղից ուշադիր հետևեն մեզ: Բայց այնպես արեք, որ չիմանան ձեր անցումը, այլապես կամ հեմ-գույքյամբ կփախչեն, կամ էլ կընկնենք շրջապատման մեջ և կվնասվենք:

Ապա Տրդատը զորքը իր ասած ձևով քաժանելով՝ ուղարկում է տարբեր ուղղություններով, իսկ ինքը մտնում է Գրիգորի մոտ և շարունակում աղոթքը:

Կեսգիշերին պունցի գինվորներից մեկը հյուսիսականներից մի պատանհի է գերի բռնում և բերում թագավորի մոտ: Պատանին Տրդատին հայտնում է, որ այս սրբավանքի պատճառը հաջ իշխաններն են ևղել, որ հարձակվողը հյուսիսականների թագավոր Գեղ-ոհնունն է, հա եկել է 58 հազար զորքով Տրդատին գերի բռնելու նպատակով:

Տրդատն այս իմանալով, զորքերին հրամայում է պատրաստվել կենաց և մահու պատերազմի:

Առավոտյան Տրդատի ձեռքի տակ եղած զորքը պարսպելով իրենք թագավորին, արշտպանելով, շարժվում է առաջ, որպեսզի Տրդատը կարողանա Արձան բլուրը բարձրանալ: Մակայն հյուսիսականների թագավորը հրամայում է իր զորքին Տրդատի առաջն ստնել. վեց հազար լավ սպառազինված զինվորներ սրգելում են Տրդատին Արձան լեռը սարձրանալ: Կռիվը տևում է բազում ժամեր, և Տրդատը ոչ մի կերպ չի կարողանում հաղթանակել թշնամու պատեկը:

Անձամ Գրիգորը արտառվախսան աչքերով դիմում է տարբեր պարսպեալին և ասում.

— Ի՞նչ Հովհաննես Մկրտչի Կարապետ, չե՞ս տեսնում՝ ինչ են անում, քո զորությամբ օգնության հասիր այս Կշտավոր սպվին:

Տրդատը միանգամից ուժ է առնում, քաջարի ձայնով սուրբ Կարապետին օգնության կանչելով՝ կարում է թշնամու առաջապահ զորքի պատնեշը, առաջ անցնում է բարձրանում բլուրը: Բլրի գագաթին գիշերը բարձրացած և թաքնված հաջող զորքի ուժ է կննում, թշնամու զորքին մեջ առնում, կոտորելով՝ փախցնում, լցնում բլրի հարավարևմտյան անտառը:

Հյուսիսականների թակարդ ընկածների նման խճողվում են անտառում, իսկ Տրդատի զորքը վրա հասնելով, անխնա կոտորում է բլուրին:

Եվ այդ վայրը այնուհետև այդ դեպքի ատրիվ կոչվում է Թակարդ:

Հյուսիսականների մնացած զորքերը, օգտվելով ատիթից, հարձակվում են գյուղի վրա, բայց այն-տեղ ամրացած և թաքնված չորս հազար հայ զինվորները ոտի են ելնում, հարձակվում թշնամու վրա, բշտում գյուղի ներքևը, որտեղ նրանցից շատերի երկվարների գլուխները դիպչելով ժայռերին, ջարդվում են, ոմանք էլ ժայռից ցած են գլորվում և մեռնում: Մնացածներին հայ զինվորները ապինների մեջ են բշտում, կոտորում, և քչերին է միայն հաջողվում ազատվել:

Տրդատը վերադառնում է կոտորածից, բարձրանում Արձան բլրի գլուխը և ռազմի փողեր հնչեցնելով, գործառնալ սադարալու: Հայոց բլուրը զորքերն աստիճանաբար գալիս, հավաքվում են այն-տեղ: Երբ բլուրը հավաքվում են, Գրիգորին իջեցնում են անտառ և երեք հազար զինվոր նրան պահապան կարգում:

Իսկ հյուսիսականների թագավորը իր մնացած զորքը առնում, իջնում է Հաշունկից ապափարակ տեղը և թույլ է ուղարկում Տրդատին, առաջադիպելով.

«Վաղը հնչ, իրար հետ կռվենք, և թույլ այս օրը հաղիսեանքս օր լինի մեր միջև: Կան իմ գերված իշխաններն ինձ կվերստարձենա և ինձ կվճարեն ասանձիրգ տարվա հարկը, կան էլ, խեթ կներծեն, կբանդեն քո երկիրը սրով և գերեվարույթյամբ, որպեսզի քո զորքերի առաջ քո խոզոթյան պատկերը ճանաչես: Ըստ այդմ քո պատասխանն ուղարկիր»:

Տրդատը հյուսիսականների թագավորի թղթին չի պատասխանում, դրա փոխարեն վերցնում է երեսուն հազար զինվոր, գնում, իջնում է Հաշունկից գավառի Մոշեղումարգ կոչված տեղը, թշնամու զորքի դիրք: Այստեղ Տրդատը ճակատ է կազմում, կենտրոնում կանգնեցնում է Բագրատունյաց իշխանին իր զորքով, աջ թևի զորքը տալիս է Սյունյաց իշխանին, ձախ թևի զորքը՝ Անգեղոսան իշխանին, իսկ գանձերը իշխանին իր զորքով իրեն թիկունք է կանգնեցնում:

Երբ երկու կողմի ճակատներն էլ կազմված էին և կանգնել էին իրար դիմաց, հյուսիսականների Գեղոռնուն թագավորը ձայն է տալիս Տրդատին.

— Հայոց արքն, առաջ անցիր:

Տրդատն անցնում է առաջ, ելնում Գեղոռնոնի դեմ, և սկսվում է մեկամարտը: Երկուսն էլ սկսում են իրար անխնա հարվածներ հասցնել և միաժամանակ պաշտպանվել հարվածներից: Դրանք հետվից նմանվում էին գույգ քարհատների կամ բուրդ ձաղկողների, որոնցից մեկը մորթը կամ ձաղկոցը բարձրացնում էր, մյուսը՝ իջեցնում: Եվ այդպես, երկար ժամանակ փոխադարձաբար միմյանց են հարվածում, և ոչ մեկը մյուսին չի կարողանում հաղթել: Թեպետ Գեղոռնոնը ավելի գորավոր էր ու տեսքով ամալոր, քան Տրդատը, բայց նրա ուժն աստիճանաբար սկսում է պակասել և գոյում է, որ կարող է Տրդատից վնասվել: Ուստի նա արագ հանում է օղապարանը և հետվից նետելով՝ Տրդատի աջ ուր լառակից ամուն է օղակի մեջ, պարանը ձգում ու ձիու գլուխը շուտ տալով, քաշում: Տրդատը տեսնելով, որ չի կարողանում աջ ձեռք շարժել, արագ մտախնդրում է ձին և տաք քալ հագլով էր Գեղոռնոնը անցել, Տրդատը հասնում է նրան, աջ ձեռով սուրը բարձրացնելով, գոտում.

— Կատաղի շին, կապկցիր քո ջղերից:

Եվ Տրդատը սուրը իջեցնելով՝ Գեղոռնոնի ձախ թիկունքից մինչև գոտկատեղը կիսում է. հետո էլ կտրելով ձիու ողն ու գլուխը, և գցում գետին:

Անգեղոսան իշխանն այս տեսնելով, ձախ թևի զորքն առաջ է տանում և Սյունյաց իշխանին ձայն տալիս.

— Սյունյաց իշխան, այժերիդ գունդը շրջապատիր, որովհետև հունների քոջն¹ արդեն ընկել է:

¹Ջոշը արտ. այժն է. որ առաջնորդում է, տեղիի հետք: Աստեղը երգիծանքով հյուսիսականների կամ ռուսերի գրքը ստերի հետ է համեմատվում, իսկ նրանց թագավորը՝ հույն առաջնորդող արտ. աժին:

Սյունյաց իշխանը շրջապատում է հյուսիսակամեների գործը, կոտորում, թշնամու զորապետին աջ կողմի բշում և ասում.

— Աստղամուհի¹, առաջ անցիր, մենամարտենք:

Հյուսիսակամեների զորապետը արագ առաջ է գալիս և սրով խփում, կտրում է Սյունյաց իշխանի երկվարի գլուխը: Սյունյաց իշխանը վտանգից խուսափելու համար սրով խփում, կտրում է թշնամի զորապետի ձիու ոտը: Նրկումս էլ ձիերից վայր են ընկնում, և իրար հասնելով սկսում են կռվել: Այդ միջոցին Սյունյաց իշխանի ծառաներից մեկը մի զինվորի ձիուց վայր է գցում, ձին խլում, մոտեցնում իշխանին, ասում.

— Հեծիր, տեր:

Սյունյաց իշխանն իրեն արագ գցում է ձիու վրա, դառնում, կտրում է թշնամի զորապետի գլուխը և գցում իր մախաղը:

Անգեղոսն իշխանը տեսնելով, որ թշնամու զորքը փախուստի է դիմում, մտնում է կռվի մեջ և Տրդատի հետ մինչև արևամուտը կոտորում դիմադրողներին, մնացածներին բշում, անցկացնում Հաշ-տենիցի գետի մյուս ափը:

Թշնամու զորքը գիշերը բանակում է գետի մյուս ափին, իսկ հաջոց զորքը՝ այս ափին:

Լուսաբացին հյուսիսակամեները հավաքելով իրենց մնացորդ զորքը, հարձակվում են հաջոց զորքի վրա և սկսում կոտորել: Նրանք շրջապատում են Ծոփաց իշխանի գունդը և այն աստիճան նեղում, որ Ծոփաց իշխանը աղաղակելով, կանչում է.

— Ի՛նչ ես, Սյունյաց իշխան, ինձ օգնության հասիր:

Սյունյաց իշխանը արագ գալիս է օգնության, ցրում թշնամիներին, իշխանին շրջապատումից ազատում, բայց քանի որ նա ծանր վիրավորված էր, շուտով մեռնում է:

Այդ ժամանակ թշնամու զորապետը դառնում, հարձակվում է Տրդատ թագավորի վրա:

Տրդատը խիստ զայրանալով՝ սրով հարձակվում է Գեղոնհոնի զորավարի վրա, խփում, կիսում, բաժանում է երկու մասի, ապա ընկնելով նրա զորքի հետևից, հալածելով փախցնում է մինչև Հարքի կողմերը: Այստեղ էլ Հարքի իշխանն է հարձակվում հյուսիսակամեների վրա, վեց տեղով ճակատամարտ տալիս, կոտորում 8056 զինվոր, մնացածները փախչում են վերաստան, դարձյալ կոտորվում, և միայն վեց հազար զինվոր է ազատվում, հասնում իրենց երկիրը:

Իսկ Տրդատը և հաջոց մյուս բոլոր իշխանները իրենց զորքերով վերադառնում, հավաքվում են Գրի-գորի մոտ, քաղում այծեր ու գառներ մատաղ անում, աղքատներին ողորմություն բաժանում: Ապա Տրդատը հրամայում է բռնել դավաճան Աղծնյաց իշխանին և նրա ոտներն ու ձեռները ծայրաքաղ անել՝ կտրել: Գրիգորը խնդրում է Տրդատին՝ նման դաժան ձևով չպատժել նրան: Տրդատը հարգում է Գրի-գորի միջամտությունը և հրամայում է Աղծնյաց իշխանին Հաջոց աշխարհից վտարել:

¹ Աստղամուհի՝ շուն, տկուրի տեղի շան երկնքը եռելան ու ասեղվը:

«ՏԱՐՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ» ԿԵԴՐ

ՄՈՒՇԵԼ ԵՎ ԽՈՍՐՈՎ**

Պարոնաստանում Սասանյան Որմիզը թագավորի զորավար Վահրամ Մերմեկանյակ իշխանը ապստամբում է իր թագավորի դեմ: Աղիթից օգտվելով, պարսից մյուս նախարարները ապանում են իրենց թագավոր Որմիզային և փոխարենը թագավորեցնում ճրա որդուն՝ Խոսրովին: Վերջինս փախչում է իր աշխարհից և ապաստմբ Վանրամի դեմ ելավելու նամար, նախարարների խորհրդով, հունաց Մորիկ կուպրից օգնությամբ է խնդրում:

Մորիկը մեծ գործ է ուղարկում Խոսրովին օգնելու: Խոսրովին օգնելու են եկում նաև հաջոց զորքերն ու նախարարները՝ Մուշեղի գլխավորությամբ:

Կուպրից առաջ Վահրամ Մերմեկանյակը պատգամավոր է ուղարկում Մուշեղի մոտ հատուկ հրովարտակով, պրեղով հետևյալը.

«Ես այնպես էի կարծում, թե երբ ես ձեր թշնամիների դեմ եմ կռվում, դուք ինձ օգնության կգաք, և մենք միասնական ուժերով մեջտեղից կվերացնենք տիեզերական պատուհա դարձած Սասանյանների իշխանությունը: Միևնույնիսկ դուք գործ եք ժողովել և ձեր թշնամու կողմն անցած՝ իմ դեմ եք ելել պատերազմի: Դուք, հայերդ, որ այսպես տարի կռվել եք Սասանյանների դեմ, նրանց, որոնք վերացրել են ձեր երկիրն ու իշխանությունը, հիմա ինչպես եք դարձել նրանց դաշնակից և ելել իմ դեմ: Իմացնեք, եթե Խոսրովը հաղթի, ապա ես, հունաց թագավորի հետ միասին, ձեզ մեջտեղից կվերացնեն: Ուստի ինձ հաճելի կլինի, որ դուք դրանցից ղեկավար, միանաք ինձ, ինձ օգնեք: Եթե ես հաղթեցի, երդվում եմ մեծ աստված Արամազդով, արեգակով, լուսնով, հրով, ջրով, Մի՛ր աստվածով և բոլոր աստվածներով, որ ձեզ կտամ հաջոց թագավորությունը, և դուք, իմ կամենաք, նրան կդարձնեք ձեզ թագավոր: Ես ձեզ կվերադարձնեմ նաև ձեզանցից խլած բոլոր երկրները և բոլոր ծախսերը կհոգամ, մինչև ձեր թագավորությունը հաստատվի»:

Մուշեղն ու մնացած հայ նախարարները Վահրամի հրովարտակը թողնում են անպատասխան:

Վահրամը երկրորդ անգամ է թույլ տալարկում Մուշեղին, այս անգամ արդեն՝ ապառնալիքներով:

«Ես ձեզ պրեցի, որ հեռու մնաք Սասանյաններից, ձեզ խոստացա ձեր երկրները, թագավորություն և գանձեր, իսկ դուք լսել չուզեցիք և անգամ չարեհիմանեցիք պատասխանել: Այդ դեպքում վաղը առավոտյան ես ձեզ ջույկ կտամ իմ զորահավորված փղերը, իրենց վրա նստած ապառազն քաջերով, որոնք հառառաճիչ աղիլներից ձեզ վրա կտեղան երկաթակուռ նետեր՝ պողպատե պարենկով, ես ձեզ ու Խոսրովին ջույց կտամ հեղոր ու ապառազեն երիտասարդ այրերի, արագքներաց արաբական նժուգների, պողպատակուռ տապալների և սուսերների ուժը»:

* Սա ռարոր իր օրոքը, լրցել «Եղեղ և Խօսրով» գլխից, չարտրկում է Հանան Սարկուսեանի «Տարուի դրամադուրա» երկան փրո:

** Շարաբ իր օրոք էր լրցել Մուշեղի պատմությունը:

Մուշեղը նրան պատասխանում է սպախեւ.

«Աստված հոմ կամենա, թող նրան տա, բայց դու ինքդ ես զոգջալու և ոչ լիք մենք: Եւլ ճանաչիլ քեզ, պոռոտախոս մանրդ, որ հուշդդ դրել ես ոչ լիք աստծո, այլ քո քաջության և փղերի զորության վրա: Եթե աստված կամենա, վաղը քո փղերի բազմությունը կցրվի աճաբերի նման, քո զորությունը հողմի քերան ընկած փոշու պես կվերանա, և քեզ մոտ եղած արքունի գանձերդ արքունիք կզնանք:

Վաղ առավոտյան հակառակորդ զորքերը ճակատ են կազմում, և սկսվում է մի անհեղ ճակատամարտ:

Ապստամբ Վահրամը չի կարողանում դիմանալ հունաց, հալոց և պարսից զորքերի ճնշմանը, դիմում է փախուստի:

Հույն և հայ զինվորները քաջաբար մարտնչում են փղերի դեմ, շատ փղերի ու փղապան զինվորների կոտորում, շատերին էլ գերում, բերում են Խոսրովի մոտ:

Նրանք մտնում են Վահրամի զորքերի լքած բանակատեղիք, Վահրամի վրանում գտնում մեծաթիվ արքունի գանձեր, ավարի են ենթարկում ամեն ինչ: Խոսրովի պարսից զորքը թալանված արքունի գանձերից կարողանում է մի մեծ մաս ազատել և բերել Խոսրովին: Հաղթանակած Խոսրովը հաստատվում է իր թագավորության վրա:

Ապա Խոսրովը հրամայում է Վահրամի գերված ձիավոր և փղախեծյալ զինվորներին մերկացնել, ձեռները ուսերի վրա կապել և գցել գերված փղերի ոտների տակ, ոտնակոխ անկողվ, սպանել:

Հաջորդ օրը, երբ Խոսրովի նախարարները նրան ակնարկում են, որ հունաց զինվորները Վահրամի վրանից արքունի գանձերի մեծ մասը ավարի են ենթարկել, եւ չի ցավում դրա համար, այլ ասում է.

— Բայց ի՞նչ ունհանգստացնում է սոյն, որ կենդանի մնաց տիրապաշտ Վահրամը և գնաց: Նա քաջ մարդ է և վերասիյն կարող է զորք գումարել արեւելքի քաջ ազգերից և հարձակվել մեզ վրա:

Խոսրովին իր մարդիկ պատասխանում են.

— Այդ ախրադային հնաբեր ազատեցին. մենք մեր աչքով տեսանք, լիք ինչպես նրան Մուշեղ Մամիկոնյանը բռնեց, ապա նրան երկվար ու գեղեցիկ տվեց և ազատ արձակեց:

Խոսրովի մարդիկ վախենալով Մուշեղի ուժից ու քնափորությունից, իրենց արքայի մոտ դիմաժամբ ամբաստանում են նրան: Իսկ Խոսրովը, որովհետեւ սարկքով դեռ մանուկ տղա էր, խալ ու անփորձ, փոխանակ քննեց իր զորությունը, հավատ է ընձայում բանասարկությունին և շնորհակալ է արտահայտվում.

— Կանչե՛ք պարտիկ Մուշեղին, ուս ու ձեռք կապե՛ք, մի՛նչ և ես նրա մասին հաղորդեմ հունաց կայսրին:

Նույն պահին նա մի հուշագիր է գրել տալիս, հանձնում սուրբանդակին, որ տանի, տա՛ Մուշեղին: Հուշագրում ասված էր. «Ժուապ եկ ինձ մոտ, կարևոր գործ կա»:

Ապա Խոսրովը հրամայում է իր թիկնապահներին.

— Պատրաստ կացե՛ք, հենց որ նա գա, ես ձեռով նշան կանեմ, դուք անմիջապես ձեռները կոտրե՛ք, կկապե՛ք նրան: Բայց ուշադիր եղե՛ք, որովհետեւ նա քաջ մարդ է, հանկարծ չլինի, որ նա ինձ սպանի կամ ինքը սպանվի. ես նրա համար պատասխանատու եմ կազարի առաջ:

Նույն ձևով Խոսրովը պատվիրում է նաև դռնապաններին.

— Զգուշ եղե՛ք, հենց որ Մուշեղը մոտենա իմ վրանի դռանը, նրա մեքսի գոտին ու սուսերը վրայից կհանե՛ք, կստե՛ք լիք թագավորի մոտ գեներով մտնելու իրավունք չկա:

Մուշեղն այդ ժամանակ շարել էր իր զորքը և մեջք մտած՝ հաշվում էր, թե կավից հևառ քանքան են կենդանի մնացել և քանքան են ընկել պատերազմում: Այդ պահին նրան է մոտենում Խոսրովի սուրհանդակը, ողջունում և հանձնում արքայի նամակը: Մուշեղը վերցնելով նամակը, հարցնում է սուրհանդակին.

— Ողջոյն է և խաղաղություն:

— Ողջոյն է և խաղաղություն, — պատասխանում է սուրհանդակը, — քայց ես ուրիշ բան չգիտեմ, ինձ միայն հրամայված է, որ քեզ շատ շտապ կանչեմ:

Մուշեղը սկսում է արագ զինվել ու պատրաստվել, մոռանելով, թե գուցե պատերազմի գործ կա կամ գուցե իր վաստակի ու ծառայության համար թագավորն իրեն պարգևներ է շնորհելու, բոլոր դեպքերում

պէտք է զինված ներկայանալ: Մուշեղը իր հետ վերցնում է նաև երկու հազար լավ սպասազինված զինվորներ, որոնք բազմաճյուղ հեծյալներ էին և ընտիր պատերազմողներ:

Մուշեղը թաղաքի իր հրավերի մասին գրավոր հայտնում է նաև հունաց զորավար Հովհանն Պատրիկին և խնդրում նրա թույլտվությունը: Հունաց զորավարը թույլատրում է և հրամայում է Մուշեղին՝ գնալ զորքով և սպասազինված:

Երբ Մուշեղն իր զինված զինով մտնում է Խոսրով արքայի բանակատեղին և մոտենում արքունական կամեին, արքունիքից հրաման է գալիս.

— Այդքան բազմությամբ ասաց մի գնա. զորքը թճղ հեռվում նստի, իսկ դու մի քանի մարդկանցով ներկայացիր արքային:

Մուշեղը զանց է առնում հրամանը և իր զինված զնդով մոտենում արքունի խորանին: Պարսից զորքը սպասազինված շրջապատել էր արքունի խորանը: Մուշեղը իջնում է ձիուց և հիսուն զինված աղամարդկանց հետ մտնում արքունի խորանը, իսկ նրա զորքը զինված ու ձերք հեծած մնում է խորանի մոտ կանգնած: Պարսից թագավորն ու նրա զորքը տեսնելով Մուշեղի սպասազինված գունդը և նրա զինված հիսուն թիկնապաշտներին, սարսափում են ու փորձում իրենց նեմգութունը ծածկել: Երբ Մուշեղը ուզում է խորան մտնել, դռնապանները մոտենում են նրան և առաջարկում.

— Բանդիր մեջքիդ գոտին, սուսերդ հանիր, մերկացիր քո զենք ու զրահից, որովհետև իրավունք չկա թագավորի մոտ զինված մտնել:

Մուշեղի սիրտը կասկած է ընկնում, նա իրեն պատրաստ է պահում անսկսկալ հարձակման, ապա դռնապաններին խստորեն պատասխանում.

— Ես իմ մանկությունից սննդակից եմ եղել թագավորներին, այդպիսիք եմ եղել նաև իմ նախնիներն ու հայրերը: Ես այժմ եկել հասել եմ արքունի դռանը՝ այս հանդիսավայրը, և դուք ինձ ասում եք. թե հանձն իմ վրայից իմ զենք ու զրահը, մերկանամ, քանդեմ հանձն իմ մեջքից իմ գոտին ու թոքը, որոնք իմ տանը ուրախությունների պահին անգամ իմ վրայից չեմ հանում: Եվ միթե ես արծաթի եմ ենթարկվելու պարսիկների չարությանը:

Մուշեղը մեկին հրամայում է՝ գնալ իր կտրիճների մոտ և զորքն առաջ բերել իրեն օգնության, ապա շուտ է գալիս ու գնում:

Թագավորին անմիջապես իրազեկ են պահում, թե Մուշեղը չկամեցավ զինաթափված ներս գալ, հետ դարձավ գնաց: Խոսրովը երկյուղով հրաժարվում է իր չար մտադրությունից, կարգադրում.

— Այժմ մեր խորհուրդը հարկ չկա իրագործելու, կանչեք, թող ներս գա, ինչպես ինքն է կամենում: Մուշեղին հետ են կանչում, ասում.

— Հրաման կա ներս մտնես, ինչպես ինքդ ես կամենում:

— Թող տեսնեք, ինչ բարի խորհուրդ է ուզում ինձ տալ արքայից արքան, — ասում է Մուշեղը և յոթ զինված աղամարդկանց հետ մտնում է արքունի խորանը, արքայի առաջ խոնարհվում, երկրպագում, ապա ոտի կանգնում:

Իսկ արքան ոչ ձեռ է մեկնում Մուշեղին ողջունելու, ոչ եռանդով ընդունում նրան, այլ ասում մնում է կանգնած: Խոսրովը երկյուղից չի կարողանում հրաման տալ, ինչ որ նախապես ժառանկ էր ու պայմանավորվել և այդպես մնում է մոլորված կանգնած:

Մուշեղը տեսնելով արքայի սառը վերաբերմունքը, լուռ շրջվում է, արագ դուրս գալիս խորանից, հեծնում ձիւն ու հեռանում:

Այդ տեսնելով Խոսրովը, խիստ վախեցած իջնում է իր գահույթից, խորանից ելնում դուրս և իր նախարարներից մեկին ուղարկում Մուշեղի հետևից, նրան տալով կնքված ալ, իբրև երդման նշան և հետևյալ պատգամը.

— Կյանդից պատվով ու մեծարանքով գնա և վատ բան մի մտածիր մեր մասին:

Մուշեղը ուշադրություն չի դարձնում նրա պատգամին. հրաժարվում է նախարարի ուղեկցումից ու մեծարանքից և շարժական է իր ճանապարհը: Մուշեղը մեկ մտածում է հետ դառնալ, մտնել արքայի խորանը, ապանել Խոսրովին, մանափակը, որ արքայի խորանի շուրջը կանգնած իր զինվորներն էլ վրդովված էին և կասեցնում էին խռովություն բարձրացնել, բայց հրաժարվում է այդ մտքից և իր գնդի գլուխն ունցնա՝ շարժական է իր ճամփան: Ժանապարհին Մուշեղին է հանդիպում Խոսրով թագավորի թիկնապաշտներից մեկը: Մուշեղը հրամայում է բռնել նրան և իրենց հետ տանել:

Մուշեղն սկսում է հարցաքննել թիկնապահին և երդումով սպառնալ, որ եթե նա չխոստովանի իր թագավորի մտադրությունը, ապա կսպանի նրան: Թիկնապահը կրկնեցնում է Մուշեղին՝ իրեն չհանձնել թագավորի ձեռք, և ինքը ամեն ինչ կպատմի: Մուշեղը կրկնում է, և թիկնապահը լքում հագնում է Խոսրովի դավադիր խորհուրդը:

Հաջորդ օրը սաավոդական, Մուշեղն իր հետ է վերցնում Խոսրովի գերզած թիկնապահին և գնում հույն զորավար Հովհան Պատրիկի մոտ, հայտնում նրան Խոսրովի դավադրության մասին, և իրյն կենդանի վկա՝ նրա ատաղ ինքը խոստովանեցնում Խոսրովի թիկնապահին:

Հունաց բոլոր իշխաններն ու զորքերը սաստիկ վրդովվում են, բայց և հիշելով իրենց կայսրի՝ Խոսրովին տված երդումը, որոշում են ստալով գաղտնի պահել դավադրության լուրը և միայն նամակով այդ մասին տեղյակ պահել իրենց Մորիկ կայսրին:

Մուշեղը դառնությանը դիմում է բոլորին և ասում.

— Եթե Խոսրովը չսպանվի, ապա լավ իմացեք, նրա ձեռով են կորչելու ձեր Հոռմեսական տերության բոլոր երկրները:

Հունաց իշխանները որոշում են Մորիկ կայսրին ուղարկել Վաերամից ավար ատաղ պարսից արքունիքի գանձերն ու դրա հետ նաև ամբաստանության թուղթ՝ Խոսրովի դավադրության մասին:

Եվ երբ հունաց չորս հարյուր զինվորներից բաղկացած ջոկատը պարսից արքունիքի գանձերով ու ամբաստանության թղթով ընկնում է ճանապարհ և գնում Հունաց աշխարհը, այդ մասին լրտեսների միջոցով իմանում է Խոսրովը: Նա սաստիկ դառնացած, գաղտնի զորք է ուղարկում հունաց ջոկատի հետևից, հրամայում բոլորին կոտորել, խլել ու հետ բերել իր արքունի գանձերը: Այդ մասին իմանում են հունաց զորավարները, որոնք իրենց հերթին են զորք ուղարկում Խոսրովի պատժիչ զորքի հետևից:

Պարսից զորքը դեռ հունաց ջոկատին չհասած, ենթարկվում է իրեն հետապնդող հույների հարձակմանը և գլխովին քնաջնջվում:

Հունաց ջոկատը գնում է Հունաց աշխարհ, Մորիկ կայսրին հանձնում գանձերն ու Խոսրովին ամբաստանելու թուղթը:

Մորիկ կայսրը մեծ շնորհակալությանը ընդունում է գանձերն ու նվերները, բայց զանց է առնում Խոսրովի դեմ եղած ամբաստանությունը և իր դեսպանի միջոցով հայտնում Պարսից աշխարհում գտնվող իր իշխաններին.

— Եթե չապահովեք Խոսրովի անձի անվտանգությունը, ապա ձեր գլխով պատասխան կտաք դրա համար:

ՄԻՀՐԱՆ, ՄՈՒԾԵՂ ԵՎ ԳԱՅՆ ՎԱՀԱՆ

Հունաց աշխարհում Փոկասը սպանում է Մորիկ կայսրին և ինքն է նրա գահին նստում:

Պարսից Խոսրով թագավորն այդ իմանալով, մեծ զորք է հավաքում և գնում Մորիկի վրեժը լուծելու: Երբ Խոսրովը Հունաց աշխարհ գնալիս, գալիս անցնում է Կարին քաղաքի մոտով, մարդ է ուղարկում Տարոնի և Սասունի մարզապետ Մուշեղի մոտ և ասում.

— Է՛կ ինձ հետ հունաց թագավորի դուրը. եթե չգաս, իմացիր, երբ վերադառնամ՝ Լրկիրդ քարտաքանդ կանեմ և քեզ, քո ընտանիքի հետ շղթայակալ իմ արքունիքի դուրը կտանեմ:

Մուշեղը չի պատասխանում Խոսրովի առաջարկին, փոխարենը սկսում է իր երկիրն ամրացնել:

Խոսրովը գնում է Հունաց աշխարհ, բազում զերկներ և գանձեր ավար առնում, վերադարձին, երբ գալիս հասնում է Կարին քաղաքը, իր քրոջ սրդի Միհրանին 30 հազար զորքով ուղարկում է Տարոն, հրամայում՝ Մուշեղին բռնել, տանել Բալխ, իսկ Տարոնի պաշտամունքի տեղերն ավերել, կրոնավորներին էլ կոտորել:

Միհրանը գալիս հասնում է Հաշտյանք գավառը, տեղացիներից մեկին վերցնում է իրեն առաջնորդ, գալիս մինչև Արծառ բլուրը: Տեղի վանքի վանականների մեծ մասը փախչում, ասարտոսնում է Ողական ամուր ամրոցում, իսկ չորս խոտաճարակ ճգնավորներ գիշերը մնում են վանքում և սկսում աղոթել աստուծո՛ւ՝ երկիրն ու ժողովուրդը անհավատ թշուառներից փրկելու հույսով:

Այդ ժամանակ պարսից զորքը լցվում է վաճառ, տեսնում արտավախից աչքերով աղոթող կրոնավորներին, բոլորին սրի քաշում:

Մուշեղը հետախույզվեց և ուղարկում գննելու պարսիկների զորքերի տեղը ու քանակը: Նրանք գալիս, տեսնում են կոտորված ճգնավորներին և անմիջապես գնում, տեղեկացնում են Մուշեղին: Մուշեղն այդ լուրից սաստիկ ցնցվում է և երեք օր լուռ ու անխոս նստում:

Մուշեղի զորքը միախառնության թուղթ է հղում իր զորավարին, գրելով.

— Ի՛նչ երանելի հույսի ճշմարիտ շատավիշ, երջանիկ ապարապետ, նրանց համար մի տրոմիր, նրանք իրենց աղոթքով ամուր աշտարակ են կանգնեցրել մեզ համար: Այժմ արի՛ դու փոփվիր և մեզ ուղարկիր մեզ վրա եկած Միհրանի դեմ կռվի:

Մուշեղը զորքի պատգամը լսելուց հետո, քնից արթնացածի նման իսկույն սթափվում է իր մտքերից և իր մոտ կանչում Վահան Մամիկոնյանին, որին ինքը իշխան էր կարգել Տարոնի վրա:

— Որդյակ Վահան, — ասում է նրան Մուշեղը, — դու գիտես իմ կյանքի պատմությունը, դու գիտես, որ հարցուր քսան տարի ես պատերազմ եմ մղել և քրտինքի տեղակ¹ նեւոի պաքով իմ ճակատի արյունն եմ արել: Ես անձամբ ութսունհինգ ճակատամարտ եմ կազմակերպել ու վարել, բայց այժմ արդեն ձեր եմ ու դողդջում: Իմ օգնականն այժմ աստված է և դհ, էլ ուրիշ հչ ոք: Իմ քսանամյա որդին, դու գիտես, մեռավ, և այժմ ես ոչ ոք չունեմ:

Այդ, լսիր, որդյակ, և լավ հիշիր, եթե մեռնես քո եկեղեցու համար, ապա դու մարտիրոս² ես, իսկ եթե քո ազգի ու աշխարհի համար ես իշնում մարտի, դա քաջություն անում է և մեծ հերոսություն:

Քանի որ ես ուրիշ ծառանգ չունեմ, ուստի երկիրս քեզ եմ հանձնում և քո զավակին: Գնա, կռվիր քո թշնամու դեմ, խնամախոսաբար որսա Միհրանին, թող ասրը Կարապետը քեզ օգնական և պարիսպ լինի:

Վահանը խոնարհությամբ ընդունում է Մուշեղի առաջարկը, պատգամավորություն է կազմում և ուղարկում Միհրանի մոտ, առաջարկում հաշտվել և թողնել, երկրից գնալ:

Միհրանը մերժում է Վահանի առաջարկը, ասելով.

— Ես այս երկրից չեմ գնա, մինչև Մուշեղ իշխանին չբռնեմ և չտանեմ պարսից թագավորի մոտ:

Վահանը պատասխան է ուղարկում Միհրանին.

— Եթե այս երկիրը իշխանությամբ հանդերձ ինձ տաս, ապա Մուշեղ իշխանին կբռնեմ և քո ձեռք կհանձնեն: Ես կամենում եմ Մուշեղի դեմ ապստամբել և քեզ մոտ գալ, ընդմիջող ազատվել նրա երկրուղից:

Միհրանը համաձայնում է Վահանի առաջարկած պայմանին: Վահանը իշնում է Մուշեղի ավանը, իսկ Մուշեղը մնում է անուր Ուլականում:

Միհրանի զորքերը կրոնավորներին կոտորելուց հետո անցնում գնում են, Աստեղուն ամրոցը պաշարում, երկու օր մնում են պնտեղ, բայց չեն կարողանում ամրոցը գրավել: Ապա վերադառնում են Միհրանի մոտ և նրան նկարագրում անառիկ ամրոցի ձևն ու ամրությունները:

Երբ Վահանը գալիս է Միհրանի մոտ իր խառնուրդ կատարելու, Միհրանը նրանից պահանջում է Աստեղուն ամրոցը: Վահանն ասում է.

— Այդպես չէ, տեր, ինձ սուր չորս հազար զինվոր, որ գնանք, հարձակվենք ամուր բերդերի վրա: Դրանց մեջ են պահված Մուշեղի զանձերը, իսկ պաշտպանները բոլորը Մուշեղի մտերիմներն են: Եթե ես մեկնալ գնամ, ապա ինձ ապստամբ կարծելով, կբռնանան վրաս և զանձերը իմ ձեռք չեն տա: Նախ գնանք Օձ քաղաքը³ գրավենք, ապա մտա բերդերը:

Միհրանը համաձայնում է, Վահանին է տալիս չորս հազար ընտիր սպառազեն հեծյալ: Վահանը պարսից զորքի գլուխն անցած, գնում հասնում է Օձ քաղաքի դռների մոտ: Նա նախապես քաղաքում իր զինվորների միջոցով մահվան դարան էր պատրաստել: Հայտնի օրն առավոտյան Վահանը հանդուրժեմ է քաղաքի պահապաններին, որ պարսից զորքը ներս թողնեն: Ըվ թանի որ քաղաքի մուտքը նեղ էր, պարսից զինվորները մեկ-մեկ էին մտնում քաղաք: Հենց որ զինվորներից մեկը մտնում էր քաղաքի դռնից

¹ Գլխածածկով ու ճակատի ուսմբը արքայազն, ասանդզով և գոմվոր:

² Ըն քաղաքը գտնվում էր Տարոնի մ. Տարոնի դաշտի ուսմբը արքայազն կողմը, Մեղրաքանի Կոնոքի ամր:

ներս, Վահանի մարդիկ անմիջապես տուն էին տանում, կողարտում, գլուխը կտրում և գցում քաղաքի պարսպից դուրս՝ մի չերևացող տեղ:

Վահանը չորս հազար զինվորներից հիսունին թողել էր քաղաքի մոտ գտնվող Խարձա գյուղում և պատվիրել, որ եթե ինքը նրանց մոտ մտնող ուղարկի, ապա թող գնան Միհրանից օժանդակ գործ բերելու:

Վահանն այդպես էլ անում է. երեք հազար ինը հարյուր հիսուն պարսից զինվոր գաղտնի սպանելուց հետո մտնող է ուղարկում Խարձա գյուղ՝ Միհրանից օժանդակ գործ ուզելու: Զինվորները գնում են Միհրանի մոտ և երկ . հազար ընտիր զինվոր բերում Վահանի մոտ:

Մինչ այդ Վահանը քաղաքացիներին պատվիրում է.

— Հազվեք սպանված պարսից զինվորների զգեստները, հեծեք նրանց ձիերը և դուրս եկեք, շրջապատեք քաղաքը: Հենց որ պարսից օժանդակ գործը հեռվից երևա, միանմուն հարձակվեք քաղաքի վրա, լցվեք ներս, հաղթության փողեր հնչեցրեք և քաղաքի դուռը բաց թողեք, որպեսզի եկող պարսից զորքը կործի, թե քաղաքը գրավված է:

Այդպես էլ անում են: Երբ պարսից զինվորների զգեստներով ծաղկած քաղաքացիները գրոհելով մտնում են քաղաք, օգնության եկող պարսից զորքը ցնծում է որսխաղությունից և նրանց հետևից սկսում քաղաք մտնել: Վահանն ընդառաջ է գալիս պարսից զորքին, ավելոում քաղաքի գրավումը և նրանցից քսան զինվոր ուղարկում Միհրանի մոտ. նրան ևս ավետելու իրենց հաղթանակը: Վահանը հետ է դառնում և հետևում քաղաք մտնող պարսից զորքին: Երբ պարսից զորքից շատերն էին արդեն քաղաք մտել և մուսներն էլ դեռ շարունակում էին ներս մտնել, հանկարծ գործի մեջ կասկած է ընկնում. զինվորներն ուզում են հետ դառնալ, բայց նրանց հետևից գնացող Վահանը չի թողնում: Մի կողմից Վահանը, մյուս կողմից քաղաքացիները պարսիկ զինվորների մի մասին քշում, լցնում են ճահճոտները և քառասուն զինվորի նահանջելուց անում: Մնացածներին էլ արգելում են քաղաքում, կոտորում, գլուխները հանում, շարում պարիսպների վրա: Երբ հաշվում են սպանված պարսիկներին, տեսնում են, որ վեց հազարից միայն ունեցն են պակաս:

Վահանը հրամայում է բոլոր սպանվածների քթերը կտրել և լցնել իր մախաղը: Ապա վերցնում է յոթ հարյուր զինվոր, գնում Մուշ: Երեք հարյուր զինվորի թողնում է Մեղույի ափին անցքում, երկու հարյուր աշտենավոր զինվորներին՝ Սասուն տանող ծակում, իսկ ինքը երկու հարյուր զինվորներով գնում է Մուշ՝ Միհրանի մոտ: Գնում, մտնում է Միհրանի սենյակը, ասում.

— Ես քո զորքերից փախել, եկել եմ քեզ մոտ, քո զինվորները ոչ թողեցին ինձ քաղաք մտնել, ոչ էլ ավարից մեզ բաժնի տվեցին. իմ գործն էլ արգելեցին քաղաքում, ևս էլ այսպես փախստական դարձած՝ եկել եմ քեզ մոտ:

Միհրանը մտածում է նրանց վրա ուղարկել հազար զինվոր, սակայն Վահանը ավելացնում է.

— Նրանք ապստամբել են քո դեմ և քաղաքը կողոպտելով ու ավարի ենթարկելով, կանձնում են իրենց կողոպտուով Հունաց կողմն անցնել:

Միհրանը ստակալի գայռախմբ է և նրանց դեմ է ուղարկում երկու հազար զինվոր: Վահանը Միհրանի հանձնարարությանը գործի հետ է գնում: Նա պարսից գործառնակն խորհուրդ է տալիս գիշերով Մեղույա գետը չանցնել, այլ մնալ, այս ափին գիշերել և առավոտյան նոր գետը անցնել ու գնալ:

— Գուցե հանկարծակի թշնամի հարձակվի ձեզ վրա, դուք էլ տեղանքին ծանոթ չեք, որ կարողանաք պատասխարկել: Ջեզանից հազար զինվոր թող ծմակը գնա, հազարն էլ մնա, դաշտում գիշերել: Վահանը գործը քսածնում է երկու մասի, հետները տեղացի ուղեկիցներ դնում, ուղարկում: Ապա ծմակը գնացող պարսից զինվորների հետևից ուղարկում է 100 հազ զինվոր: Ինքը մնացած հազար զինվորի հետ գիշերում է դաշտում՝ Մեղույա գետի այս ափին:

Երբ պարսից զինվորները քնում են, Վահանը հրամայում է ապստամբներին՝ ձիերը զինվորներից հեռացնել, տանել արտո տեղերը արածելու: Ինքը իմաց է տալիս նախապես մոտակայքում դալանակալած իր զինվորներին, որոնք շրջապատում են պարսից քնած զորամասին, ափի ու ձմախի մարտի փողեր հնչեցնում և սկսում պարսից զինվորներին կոտորել: Հաջ զինվորները բոլորին գլխատում են և գլուխները գետը նետում:

Ապա Վահանը հրամայում է ձիերը ծնակը տանել, իսկ ինքը իր զինվորների հետ գալիս է դեպի ծակը: Պարսից զինվորները դեռ տեղ չէին հասել, որովհետև Վահանն այդպես էր կարգադրել նրանց՝

հայ ուղեկիցներին, որ ձգձգեմ նրանց գալուստը, մինչև ինքր տեղ հասնի: Վահանը սպասում է նրանց: Պարսիկները գալիս են, կամրոջով անցնում, իջնում գետի մյուս ափը և իրենց ազատով զգալով, իջնում ձիերից:

Վահանը զինվորներով փակում է կամուրջը, ապա դարանակալած զինվորները չորս կողմից սկսում են ստիպի տալաղակ բարձրացնել, հարձակվել պարսից զորամասի վրա և անխնա կոտորել: Բայց մի պարսիկ զինվոր, որ ընկել էր դիակների տակ ու կենդանի մնացել, հեծնում է ձին ու փախչում դեպի Մուշ: Վահանի զինվորներից ամփոփապես նկատում են նրան և րնկնում հետևից: Հետապնդելով՝ անցնում են գետի մյուս ափը, վրա հասնում, բռնում են և գլուխը ջախջախում:

Զինվորներից մեկը գետափից մի բոռ ափագ է վերցնում, տալիս մյուսին, որը ջախջախել էր պարսիկի գլուխը և ատում.

— Պարսից խորոկարներ, մոռ աղս:

Եվ այդ օրից սկսած՝ այդ տեղափայլը կոչվում է Առաջս, որտեղ հետագայում Վահան Մամիկոնյանը շինում է համանուն ափանը:

Իսկ Վահանը պարսից մնացած զինվորներին քշում, լցնում է ճահիճը, խեղդում: Ապա կտրել է տալիս թուրը սպանված պարսիկների քթերը, պահում, գլուխները նետում անախների մեջ կամ թողնում դաշտում, վերցնում սպանվածների երկու հազար ձիերը, տանում Ուղնուտ քերդը:

Հաջորդ օրն առավոտյան Վահանը գալիս է Մուշ:

Նա հրամայում է իր ծառաներին ճաշ պատրաստել և Միրանին հրավիրել ճաշի:

Երբ Միրանը իր իշխանների հետ գալիս է Վահանի մոտ ճաշի, Վահանը բաշվում է սեմյակը, հիվանդ ձևանում և դոնապանին կարգադրում, քացի Միրանից, մյուսներին ներս չթողնել:

Դոնապանը միայն Միրանին է ներս թողնում, մնացած իշխաններին ատում.

— Հայոց մարգարանը հիվանդ է, չկարողացավ ճաշի գալ, և ես չեմ կարող ձեզ ներս թողնել:

Իշխանները հավաքվում են սեղանատան դահլիճում և տրվում գինեխումի:

Իսկ Վահանը Միրանին ներս հրավիրելով, ծառաներից մեկին կարգադրում է բերել այն մսիսաղը, որ լցված էր պարսից զինվորների քթերով: Նա բացում է մսիսաղը և ցույց տալիս Միրանին: Միրանը զարհուրած հարցնում է.

— Այդ ինչ է, պատմիր, տեսնեմ:

Եվ Վահանը ոչինչ չթաքցնելով, մեկտունի ճշտությամբ պատմում է այն ամենը ինչ կատարել էր:

Միրանը կատաղած իլում է ծառայի ձեռքին եղած նիզակը և

Հայաստանի խոսք, որով նազ զինվորը պարսից սպանված զինվորին մատուց է հաւարտու, իսկ իր ապամոլ ընկերոջը՝ Կարաթի մատուցի խոսքարը, որին ափագ քրիւն ալ է առաջ տրու, քուճիկ սատարն առանց աղի ինքնուրիկ չէ:

կամենում է Վահանին խփել: Վահանը անմիջապես հանում է ատ-
յակից կախած սուրը, Միհրանի քիթը կտրում, դնում սուսչև ու ասում.

— Դհւ եւ հախատել ատծնու, դհւ եւ իմ կրօնավորներին,
որոքք աշխարհի պոներն են, մորթել տվել:

Ապա պատում է Միհրանի վարը, ծառայից լարդը հանել տա-
լիս, դնում բերանը և դանակը թողնում փորի մեջ ցցված ու ասում.

— Այժմ տո՛ղ Ապահունիքում գտնվող պարսիկների նշանա-
քանն ու պատվերը, և եւ քեզ կենդանի կթողնեն:

Միհրանը բազում երդումներով հպտանում է իր գաղտնի նշա-
նաքանն ու պատվերը, որ միայն ինքն ու Ապահունիքի պարսից
կորավարը գիտեին:

Վահանն ամեն ինչ ատույզ իմանալուց հետո, կտրում է Միհ-
րանի գլուխը, ապա ծառաներին պատվիրում՝ հանել վրայից արյու-
նոտ շորերը, թաքցնել, հատակի արյունը մաքրել: Ապա Միհրանի
մարմինը դնել է տալիս մահմուն, վերանկով ծածկում, իբրև թե
քնած է: Ենթե ելնում, կանչել է տալիս Միհրանի դարին¹ իր սենյա-
կը և Ապահունիքում գտնվող պարսից Վաշիք զորավարի անունով
համակ է գրել տալիս: Համակը սկսվում էր ողջույնով և գաղտնի
նշանաքանով, որին հաջորդում էր նետակալը.

«Երկու օրից հետո հազար զինվորով բարձրացի Կոթ ձորի
վրայի բլուրը, որպեսզի գտն, քեզ հանգիպեն»:

Դպիրը գրում է համակը, Միհրանի մատանիով կնքում: Վա-
հանը կանչում է հյսուն հափատարին ծառա, համակը տալիս նրանց,
պատվիրում տանել, հանձնել Վաշիք զորավարին, որն քնդամենը
հազար զինվոր ունի: Ծառաները համակն ասում, տանում են:

Վահանը կանչում է Միհրանի նվիրակին² և ասում.

— Գնա, սպիտե՛ տնունով իշխանին կանչի՛ր, գա՛:

Նվիրակը գնում, կանչում է: Երբ իշխանը գալիս անցնում է
խավար փողոցով³, Վահանի վեց զինվոր մորթյալն մեկ նրան գալու-
նի հետևում են: Հենց որ նա կամենում է սենյակ մտնել, նրանք
շտապ վրա են հասնում, կրկրպից բռնում, որ չգոռա, իսկ մեկը դա-
նակն խրույն խրում է սրտի մեջ, սպանում. դիակը վերցնում գցում
են մի ուրիշ սենյակ: Վահանը նույն կերպ իշխաններին մեկտմեկ
կանչում է իր մոտ իբր թե խորհրդակցության և բոլորին մեկ-մեկ
սպանել է տալիս: Այդ երկու նա այդ ձևով սպանել է տալիս պար-
սից դոստունվեց իշխանի:

Այնուհետև Վահանը ելնում, գնում է այն ճաշարանները, որ
հավաքված էին պարսից զինվորները: Նա այդտեղ գտնվող օտար
կամ սեփական գախտաներից եկած մարդկանց դուրս է հանում և
սկսում զինվորներին պարսավել.

— Միթե ձեզ մալել էր գողանալ մարգարտի մարգարտյա պա-
կը: Այժմ հրամայված է ձեզ բոլորիդ մերկացնել, որպեսզի տես-
նենք իմ մոտ է պատկը թաքցրած:

¹Գիր — «տանի» գլուխը, բախտի-գլ, իսկ քրտա-տանկան եկեղեցուն՝ քրտեղոց, հրվա՛:

²Եւտեղ — զինվորական ապաւ զփր, ապաւոց, որանանկաւոտը, գորգալարի ապաւոքը զինվոր:

Բոլորի գգնամերը հանել է տալիս. մերկացնում, հետո դռները փակում նրանց վրա: Նույն կերպ էլ վարվում է փոս ճաշարարնում գտնվող զինվորների հետ, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում էր 1903-ի: Միսմեների դռները փակելուց հետո բերել է տալիս Միհրանի գլուխը, սրահների երդիքներից կախում, ցույց տալիս զինվորներին և ասում.

— Այս այն գլուխն է, որ մտածում էր սուրբ Կարապետի վանքը բիմեմիվեր կործանել և կրոնավորներին հրով աչրել:

Այսպես Վահանը հրամայում է: Այրել երկու ճաշարահները և ասում.

— Դուք ինձ վհաս եք անել տալիս, որ այս սրահները այրել եք տալիս: Բայց եթե աստված և սուրբ Կարապետը կամենան, այս փայտերը, որոնք ափսոսում եմ, ձեր և ձեր թագավորի գլխին կհանեն: Որովհետև ես նշխատել եմ և շինել, իսկ դուք մերկ եք ու մրսած, ուստի իմ մեղքերի թողություն և իմ հիշատակի համար պատր դուք տուրացեք և մի ամաչեք: Եվ խող այս տներն էլ ձեզ գերեզման լինեն. որ եղան ձեր պարսից թագավորի պատճառով:

Մինչ պարսից զինվորները ճարպի բացելի մեջ վառվում էին, Վահանը հավաքում է նրանց թաղանձ գանձերն ու ավարը, տանում Ողական՝ Մուշեղի մոտ: Մուշեղն այդ գանձերն ու թաղանձ ունեցվածքը նորից վերապարձնում է Օձ քաղաքը:

Վահանը վերցնում է երեք հազար զինվոր, գնում Վաշիթին ընդառաջ: Գնում հասնում է Կոթ ձորի եզրին գտնվող լեռան մոտ, մտաքր լեռան երեք կողմը դարձնում մոռցնում, իսկ պարսից դպիրին ու նվիրակին, որոնք անտեսյակ էին մնացել Վահանի արարքներին, ուղարկում է Վաշիթի հետևից, որն այդ ժամանակ իջել էր Նիսս լճի ափը: Վաշիթը վերցնում է իր հազար հարյուր զինվորները, գալիս լեռը: Երբ մոտենում է լեռանը, Վաշիթը հիստոն զինվոր թողնում է փաթը-ինչ հեռու, այլ թշնամիներից ապահով լինելու նպատակով, ինքը գալիս մտնում է Վահանի վրանը, կարծելով, թե Միհրանն այնտեղ է: Իբրև Վահանը նրան տեսնում է, ասում է.

— Վաշիթ, ի՞նչ ես մտադիր անել, ուզում եք պարսից հավատի՞ն դարձնել Հայոց երկիրը:

Եվ սկսում է Վաշիթին ծեծել ու խշտանգել, ստիպել, որ հայտնի գործին կանչելու նշանաբանը: Վաշիթը հարվածներին չդիմանալով, հայտնում է զորապետներին և իշխաններին շտապ կանչելու նշանաբանը:

Վահանը պարսից դպիրին նստակ է գրել տալիս և կաշառելով նրան, ասում.

— Կենպուս գլխի, որ վաղը գա՞ն, քանի որ հույները կարող է հարձակվեն մեզ վրա:

Վաշիթի մատանիով նստակը կնքում է և ուղարկում այն գործքերին, որոնք հեռու էին գտնվում: Իսկ մոտիկ գտնվող գործք հորս: պետներին ու իշխաններին մեկ-մեկ Վահանը հրավիրում է իր խորանը և գլուխները կտրում: Պարսից իշխաններից մեկը այդ տեսնելով, փախչում է իր բունակը: Վահանը տեսնելով, որ գործը թացահայտվում է, լուր է ուղարկում քրի շուրջը դարանակալած իր գործքին՝ հարձակվելու պարսից գործքի վրա: Դարանակալած զորամասը հետևից գրոհում է պարսիկների վրա, փախցնում Կոթ ձորի կողմը գտնվող լեռոյդ: Բերդում գտնվողները սկսում են մեծ վեճեր ու քարեր գլորել պարսիկների վրա, շատերին ջարդել: Պարսիկներին հետապնդող հայ զինվորներն էլ մյուս կողմից են սկսում կտորել: Կտորածից դեպի Ապահունիք է փախչում պարսից մի հարյուրակ, որի վրա հարձակվում է մյուս կողմում դարանակալած Վահանի զորամասը և բոլորին գերի բռնում:

Խոյն հաջորդ օրն ապավուտվան Վաշիթի հետևում գտնվող գործք, անտեսյակ այդ ամենին, գալիս է դեպի լեռը: Վահանը դուրս է գալիս գործքին ընդառաջ և ասում.

— Բա՛ղորդ ի՞նչե՞ր, թողե՛ք ձիրեն արածն ու մինչև երեկո, երեկոսան կիջենք, կհարձակվենք մույների վրա:

Այդպես էլ անում են: Վահանի դարանակալած զորամասերը գալիս են պարսիկների վրա, ձիերը կտրում են գործքից, փախցնում, Կրածանի գետն անցկացնում, բշում, հասնում Փարքի լեռը՝

Պարսից գործք տեսնելով այս, միաբերան աղաղակում է.

— Վա՛ն մե՛զ, կար՛մեք:

* Գտնվում է Միս դուռով: Վերին Հուրիվ, որի վրա էր կռուցվում Միս սուրբ Կարապետի հուշակոթող վանքը:

Եվ այդ օրվանից լեռան անունը մնում է Կորյա:

Վահանը սպառնալու էր պատրվակով վերցնում է պարսից զորքին, տաճում, իջեցնում ձորը: Այդ ժամանակ նրա դարձանակված զինվորները այցից ու ձախից հարձակվում են զորքի վրա, շրջափակում և սկսում անխնա կոտորել: Վահանը հրամայում է՝ պարսից զորքից քառասուն հոգու կնկդանի թողնել, որպեսզի դառնան պարսից թագավորին լրատարներ:

Վահանը իրանց է հանձնում Միհրանի գլուխը, պատվիրում տանել իրենց թագավորին և առել:

— Այս մարգագավթ, երբ եկավ մեր երկիրը, մեր և ձեր զորքերը հավատակվեցին իրար և գունդ¹ ուղեցին խաղալ, իայց գնդակ չկարողացան գտնել: Եվ քանի որ հույները ձեր թշնամիներն էին, չհամարձակվեցինք գնալ, նրանցից խնդրել, իսկ ձեր զորքերին էլ գնդակ չկար, ուստի կարեցի՞նք այս գլուխը և գունդ խաղացինք: Հիմա, լսեք, եթե Շահառաանից եկել եք Բուստը քաղաքը, որ գտնվում է տափարակ ու տաշտանի տեղում, համոզված եմք և գիտեմք, որ գունդ պիտի խաղաք: Առե՞ք ձեր քրոջ որդու գլուխը, և թող ձեզ հասար գնդակ լինի սերնդից սերունդ:

Երբ պարսից քառասուն զինվորները Միհրանի գլուխը տանում են տալիս իրենց Խոսրով թագավորին, թագավորը խիստ վիրավորված է ու անաչում այդ արարքի համար: Բայց հաջորդ տարին դարձյալ խորհրտամահով, նոր զորք է ուղարկում Հալոց աշխարհ:

Այդ նույն տարին ուժեղ երկրաշարժ է լինում և Իննսկնյան տեղում գտնվող տարբեր Կարապետի վանքը փոշի է գալիս: Տարոնի իշխան Մուշեղը բազում զանձերով վերաշինել է տալիս և Կարապետի վանքը և ինքն էլ նույն տարին վախճանվում: Նրան թաղում են և Կարապետ վանքի արևելյան ճակատի մոտ:

Մուշեղի մահից հետո Մամիկոնյանների տան իշխան է կարգվում Վահանը, որը գալիս է և Կարապետի վանքը և նորակառույց վանքում ցնծության մեծ տոն կատարում:

ՎԱՆՏԱՆԳ ԵՎ ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ

Պարսից Խոսրով թագավորը երկրորդ անգամ է արշավում Հունաց աշխարհ: Երբ նա արշավանքի է դուրս գալիս, հիշում է իր քրոջ որդի Միհրանի մահը և Տարոնի վրա է ուղարկում Միհրանի հորեղբայր Վախտանգին՝ երեսուն հազար լճորդ հեծյալներով: Վախտանգը գալիս է Տարոն, տեսնում մի լճորդանակ ու վաչկույն տեղ, շատ է հավանում և այնտեղ կառուցում քաղաք, տնկում այգի ու պարտեզներ: Ապա բարձրանում է Տորոս լեռան գլուխը և այնտեղ ամրաց կառուցում, իր անառիկ տեղի պատճառով անվանում Գահար, որտեղից շատ վայրի գազաններ գահավեժ էին լինում:

Վախտանգը՝ Պարսկաստանից քերում է իր կնոջը՝ Պորպետին՝ Պորպ կոչում իր նորակառույց քաղաքը: Այնուհետև Գոռոզ լեռան վրա նա ավան է շինել տալիս և կոչում իր որդու անունով՝ Գրգուտ:

Վախտանգը մարդ է ուղարկում Վահանի մոտ և առում.

— Քեզ և հզոր քաղկի տեր Վահան հակալի՞մ աստվածների օգնությամբ ողջո՞ւյց:

Թեպետ շատ տխրեցինք իմ եղբորորդու մահվան պատճառով, բայց հիսացանք քո խելքով ու իմաստությամբ: Այժմ եկել եմ սիրո ու հաշտության նպատակով, ուստի ձեկ ինձ մոտ և եղովի, որ ալառնես չարիք չես գործի և կապրես խաղաղությանը:

Իսկ Վահանը նրան պատասխանում է.

— Արե՛ն աշակույ խոսկորների ցեղից սերված, վառահոգի և թուլամարմին Վախտանգին ուղջո՞ւյց:

Թեպետ Միհրանի մահվան համար ուրախացու, բայց քո անմատչյալ համար չաց եղա, որպիսե՛տև Միհրանի մահը լսելով և իմ գործությունը իմանալով, ինչպե՛ս ես քեզ թույլ տվել գալ ինձ վրա: Թե սիրո և հաշտության համար ես ինձ մոտ եկել, կնոջդ ինչո՞ւ ես հետդ քերել, գուցե ուզում ես մեք ցեղից գազանի ունենալ: Կամ եթե, որ սիրո և բարեկամության նպատակով ես եկել, ինչո՞ւ իմ հուղում քո սեխվանքն օրհնում ու ինչու չիմե՞ս տվեցիր: Ընտ լավ գիտեմ, որ դու ստոտ ես մտում, չան նման կոնվելով. չցանքդ

¹ Գունդ կամ հող խաղալը հինավուրց խաղ էր, մաթեմատիկա, խիստ սիրված ու տարածված Միջագետքի Այլ երկրում, ուղ թվեր և նաև Հին Հայաստանում: Գունդ կամ հող խաղալն օրհն էր, ուկր կամ փառ, որը խաղալ էին բազմաթիվ մականներով: 19 - 12 խաղաղությունով, մոտավորապես հուլյան, ինչ պայման խաղի հոկայի:

մտնվում վտանգի եւ ենթարկում: 17 կ, երկրից դուրս արի և խաղաղության գնահ, թե չէ՝ էն մանը կրտ-
րեն քո գլխին, որ ամբողջ երկիրը տեսնի:

Վախտանգը գալիսացած, վեց հազարանոց զորք է ուղարկում Մուշ՝ Վահանի վրա: Վահանին հայտ-
նում են այդ մասին:

— Իմացիր, պարսից Բահան զորավարը վեց հազար զորքով քեզ վրա է գալիս:

Վահանը գիշերով վերցնում է իր զորքը, գնում Ծծմահուտ կոչված արքայի մոտ, ուր իջևանել էր
պարսից զորքը: Նա արերով անհպասելի հարձակվում է քնած զինվորների վրա:

Այդ ժամանակ Վահանի որդի Սմբատը չի թողնում, որ պարսիկները հեծնեն իրենց երիվարները:
Նա չորս հազար ձի կտրում, առանձնացնում է զորքից, քշում, անցկացնում Արածանի գետը, տանում
Հաշտենից գավառի կողմերը, և երկու հարյուր ձի, իրեն առաջին հաղթության նշան և ավարաբաժին,
ուղարկում է տարբե Կարապետի վանքին:

Իսկ Վահանը արելով պարսիկներին քշում, դեռ է անում ճանիհներին, շատերին կոտորում, իսկ
երկու հարյուր հոգու էլ լցնում ճանիհները, խեղդում:

Վահանի տրամադրության տակ կար լնդհանուր ամամբ 28 հազարանոց զորք, որից տալը հա-
զարը որդու՝ Սմբատի ձեռքին էր. չորս հազարը՝ Արշուր իշխանի, երկու հազար երկու հարյուրը՝ Պա-
րունյաց իշխանի, վեց հարյուրը՝ Հաշտենից իշխանի, հինգ հազարը՝ Ողնուտի իշխանի, իսկ վեց հա-
զարը՝ անմիջապես Վահանի ձեռքին: Վահանը զորքն այդ կերպ բաժանելով, թողել էր տարբեր տե-
ղերում, իրենց պարտավանությունները կատարելու:

Այդ երկուսն մեծ կոտորած է կատարում Հաշտենից իշխանի իր փորձաթիվ զորքով: Նա շտապով
կտրում է Բահանի զորքի գլուխը, մնացած զորքը փախուստի մասնում, զորագլուխն ամուսն է շրջա-
փակման մեջ և սկսում աստիկի նկելով: Պարսիկները աղաչելով փրկություն են խնդրում և առաջարկում՝
փրկագին վճարել: Վահանն ասում է.

— Տվեք մեզ Բահանի գլուխը, մենք ձեզ ազատ կարձակենք:

Պարսիկները մոլորված այս առաջարկությունից, կը չեն կարողանում գտնել: Ապա բռնում են Բա-
հանի որդի Վահանի և հանձնում Վահանին: Այդ ժամանակ տաջ է գալիս Հաշտենից իշխանն ու ասում.

— Կամ մեզ տվեք Բահանի գլուխը, կամ երեսուն հազար դանեկան փրկագին:

Պարսիկներն հոժարում են. վճարում են երեսուն հազար դանեկան և ազատ թողնում, հեռանում:
Վահանը տեսնելով նրանց ազատ ու անվտանգ երթը, զրչում է իր արածը, հարձակվում է պար-
սիկների վրա և սկսում անխնա կոտորել:

Պարսից զինվորները մեծ աղաղակ են բարձրացնում, ասում.

— Առ ինչ (ինչի համար) նորից կուլի մուտք, ո՞վ ավելախոսներ:

Այդ օրից այդ տեղը կոչվում է մի նոր անունով՝ Ասիհն:

Վահանի զորքը պարսից զինվորներին ցրում է դաշտով մեկ, աստիկի կոտորում: Նրանցից ազատ-
վում է միայն հինգ հարյուր ձիավոր, որոնք փախչում, գնում են Վախտանգի մոտ և ամեն ինչ պատմում:
Վախտանգը խիստ կատաղում է, իր գալույթը թուփում փրկված զինվորների գլխին և հրամայում
հինգ հարյուրին և գլխատել:

Այնուհետև Վախտանգը ցրում է լցված, հրաման է տալիս իր Ասուր զորավարին՝ ուր հազար
զորքով գնալ Վահանի վրա: Ասուրը վերցնում է զորքը, գալիս, Մեղուազետի ամին բանակ զարկում,
մարդ ուղարկում Վահանի մոտ, ասում.

— Այ՛լ չարամիտ Գալլ Վահան, լավ գիտես, որ պիտի ծառայես ու ենթարկվես արքայն արքային, ին-
չու ես գուր տեղը արքայե անտառի ձևով ի միստամուսն: Այրի մեզ մոտ, դարձիր հարկատու, թե չէ՝ շան
նման կառակես:

Վահանն այդ լսելով, վերցնում է վեց հազարանոց զորք և իր որդի Սմբատի հետ ելնում պատե-
րագլի:

Երբ գալիս հասնում է Ասուրի զորքի դեմ, կանգնում, Ասուրն սկսում է զայրացնել Վահանին, նրան
անցմեջ Գալլ կոչելով: Վահանն ասում է.

— Իսա իսկապես իմ անունն է՝ գամ, կոտորեմ, գնամ և նորից գամ:

Վահանի որդի Սմբատը աչքը պահում է Ասուրի վրա, կռիվով մոտենում նրան: Ասուրը տեսնելով
պատանին Սմբատին, արհամարհում է նրան, իբրե ջահելի, ասում.

— Քարապաշտ հարճորդի, հեռու կաց, որ կարողանամ դուրս գալ իսկական կովոդ տղամարդ-կանց դեմ:

Սմբատն ասում է.

— Սատանայի որդի, իսկապես որ քո անունն Աստր է, որովհետև քո սուրը բանի պեսք չէ, երբ կտրիճների դեմ կռվես, կզգաս քո պարտությունը:

Եվ Սմբատը միանգամից սուրը բարձրացնելով, խփում, կտրում է Աստրի ձիու գլուխը և Աստրին գետին տապալում: Ապա հարձակվում է Աստրի վրա, գլուխը կտրում, գլուխն առնում ձեռին, վերև բարձրացնում, ասում.

— Փնդք թեզ, սուրբ Կարապետ, որ հաղթեցիր հակառակորդին:

Մինչ Սմբատը Աստրով էր գբաղված, պարսից ինը զինվորներ շրջապատում են Վահանին ու սկսում անխնա հարվածել: Վահանի ուժը պակասում է, որովհետև ութսուն տարեկան էր, և հուսահատված ձայն է տալիս.

— Ո՛ր ես, Սմբատ որդյնակ, օգնության հասիր:

Սմբատը բաջաբար հարձակվում է հոր շրջապատողների վրա, գոչելով.

— Օգնիր մեզ, սուրբ Կարապետ:

Սմբատը սրով խփում է Աստրի որդու գլխին, գլուխը թիկունքի հետ կտրում, գցում գետին, իսկ հորը մյուս շրջապատողներին՝ քաջ արծվի նման հալածում, փախցնում: Վահանը ոգևորվում է, առաջ անցնում և մինչև արևամուտ՝ պարսիկներին ջարդում ու հալածում: Պարսից ուր հազարանոց զորքից միայն երեք հազարն է փրկվում, փախչում, գնում Վախտանգի մոտ:

Վախտանգը տուս է մնում և մի տարի այլևս չի անհանգստացնում Վահանին:

Այդ ընթացքում մեռնում է ծերացած քաջ Վահանը, նրան մեծ փառքով ու հանդեսով տանում, թաղում են սուրբ Կարապետի վանքի դռանը:

ՍՄԲԱՏ ԵՎ ՎԱԽՏԱՆԳ

Վահանի մահից հետո Վախտանգը քսան հազարանոց զորք է հավաքում, ուղարկում Սմբատի վրա, առաջարկելով թե.

— Կամ եկ, պատերազմենք, կամ էլ հնազանդվիր և հարկ վճարիր:

Սմբատը հավաքում է ինն հազարանոց զորք, գնում է Անտաք, Վախտանգի դեմ պատերազմի: Նա հինգ հազար զինվոր թողնում է Մահու ազարակ կոչված բլրի մոտ, մնացած զորքով գնում Վախտանգի զորքի դեմ: Վախտանգը կարծելով, թե Սմբատի զորքը միայն նրա հետ եղածն է, ինն հազար զինվոր է նրա դեմ հանում, որոնք գալիս, գիշերով շրջապատում են Սմբատին: Վերջինս կամենում է գիշերով ելնել, հարձակվել շրջապատողների վրա, բայց իր հետ եղած քահանաները խորհուրդ չեն տալիս: Իսկ Սմբատն ասում է.

— Վստահ եմ ասածո վրա, որովհետև մաքուր հոգով ու միամտությամբ ծառայել եմ սուրբ Կարապետին. նա կօգնի մեզ և իր ձեռից քաջ չի թողնի:

Եվ կեսգիշերին Սմբատը ելնում, ոտի է հանում զորքին, զինվորները վառած ջահերը ձեռներին բռնած, հարձակվում են պարսիկների վրա: Այդ պահին հանկարծ մի հերարձակ մարդ է երևում, որի մագերից լույս էր փայլատակում: Քաջ Սմբատը տեսնելով նրան, գոչում է զորքին.

— Քաջալերվեք, գավակներս, չվախենանք, սուրբ Կարապետը մեզ թիկունքից օգնության է հասել և մեզ հետ միացած՝ ինքն էլ է կռվում:

Պարսիկները մթության մեջ շփոթվելով, սկսում են իրար կոտորել: Մյուս կողմից էլ Սմբատի զորքն է սկսում նրանց ջարդել: Այնքան են կոտորում, որ արյան հեղեղ է ելնում, դիակները քշում, տանում: Այդ պատճառով էլ այդ տեղավայրը այդ օրից կոչվում է Թլի՛:

Պարսիկներին կոտորելուց հետո Սմբատը երկու հարյուր զինվորի կենդանի է թողնում, որ գնան,

¹ Թլի կամ Թլեր՝ կախարդության, հմայության, սնտիկ պաշտամունքի նշան: Այս դեպքում օգտագործվում է այն իմաստով, որ հազրի հաղթանակը տվյալ տեղում ձեռք է բերվել սուրբ Կարապետի գործությամբ, նրա երևալով և օգնությամբ:

պատմեն իր հաղթանակի և հատկապես սուրբ Կարապետի մասին, որ գիշերով երևացել էր և օգնել հալեթին իրենց հաղթական կովում: Ապա պարսիկներից խլված ձիերն ուղարկում է Մուշ, իր որդու՝ Վահան Կամսարականի մոտ, որպեսզի շտապ քաղաքի հետևակը դարձնի հեծելազոր:

Վահան Կամսարականը կատարում է իր հոր կամքը, կազմում է երկու հազար հինգ հարյուր հեծյալից բաղկացած հեծելազոր և ուղարկում Սմբատին: Վերջինս ութ օր պարտասուտ է իր գործը և սպասում թշնամու նոր հարձակման:

Ութ օր անց Վախտանգը թե՛ գործով գալիս է Մշո դաշտ, Սմբատի դեմ պատերազմելու:

Սմբատը երկու հազար հեծյալ գիշերով գաղտնի տանում, անց է կացնում պարսիկների թիկունքը և այնտեղ՝ բլրի հետևում, թաքցնում: Իսկ ինքը վերցնում է ութ հազարանոց զորք, ճակատ կազմում և առավոտ վաղ արագ հարձակվում պարսիկների վրա, որպեսզի նրանց թույլ չտա նկատելու իրենց թիկունքում դարանակալած հայոց հեծելազորին:

Երբ ճակատամարտն սկսվում է, Սմբատն ուժեղ ճնշմամբ պարսիկներին ատիպում է նահանջել դեպի բլուրը: Գրավելով բլուրը, Սմբատը քարձրանում է բլրի գագաթն ու ձայն տալիս.

— Ո՛ր եք, քաջքն, առաջ անցեք:

Բլրի հակառակ կողմում թաքցված հայոց հեծելազորը թիկունքից հարձակվում է պարսիկների վրա: Առջևից Սմբատն իր զորքով, հետևից հեծելազորը՝ շրջապատման մեջ են առնում պարսից զորքին, և սկսվում է օրհասական ճակատամարտ: Հայերն ու պարսիկները խառնվում են իրար, միայն փողերի ձայնից և դրոշակներով են հազիվ միջանց ճանաչում:

Կռիվ թե՛մ պահին իրար դեմ են դուրս գալիս Վախտանգն ու Սմբատը: Սմբատը սպառնալից ձայնով դիմում է նրան.

— Կնճ, հարճորդի, թեպետ քազում մարդկանց ես դու ջնջել, քայց այսօր դու չես պրծնի իմ քաջ տղամարդկանց ձեռից, մեր սրերը քեզ գազանների նման պատառ-պատառ կանեն:

Սմբատն առաջ է անցնում, որով խփում է Վախտանգի ազգրի տնճապանը, ծանր խոցում և կամեճում ձիուց գետին տապալել նրան: Իսկ Վախտանգը նիզակով հարվածում է Սմբատի կրծքին, ասկայն չի կարողանում ծակել զրահը: Նիզակը մնում է Սմբատի զրահի մեջ ցցված: Սմբատը ձայնը քարձրացնում է ու գոչում.

— Սուրբ Կարապետ, ի՞նձ թիկունքից հասիր, մենք այսօր քեզ համար ենք կռվում ու մեռնում:

Ապա նիզակով հարվածում է Վախտանգի թիկունքին, ծակում զրահը, թափանցում սրտի մեջ և սիրտը նիզակի տեղի հետ դուրս քաշում: Սմբատը քաշում է վերը և իսկույն կտրում Վախտանգի գլուխը, գցում գետին: Բայց չի կարողանում Վախտանգի գլուխը վերցնել, որովհետև պարսիկներն անմիջապես հափշտակում են իրենց զորավարի գլուխն ու փախչում:

Սմբատը, երբ տեսնում է, որ Վախտանգի գլուխը նրա ծառաներից մեկը ձեռին փախչում է, ձիով ընկնում է հետևից, հասնում և մուրճով ուժեղ հարվածում գլխին: Մուրճը ծոծում է սաղավարտը, մտնում գլխի ջարդված ոսկորների մեջ: Սմբատը հազիվ է կարողանում մուրճը ծոված սաղավարտի միջից հանել: Պարսիկն այդ պահին Վախտանգի գլուխը ձեռից գցում է ցած ու մեռնում: Նույն պահին մեկ ուրիշ պարսիկ հափշտակում է Վախտանգի գլուխն ու դարձյալ փախչում: Սմբատն ընկնում է նրա հետևից ու կանչում.

— Մի՛ անմոտացեք, որովհետև սա արդեն մեռած է, եթե սրտացավ ծառաներ էք և գլուխն էք առած փախչում, ապա իմացե՛ք, որ ձեզ էլ նրա օրը պիտի գցել:

Ծառան հետ է դառնում, Վախտանգի գլուխը շարտում Սմբատի կրծքին, ասում.

— Տմբ, խորովիր և կեր, վնճ ձեզ, որ վաղը ուրիշի չեք սպանի:

Իսկ Սմբատը վերցնելով Վախտանգի գլուխը, հետապնդում է պարսիկ ծառային ու ասում.

— Ա՛յ տիրապետյա պարսիկ, ի՞նչո՞ւ քո գլուխը չնվեցիր քո տիրոջ փոխարեն: Եվ որովհետև այդպես տիրապետյա ես, ես հիմա քո գլուխը քեզանից կհեռացնեմ:

Սմբատը սրով խփում, կտրում է պարսիկի գլուխը, գցում գետին և մեծ հաղթությամբ վերադառնում բլուրը:

Իսկ Սմբատի զորքը պարսիկներին օղակի մեջ էր ատել և անխնա կոտորում էր: Ոչ մեկին ազատ չեն արձակում, քաջի պարսիկ չորս հարյուր ուղտապաններից, որոնք ուղտերի մոտ էին կացել: Սմբատը

հրամայում է նրանցից ոչ մեկին չվճարել, միայն ուղտերը վերցնել: Ուղտապաններից առնում են 1044 ուղտ և ութ հազար ձի ու ջորի:

Կոիվն ազարտելուց հետո Սմբատը հրամայում է՝ սպանված պարսից զինվորներին լցնել բլրի մոտ եղած ճեղեղատը: Այդ օրից բլուրն սկսվում է կոշվել Մահու բլուր:

Սմբատը առնում է զորքը և գիշերով գնում Վախտանգի շինած Պորպ քաղաքի վրա: Ջորքը մտնում է քաղաք և հոր տանը պարսից լեզվով խոսող են գտնում, բոլորին սպանում, քթերը կտրում, թելի վրա շաքում, բերում են Սմբատին: Հաշվում, տեսնում են, որ սպանվել է քաանդորս հազար պարսիկ կին, տղամարդ, երեխա:

Իսկ Վախտանգի կնոջն ու որդուն գերի են վերցնում, տանում, պահում Աջծից բերդում:

ՍՄԲԱՏ ԵՎ ՍՈՒՐԵՆ

Ապա Սմբատը մարդ է ուղարկում պարսից Խոսրով թագավորի մոտ և պահանջում հետևյալը.

— Կնւմ ինձ հինգ տարվա հարկ տուր՝ փոխարեն նրա, որ քո զորքերը կերան իմ երկրի խոտն ու հացը, վառեցին իմ փայտը, խմեցին իմ ջուրը, այն սեղանատան սրահների համար, որոնք այրեց իմ հայր Վահանը քո զինվորների պատճառով, վաթսուն հազար դահեկան այն սապոնի գնի համար, որով քո զինվորների գարշափոս ու արշունաթաթախ հագուստները լվացիցեք ու հագա՛նք: Իսկ եթե չտես, ապա հարյուր մարդով կգամ քո վրա, բոլոր պարսիկներին կգերեմ, կբերեմ, կլցնեմ Տարոն, վզներին շան կապ կդնեմ, կուղղեմ քո վրա, որ փոխանակ մեզ, ձեզ վրա հաչեն:

Ինչ որ ասացի՝ շուտ ուղարկիր, թե չէ՝ գլխիդ ինչ ասես կբերեմ:

Խոսրովը Սմբատին չի պատասխանում, քայց Վախտանգի եղբայր Սուրենը վերցնում է հարյուր հազար դահեկան, հետն էլ ինը հազար մարդ, գալիս է Տարոն՝ իր եղբոր կնոջն ու որդուն գնելու: Սմբատը դիմաւորում է Սուրենին, սիրով ընդունում նրան և բերում Մուշ: Տաւր օր մնալուց հետո Սուրենը հարցնում է, թե հոր է իր եղբորորդին: Յույց են տալիս Աջծից բերդը ու ասում.

— Այնտեղ է:

Սուրենը հարցնում է.

— Այնտեղ նա այծարած է, թե դիվարած:

Սմբատը ծիծաղում է սրամտությամբ վրա և հրամայում՝ Սուրենի մոտ բերել նրա եղբոր կնոջն ու որդուն:

Երբ նրանց բերում են, Սուրենը դիմում է Սմբատին.

— Հայոց աշխարհի հզոր իշխան, տուր այս կնոջն ու երեխային պարսից արքային նվեր:

Սմբատը պատասխանում է.

— Պարսից արքային, առանց գնի, աստկած շուն չեմ տա, որ նա տանի ճաշ շինի, ուտի, ուր մնաց, որ սրանց տամ: Բայց եթե դու սրանց գնել ես ուզում, քեզ կտամ, եթե ոչ, ապա երեքդ էլ գնացեք Այծ-բունից, այժ արածեցրեք:

Բայց որովհետև Սուրենը իմաստուն մարդ էր, չի առարկում, ասում է.

— Ո՛վ բարեպաշտ իշխան, եթե անգամ քո դուսնը շուն արածեցնեինք, դարձյալ մեզ համար պարծանք էր, որ քո դուսնն ենք կացել, էլ հոր մնաց, թե այժ արածեցնեինք: Բայց եթե համաձայն եք, վերցրեք մեզանից հարյուր հազար դահեկան, երկու հազար ուղտ, հինգ հազար պարսկական ձի և մեզ տվեք այս կնոջն ու երեխային:

Սմբատն ասում է.

— Այս ամենը, ինչ որ այստեղ ես բերել, իմն են. ես քո գլուխը կկտրեմ և քո ունեցվածքը կվերցնեմ: Բայց եթե դրանք քեզ պետք են, դու դարձիւր քրիստոնյա և ինձ էլ պարսիկների մոտ տար, քո ունեցվածքն էլ քեզ լինի: Իսկ եթե հոժած չես, ապա ուրիշ հնար մտածիր:

Սուրենը բերում է հարյուր հազար դահեկանը, ուղտերը, ձիերը տալիս Սմբատին: Սմբատն ասում է.

— Տվածիդ համաձայն եմ, քայց իմացի՛ր՝ պարսից զինվորները հարյուր ութսուն հազար դահեկանի փայտ են տարել Քարքե լեռան անտառից, նրանց ձիերը չորս հազար դահեկանի խոտ են կերել դաշտից, քսան հազար դահեկանի եղնիկ ու նապաստակ են որսացել իմ երկրից, հացի ու ջրի գինն էլ ձեզ եմ բաշխում: Երկու տարի Խառանի, Ասորիքի և Մուրհաթի գիւնի են խմել, դրա վարձը թող տան.

վեց գաժառի հարկը, որ ասել են, քաղաքների մուտքի վարձը, որ կերել են՝ չորս հազար դահեկան է անում, այդ թող տան: Դու էլ դարձիր քրիստոնյա, ինձ պարսիկների մոտ տար, և թող քո հարազատներն էլ քեզ լինեն:

Սուրենը տրտմում է և ոչինչ չի կարողանում ասել, Սմբատն ասում է.

— Մի տխրիր, ամեն ինչ քո ուզածով կանեն: Բայց արի, քո զորքով գնանք իմ վանքը ոխտի:

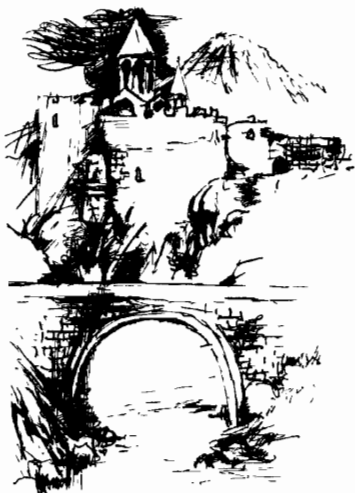
Վերցնում են զորքը, Սուրենի եղբոր կնոջն ու որդուն, գնում, անցնում Արածանի գետը: Սմբատը իր որդի Վահագնի թողնում է գետի մյուս ափը, պատվիրում, ով որ գետն անցնի՝ սաքանի: Ինքը չորս հազարանոց զորքը թողնում է Մեղտիում, պարսից զորքը թողնում դաշտի Արտից գյուղում, իր հետ վերցնում չորս հարյուր հայ և չորս հարյուր պարսիկ զինվոր և Սուրենի հետ գնում վանքը: Բայց որովհետև վանք տանող ճանապարհը խիստ մեղ էր և ձիերով անհնար էր անցնել, իջնում են ձիերից, ձիերը թողնում են մերքևում, ոտքով բարձրանում վանքը: Երբ մոտենում են վանքի բակին, վանականներն ընդառաջ են գալիս և Սուրենի պատճառով արգելում նրանց վանք մտնել:

Սմբատը զայրացած ասում է.

— Որովհետև դուք՝ պարսիկներից, այնպիսի պիղծ էակներ եք, որ անտառներին անգամ արժանի չեք, որ մնաց թե ապրելու: Պալունյաց Վարազ իշխանը, որ վանականների հետ էր եկել, սրով հարձակվում է Սուրենի վրա և գլուխը կտրում: Մնացած երկու պարսիկ իշխաններից կախում են ծառից, խեղդում: Իսկ Պալունյաց իշխանի զորքը, որ մախապես դարան էր մտել շրջակայքում, դուրս է գալիս թաքստոցից, պարսիկների ավելի քան երկու հազար ձիերը կտրում զորքից, քշում, տանում մոտակա ձորը: Պարսից զինվորները ոտքով ընկնում են ձիագողերի հետևից, Գողոց աղբյուրի մոտ հասնում նրանց և պարսաքաբերով ու նետերով հինգ հարյուր քսան հոգու խփում, սպանում: Ապա իջնում են ձորը, ձիերը հանում, բերում, խառնում մնացած ձիերին, թվով դառնում մոտ երեք հազար ձի:

Պարսից զինվորներից շատերը հետապնդելով մնացած ձիագողերին ձորով բարձրանում են անտառը և այնտեղ հարձակվում նրանց վրա, սկսում անխնա կոտորել: Ձիագողերի ավագը, որի անունը Սերիմ էր, հետ է դառնում, հանում է սուրը և սկսում պարսիկների դեմ մեծ մեծակ քաջաբար կռվել, մինչև ընկերները հետ են դառնում և հասնում օգնության: Սակայն մինչև ընկերների գալը, պարսիկները նետահարում են նրան, մետը դիպչում է սրտին և սպանում: Սերիմին ընկերները թաղում են մույն ձորում, և ձորն ու անտառը նրա անունով կոչվում է Սերիմաձոր: Ձիագողերը բոլորը հետ են դառնում և սկսում քարերով ու նետերով հարձակվել պարսիկների վրա, շատերին սպանում են, մնացածներն էլ փախչում, գալիս, ապաստանում են մի քարայրում և սկսում ճաշել:

Այդ ժամանակ հարյուր հիսուն հայեր Ողական ամրոցից դուրս էին եկել որսի: Նրանք գալիս հասնում են այն քարայրին, որ հավաքվել ու ճաշի էին նստել պարսիկ զինվորները: Նրանք, երբ տես-

նում են պարսիկներին անհոգ նստած, հարձակվում են պարսիկների վրա, շրջապատելով՝ ոչ ոքի չեն թողնում ձի հեծնել, բոլորին սպանում են: Այն տեղը, ուր ժողովվել, ճաշի էին նստել ու կոտորվել էին պարսիկները, սկսում է կռվել Ժողով:

Այս իրադարձությունների բնթացքում Սմբատն ու Վարազ Պալունի իշխանը թաքնվում են ս. Կարապետի վանքի մոտակա ձորում և մարդ են ուղարկում Մեղահի, գործին շտապեցնում՝ հարձակման անցնել: Սմբատը գործքը հարյուր զինվոր անջատվում են, գալիս են պարսից զորքին զրգռելու կողմ: Նրանք գրոհում են պարսիկների վրա, ապա մեկ-մեկ նահանջելով, գալիս են Սմբատի մոտ և Սմբատի հետ բարձրանում բլուրը: Պարսիկները հետապնդելով նրանց, գալիս, շրջապատում են բլուրը, աստիճանաբար բազմանում և սկսում նեղել Սմբատին և Վարազ Պալունուն: Սմբատն ու Վարազը ձնկն են գալիս, ձեռները վերև բարձրացնում և սուրբ Կարապետից օգնություն հայցում:

— Հիշիր մեզ և մեր երախտիքը, սուրբ Կարապետ, դհո, որ մեզ հեռվում օգնեցիր, այժմ քեզ մոտ ենք¹, մոտիկից էլ մեզ օգնիր և մեզ թիկունքից օգնության հասիր:

Սմբատն ու Վարազը բլրի վրա եղած զինվորներին բաժանում են երկու թևի, աջ թևի գլուխն է անցնում Սմբատը, ձախի՜ն՝ Վարազը, և սկսում են կռվել ու մահի կոխվ մղել հարձակվող պարսից զորքի դեմ: Իրենք ու իրենց ձիերը թաթախվում են արյան մեջ: Սմբատի սուրը արյունից պատշաճում մածուցվում է, կպչում, և որքան փորձում է պատյանից հանել, չի դուրս գալիս: Ծառ զոռելուց՝ թրի դաստակը ձեռքի մեջ կտորվում է, և չի հասցնում սուրը փոխել: Պարսիկները այդ որ տեսնում են, ոգևորվում են, իրար ծայնում:

— Ծտապե՛ք, քաջի սուրը կպել է պատյանին, կորը կտորվել, չի դուրս գալիս, վրն տվեք:

Նրանք արագ շրջապատում են Սմբատին և սկսում զենքերով անխնա հարվածել գլխին. հարվածներից այնպիսի ճարճատյուն էր լսվում, ինչպես չոր փայտը ճեղքելիս:

Իսկ Սմբատը բարձր ձայնով ասում է նրանց.

— Վնյ ձեր քաջությունն ու արիությանը, որ չեք կարողանում մի գլուխ էլ կտրել:

Ապա ձայնն ավելի բարձրացնելով, կանչում է.

— Մ'ը ես, հզոր ու քաջարագուն Պալունյաց իշխան, իմ ձեր օրերի նեցուկ, իբրև քաջ արծիվ առաջ անցիր, անգղներ ու բլեճներ են ինձ վրա տվել:

Վարազ Պալունին գործի ձախ թևը թողնում է իր Վահան որդուն, ինքը արծվի նման կոնչալով, ահ ու ապրափ տարածելով, հարձակվում է Սմբատին շրջապատողների վրա, հետևից միգակով հարվածում Սմբատի վրա խոյացած պարսիկի թիկունքին, ձիուց վերև բարձրացնում նրան և այլևս չի կարողանում միգակը նրա մարմնից հանել: Պարսիկն ընկնում է, մեռնում, իսկ Վարազ Պալունին ծաղրաբքով ասում.

— Գնն, չափիր միգակը, թե քանի կանգուն է երկարությունը, եթե մեկն ասի, թե երեք կանգուն է, չհավատան:

Վարազը Սմբատին շրջապատումից դուրս է բերում: Սմբատը կռվից դուրս գալով, հրամայում է մի պարսիկ բռնել բերել: Պարսիկին բերում են, Սմբատը մորթել է տալիս նրան, տաք արյունը լցնում չորացած արյունից պատշաճում լուժած սրի վրա, թողացնում, սուրը հանում: Բայց որովհետև սրի դաստակը կտրված էր, նա փոխում է սուրն ու արյունոտ երիվարը, նոր ձի հեծնում և մտնում կռվի մեջ: Սմբատի հինգ հարյուրանոց զորամասը շրջապատում են վեց հազար պարսիկներ: Սմբատը տեսնում է, որ Վարազ Պալունու ձին հոգնել է և կանգնել: Նա խփում է մի պարսիկի, ձիուց գցում, ձին մոտեցնում Վարազին, ասում.

— Հեծիր, Պալունյաց իշխան:

Վարազը հեծնում է նմուզը, ընկնում պարսիկների մեջ և սկսում մի անհղ կտորած: Եվ ամեն անգամ, երբ Սմբատի և Վարազի ձիերն հոգնում էին, նրանք արագ փոխում էին ձիերը իրենց ապանած հակապարսիկների երիվարների հետ, և որքան բազմանում էր պարսից զորքը, նրանք իրենց նոր փոխած ձիերի պատճառով մնում էին անխոնջ ու անապրտելի:

Ծառ թշնամիներ են կոտորում Սմբատն ու Վարազը, ընկածները դիակներին չափ ու համար չկար:

¹ Նկատի ունեն մոտակայքում գտնվող ս. Կարապետի վանքը:

Բայց Սմբատի գործի մեջ սկսում է երկյուղ բնկնել թվով բազմապատիկ թշնամու պատճառով: Այդ պահին կռվի վայրին են մոտենում Հաշտենից Սմբատ իշխանը և Սմբատ Մամիկոնյանի որդի Վահան Կամսարականը՝ վեց հազար զորքով: Երբ Վարազ Պալուցին տեսնում է Սմբատի որդուն, ձայն է տալիս, ասում.

— Քաջ որդի Վահան, հր էիր, որ այսքան ուշ ես գալիս օգնության:

Իսկ Վահան Կամսարականը, կասկածելով, որ հորը փորձանք է պատահել, լալով ձայն է տալիս.

— Կան իմ տառապալ ու ծերունի հայրը, թե՛ արդեն տիրոջ մոտ է փոխվել առիավետ:

Սմբատը լսելով որդու ձայնը, կշտամբանքով ասում է.

— Սուրբ Կարապետը իմ թիկունքում կանգնած էր, ուրեմն ես պարսիկներից պիտի մեռնեի:

Վահան Կամսարականը աստծուն փառք տալով, հարձակվում է պարսիկների վրա, նրանց զորախումբը ճեղքում, կիսում երկու մասի, զորքը իր հետևից տանում, բաժանում երկու թևի, մեկն ինքն է գլխավորում, մյուսը՝ Հաշտենից իշխանը: Ապա կոտորում են պարսից զորագլուխը և աջ ու ձախ շրջվելով, պարսից զորքին առնում են օղակի մեջ և միմյև արևամուտը՝ անխնա կոտորում: Պարսից զորքից երեք հարյուր զինվորի է հաջողվում միայն ձիերը թողած՝ փախչել: Նրանք գնում, թաքնվում են մի ձորում և սաստիկ հոգնածությունից քնում միմյև հաջորդ կեսօրը: Կեսօրին հաղոց զինվորները գալիս, նրանց քնած են գտնում: Բերում, ջուր են ցանում նրանց վրա, արթնացնում, տանում Մեղտի: Իսկ ձորն այդ օրից, քնած զինվորների պատճառով կոչվում է Թմբաձոր:

Պարսիկ զինվորներին տանում են Մեղտի, վերքերը բուժել տալիս, խնամում, ապա նրանց տալիս են զանգ, ձիեր, զենք և խաղաղությունը ազատ արձակում Պարսից աշխարհ:

Հաջորդ օրը Սմբատը հրամայում է՝ կռվում սպանված պարսիկների դիակները իրար վրա կիտել: Դիակներից մի վիթխարի բլուր է գոյանում, որը քաջ Վարազ Պալուցու անունով կոչվում են Վարազաբլուր:

Երբ դիակները սկսում են ճեխել և զագաններին բաժին դառնալ, մոտակա գյուղի բնակիչները աչդ ալոթիվ հետևյալ երգն են հյուսում և ասում.

Գագաններ կերան դիակների մարմիններն ու գիրացան.

Կզաքիսը ուտելուց ուտեց, ինչպես արջ.

Եվ աղվեսը հպարտ դարձավ, ինչպես առյուծ,

Գալլը, որովհետև շատակեր էր՝ պայթեաց.

Եվ արջը, որ ուրիշներն ուտեց, իրեն ոչինչ չի մնա՝

Սովից մեռավ.

Անգղիներ, որովհետև ազամ էին, նստեցին

Եվ այլևս չկարողացան թռչել.

Մկները, որովհետև իրենց ծակերը շատ տարան,

Որանց ոտները մաշվեցին¹:

¹ Ստորև դրվում է երգի հին հայերեն բնագիրը.

Կերան գագանը զմարմինս դիակացն և գիրացան.

Կուզ կերեալ ուտեալ իրև զարջ.

Եւ աղուես հպարտ եղև քան գաւուծ.

Գալլ քանգի շատակեր էր՝ պայթեաց.

Եւ արջ, զի զոր ուտեմ

Չմնայ առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ.

Անգղեր, զի ազամ էին, նստան

Եւ նալ ոչ կարացին վերանալ.

Մկուք, զի շատ տանէին ի ծակս իւրեանց՝

Մաշեցան ոտք նոցա:

ՏԻԳՐԱՆ, ՎԱՀԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՍՄԲԱՏ

Խոսքով թագավորը դարձյալ բան հազարանոց զորք է ուղարկում Սմբատ Մամիկոնյանի վրա՝ Տիգրան գորպեթի գլխավորությամբ։ Տիգրանը գալիս է Ապահունիք և Սմբատին կանչում իր մոտ։

Սմբատը իր որդի Վահանին ուղարկում է Տիգրանի մոտ, որպեսզի իմանա, թե ինչ է ուզում։ Վահանը գալիս է Տիգրանի մոտ, իմանում բանի էությունը, ապա պատասխան է գրում, ուղարկում հորը՝ Սմբատին, և ասում.

— Սա մեր մասին մերթ քարի է խորհում, մերթ՝ չար։ Բայց նա եկել և մեզանից պահանջում է Մուշեղ իշխանի և քո հոր՝ Վահանի ոսկորներն ու Վախտանգի կնոջն ու նրա որդուն, որն ընկավ Վարազի հետ մղված պատերազմում։ «Եթե չտաք, — ասում է նա, — կգամ, ձեր հավատի պաշտամունքատեղին կքանդեն ու ավարի կենթարկեն, եկեղեցիները կրակատուն՝¹ կդարձնեն և ձեզ էլ պարսից արքունի դուռը քարշ տալով՝ կտանեն»։ Նա այսպես ասաց և Հաշտենքի կողմից կամենում է քո վրա գալ։ Հիմա ես նրա հետ կգնամ, իսկ դու մեր զորքերը հավաքիր, գնա սուրբ Կարապետի վանք և խնդրիր կոնանվորներին՝ թող մեզ համար աղոթեն։

Սմբատը որդու նախաքն կարդալուց հետո գալիս է սուրբ Կարապետի վանքը, ընկնում սուրբ սեղանի առաջ և լալահառաչ խնդրում.

— Արթնացիր, տեր, և արթնացրո՛ւ քո զորությունը։ Նայիր, տեր, և մի լուրի, մի դադարեցնի քո օգնությունը, որովհետև թշնամին կրկին խրոխտացել է մեզ վրա։ Աղաչում եմ, հիշիր այն ջանքն ու տառապանքը, որ դրեցինք քեզ վրա, հաճուն մեր սուրբ ուխտի, որպեսզի քո անունը հավիտյանս փառավորվի։

Ապա Սմբատը բերել է տալիս տասներկու թուր, դնում եկեղեցու բեմի առաջ, բեմի վրա պատարագ մատուցել տալիս։

Հետո Սմբատը վերցնում է թրերը և ասում.

— Այո, տեր, անզգամ պարսիկներին կոտորելուց հոգեցեցիք, ձանձրացանք, հոգեցեցին անգամ անօրեն պարսիկներն էլ, որոնք մեր թրերի ժանգը իրենց արյամբ սրբեցին։

Այնուհետև Սմբատը ելնում է վանքից, գնում ինք հազար ինը հարյուր քուռատուն զինվորից բաղկացած զորք հավաքում, գնում, իջնում Հաշտենք գավառի Գրեհն կոչված գյուղի մոտ։ Իսկ Տիգրանն իր զորքով գնում, իջնում է Հոնքնկեց բլրի վրա, զինվորական պատվիրակություն է ուղարկում Սմբատի մոտ, ասում.

— Արի՛ ինձ մոտ և մի վախենա, ինձանից զանձ ու փառք կտառնաս, քո գլխին պսակ կդնեմ, և քեզ կդարձնեմ Հայոց մարզպան, միայն թե Մուշեղի և Վահանի ոսկորներն ինձ տաս։

Սմբատը բռնում է Տիգրանի պատվիրակության ղեկավարին, շիկացած երկաթե շամփուրը պսական է նրա գլխին և հազցնում և ասում.

— Կանց, տեսնեմ, թե դու ինձ ինչ նվեր ես բերել, որ ես քո գլխին պսակ դրեցի։

Ապա բերել է տալիս պատվիրակության մյուս անդամներին, բոլորի գլուխները կտրում, դիակները շիկացած շամփուրով դաղում, գցում մի կողմ։ Եվ այդ գյուղը այդ դեպքի առիթով կոչվում է մոզերի գեթեզման կամ Մոզադուն։

Սմբատը զորքը հանում է Սերենավայրք կոչված բլրի վրա և Տիգրանի դեմ բանակ դնում։

Երբ մուրճն ընկնում է, Սմբատի որդի Վահան Կամսարականը, որ Տիգրանի բանակում էր գտնվում, մտնում է Տիգրանի որդու վրանը, որդու գլուխը կտրում, կտրում է նաև աջնեղ գտնվող պարսիկ երեք իշխանների գլուխները, գիշերով բերում Սմբատի մոտ։ Ապա Վահանը նորից վերադառնում է պարսից բանակը, գնում, գաղտնի մտնում Տիգրանի վրանը։ Տիգրանը տեսնելով Վահանին՝ մերկացած սուտերը ձեռին, չի հանդգնում ծառաներին ձայն տալ, կարծելով, թե նա եկել է կարասի գողանալու։ Վահանը անմիջապես մի բարձ է վերցնում, գցում Տիգրանի դեմքին, բերանը փակում և հարձակվում վրան։ Այդ պահին Վահանի ծառան ներս է գալիս, սրով կտրում Տիգրանի գլուխը։ Նրանք վերցնում են գլուխը, հա-

¹ Կրակատուրը զրադաշտական պարսիկների հրո տանաքն էր, ուր ատրուշաններ էին դրված, և միշտ վառվում էր նրանց պաշտելի սրբազան կրակը։

վաթում վրանում եղած թանկարժեք քարերը, բնտիր կարասիք ու արերը և գաղտնի գնում Սմբատի բանակը:

Հայոց զորքը ցնծում է Վահանի քաջագործությունից և մեծ գոհություն մատուցում աստծուն:

Բայց Վահանը դրանով չի գոհանում: Նա նույն գիշերը երկու հարյուր կաշվե վահան և հարյուր ամենի ջորի է բերել տալիս, ջորիների երկու կողքերից վահաններ կապում, վահանների վրա երկաթներ կախում, ջորիներից գցում իր զորքի առջև, ըշում դեպի Տիգրանի տեղակալ Հոն զորավարի բանակը: Հոնը ուներ ութ հազար զորք և բանակ էր դրել պարսից մյուս զորքերից հեռու, մի ժայռի մերձակայքում, Տորոս լեռան դիմաց:

Վահանը յուրաքանչյուր տասը ջորու վրա մի վերսկացու էր դրել, որպեսզի ջորիներից թշնե և հրեակեն: Ջորիներից ուղարկում է առաջ, Հոնի բանակի մոտակայքը, իսկ ինքը զորքով հարձակվում է պարսից բանակի վրա: Վահանը բանակի չորս կողմից ռազմի փողեր է հնչեցնել տալիս և մտնելով բանակի մեջ, սկսում կոտորածը: Ռազմի փողերի անակնկալ չարագուշակ կանչը, հայ զինվորների ամենի գոռոցը, անակնկալի եկած պարսից զինվորների սարսափահար աղմուկը, զենքերի շաշուկը մի գարնուրելի ծիար են բարձրացնում: Բանակի մոտակայքում գտնվող ջորիների երամակը այդ անավոր աղմուկից խտնում է, և ջորիներն սկսում են տարբեր կողմեր փախչել: Իսկ նրանցից կախված երկաթները այնպիսի մի անասարսուռ զոհգոց են արձակում, որ պարսից զորքը կարծում է, թե ինքը շրջապատված է նաև մեծաքանակ հեծելազորով:

Պարսիկ զինվորներն ամաքելված վնչ են կանչում, մատնվում խոնապի: Եվ որովհետև խավար գիշեր էր, իրենք էլ տեղանքին անճամոթ, թողնում են ձիերը և փախչում դեպի ժայռաբլուրը և միության մեջ՝ անավոր վեմերի բարձունքից գահավիժում են ցած, սպանվում:

Երբ փախչող պարսիկների միջև ու աղաղակը վերջանում է, նրանց հետապնդող հայոց զորքը հասկանում է արդեն, որ թշնամին գլխովին ոչնչացված է: Վահանի զորքը վերադառնում է պարսից բանակատեղին, հավաքում այնտեղ եղած կարասիքն, ունեցվածքը, գանձերը, պարսիկների թողած ձիերը, ուղտերը, ավանակները, թվով շուրջ տասնութ հազար, և դրանք բոլորն ուղարկում Պաղունյաց գավառ: Ավարի ենթարկված անասուններն այնքան՝ շատ էին, որ ծածկում են ամբողջ գավառի մակերեսը:

Լույսը բացվում է: Տիգրանը բանակում գտնվող զորավարները փնտրում են Տիգրանին և որդուն, բայց չեն կարողանում գտնել: Ապա գտնում են Հոնի բանակից փախած զինվորների հետքը, այդ հետքով գնում են, տեսնում՝ բոլորը ժայռաբլրից գահավիժած, մեռած:

Պարսից զորքերը բարկությամբ լցված՝ միաբանվում են, իրենց զորավար նշանակում Միրիխսորովին, նաևս կազմում և պատրաստվում են պատերազմի:

Սմբատը Վահանին երեք հազար զինվորով կողմնակալ է թողնում, երկու հազար զինվորի դաբանակալ թաքցնում է իր երեք կողմերում, իսկ ինքը մնացած զորքով ճակատ է կազմում պարսիկների դեմ: Ծակատի աջ թևը հանձնում է քաջ ու հզոր Վարազ Պաղունուն, ձախ թևը՝ Հաշտենից իշխանին, ինքը մնում կենտրոնում և իրեն թիկնապահ դարձնում Վարազ Պաղունու որդի Վահանին:

Ծակատամարտը սկսվում է: Միրիխսորովին ու Սմբատը իրար դեմ են ելնում և սկսում զենքերով իրար գլխի հարվածել: Պարսից զինվորները մեղուների նման թափվում են Սմբատի վրա, խիստ նեղում: Սմբատի ուժն սկսում է պակասել, որովհետև տարիքով ծեր էր արդեն... նա հուսահատված ձայնը բարձրացնում է և որդուն օգնության կանչում.

— Մ՛ր ես, Վահան որդյակ, ի՞նձ օգնության հասիր:

Վահանը հոր ձայնը լսելով, դիմում է սուրբ Կարապետին.

— Ահն հասել է ժամը, հ՛վ սուրբ Կարապետ, հ՛ր եմ մեր կրոնավորների աղոթքները:

Ասում է, մտնում կովի մեջ, ճեղքում պարսից զորքը, մոտենում հորը, ցրում նրա գլխին հավաքված թշնամու զինվորներին: Սմբատը ոգևորված որդու քաջությունից, սուրբ բարձրացնում է, հարվածում իրեն շրջապատողներին, մի քանիսի գլուխը կտրում, մյուսներին՝ Վահանի հետ միասին հավաժում, ըշում, հասցնում են դարձև մտած զինվորների դիրքերը: Դարանակալած զորքը միանգամից թաքստոցից բարձրանում է և խոյանում պարսիկների վրա, շուրջկալում նրանց և երեք հազար զինվորի ժայռերից ցած թափում: Օրը մթնում է, պարսիկները, թվով մոտ ութ հազար զինվոր, ստիպված փախչում են Հաշտենք գավառից:

Ճակատամարտի տեղում Սմբատը զորահանդես է կազմակերպում՝ հաշվելու համար կովում բն-կածների թիվը: Եվ այդ օրից ի վեր այդ վայրը կոչվում է Հանդիսյան:

Հանդեսից հետո Սմբատը հրամայում է հետապնդել փախչող պարսից զորքին: Հետապնդում են, բայց պարսից զորքը բանակ է դնում և կանգնում: Սմբատի զորքը ևս նրա դիմաց բանակ է դնում և մտադրվում հարձակվել պարսիկների վրա: Սակայն երեկոյան դեմ Ապահունքից գալիս է հազար զին-վորից բաղկացած մի գունդ, միանում պարսից զորքին: Սմբատի զորքը, տեսնելով թշնամու զորահա-մարումը, Մարտից փող կոչված ստորգետնյա անցքով ցած է իջնում և բանակ դնում Արածանի գետի եզերքին: Պարսիկները հետամտելով հալոց զորքին, նույն անցքով իջնում են և հայերին սեղմում Արա-ծանու գետեզրին և սկսում սաստիկ նեղել: Սմբատը դիմում է աստծուն.

— Տեր իմ, գիտեմ, քո մարդասիրությունը վաղուց ի վեր մեզ հետ է: Այժմ խնդրում եմ, մեզ նացիր, թե ինչպես է թշնամին մեզ նեղել:

Ապա զորքը ոտքի է հանում, և արյունն աչքերն առած, ելնում են պատերազմի: Դարձյալ կոպի թունդ պահին նրանց է երևում մի ահել և լուսաճաճանչ մազերով տղամարդ: Վահանն իսկույն գլխի է բնկոյում, որ դա ս. Կարապետն է, մեծ ոգևորությամբ ու խիզախությամբ հարձակվում է թշնամու վրա, պարսից զորքերից կտրում, անջատում չորս հազար զինվոր, բշտում տանում մինչև Աստեղոնք ամրոցի մոտակայքը և շրջապատած՝ հալածում բնիֆույա եկեղեցու դեմը: Պարսիկները կամենում են բարձրա-նալ եկեղեցին, կրոնավորներին կոտորել, բայց չեն կարողանում արանքում գտնվող ձորն անցնել, ուստի մտնում, թաքնվում են եկեղեցու դիմացի ամուստում:

Վահանը զորքով շտապ հասնում է նրանց հետևից, բոլորին ամուստում սրի քաշում: Այդ վայրը սկսում է կոչվել Մահու առիթ:

Թիկունքից Վահանին է հասնում Վարազ իշխանը, որը պարսից մնացած զորքին գետն է թափում, խեղդում, իսկ նրանք, ում հաջողվում է գետն բնկնելուց խուսափել, կանգ են առնում, որովհետև ձիերը առաջ չեն գնում: Վարազը նրանց ձայն է տալիս, ասում.

— Ինչո՞ւ եք կանգնել, փախե՛ք, որ կոտորենք:

Իսկ նրանք ասում են.

— Կորանք մենք, մեռանք, վերջացանք:

Այդ առթիվ այդ տեղը հետագայում կոչվում է Կուրա: Վարազը շատերին կոտորում է, հազար քա-ռասուն զինվորի է միայն հաջողվում փախչել, գնալ հասնել իրենց Խուրով թագավորի մոտ:

Այդ նույն տարին մեռնում է Սմբատը, որին տանում, թաղում են իր պապերի կողքին, ս. Կարա-պետի վանքի բակում:

ՎԱՐՈՒՈՒՅԻՆ, ՎԱՀԱՆ ԵՎ ՏԻՐԱՆ

Տասնութ տարի անց նոր գծություն է բնկնում պարսիկների և Տարոնի իշխան Վահանի միջև: Պարսից Խոսրով թագավորը Վարդուհի գորապետի գլխավորությամբ միսուն հազարանոց զորք է ուղարկում Տարոն: Պարսից զորքը մեծ ցասումով գալիս է իջնում Մուշ, կամենում բարձրանալ ս. Կարա-պետի վանքը և Տարոնի իշխանների ոսկորները հանել, տանել:

Վահանը իր մոտ է կանչում որդուն՝ Տիրանին, և ասում.

— Որդիս, քո մեծությամբ փառքի չգալթակովվես և մեղքերի մեջ չընկնես: Քանի որ ջանի ես, գե-ղեցիկ կանանցից չխաբվես, այլ հիշի՛ր մեր հայրերին, որոնք սրբությամբ ծառայեցին հայրենիքին ու եկեղեցուն: Մի մոռանա նաև ծառայել սուրբ Կարապետին, որ այսքան պատերազմների մեջ մեզ օգ-նական ու գորավիգ եղավ: Եթե կամենում ես երկար ապրել, չարիք չգործես և պղծությամբ չտարվես: Եթե ես բնկնեմ պատերազմում, ապա ի՞նձ կթաղես սուրբ Կարապետի վանքում, իմ հայրերի կողքին, սրբությամբ կվերաբերվես քո հայրերի հիշատակին և քո եկեղեցուն, ինչպես ես ծառայեցի:

Ես ոչ գեղեցկությամբ գալթակովվեցի, ոչ խեղճերին զրկեցի, ոչ տառապածներին նեղեցի. նրանք, ովքեր իմ իշխանության տակ էին գտնվում՝ կանայք թե տղամարդիկ, մանուկներ թե եկեղեցականներ, նրանց խնամեցի ու հոգացի, իբրև իմ սեփական եղբայրների և բնորանիքի անդամների. ինչպես իմ հա-յրերն էին անում: Որդյակ, նույն կերպ էլ դու վարվիր, և քո բարեգործությամբ կզորանաս:

Իսկ այժմ գնանք պատերազմ:

Վահանը պատերազմի է դուրս բերում նաև ս. Կարապետի վանքի երեք հայրյուր հիսունվեց կրոնավորների՝ վանքի վանահայր Գրիգորի առաջնորդությամբ:

Պատերազմը սկսվում է Արածանի գետի ափին, Կաղանմախիների բլուր կոչված անտառի մերձակայքում: Այնտեղ էին խմբվել նաև վանքի կրոնավորները՝ մագեղեն սև զգեստներ հագած, մեջտեղը մի ժամհար՝ երկու խաչադրոշ ուսերից վեր բարձրացրած:

Երկու կողմերն էլ դեմ դիմաց ճակատ են կազմում, և սկսվում է պատերազմը: Վարդուհրին մնում է գետի մյուս ափին և չի մտնում կռվի մեջ. նա նկատում է սևագգեստ կրոնավորներին և զարմանքով հարցնում.

— Նրանք այնտեղ ինչ են անում:

Պարսիկները նեղում են Վահանի զինվորներին, որոնք խուճապահար խոնկում են իրար գլխի և կամենում փախչել: Այդ ժամանակ վանականները ծնկի են իջնում և բոլորը միաբերան ու արտասովախոն աչքերով սկսում աղոթել:

— Ո՛վ զորությանց տեր, դու զորացրու մեր զինվորներին և թշնամուն ամոթով արա: Ո՛վ Կարապետ, քեզ պաշտողների ձայնից արթնացիր:

Այս ասելով, նրանք բոլորը ոտքի են կանգնում, խաչանիշ դրոշակները պարզում առաջ դեպի թշնամին և դիմում հարձակման: Վահանն այդ պահին նայում է վանականների գնդին և տեսնում, որ նրանց աչքերից մի վիթխարահասակ երիտասարդ է գնում, գլխին՝ ծիրանի թագ և խաչ, որի զգեստներից լույս էր ճառագայթում: Իսկ նրա առջևից գնում էին դարձյալ երկու այլ բարձրահասակ թևավոր երիտասարդներ:

Թշնամիները նկատելով այս տեսիլը, վախից խեղճանում են, լցվում ջուրը, շատերը խեղդվում են, ումանց էլ հաջողվում է անցնել գետի մյուս ափը:

Վահանը ձայն է տալիս իր որդի Տիրանին և մնացած զորքին, ասում.

— Ահն տեսեք, մեր տերը լսեց իր պաշտոնյաների ձայնը և իջել է մեզ ու նրանց փրկելու: Արդ գոտեպանվեցե՞ք և եկեք հետամուտ լինե՞նք թշնամուն:

Վահանն անցնում է գետի մյուս ափը, գնում այն գլուխը, որ Պարսից կողմ էր կոչվում, հավաքում է իր զորքը և հալածում պարսիկներին մինչև Մատրավանքի դաշտը:

Այստեղ հաղոց և պարսից զորքերը կանգ են առնում և ճակատ կազմում: Իրար դեմ մենամարտի են դուրս գալիս պարսից Վարդուհրի զորավարը և Վահանի որդի Տիրանը:

Վարդուհրին չարախոսությամբ դիմում է Տիրանին.

— Կախարդագործ, դուք կախարդությամբ եք փառավորվել և կախարդությամբ եք կամենում հաղթել պարսից քաջերին:

Տիրանն ասում է.

— Եթե կախարդ եմ, դու էլ ինձանից չես ազատվի, ես հիմա քո ձիու պոչը քո աչքի առաջ կրեռեմ, նայել կտամ:

Ասում ու արագ հարվածում է Վարդուհրիին, աչ ոտը տնապանով հանդերձ կտրում, գցում մի կողմ: Վարդուհրին թեքվում է, ընկնում ձիու մյուս կողմի վրա: Տիրանն ասում է.

— Վարդուհրի, ի՞նձ մի մեղադրի, գլուխդ է մեղավոր, գլուխդ քեզ ծեղե, գցեց մի կողմի վրա. հիմա բեռդ կոտղեմ, հետո կբարձրացնեմ:

Տիրանը արով խփում, կտրում է Վարդուհրիի գլուխը, տալիս է ծառային, ասում.

— Սա պահիր, իջնենք Մատրավանքից, գնանք սուրբ Կարապետի առաջ, գնի խաղանք, որովհետև առ էր, որ նախատում էր ս. Կարապետի վանքի պաշտոնյաներին:

Վահանի զորքը շրջապատում է պարսիկներին: Պալունյաց Վարազ իշխանը կտրում, բաժանում է պարսից երկու իշխանների զորամասերը և բշտում հանում մինչև Հաշտյանք: Երբ փախստական պարսից իշխաններից մեկը հասնում է մի դաշտամե տեղ, սկսում է ապշանալ, ոչ կարողանում է խոսել, ոչ էլ կռվել, թեպետ հալոց հետապնդող զորքը դեռ հեռու էր: Ծառան հարցնում է.

— Ինչո՞ւ ապշեցիր ու մոլորվեցիր, իշխան:

— Պաղակ իշխանին եմ տեսնում և չեմ կարողանում գնալ:

Ասում է և ընկնում, մեռնում:

Այդ օրվանից այդ տեղը կոչվում է Պողկ:

Վարազ Պալուցին գերում է մեռած իշխանի երկու որդիներին, պահել տալիս տեղում, իսկ ինքը հետապնդում պարսից փախստականներին: Հասնելով փախչող իշխաններից մեկին, Վարազն ասում է.

— Պարսիկ, ընկիր քո կամքով, թե չէ՝ կընկնես ականա:

Պարսից իշխանը շարունակում է փախչել: Վարազը հետապնդելով նրան, միավալով ուժեղ հարվածում է թիկունքին, տեղը անցնում է մարմնի միջով, խրվում ձիու ողի մեջ:

— Այժմ արդեն կընկնես, — ասում է Վարազը:

Ծարունակելով հետապնդումը, Վարազը հասնում է պարսից մի այլ իշխանի, ասում.

— Կընկնես քո կամքով, թե կընկնես ականա:

Պարսից իշխանը շուտ է գալիս և խփում, կտրում է Վարազի ձիու գլուխը: Վարազը ձիուց վայր է ընկնում, բաց արագ ելնում է ոտի, վազում պարսիկ ձիավորի հետևից, սրով խփում, կտրում է պարսիկի ձիու քիլը, ասում.

— Դհւ էլ ընկիր:

Այդ օրվանից այդ տեղը կոչվում է Վայրանկանիս:

Վարազը վերցնում է վահից մեռած պարսից իշխանի գլուխ ու նրա գույգ որդիներին, գալիս է իր որդու՝ Սմբատի մոտ, ապա երկուսով իջնում գալիս են Վահանի մոտ:

Իսկ Վահանը բազում պարսիկներ էր կոտորել, մնացածներն էլ փախել, թաքնվել էին դաշտի տարբեր կողմերում:

Այդ ժամանակ Կաղամսխյաց բլրից ցած են իջնում աղոթող վանականները, գալիս հասնում Մատրավանքի դաշտին նայող մի բլրի: Վանականների մոտ է փութով գալիս պարսիկ փախստականների մի գունդ և աղաչում նրանց՝ փրկել իրենց: Վրա են հասնում փախստական գնդին հետապնդող Հաշտենից իշխանի զորքերը և կոոնավորներից պահանջում նրանց մոտ ապաստանած պարսիկներին: Կոոնավորները կարող մեծոքում են Հաշտենից իշխանի զորքերի պահանջը և պարսիկներին չեն հանձնում նրանց ձեռք: Գալիս հասնում է նաև Հաշտենից իշխանը և հարցնում կոոնավորներին.

— Մ'ը եմ պարսիկները:

— Ահավախիկ կանգնած են ձեր հայրերի մոտ, — պատասխանում են վանականները:

Այդ օրից այդ տեղը սկսում է կոչվել Հայրկերտ:

Պատերազմը ավարտվում է: Պարսից փախստականներին, թվով չորս հարյուր հիսուն հոգի, բերում են Մեղրտի, նրանց ձիեր են տալիս, գանձեր են տալիս և ազատ արձակում, որ գնան Պարսից աշխարհ, պատմեն իրենց աշքով տեսած սքանչելի հրաշքը:

Տիրան

Տարոն աշխարհը առժամանակ խաղաղվում է: Երեսուն տարի Տարոնի և Ապահունքի վրա իշխելուց հետո մեռնում է Վահան Կամսարականը և թաղվում ա. Կարապետի վանքի բակում՝ իր պապերի կողքին:

Վահանի որդի Տիրանը, վրաց Վաշդեն իշխանի և իր հանգուցյալ հոր խորհրդով, գնում է պարսից Խոսրով թագավորի մոտ, դառնում նրա որդեգիրը և Հայոց աշխարհի վրա մարզպան կարգվում: Խոսրով թագավորը Տիրանին մեծ զորքով ուղարկում է հունաց թագավորի դեմ պատերազմելու: Իսկ Տիրանը նախապես պատգամավոր է ուղարկում հունաց կայսրի մոտ, ասում.

— Չվախենանս իմ գալուց, ինձ մի քաղաք տուր, որպեսզի այնտեղ հավաքեմ հայոց զորքերը և քեզ թիկունք ու օգնական դառնամ:

Հունաց կայսրը սիրով ընդունում է Տիրանի առաջարկը, հավատարմության ուխտի պայման կնքում և Տիրանին համարում ոչ միայն Հայոց ու Պարսից մարզպան, այլ նրան դարձնում դեմեպոլետոս¹ Հունաց ամբողջ աշխարհի վրա:

¹ Դեմեպոլետոս՝ հունարեն դոմեստիկոս բառի հայերեն արտասանությունը, կայսերական թիկնապահ, քյուզնդական կայսրության ժամանակ արևելյան բանակի զորավարին տրվող տիտղոս:

Վաշդեն իշխանն այս իմանալով, աստիկ զայրանում է, մարդ է ուղարկում Խոսրով թագավորի մոտ, ասում.

— Տիրանը քեզ դավաճանեց և անցավ հույների կողմը: Այժմ ի՞նչ ուղարկիր ութ հազար ձիավոր Վանանդ գավառի մոտ, ես կրնամ Տիրանին և քո ձեռը կհանձնեմ:

Խոսրովը կանչում է վրաց իշխանորդի Ջոզիկին, որին մարզպան էր դարձրել, նրա ձեռով Սյունյաց իշխանին տալիս է խիստ ձեժեղ, իբրև նենգ ու խարդախ ազգի, իսկ ինքը հազարանոց զորք է ուղարկում վրաց Վաշդեն իշխանին:

Վաշդենը նամակ է գրում Տիրանին, ասում.

— Հոգնեցիր պանդխտության մեջ մնալուց. այժմ վերադարձիր, որպեսզի մի բան մտածենք պարսից արքայի վերաբերյալ:

Տիրանը Վաշդենին նամակը ստանալու օրը մեկ այլ նամակ էլ ստանում է Վաշդենի քրոջ որդի Համաից, որը հայտնում էր Վաշդենի կողմից նրա դեմ նյութվող դավադրության և պարսից զորքերի գալու մասին:

Տիրանը շտապ պատասխան է գրում Վաշդենին և նրան ամոթանք տալիս իր դեմ գաղտնի դավադրություն սարքելու համար:

Վաշդենը խիստ զայրանում է Համաի վրա, նրա ոտ ու ձեռք ծայրատու-կտրում, վերցնում պարսից զորքը, անցնում Շորխս գետը, գնում Համաի քաղաքը, որ կոչվում էր Տամբուր: Սրով ու հրով մշտնում է քաղաքը, կոտորում, ավերում, գերում: Քաղաքի եպիսկոպոսն անիծում է անողոր իշխանին: Վաշդենը, սրանից զայրացած, կոտորել է տալիս սուրբ Սիոն եկեղեցու բոլոր քահանաներին, եպիսկոպոսին մորթում սուրբ սեղանի վրա:

Նույն տարին հունաց Հերակլ կայսրը սպանում է պարսից Խոսրով թագավորին, հիշում իր և Տիրանի միջև եղած ուխտն ու երդումը և Տիրանին կարգում մարզպան համայն Հայոց աշխարհի վրա, ինքը գնում Առստանդնուպոլիս:

Ութ տարի անց, արաբներն արշավում են Հայաստան: Հայաստան է գալիս Մահմեդի քրոջ որդի Աբդուհինը՝ տառնութ հազար հեծելազորով և Հայոց աշխարհից հարկ պահանջում:

Տիրանը հրաման է տալիս՝ ժողովել ամբողջ զորքը և ելնել արաբների դեմ պատերազմի: Սակայն Վաշդենի որդի վրաց Ջոզիկ իշխանը Հայոց աշխարհը ապստամբեցնում է Տիրանի դեմ, որպեսզի չեն-թարկվեն նրա հրամանին և չեկեն արաբների դեմ պատերազմի: Տիրանը տեսնելով, որ ամեն ինչ վերջացած է, դիմում է իրենց կամքով իր մոտ հավաքված ութ հազար հայ զինվորների.

— Ը՛վ վ քրիստոնյա ժողովուրդ, ավելի լավ է մեռնել, քան մեր երկիրն ու եկեղեցին հարկատու դարձնել տաճիկներին:

Հաջորդ օրը առավոտյան Տիրանը Գրգուտ լեռան ստորոտում կռվի է ելնում արաբների դեմ, մինչև կեսօր կռվում և արաբներին նեղելով, փախուստի մատնում: Սակայն այդ պահին Անձևացյաց Սահուտ իշխանն իր զորքով ապստամբում է Տիրանի դեմ, անցնում արաբների կողմը և սկսում կռվել հայոց զորքի դեմ: Արաբները նորից զորանում են, և կռիվը բոլորքովում է նոր թափով:

Տիրանը զայրացած ճեղքում է երկու ճակատները, մխրճվում դավաճան Սահուտի զորքի մեջ, հասնում նրան, գոչում.

— Կո՛ց, ուրացող Սահուտ, աստված քեզ իմ ձեռք մատնեց:

Ապա սուրբ քարձրացնելով՝ խփում, կտրում է Սահուտի գլուխը, բայց ինքն էլ նույն պահին երկու իշխանների հետ սպանվում է: Արաբները շրջափակում են հայոց զորքը, շատերին կոտորում, ոմանց էլ հաջողվում է փախչել, անցնել Օձ քաղաքի մոտ գտնվող ճահինների հակառակ կողմը:

Աբդուհինը այդ հաղթանակից հետո անցնում է Հայոց աշխարհի մնացած գավառները, հասնում Ջավախք, Վրաստան, Վանանդ, բոլորից հարկ վերցնում, վերադառնում Տանկաստան:

Նույն տարին արաբներն ավերում են Աշտիշատի եկեղեցին, ս. Կարապետի վանքը և Թլիում գտնվող Կաթողիկե եկեղեցին: Իսկ Տիրանին թաղում են Պորպ քաղաքի մոտ գտնվող Տաթոնի Զյունա-կերտ եկեղեցու դռանը:

¹ Միջնադարում արաբներից հայերը տաճիկ էին անվանում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան

3

Առաջին մաս

ԲՆՈՒԹՅՈՒՆ

10

Երկրորդ մաս

ԱՍՏՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

36

ԱՍՏՎԱԾՆԵՐ

37

ՀԵՐՈՍՆԵՐ

44

Երրորդ մաս

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՎԵՊԵՐԸ

58

«ՊԱՐՄԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄ» ՎԵՊԸ

80

«ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄ» ՎԵՊԸ

166

**ՍԱՐԳՍԻ ՔԱՐԳՈՒՂԻՄԵՆՈՒ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀԱՅ ՀԻՆ ՎԻՊԱՇԽԱԿԸ**

Լեգենդներ, առասպելներ
Միջին և բարձր տարիքի դպրոցականների համար

**САРКИС БАРДУГИМЕОСОВИЧ АРУТЮНЯН
ЭПИЧЕСКИЙ МИР ДРЕВНИХ АРМЯН**

Легенды, мифы
Для среднего и старшего школьного возраста

(На армянском языке)
Издательство «Аревик»
Ереван, 1987

Խմբագիր՝ **Հ. Վ. Վարդանյան**
Գեղ. խմբագիր՝ **Ս. Գ. Մաֆյան**
Տեխ. խմբագիր՝ **Ս. Մ. Միմոնյան**
Վերատպող սրբագրիչ՝ **Ե. Պ. Պոտոյան**

ИБ № 225

Հանձնված է շտրվածքի 26.03.87 թ.: Ստորագրված է տպագրության 7.11.87 թ.: ՎՋ 00756:
Ֆորմատ՝ 84×108¹/₁₆: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպատեսակ՝ «Նորք»: Տպագրություն՝ օֆսեթ: Պայմ.
20,16 մամ., հրատ. 18,49 մամ.: Տպաքանակ՝ 50000: Պատվեր՝ 2582: Գինը՝ 1 ռ. 70 կոպ.:

«Արևիկ» հրատարակչություն, Երևան — 9, Տերյան 91:
Издательство «Аревика», Ереван — 9, ул. Теряна, 91.

Հայկական ՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի
և գրքի անտերի գործերի պետական կոմիտեի
ԳՈՒՆԱՎՈՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
Երևան — 82, Ծովակալ Խակոբի պող. 48:

ТИПОГРАФИЯ ЦВЕТНОЙ ПЕЧАТИ
Госкомитета Армянской ССР по делам
издательства, полиграфия и книжной торговли,
Ереван — 82, пр. Адмирала Исакова, 48.